

श्रीलक्ष्मिभारतीयो विजयतेतराम्

1.2

अनादिमुक्तराज-

श्रीमुक्तानंदस्वामिविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम्

गुर्जर-

भाषांतरसहितम्

मूल्यम्

रुप्यकचतुष्टयम्

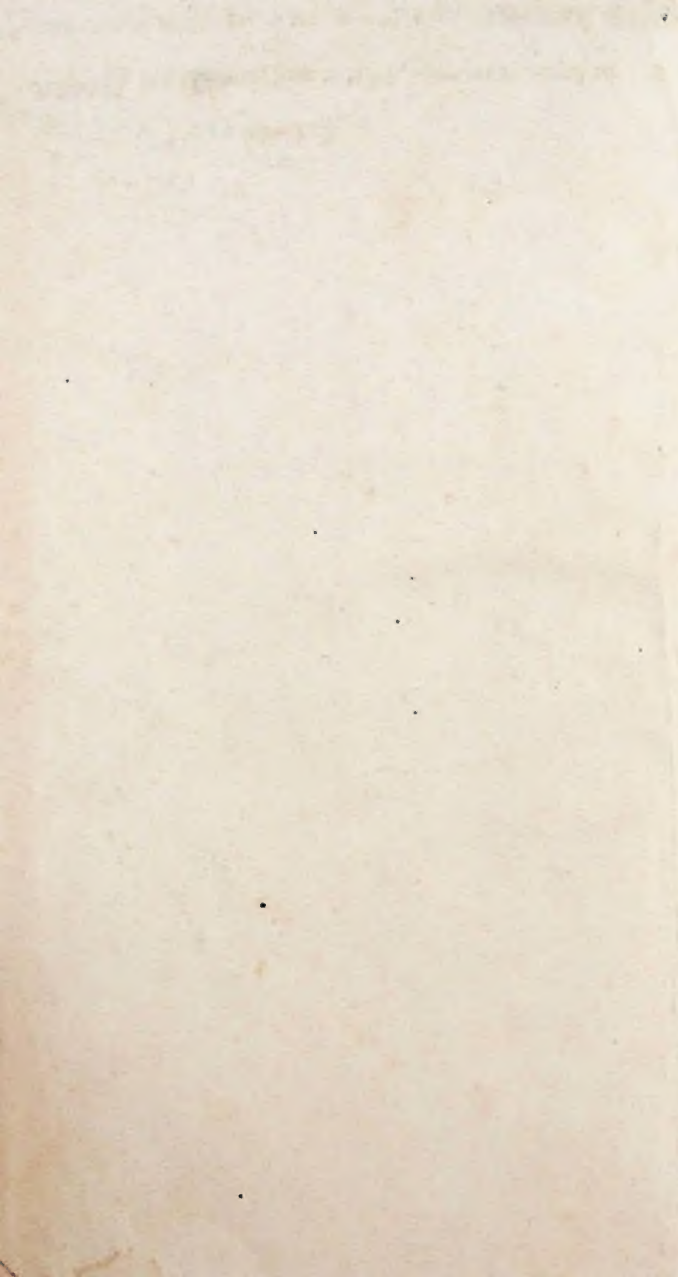
मूल्य ४-०-००

पण्डित पुष्येभ्यः ॥११॥ गुरुदेवेभ्यः ॥११॥ जीवन्मोक्षाय भव्येभ्यः
स्वस्वदेवेभ्यः ॥११॥ स्वस्वदेवेभ्यः ॥११॥ स्वस्वदेवेभ्यः ॥११॥

देव-वरणेन (कर्मोत्तरेण विना)

॥११॥ १२-५-१८

श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम्

श्रीप्रकटपुरोत्तम श्रीस्वामिनारायण-

पट्टशिष्य—

श्रीमुक्तानंदस्वामिविरचितम्
ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम्
सटिप्पनम्

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो व्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

भवभूतिः

श्रीस्वामिनारायणभगवत्प्रीत्यर्थम्, आचार्यादीनां च संतोषार्थं

सद्गुरुवर्यश्रीमदीश्वरचरणदासस्वामिप्रेरणया

प्रकाशकः—

अहमदाबादजैनसोसायटीनिवासी परीखबल्लभदासात्मजबलदेवदासः

तथा च

राजकोटवासी चावडावटंकीयः भीमजीभाईतनुजहीरजीभाईः

प्रथमावृत्तिः

चिक्कमसंवत् १९९२ आश्विनः

..

ई. १९३६ जुलाई

मूल्यं रुपयकचतुष्टयम्

सं. १९९२

१९३६

पुनर्मुद्रणस्य सर्वाधिकाराः प्रकाशकायताः

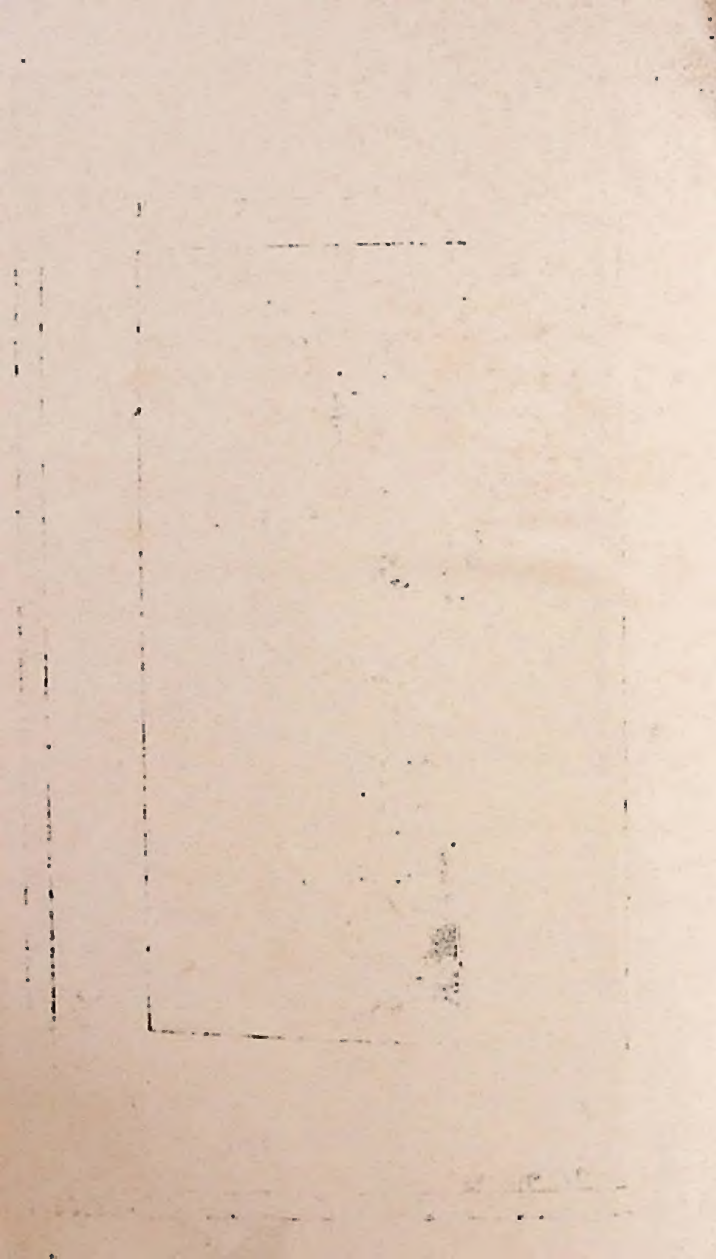
प्रत १०००
१९३६

॥ मुद्रक ॥

जयन्तिलाल माधवलाल महेता.
“ सु दा मा मु द्र णा ल य. ”
बीकांदा रोड :: अमदावाद.

॥ पूर्णब्रह्म पूर्णपुरुषोत्तम श्री स्वामिनारायण भगवान् ॥

किञ्चित् प्रास्ताविकम् ।

विदितमेवैतद् विशेषविदुषां विदुषां यत् किलास्मिन्सारे संसारे सांसारिकपरितापपरि-
 क्रिष्टमनसां जन्ममरणार्थनेकदुःखपरंपराऽनुभवविक्रवात्मनां शाश्वतसुखप्राप्तिपरिश्रमकरणे प्रति-
 क्षणं प्रयतमानानामपि वास्तवशर्मप्राप्तिविधुराणां कचन च विपमिश्रमधुलेदालिप्तासिधारावत्
 परिणामे भयंकरदुःखजनकमुखाभाससंप्राप्तिः क्षणं संतुष्टहृदयानां दुःख्यामोहव्यामूढमनसां
 निखिलदुःखवसायक्रियायामेवाहर्निशं व्यापृतानां पापाचारप्रवृत्तौ च प्रवर्तमानानामपि दंभतः
 पुण्यमार्गप्रवृत्तिज्ञापने तत्पराणां कचिच्च भौतिकविज्ञानमात्रेणैवास्य विश्वस्योपकृतिः संपत्स्यत
 इत्येवं विश्वोद्धारव्यापारे क्रीलोत्पाटिवानरवद् व्याप्रियमाणानां कचिच्च स्वीयबुद्धिबलमाश्रित्यैवा-
 हर्निशं कल्याणसाधनसंशोधकानां कुत्रचन च सुतरां दुरुहसंतमसाक्रांतमहारण्यानीपरिश्रमार्थ-
 सुरत्नसंशोधनवत् स्वकीयाज्ञानसंछन्ने स्वस्मिन्नेवानर्थमुज्ञानसंमार्गणे प्रवर्तमानानां भिन्नभिन्न-
 मार्गैः परिभ्रम्यमाणानां स्वकल्पितमिथ्यासाधनावसित एवाहमिन्द्रत्वमास्थितवतां पञ्चजनानां
 निखिलानामपि जनानां सर्वाऽपि प्रवृत्तिः सर्वतः सुखसंपादनमूलकैवेति । परमत्र केन पथा
 केन च साधनेन कस्याप्तजनस्यायतिहितकृता शासनसमाश्रयणेनात्र परत्र चातिमधुरमविनाशि
 चातुल्यमुखं निःश्रेयसं वासादनीयमित्येतदपि विचारणीयं सुधीपरिष्कृतैः । यद्यपि विलोक्यन्ते
 पन्थानः सुबहवो, दरीदृश्यन्ते च साधनान्यपि भूरीणि, दृष्टिपथमायान्यपि संख्यातीतानामात-
 जनाभासानां विपुलानि शासनान्यत्र जगति, परं 'हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः'
 इति न्यायेन स्वस्मिन् हंसत्वापादनं जलमिश्रपयःपृथक्कारवत् तत्तन्मिश्रपयःसदृग्रहणं चेत्येतत्
 सुकृष्टतरं खलु ।

सत्ययेवमिह ये वर्तते बुद्धिमन्तः प्रज्ञाग्राभारावहस्तितदेवगुरवो निखिलवेध-
 वेदनविज्ञातसारासारवस्तुनिचयाः शास्त्राभोधिविगाहनावाप्ततथ्यवस्तुस्वरूपाः हंसत्वाश्रयणे
 पयःपृथक्कारे चापि सुतरां शक्ता विपश्चितस्तैस्तु निश्चितमेवैतद् यदिह प्रवर्तमानेध्वनेकेष्वपि
 मोक्षपथेषु सुतरां समीचीनः श्रेष्ठश्च पन्था वेदान्तमेवेति; सत्स्वपि साधनेषु बहुषु
 नितरामवन्ध्यं फलजनकं च साधनं तु वेदांतापरपर्यायकोपनिषत्प्रोक्तं ज्ञानमेव श्रोतं; तथा च
 संख्यातीतासवर्गायहितशासनेषु सत्स्वपि सुतरां समादेयमाचरणीयं तु शासनं श्रीमदौद्वितीयमेवेति ।
 तत्र किल वेदांतशास्त्रे प्रमाणभूतानामौपनिषदां वाक्यानां परस्परं समन्वयः केन पथा
 ज्ञातव्यः, परस्परं विरोधाभावेऽपि मंदप्रज्ञतया ज्ञायमानं वैरुद्ध्यं केन विज्ञानेन व्यपोहनीयम्,
 अर्थसरणिश्च मिथः संश्लिष्टा कथं विज्ञाता स्यादित्येतदर्थं परमकारुणिकेन कलिकालप्रसूताज्ञान-
 संतमसापोहदिवाकरेण पुरुषोत्तमावतारेण भगवता श्रीमद्वेदव्यासेन ब्रह्मसूत्राणि निरमीयंतेति
 सुविदितमेव । द्वापरस्य शेषभागकाले भगवान् श्रीवादरायणः ऋग्यजुःसामाथर्वाभिधानकं

वेदविभागं विरच्य जैमिन्यादिशिष्येभ्योऽध्यापयामास । तदा जैमिनिवैदिककर्मनिष्ठानां कर्मकां-
डरूपवेदविभागस्य व्यवस्थादर्शकं पूर्वमीमांसाख्यमुत्कृष्टनिबंधमभान्सीत्, तद्गुरुः श्रीमद्वेद-
व्यासश्च मुमुक्षूणां ज्ञानोपासनारूपवेदभागव्यवस्थादर्शकमुत्तरमीमांसाख्यमहानिबंधं व्यरीरचत् ।
तदयमेव जैमिनिवृत्तनिबंधः कर्ममीमांसा वा पूर्वमीमांसेति कथ्यते, श्रीन्यासकृतश्च महानिबंधो
ब्रह्मसूत्रं वा ब्रह्ममीमांसा वेदांतदर्शनं वोत्तरमीमांसेति चाभिधीयते ।

एतद्ब्रह्मसूत्रोपरि सुबहूनामाचार्याणामनेकानि भाष्याण्युपलभ्यन्ते; वृत्तयो वार्तिकानि
टीकाश्चापि बहुभ्यो विलोक्यन्ते; स्वस्वमतानुकूलेनैतद्ब्रह्मसूत्रोपरि कस्यचिद् भाष्यं वा टीका
न भवेदेवंप्रकारको नास्ति कश्चित् संप्रदायो वैदिको वा पौराणिकोऽस्मिन् भारतवर्ष इत्येवं
कथने न काचिदप्यतिशयोक्तिः । श्रीशंकराचार्यादिसंन्यासिनां केवलाद्वैतवादीनि भाष्यादीनि
दृश्यन्ते; शैवसंप्रदाये चावधूताचार्यादीनां, वैष्णवसंप्रदाये च रामानुजाचार्य—मध्वाचार्य—
निंबार्काचार्य—वल्लभाचार्यप्रभृतीनामाधुनिकवल्लदेवविद्याभूषणादीनां चापि भाष्यादीन्यालोक्यन्ते;
नैतावदेव परं व्याकरणाचार्यश्रीपाणिनेर्गुरोः श्रीमदुपवर्षपंडितस्य बौद्धायनमुनेश्च वृत्तयोऽप्येत-
द्ब्रह्मसूत्रोपरि वर्तन्ते, परमिदानीं ता नोपलभ्यन्ते । द्राविड—नीलकण्ठ—भास्करादिपंडितानां भाष्या-
प्यपि सन्त्येव; किं बहुना, एतद्देवांतदर्शनोपरि केनचित् पंडितप्रकांडेन किञ्चिन्नैव लिखितमिति
प्रायशो न वक्तुं शक्यते; एवमेव परिपाटीप्रवृत्त्या श्रीमत्स्वामिनारायणसंप्रदायेऽपि ब्रह्मसूत्रो-
परि भाष्यं निरमायि; यत् खलु 'ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम्' इत्याख्यया प्रथितम् । निर्माताऽस्य
भाष्यरत्नस्य पंडितधुरंधरः श्रीमुक्तानंदस्वामीति निःसंशयं ज्ञातुं शक्यते स्वोपज्ञश्लोकादेवेतः

‘श्रीमतां व्यासमूत्राणां मुक्तानंदः करोम्यहम् ।

मुखबोधं भाष्यरत्नं व्यासाभिप्रायबोधकम्’ ॥

इत्येवमारंभे स्वयमेव कर्ता स्वकीयं नामोपल्लिखति, अन्ते चापि—

‘ध्यात्वा भक्त्याग्निपद्मं निजहृदि ललितं स्वामिनारायणस्य ।

मुक्तानंदेन दुर्गे पुरमधिवसता भाष्यरत्नं मयेदम् ॥

सूत्राणामुत्तमानां रचितमविततं यर्हि शारीरकाणाम् ।

गोपालानंदनामालिखदतिनिपुणो मत्कृतौ मत्सहायी ॥ १ ॥

इत्येवं कृतवान् स्वोयं नामनिर्देशं मुस्पष्टम् । स्वामिनारायणीयमेतद् भाष्यरत्नं मुक्तानंद-
मुनिविरचितं प्रायः सर्वसंप्रदायान्तरोयाचार्यकृतेभ्यस्तत्तद्वाप्येभ्यः सर्वातिशायि सर्वैककृष्टं
मुस्पष्टमनतिविरचितं भगवद्वादरायणमतस्य सुस्पष्टतया प्रतिपादकं प्रायः सौम्यसरलमुद्देश्यमु-
स्पष्टस्वतिशयशुद्धसंस्कृतभाषोपनिबद्धं स्वकीयसंप्रदायप्रतिपादकत्वेऽपि मूलसूत्रकारमता-
विरोधि खंडनमंडनशैलिपुरःसरं विशिष्टाद्वैतमतविस्फोटकं सर्वाशपूर्णतया सहृदयजनाह्लादकं

वर्तेतीति ज्ञास्यति निष्पक्षदर्शनाः पंडितप्रवराः सायंतपर्यालोचनयाऽस्य भाष्यरत्नस्य । यद्यपि विशिष्टाद्वैतमतं यथा रामानुजीयैः स्वीक्रियते तथैव श्रीमत्स्वामिनारायणीयैरप्यु-
रीक्रियते, तथापि श्रीमत्स्वामिनारायणस्वीकृतं विशिष्टाद्वैतमतं श्रीरामानुजस्वीकृताद्विशिष्टाद्वैत-
मतात् किंचिद्विशिष्यते; यथा तदेतदस्मिन् भाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायप्रथमपादस्य द्वाविंशे सूत्रे
विस्तारपूर्वकं प्रतिपाद्यत इति तत्रैव धिलोकनीयम् । मुतरां मुगुह्यतनामधेया एतद्भाष्यरत्न-
निर्मातारः श्रीमद्मुक्तानंदस्वामिचरणाः कदा कतमत्र स्थलविशेषं स्वकीयपवित्रजनुषा विभू-
पितवन्त इत्यादि सर्वमपि प्रास्ताविकादेतस्मादनन्तरमेव निर्दिष्टात् तदीयजीवनवृत्तादवसेयं
सुधीभिः शिष्टवाचकैः ।

अस्य भाष्यरत्नस्य प्रथमे समन्वयाध्याये परब्रह्मज्ञापकानां श्लोपबृंहकस्मृतिसहितानामु-
पनिषद्वाक्यानामसंख्यत्वात् प्रतिवाक्यं तन्मोमांसानुपलब्धेः संशययुतानां केपांचिदेव वाक्यानां
विचारद्वारेण कृष्णद्वैपायनानुप्रितैस्तन्यायैः—संदिग्धवाक्यविषयकाधिकरणैस्तथाभूतानां संशय-
युतानामपि वाक्यानां निर्णयो भवतीत्येवं कतिचिदेव वाक्यानि तात्पर्यलिङ्गसमन्वयेन परब्रह्म-
ज्ञापकानि सूत्रितानि; तेषु कतिचित् प्रसिद्धलिङ्गानि वाक्यानि प्रथमपादे मोमांसितानि; कति-
चिच्चानतिप्रसिद्धलिङ्गानि वाक्यानि द्वितीयपादे मोमांसितानि, तृतीयपादे च स्पष्टतया पर-
ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां मोमांसाप्रसंगादधिकारिवर्णनस्य विधानम्; चतुर्थपादे
त्वस्पष्टतया परब्रह्मलिङ्गप्रतिपादकानां कतिपयानां वेदांतवचनानां मोमांसाप्रकारो निरूपितः।

ततश्च द्वितीये विरोधपरिहाराध्याये पूर्वाध्यायनिरूपितसमन्वयस्य वेदांतविरुद्धस्मृति-
तर्कादिभिः प्राप्तस्य विरोधस्य परिहारः कृतः । तत्र प्रथमपादे सांख्यप्रभृतितर्कविरोधं परि-
हृत्य स्वसिद्धांतप्रतिपादनमकारि; द्वितीयपादे च वैदिकतर्कावलंबनेन सांख्यप्रभृतिपक्षांतरेषु
दूषणमदायि समग्रं धृतिविरुद्धशास्त्रमतसिद्धांतो निराकारि, तृतीयपादे तु धृतिष्वबांतर-
विरोधपरिहारपूर्वकमाकाशादिभूतसमुत्पत्तिः प्रदर्शिता, जीवश्च नित्योऽजोऽणुर्ज्ञाताऽनाद्यज्ञाने-
नानादिबद्ध इति च निरूपितमस्ति; चतुर्थपादे च भूतानामिवेन्द्रियाणामपि ब्रह्मण उत्पत्तिकृत
जीववर्जित्यत्वमित्येतद् विचारितम्, सर्वेषां च नामरूपव्याकरणं निरूपितम् ।

ततश्च तृतीये साधनाध्याये सन्नृपासकोपास्योपासनमेदा आश्रमधर्मादयश्च निर्णीताः ।
तत्र प्रथमपादे नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणमकारि तदवस्था च व्यचारि;
द्वितीयपादे जीवावस्थानिरूपणपूर्वकं तस्यैव नित्यत्वादिगुणकस्योपासकत्वप्रदर्शनम्, सर्वज्ञ-
त्वादिगुणगणवतः श्रीनारायणस्य स्वरूपलक्षणाभिधानपूर्वकमुपास्यत्वनिरूपणम्; तृतीयपादे च
तदुपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः, कथमुपासनमित्याकांक्षायां च तन्निरूपणम्, परविद्याप्रका-
रस्य प्रतिपादनं च, चतुर्थपादे तु विद्यागभूतानामाश्रमधर्माणां वर्णनम्, विद्यात एव पुरुषार्थ
इति च प्रकाशनम् ।

ततश्च चतुर्थे फलाप्याये फलविशेषनिर्णयः । तत्र प्रथमपादे उपासनप्रकारपूर्वकमुपास-
कस्योपासनव्यवस्थानादिकमुक्तम् ; द्वितीयपादे जीवकलापस्योपासकस्योत्क्रांतिदशाया वर्णन-
मथवोपासकस्योपासनसामर्थ्याद्भूत्याविर्भूतेन नारायणेन प्रकाशितनाडीमार्गस्य सुपुष्पाध्ययम्-
र्द्धन्यनाड्या देहादुत्क्रमणाभिधानम् ; तृतीयपादे अर्चिरादिना मार्गेण परविद्यावतां हिरण्यगर्भत्रि-
लोचनादिदेवतास्थानातीतं पुरुषोत्तममिथपरब्रह्मश्रीनारायणस्य परमसुखरूपं ब्रह्मशब्दवाच्यं
पदं प्राप्यं निरूपितं प्रकृतिवियुक्तमात्मानमक्षरब्रह्मात्मकतथोपासीनानामपुनरावृत्तिलक्षणा च
गतिर्निरूपिता ; चतुर्थपादे च परब्रह्मप्राप्तानां स्वरूपाधिर्भावादिप्रकारप्रदर्शनं परब्रह्मप्राप्तस्य
भक्तस्यावस्थावर्णनं च ।

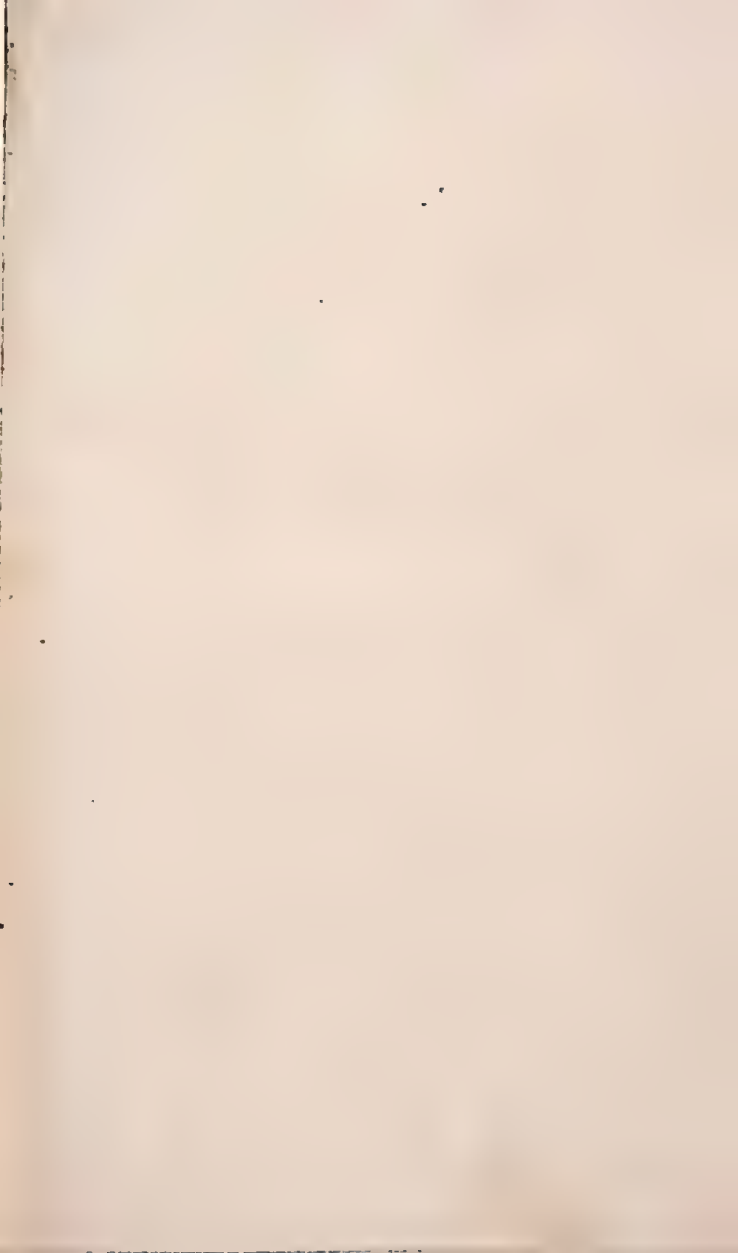
इत्यादि स्पष्टमत्र विषयाभिधानमभिधीयते । एतदेव भाष्यरत्नमनादिमुक्तराजश्री-
मन्मुक्तानन्दस्वामिकृतमक्षरशो वर्तते । अत्र यानि दृश्यन्ते टिप्पणकानि तानि प्रायो निर्गुण-
दासस्वामिकृतानीति ज्ञेयम् । यदि चेदेतत्कर्तुर्नान्यैव किञ्चिद्विपर्यासीकृतमन्यद् भाष्य-
रत्नं चात्रोपलब्धं भवेत् तर्हि तदवाचीनं नवीनैरेवोद्भावितमिति सुधीमिज्ञातव्यम् । भाष्य-
रत्नमेतद्विखितप्रत्याकारेण द्वित्रप्रत्यन्तरसंतुलितेन समपादि श्रीमदनादिमुक्तराजगोपालानं-
दस्वामिशिष्यरत्नश्रीमदनिर्गुणदासस्वामिविनेयश्रीमदीश्वरचरणदासस्वामिभिरत्रत्यसरसपुरस्थस्वा-
मिनारायणमंदिरस्थैः । ततश्च तैरेव निरणाय्येतद् भाष्यरत्नं मुद्रिताकारतया प्रसिद्धिमुपनेतुम् ;
मुद्रापणकार्ये च नियोजितोऽहं तैरेव स्वामिवर्यैर्मुद्रकादिकृताशुद्धीर्दूरीकर्तुं साधतं च स्पष्टाक्षरै-
र्मुद्रापयितुम् । मयाप्यस्य मुद्रापणकार्ये मुद्रकादिकृताशुद्धीर्निरासयितुं सुविशदाक्षरैश्च मुद्रा-
पयितुं सावधानतया साधतं निरीक्ष्य मनोलक्ष्यपूर्वकं प्रयस्तमेव, तथापि दृष्टिदोषस्य स्वामा-
व्यान्मानुषभावस्य दोषबाहुल्यप्राचुर्याच्चात्राक्षरयोजकादिकृतालुटयश्चेद् दृष्टिपथमागच्छेयुस्तर्हि
'गच्छतां स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जेनास्तत्र समादधति सज्जनाः'
इत्येतं न्यायं मनसि कृत्य कृपापीयूषपूर्णान्तःकरणैः पंडितप्रकांडैरसूयादिदोषनिवहं पंडिताप्रण्य-
नादृतं दूरीकृत्य संशोधनीयास्ता इत्येवमाशास्त एतद्भाष्यरत्नमुद्रापणकार्यनियुक्तोऽयं विद्व-
ज्जनकृपाकांक्षी-

म्हैतांपनामा-

मयाशंकरतनुजम्भा गिरिजाशंकरः श्लाघी.

ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्न कर्ता-

॥ अनादि मुक्तराज सद्गुरु श्री मुक्तानंद स्वामी ॥

श्रीमन्मुक्तानंदस्वामिनां जीवनवृत्तम् ।

श्रीविश्वमभूषालस्याष्टादशशताब्द्याः प्रायः प्रांतसमये दिवचंद्रालयप्रसिद्धपुरवास्त-
व्यैका कुलीना धनाढ्यवणिक्पुत्री जैनधर्मानुगामिनो रतनबाईनाम्नी दैवेच्छावशात् तरुणा-
वस्थायामेव वैधव्यमागजनि । तस्याः किंचिदपत्यमपि नाभूत् । कुटुंबे नगरे च तत्प्रवृत्ति-
प्रसारेण शोकः सुतरां न्यूनशे । तत्पितुरुपरि प्रापदियं महती विपत्तिः । 'मूर्खं पुत्रो
विधवा च कन्या विनाग्निना दाहमहो करोति' इत्यभियुक्तोक्तेस्तन्मातापितरौ धर्मविघातकतादृ-
गापत्तिसमये किं कर्तव्यतामूदौ समजनिपाताम् । तादृक्कारुण्यवर्ती पुत्रौ निरीक्ष्य वैधव्यभाजं
केपां सुचेतसां मनः परितापं नायायात् ! इत्येवमेव तदुःखमग्नयोस्तन्मातापित्रोः समयो
व्यथेतुं प्रावर्तत; परं रतनबाई तु कस्यांचिदन्यविधायामेव विचारश्रेणौ विपते स्म । जगतः
स्वरूपं तथा संपूर्णतया पर्येक्षि; तज्जन्यसुखादीनां क्षणिकत्वं प्रत्यक्षीकृत्य साधुसाध्वीप्रभु-
तीनां व्याख्यानेषु वैराग्यस्यैव प्राधान्यं यद् विलोक्यते तद्वेतुस्तथा सम्यगबोधि; निश्चयं च
कृतवती सा यदयं संसारो यदि मामत्यजत् तर्हि मयाऽपि त्यक्त्य एवायमिति । इत्येवं
निश्चयवतीसुखासीनां च तां विलोक्य तन्माता यदैकदा बहुशः सांत्वयामास तदा सुस्पष्ट-
माख्यायि तथा—'मातः ! मां दुःखमग्नां दृष्ट्वा भवद्भिः कैश्चिदपि न मनाग् दुःखमग्नैर्भाव्यम् ।
संसारेऽस्मिन् न कोऽपि सुखी । मद्दिधा नैके दूरीदृश्यन्ते दुःखिनः । तदेतद् दुःखं तु नाहं
गणयामि; अहं तु सममिल्याम्येतदेवाथो सर्ववासनाः परित्यज्य केवलं धर्मन्याने विचरितुं
जैनधर्मदीक्षासुपादाय साध्वीजीवनमेव जीवितुं च । अयमेव मे सुतरां दाढ्यभागान्तिमो निश्चयः।'।

रतनबाईपितरौ जैनधर्मरागिणान्भूताम् । साधुसाध्व्युपरि तयोरतीवादारः समभवत् ।
तौ तु तदेतन्निश्चयमाकर्ण्यतिशयितमापेदाते सानंदार्थ्यम्; पुत्र्या धर्मभावनां विज्ञानं च
विलोक्य तान्यां श्रुतिं दीक्षाग्रहणायानुमतिः प्रकटीचके । ततस्तु दीक्षोत्सवस्य सुदिनमपि
निर्णीतम्; प्रावर्तत महानुत्सवः, जैनसाधुसमीपे जग्राह च जैनधर्मदीक्षां सा । अथ तद्व्रतन-
बाईमार्गः पार्थक्यमापेदे तज्जननीजनकादिमार्गात् । साधुनयनैः सर्वैः कुटुंबिजनैः स्वस्वगृहं
प्रतिजग्मे । रतनबाईन्चित्तवृत्तेर्वैराग्यासक्ततां विलोक्य तत्पितरौ यावज्जीवं तत्संबन्धिचिन्ता-
निवृत्तेः शान्तिमापतुः । दीक्षाग्रहणानन्तरं सा रतनबाई साधुसाध्वीनां संघं दृग्गोचरीकृत्य
जैनोपाश्रये निवासमकार्षात् । जैनधर्मस्य प्रवचनश्रवणेन साधुजनसमागमेन च तस्याः
कृतिचन मासास्तु व्यत्यगुः । अमुकसमयानन्तरं कुर्याच्च वहिःप्रदेशे गमनं कार्यमिति सा
निश्चयमपि करोति स्म; परंतु देवगतिं खलु विचित्रा; जनेन चितितं किल विपर्यास्यते देवेन ।
यज्ञियमुगंधिहुतद्रव्यैः सह यत्किंचिदपि द्विगुसंसर्गो यथा तत्सुगंधद्रव्येषु प्रसारयति दुर्गंधं तथैव
तस्मिन्नुपाश्रयेऽपि तेषां तपस्विनां व्याख्यानसारस्यप्रशंसया सह किंचिदुत्संकाप्रसरोऽपि
चर्चास्पदीभवत् ।

अथ तस्मिन्नेव समये सौराष्ट्रमण्डलस्थामरावती (अमरेली) ग्रामनिवासी सत्पुरुषः श्रीमू-
लदासामिथो रामानुजीयसाधुगौडलशास्त्रीयो वर्तते स्म । यस्य किल साधुत्वमुत्तमचारिव्यं-
चमत्कारजननी च प्रतिभा सम्यक् ख्यातिभागजनि । स साधुराजः समाजगमिवान् स्वशिष्य-
वर्गप्रार्थनया दिवचंदरे । तं प्रति लोकानामादर उत्साहश्चातीव वृद्धिगतो दरीदृश्यते स्म ।

रजन्याः पाश्चात्ययामो यत्किंचिदेव व्यतीतोऽभूत् । पक्षिणामारावः कचिदपि श्रवणगो-
चरतां नायासीत्, वियत्स्थतारामण्डलं नीरवतया किंचिन्निरीक्षणं कुर्वदिव प्रकाशते स्म,
विरलांशकारे च वृक्षा अपि नैधन्यपूर्वकं स्तब्धीभूयावतिष्ठन्ते स्म, किं बहुना सर्वत्र शून्यता-
साम्राज्यमेवालोक्यते स्म । तादृग्विधे तत्काले शय्योऽथायं कृतेश्वरस्मरणः साधुः श्रीमूलदासः
कलशं पाणावादाय ग्रामाद् बहिः शौचाचारार्थं निरगच्छत् । ग्रामबहिर्द्वैशस्थकूपं प्रति तद्दृष्टिर्या-
वत्प्रससार तावत्तु दृगोचरीवभूवैका श्वेताकृतिध्वलनक्रियावती । तां दृष्ट्वा विचारमग्नः स्तब्धवान्
मूलदासः । पुनश्च दृशि स्थिरीकृतायां परिहितश्वेतवस्त्रा कचिद् जी एव भासते स्म न
पुमान् । जिज्ञासया तत्कविशेन च मूलदासः सुतरां स्थिरतामापन्नवान्, तां प्रति गंतुं निश्चित्य
च शनैः संचक्राम तदिशाम् । अतीव समीपीभूय यावत् समीक्षते तावत्तु श्वेतवस्त्रसजा
स्वेष्टदैवतं प्रार्थयन्ती दृक्पथमाययावेका साध्वी, या किल कूपपातं कर्तुं समुत्सुकाऽभूत् । कूप-
तले स्वपुः स्थितिं कुर्यादित्येतदर्थं तया स्वोत्तरीयांचले पापाणभारो बध्यते स्म । मूलदासस्त्वरि-
तं तत्संकल्पमज्ञासीत्, निरणैपीच्च तत्सामयिकं स्वकृत्यम् ।

साध्वी सा यावद् गतवती कूपतटं त्वरितक्रमा तावन्तु मा मेति प्रोचैः प्रमाप्य, अनु-
धावित्वा च झटिति तत्पाणिं परिगृह्य समाचर्क्य तां मूलदासः । तस्मिन्नेव क्षणे तद्दुःखनिवृत्तिः
समभूत् । अवदच्च सा—‘को भवान् ? प्रियमाणां त्यजतु माम्, नाहं जीवितुमुत्सहे’ इत्येवं
कथयंती रुरोद भृशम् । मूलदासस्तद्वस्तं नैव त्यक्तवान्, सधैर्यं च सांत्वयामास यथा—भगिनि !
कथं प्रियसे ? किं दुःखं वर्तते ? तदेतच्छ्रुत्वा रतनबाई दिङ्मूढेवावतस्थे । मूलदासस्य दुःख-
निवृत्तिं कुर्वन्ति सांत्वयचनानि समाकर्ण्य धैर्यमापन्नया तया स्वकीयं निर्वलं हृदयं
स्थिरीचक्रे । यथा कस्यचिद् विद्यस्तप्रियजनस्य पुरस्तान् मनसो रहस्यवार्ता स्वयमेव
निःसरेत् तथैव तत्पवित्रसाधोः पुरस्तात् तत्साध्व्या ऐतिह्यं स्वयमेव निःससार । मूलदासो
ज्ञातवान् यत्—कुलीना धार्मिकीयं घाला वैधव्यदशायां प्राप्य वैराग्यं गृहीतवती दीक्षाम्;
दीक्षावस्थायां च यद्यपि चीर्णानि घोराणि तपांस्थनया तथापि जैनधर्मस्य नवविधां शील-
मर्यादां संपूर्णतया पालयितुमक्षमः साधुसाध्वीसहवासः कृतवानिमामेतदुःखमग्रामिति ।
स एवैतत्प्रसंगप्रापणे प्रथमकारणम् । इत्येवं ज्ञात्वा मनसि मूलदासो बहुशो बोधयामास तां
मानुषस्वभावपरिस्थितिं संग्रहावस्थं च । एकलशृंगिपराशरप्रभृतितपस्विभुरंधराणामपि संग्रा-

देव विकारोऽजायतेत्यादि सम्यक् ध्यायित्वा पुनस्तामवोचत पुत्रि ! नायं ते दोषः, नवा त्वया सह भ्रातस्य तस्य साधोर्दोषः, किंतु भवतां या सहवासरीतिः सैव स्वचेतदोषपाप्रम् । विकारजनकसंयोगेषु निवासं कृत्वा संयमपालनमशक्यमेव । अथ यज्जातं तज्जातमेव, मा स्विषस्व, तवेदमाचरणं ज्ञानपूर्वकं नैवाजनि; अकस्मादेवेदं पापं प्रमादतः प्रादुरभूत्, तन्निवारणस्य प्रायश्चित्तं पश्चात्ताप एव, 'पश्चात्तापेन मनुजो मुच्यते पाप्मना ध्रुवम्' इतीदं विपश्चितां मतम् । एतादृशो दुर्लभमानुपदेह एवमेव विनाश्य इतीदं न युज्यते त्वत्सदृशसाध्व्याः, जगन्निदां सहस्व, जीव च पुनः पवित्रतापूर्वकम् । त्वद्गर्भस्थबालकस्यैवं मद्दृष्टौ विनाशनेनाहं स्त्रीहत्याबालहत्याद्वयमेवाप्नुयामितीदं न युक्तम् । तदेतद्वचांसि कर्णमोचरीकृत्य साध्वी सा साधुधारमरुदत्, तदंतर्लीना वैराग्यवृत्तिस्तां आललयति स्म । सा जगाद—'धातः ! मदपकीर्तिर्वा मे श्याममुखं तु सोढुं शक्यते मया; परं तस्माधुपुरुषस्य किं भावि ! तत एतदुत्थरित्रप्रकटीभवनात्पूर्वमेव मन्मरणं युज्यते । मज्जीवनेन तु सा साधुरकस्मात्स्वकृतप्रमादजन्यदुष्कीर्तिमयादवश्यं करिष्यत्यात्मघातम् । इत्यस्यां परिस्थितौ प्रादुर्भवन्त्यां मम जीवनं किं प्रतिभाति युक्तं भवताम् ?' इत्येतद्वाक्यं मूलदासः श्रुणुं तु विचारमूढ इव समपद्यत; ततश्च किंचिन्निश्चित्य बभाषे—'प्रियमगिनि ! मनागपि खेदं मा कुरु । त्वं मे भगिन्येवासीति मन्यस्व । एहि मे निवासस्थलम् । त्वं तत्र निश्चिंता निवसस्व । तस्य पवित्रसाधोर्दुष्कीर्तिर्मयैव स्वीकरिष्यते । न मेऽस्ति जगतो भयम् । भवत्सदृशपवित्रात्मनां हत्या निवारणीयैव मया' ।

निशम्य तन्मूलदासवचः सा साध्वी तन्महत्तामुदारतां पवित्रतां च पर्यालोच्य महदाश्चर्यमनैव समजनि; प्रभूतसाधुसाध्वीनां सहवासं कृत्वाऽपि तथा तादृगप्रतिमसाधुता नैवं कदाचिदनुभूयते स्म । मूलदासवचःप्रभावात् तस्या धार्मिक्यात्मश्रद्धा पुनर्जाव्यज्यमाना समपद्यत । स्वकीयवर्तनकलंकं स्वापकीर्तिसहनपूर्वकं वैराग्यरसमय एव जीवित्वा क्षालयितुं निश्चिक्वा सा । मृत्युदेवं नमस्कृत्य मूलदासानुगमनेन जीवनस्य विकटमार्गः स्वीचक्रे तथा । प्रभातकालात् पूर्वमेव तांबुभौ पुण्यात्मानौ दिवनगरस्थसाधुमंडलीपुण्याश्रमं प्राप्य स्थितिगकुर्वाताम् ।

ततस्तु प्रभातं प्रादुरभूत् । व्यवसायवन्तो जनाः स्वं स्वं व्यवसायं कर्तुं निर्गच्छन्ति स्म । कुत्रचिच्च मानवयूथे काचिन्नवीनैव वार्ता चर्चारपदीभूता श्रूयते स्म । जैनोपाश्रयसमीपे तु विशेषेण कलकलः श्रवणविपरीभवति स्म । कतिचनशिष्टजैनानां वदनानि खेदमेदुराणि दृक्पथमायान्ति स्म । कोलाहलो वृद्धिमापत । तत्क्षणमेव वार्ता प्रकटीचभूय यज्जैनोपाश्रयतः साध्व्येका पलायतेति । जैनसमाजस्तु निशम्येतां वार्तां भयप्रस्त इव किंकर्तव्यतामूढ एवाजनि । तत्कालमेवान्यतः प्रादुरभूद्वार्ता यद्वयं साध्वी वर्तते मूलदासाश्रमे । अटिति तज्जनयूथं रोपपरिपूर्णं मूलदासाश्रमं प्रति गंतुं निष्क्रान्तम् । कोलाहलं गृहागतं श्रुत्वा मूलदासः सन्मुखमागमत्,

सत्कारपूर्वकमासनदानं च कृतवान् । महाजनमंडलमपि मूलदासस्य परिचितपूर्वा पवित्रतां प्राप्तिमशक्तिं च परिभाष्य क्षणं तु मौनीभूतमवास्थित, परं क्रोधवेगस्थौकट्येन शनैः शनैः साध्वीविषयकप्रश्नकरणे प्राभवत् । मूलदासेनापि महाजनमंडल्याः प्रकोपस्वरूपं सम्यक्तया निर्येक्षि; तादृगवस्थायां च निर्दोषतयाऽपि साध्वीमपराधभाजं सुरक्षितुं प्रार्थनाकरणं वा विनयनं तु निरर्थकमेवेत्यपि विचारितम् । ततोऽतीव शांतिपूर्वकं गंभीरमावं चाल्म्य भगवद्रामचंद्रस्मरणं मनसि विधाय वक्तुं प्राक्रमत—‘भ्रातरः ! मानवः खलु प्रमादपात्रम् । महान्तोऽपि प्रमादन्ति । अहं तु पामरः प्राणी । नास्ति मयि मनागपि पात्रता । अनुग्रह एव कार्यो मयि भवदभिः । मयैव पापेन साध्वीयं पापे प्रक्षिप्ता । तद्गर्भस्थबालकस्याहमेव पिता । अनेनैव हेतुना अस्या आश्रयदानं मया कृतम् । इतः प्रभृति सहानया भवतां धर्मसंबन्धोऽप्योऽपि वा कश्चित् संबंधो निवर्तत एव । अहमेवैतस्याः साध्व्या एतद्वालकस्य च रक्षकः पोषकश्च भविष्यामीत्येतदुद्घोष्यते मया भवत्समक्षम् । भवन्तः सर्वेऽपि शांताः सन्तो निवर्तन्तं स्वस्वगृहान् । अस्मिन् विषये नास्ति केपाचिदपि स्वाश्रया क्षतिः । अस्माकं पापमस्माभिरेवानुभविष्यते । सत्यप्येवं मत्संबन्धे युष्माभिर्येष्टे यदपि कर्तुं शक्यते तदवश्यमेव कार्यम् । तद्विषये स्वातंत्र्यमेव वः । भवन्तो मे गौरवपात्रम् । अतोऽन्यद् विशेषनिवेदनं नैवाशासिष्यते श्रीमद्विरित्येतदाशासेऽहम्’ ।

श्रुवैतानि वचनानि महाजनमंडल्याः केचनाधीरामचंद्रप्रकृतयो मनुजाः कोलाहलं चक्रिरे । समुत्थाय च तैर्हस्तोक्षेपपूर्वकमारोमे दुर्वाच्यवचनवृष्टयः कर्तुम् । महान् कलकलः समुद्भावि । जनसंमर्दश्चापि क्षणादेव प्रादुरभूत् । सर्वेऽपि जना धिक्कारशब्दप्रहारान् प्राजहुर्मूलदासं प्रति । तदेवं क्षणादेव सुविख्यातसाधोः पावनी महता समुज्ज्वलकीर्तिश्च जनसमाजस्य तिग्मवान्प्रहारैर्यस्तविशस्ता भवति स्म । मूलदासस्तु स्वकृतमहाशुभकर्मणा स्वान्तः शांतिमेवानुभूतवान् । श्रीमद्रामभजनं कुर्यन् स्वस्थतयैव तां घोरामवमाननामपकीर्तिरूपां अवलदंगारवृष्टिं च सप्रेम सेहियान् । जल्पकाः क्षणं जल्पकीभूय निववृत्तिरे । जनसंमर्दश्चापि निरस्तः । विपद्वादलं विशीर्णम् । प्रतिगृहं सैव वातां ग्रामे चर्चास्पदीवभूव । धिक्कारादन्यत् किंचनापि न श्रूयते स्म । ततश्च महाजनमंडलस्योप्रकोपं निश्चित्य मूलदासस्तद्ग्रामान्निर्गत्य प्रयातयानमरावतौ (अमरेली) नगरं साध्वीसहितः ।

दीपनिर्वाणे सति प्रकाशस्थानं संतमसेनेव मूलदासस्य कीर्तिप्रदीपिकायां निर्वाणायां तत्कीर्तिस्थानानि दुर्यशोमयांधकारैरुज्ज्वलानि धिक्कारमयानि जज्जिरे । तदेतत् सर्वमपि परमसंतोषपूर्वकं सेहे मूलदासः । वैराग्यप्रतिमामिव तां साध्वीं परिपालयन् स्वमगिनीमिव रामायणादिधार्मिकग्रंथानां धर्मरहस्यानि बोधयन् समयनिर्गमनं कृतवान् सः । ततश्च तत्पवित्रसाध्व्याः स्वामाविष्यां वैराग्यवृत्तौ धर्मस्य भक्तेश्च बीजानि प्रादुर्भवन्ति स्म, तस्या ज्ञानमपि परमेश्वरविषयकश्रद्धायां दृढीभूय प्रतिदिनं भक्तिमार्गं एव समाससज्ज ।

इत्येवं गतवति काले पश्चात्तापपुण्यकाले प्रोजागर एव मूलदासस्य धर्ममक्तिपरोपकाराणां प्रदीप्तसंस्कारान् मानुद्वारा प्राप्य पूर्णसमये कन्यैका जज्ञे रूपगुणसंपन्ना तपस्विनीतन्वाः । कन्यायाः सौम्याकृतिः स्वभावत एव सर्वान् मुग्धान् कृतवती । प्रतिदिनं तत्कायकांतिर्वृधे । गतवत्सु वर्षेषु तदीयनैसर्गिकस्वभावाय सर्वोऽपि जनः स्पृहयांचक्रे । राधानाम्ना सर्वेऽपि बभाषिरे ताम् । सारल्येन लज्जया गांभीर्येण सद्वर्त्तनेन च वशीचक्रे सर्वान् सा ।

राधायाः किशोरवयोनिर्गमानन्तरमथैकस्मिन् दिवस आनंदरामनामा कश्चित् तेजस्वी युवकः समाजगाम मूलदासनिवासाश्रमे । स युवा कनोजप्रामाणः सरवरीभो ब्राह्मण आसीत् । सद्विद्यां संपाद्य तीर्थाटनं कर्तुं निरियाय सः । तस्मिन् समये द्वारिकां गच्छन् मार्गे रात्रिनिवासायामरावतीम् (अमरेली) आगत्य स्थितिं करोति स्म । तीर्थेऽप्यत्र च साधुजनान् मार्गयन् सत्संगमिलयन् स मूलदासप्रसिद्धिमाकर्ष्य तनिवासाश्रममागतवान् । तत्राश्रमे प्रेमपूर्वकं तत्संस्कारः समजनि । मूलदासमहत्तापि तदा द्वैगुण्यमाप्ता प्रतिदिनं वर्धते स्म । जनैः क्रमशस्तत्साधुता परोपकारवृत्तिश्च सम्यग् ज्ञायते स्म । आनंदरामस्तमाश्रममाश्रित्य सत्यमेवानंदमुपलब्धवान् ।

अथ स युवा ब्राह्मणो यत्र प्रभाते प्रयाणमियेष तत्रात्रावेव महोपश्रवाकान्तोऽवस्थशरीरधामवत् । आश्रमवासिभिर्न्योपचारैरुपचरितोऽपि तज्ज्वावेशो नैव मंदीयन् । स्तनबाई राधाऽपि च प्रतिक्षणं तत्संनिधिमपरित्यज्य तदुपचारमकुर्वताम् । अष्टसु वा दशसु दिनेषु गतवत्सु तन्मांशं भयजनकं समपद्यत, शरीरं चातीव काश्यमापेदे । राधान्तःकरणं तदा मुतरां दुःखभागभूत् । स्वकीयं भोजनपानादि सत्वरं निर्वर्त्य सा दयाभावतस्तत्परिचर्यामेव कृतवती दध्यावेतदेव यत् कदाऽयं विदेशीयः पान्थः स्वास्थ्यभाक् स्यात् । ईश्वररूपया ज्वावेशो निवृत्तः किञ्चित् । आनंदरामः स्वास्थ्यमभजन् मनाक् । अथैकदा क्षुधावेशैवस्येन प्रभातादवगिब किञ्चिदशनपदार्थं मार्गितवान् सः । तदा तद्वर्मसंकटमेवापत् । ब्राह्मणशरीरमिति विजातीयपक्वान्नं कथं दीयेत कथं च क्रियेत धर्मविधिबाधः ? । अन्यच्च किञ्चिदशनमपि तदावश्यं दातव्यमेति विचार्य सर्वैरानंदराम एव तद्विषये पृष्टः—भवदेशरीतिरियमस्माभिः श्रुतपूर्वा यत् काचित् कुमारी ज्ञात्यन्तरजाताऽपि चेत् तत्पकान्नभोजने नैव कश्चिद दोष इति । तदेवमस्मिन्नापत्काले यदि चेत्पूयमनया राधया संसाधितमन्नं मुक्तीयं तर्हि निष्पापेतानया शीघ्रमेव । देशकालमनुसृत्यानंदरामेणानुज्ञातम् । राधयाऽपि सत्वरमेव प्रेमपूर्वकं सपृतशर्करा यवागूर्निष्पादयांचक्रे, यां समास्वाद्यानंदरामः शान्तिं संतोषं चानुभूयोपकारप्रदर्शिन्या दृष्ट्या निरीक्षामास । तदनु क्रमशो मांशं निववृत्ते । स्वल्पदिनैरेवानंदरामः सम्यक्तया नीरोगो जज्ञे । राधाऽपि तावत्पर्यंतं दयाभावाभीना तं संसेव्य भोजयामास । आनंदरामधर्मापि कौटुंबिकजननचर्चैः सह परिचर्यापेदे, येन च तत्रैव स्थितिं कर्तुं तत्पिच्छं लोडुपतां भेजे ।

कुमारी राधा कस्मैचिघोष्यवराय चेद्दीयते तर्हि सम्यगित्ययं विचारस्तु सर्वपापमेव चेतसि प्रथमतः स्थितिं चकारेति तदानन्दरामस्य सौशील्यं सुभगाकृतिश्च सर्वानाचर्क्य । अथान्यदा साध्वी रत्नबाई स्वकीयममिलापं सविनयं निवेदितवती पुरस्तादानन्दरामस्य । आनन्दश्चापि तत्पवित्रात्मनां सत्संगं मोक्तुं नैव प्रबभूव । आश्रमवासिनामुपकारं चारिष्यं च पर्यलोच्य तद्दृश्यमाकृष्टपूर्वमेवाभूत्, तथा च राधायाः सच्चरित्रं संस्कारयुतं चापि जीवनं तत्परिणयप्रो-
त्सुक्यं वर्धयामास येन च स प्रसन्नतापूर्वकमेव तदमिलापमनुमेने । तदनन्तरं तु दैवकृपैवैता-
द्वरकन्यायुगलं संयोजयतीति निर्धार्य निर्विलम्बं तल्लघ्निं निश्चिक्ये, सुनिष्पन्नं चापि तल्लघ्निं सविधि । आनन्दरामेण तदारभ्य स्वमिधानं मूलदाससाधुमार्गाणं स्वीचक्रे । वरकन्ययो रूपगु-
णावस्थादि संस्कारसादृश्यं चापि धिलोक्य जनैरानन्दपूर्वकं प्रशंसा चक्रे, शिष्टजनैश्चापि सहर्षमाशीर्वादाः प्रददरे ।

सगुणो दंपती निर्गमयामासतुः कियन्तं कालं धर्माचरणतः । अथो कियत्कालानन्तरं सुपात्रताकृष्टो वेदव्यासो मत्स्यगंधोदरमिव भक्तप्रवरो विदुरो दासीकुक्षिमिव नैष्ठिकब्रह्मचारी हनुमानंजनोदरमिवैको महाननादिसुक्तः श्रीमद्वाधोदरमवततार, प्रादुर्बभूव च तत्पुत्ररूपेण जगति । पुत्रस्य रत्नसमां दीप्तकांतिं रूपं च दृग्विषयीकृत्य पितरौ स्वमतिशयमाग्यं प्रशंसन्तुः, सर्वे आप्तजनवर्गश्च समभवदानन्दमग्नः । अयमेव तत्पुत्रप्रवरो भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य जीवनयज्ञेऽर्पणीभूतः सद्गुरुः श्रीमुक्तानन्दस्वामी । तत्सौन्दर्यस्यायमेवैको दृष्टांतः पूर्तिकरो यद् भगवान् श्रीस्वामिनारायणः स्वयमेव तस्मै समादिदेश—भवता सर्वदेव स्वशरीरं वलावृतं करणीयम्; यदि काचित् स्त्री भवतः सौन्दर्यमुग्धा सती चित्तचांचल्यं चेत् फरिष्यति तर्हि तत्पापभाग् भवानेव भविष्यतीति । भगवत आज्ञां प्रमाणीकृत्य मुक्तानन्दस्वामी नित्यमेव स्वशरीरं वलच्छन्ने रक्षति स्म ।

मातापितरौ पुत्रं मुकुन्ददास इत्याख्ययाऽऽह्वयताम् । गतवति वयसि मुकुन्ददासो ज्ञानप्रह-
णशक्तिं संप्राप्तवान् पिता च स्वकीयां सद्विषयां तस्मै अर्पयितुमारेभिवान् । कृतवाञ्छ तं प्रवीणं गायनकलायामपि । मूलदासशिष्यौ हाथीरामयदुरामाभिधौ विद्वांसावासाताम्; तयोस्त्रे शाखाणां कान्यानां चान्यासं सम्यक्त्वेन कृतवान् मुकुन्ददासः । नैसर्गिकबुद्धिप्रागन्म्येन सर्वशाखाणां रहस्यं सत्वरमेव बुद्धवान् सः । 'विना भगवन्तं सर्वमपि नश्यत्; भगवत्प्राप्त्यर्थं च निष्कामादि धर्मं दृढीकृत्य तद्भक्तिरवावश्यं कर्तव्ये'ति सर्वशास्त्ररहस्यमबोधे तेन । यथा यथा वयोवृद्धिः समभूत् तथा तथा वैराग्यवशस्तच्चित्तं गृहवासादुदासीनमेव भवति स्म, परमन्यतो माता-
पित्रोर्मोहस्तु प्रतिदिनमवर्द्धतैत्र तस्मिन् मुपुत्रोपरि; येन च तान्यां योग्यवयसि समावृत्त एवाग्रहपूर्वकं मुकुन्ददासस्य लग्नप्रतिश्रवणम् ।

तदनन्तरं तु मुकुन्ददासः कुलता सुतरामवधिष्ठः स इदं विचारितवान्—अरे ! अहं तु निमग्नोऽस्मिन् संसारे; यदि चेदस्मिन्नेव निमग्नेयं तदा पुनर्निर्गमनं कदा स्यात् ? एकतो मातापित्रोर्मोहः, अन्यतो मुकुन्ददासीयवैराग्यवृत्तिरौदासीन्यवतीति पक्षद्वयी प्रादुरभूत् । यदा यदा संसारात् पलायितुं तेनात्यत्यंतं तदा तदा मातापितृभ्यां पत्न्या च नानाविधान्तराया अक्रियन्त । परं मुकुन्ददासचित्तं तु संसाराद्धुब्धं सत् प्रत्युत वैराग्यवासनामेवोपस्वरूपामापन्नयत् । पर्यंते लोफलज्जां त्यक्तुमेव निश्चितवान् सः । बहु विचार्य च निरीक्षितमपीदं तेन यत्—लोफलज्जा प्रभुभक्तिरिति द्वयं परस्परं विरुद्धं सत् पृथक् पृथगेव दिशं गच्छतीति । ततश्च स्वां धारणां सफलकर्तुं प्रत्यैत्रि योग्यावसरस्तेन ।

कियत्कालानन्तरं मुकुन्ददासः स्वकीयामाजोविकां स्यातंत्र्येण निर्वर्तयितुममरावती (अमरेली) नगरात् पंचक्रोशान्तरेऽमरापुरग्रामं गत्वा निवासमकरोत् । इत्येवं स स्वतंत्रां स्थितिं किञ्चित् प्राप्तवान् परं कस्यचित् सद्गुरोः संशोधनाय तद्बुद्धयमतीवातुरमजनिष्ठ । अन्यतश्च तन्मातापितरौ पत्नी चापि तद्वैराग्यवृत्तिं संडयितुमनेकान् प्रयत्नौधर्कुरेव । ततस्तु तेन लोफलज्जां त्यक्तुमेव निरणायि । बुद्धिपूर्वकमेव चित्तविभ्रमदशामरीकृत्योन्मत्तवत् भ्रांतवान् सः । 'राम गटागट महुडी फूली; राम गटागट महुडी फूली' इतीदं वाक्यं मुहुर्मुखेनोच्चार्य ग्राममव्ये दधावे तेन । नैतावदेव परं लोकानां यत् किञ्चिदपि वस्तु गृहीत्वा ययेष्टमन्यगृहं निनाय सः । क्रियन्ति दिनानि तु कुतूहलमेवेदमिति विज्ञाय लोका असहिषन्त, परं क्रमशः स्त्रिया अभूवन् । मातापित्रोस्तत्पत्न्या अपि तन्निमित्तकलेशसहनमवृधदेव । ततस्तु सर्वैर्निश्चितमेवेदं यन्मुकुन्ददासस्य चित्तमन्धाम्यदेव, तत्त्वास्थं नैव संभवतीति । एतन्निश्चयानन्तरं सांसारिकी स्वार्थप्रीतिः शनैर्निवृत्ताऽभूत् । तत्पत्नी च पितरावपि तत्संबंधं त्यक्तुमैहन्त । सांसारिकसंबंधिनामित्येवं मोहन्यूनत्वमवबुध्य मुकुन्ददासस्तस्यामेव स्थितौ गृहत्यागं कृतवान्, तत्संबंधिनश्च स्वयमेवोपाधिनिवृत्तेः संतोषमभजन् । इत्येवं स्वजीवनयज्ञे दैहिकसंबंधिनां स्वीयसर्वस्वस्य च त्यागरूपां प्रथमाहुतिमहौपीयमुकुन्ददासः ।

स्वयं मुक्तकोटौ तु प्रथमत एवासीत्, तथा च रत्नवार्डपवित्रपक्षात्तापस्य मूलादासीय-विशुद्धचारित्रस्य च संयुक्तः प्रभावो गर्भयासादेव राधाभानुद्वारा स प्रत्येपीदिति मूलादेव चिर-कालाद्विद्यमाना तन्निष्कामधर्मसिद्धयभिलाषा पूर्णस्वरूपेणाधो जगागार । ततोऽसौ सद्गुरु-प्राप्त्यर्थमेव यत्नं शीघ्रं कृतवान् । प्रांगणपुरनिवासिनो द्वारकादासाभिषविरागिसाधोनाम केन-चिदुक्तमिति सत्वरमेव तत्रागच्छन्मुकुन्ददासः । कतिचन मासान् शिष्यत्वांगीकारपुरःसरं तं संसेव्य प्रभूतां तत्प्रीतिमवाप्तवान् । अन्यदा तत्प्रसन्नतामवलोक्य स्वकीयां निष्कामधर्मसंपादनेच्छां तस्मै निवेद्यानुग्रहं कर्तुं प्रार्थितवान् । तदा तं मुपात्रशिष्यं प्रति स्वोर्थं निष्कपटभावं प्रकटी-कृत्य जगाद द्वारिकादासः—आतः ! अहमेव तद्विषये नास्मि संपूर्णः । ततस्त्वं गच्छ वांकाणेर-

ग्रामे साधुकन्याणदाससमीपम् । तत्र त्वदिच्छा सफलीभूता संप्रस्थते । तदेतच्छ्रुत्वा मुकुन्द-
दासो ऋतिरिति निर्गत्य वांकानेरमभिययौ । तत्रापि सुतरां दोनभावेन तं संसेव्य प्रसन्नीकृतवान् ;
तस्मिन् समये कन्याणदासो निष्कामित्वेनातीव ख्यातिमुपलब्धवौल्लोकेषु । तच्छ्रित्वा अपि तं
महात्मतयोद्घोषयामासुः । तद्वपुः सुंदरं पुष्टं कान्तिमच्च बभूव । पित्तलकौपीनं कारयित्वा
तत्र तालकं बद्धवान् सः । तदतिरिक्तश्चापि विरागिडंबरः सुतरां तस्य प्राकाशत । तदेतद्वाङ्मा-
डंबरेणाद्यां धृत्वा स्वोपरिप्रसन्नीकृतं कन्याणदासं प्रति निवेदयाश्चक्रे स्वकीयं निष्कामभावदृढो-
करणाभिलाषम् । विरागो कन्याणदासो मुकुन्ददासीयसेवया सुपात्रत्वेन चातीव प्रससाद । ततश्च
रहसि तमाकार्यं स्वमनोरहस्यं ज्ञापयामास यत् चत्वारिंशद्वर्षकालात् पूर्वं यदा काशीयात्रां
कृत्वा स्वयं प्रतिनिवृत्तस्तदा मध्ये मार्गशृङ्खलानंतरं कयाचित् स्त्रियां करविलासपूर्वकं मार्गप्रद-
र्शनमक्रियत । तत्कालीनं तत्त्वोकरविलासं स्वयमद्यापि नैव व्यस्मरदिति स्वकीयचित्तवृत्तिस्थिति-
निवेदनपूर्वकं प्रकटीचकार तद्विषयिणीमपूर्णताम् । पुनरपि सविशेषं कथयामास यत् मुकुन्ददास !
इदं तु वस्तु योगिधुरंधराणामपि दुर्लभम् । भवता यदिष्यते तत्तु यदि भवेद्भगवतः प्राप्ति-
र्यदिवा संपद्येत भगवत्कृपां प्राप्तवतां मुक्तपुरुषाणां समागमस्तर्ह्येव लभ्येत; तथापि भवान्
गच्छतु सरधारग्रामम् । तत्र श्रूयते तुलसीदासनामैकः पवित्रसाधुः । स कदाचित् क्रूरिष्यति
सफलां भवतो वांछाम् ।

मुकुन्ददासः सत्वरं ययौ सरधारग्रामम् । तुलसीदासं मिलित्वा तत्पावित्र्यं चावलोक्य
तत्संनिधाववासीत् । तुलसीदासचित्तमपि मुकुन्ददासरूपेण गुणैश्च मुग्धमभूत् । ततस्तं निवा-
सयामास स्वसमीप एव, प्रददौ च तस्मै स्वाध्रमस्य महंतपदवीम् । अथो तत्समये श्रीमद्दु-
द्भावावतारः स्वामी श्रीरामानंदः प्रदेशपर्यटनं कुर्वन्नाजगाम तत्र कतिभिर्दिवसैः । रामानंदस्वामिनां
दर्शनमुपदेशश्रवणं च कृत्वा मुकुन्ददासस्यालौकिकमेव तं प्रत्याकर्षणं समपद्यतः, यतः शुद्धसा-
धुता प्रमुच्यं च तस्मिन्नेवाद्दश्यत तदा । तुलसीदासस्तदेतज्ज्ञात्वा मत्तांतरजन्यद्वेषभावतो
मुकुन्ददासोपरि निवेशयामास निरोधरूपमंकुशम्, तथा तथा मुकुन्ददासस्य रामानंदस्वामिस-
मीपनिवासेच्छाप्तीव तांत्रा समभूत्; तेन तत्संबन्धिनी प्रार्थनाऽपि रामानंदस्वामिपुरतोऽका-
र्षीत्; परं रामानंदस्वामिभिरिदमेवोक्तम्—तुलसीदासस्य दुःखं द्वेपथ प्रोद्भवतीति नागंतव्यं
भवता मत्समीपे । भवतोर्गुरुशिष्ययोः क्लेशोपाधिरस्मभ्यं न रोचते । रामानंदस्वामिनामेतदा-
ज्ञया मुकुन्ददासस्यातीव हृदयापातो बभूव, परं येन प्रारब्धो जीवनयज्ञः स कथं निरुच्येत ?
रामानंदसदृक्मुगुरोरमृतसमा वाणी कथं न श्रूयेत ? गृहपश्चादभागोऽतिशयसंकटरथ्यायां (नवेळी)
समुपविश्य रात्रौ वर्षन्तीं मेषधारां शिरसि प्रतीप्यापि रामानंदस्वाम्युपदेशं शुधाव सः । एक-
स्मिन् दिवसे तलारक्षेगं चौर इति बुद्ध्या मुकुन्ददासो ध्रियते स्म । प्रश्नपारंपर्येण मुकुन्ददासी-

यसमुक्तधर्मजिज्ञासा सर्वत्र प्रसिद्धाऽभूत्; तदिदमुपश्रुत्य तुलसीदासोऽतीवाद्भुतवान् द्वेपं
 रामानंदस्वामिनं प्रति। रामानंदस्वाम्यपि तमेतमुपाधिं दूरीकर्तुं निर्जगाम प्रामात्तरम्। मुकुन्द-
 दासस्तु तदेतत् कर्णगोचरीकृत्य सुतरामंतव्यं धामापन्नवान्। तेन निरीक्षिता तुलसीदासस्य
 स्वार्थबुद्धिः स्वं प्रति। तन्मुक्तेरुपायं च मार्गयामास सः। तुलसीदासः कृपण आसीदित्येतद्
 ज्ञातवान् मुकुन्ददासः। ततस्तेनाश्रमाहीयमानं सदाव्रतदानमतिशयोदयेण दातुमाश्रयम्।
 तदेतत् तुलसीदासाय नारोचत। तेन सूचितमपि मुकुन्ददासस्य संकोचपूर्वकं सदाव्रतदानं
 कर्तुम्। तथापि मुकुन्ददासः परोपकाराय यथापूर्वमेव सदाव्रतदानमकार्षादित्येतत्सोढुं नैवाश-
 क्नोत् तुलसीदासः। स तं निष्कासयामासाश्रमात्। मुकुन्ददासस्य तु खेद्यापत्तिरेवापद्यत। तेन
 तुलसीदाससविधे लिखिताऽनुज्ञा लेखयाश्रके, अमुच्यत चैवम्। ततस्तु निष्पापैवं स्वकीयं हेतुं
 निर्गत्य च सत्त्वरं रामानंदमिलन्मुकुन्ददासः। दंडवत् प्रणम्य स्वामिनं शिष्यीकर्तुं च प्रार्थया-
 मास। परं शिष्यत्वं किं सुखेन लभ्यते? तदीयां पात्रतां परीक्षितुं रामानंदस्वामी आज्ञापया-
 मासैवम्—यदि चेच्छिष्यत्वमिष्यते तर्हि नो भक्तस्य मूढभाईत्याख्यस्य लाङ्गुलाकर्पणं कर्तव्यमिति।
 संसारविषयकस्तीव्रवैराग्यो यद्यप्यवर्ततेव परं सद्गुरुकृपाज्ञानवान् मनुष्यः कथं चाश्न्येत?
 मुकुन्ददासः स्वामिनामाज्ञां शिरसि धृत्वा कृपिकारस्थूलवस्त्राणि सानंदं परिधाय लांगलप्राहं
 निरगात्। तदा तन्मुखोपरि ग्लानिजन्यदयाम्पतास्थाने प्रत्युतानंदलहर्षः प्रादुरासन्। रामानंद-
 स्वामिभिः परीत्य सग्यगुं विज्ञातं यन्मुकुन्ददास्य दासत्वं सत्यमेवेति। ततस्तं स्थापयामास
 स्वसमीपे, वैधीयाग्रामे च वैष्णवीं दीक्षामर्पयित्वा मुक्तानंदेति नाम निधारितम्। सद्गुरुकृपया
 मुक्तानंदस्वामो चिरेप्सितां निष्कामसिद्धिं परमसाधुतां चासादितवान्। प्रतिदिनमवर्द्धत तदीयः
 प्रतापः। नैकान् मुमुक्षून् स कृतवान् निष्कामिनः। तदनन्तरं रामानंदस्वामिनां साधुपु
 महंतपदवीमवाप्य गुरुरूपदेशतः कुर्वन् भगवद्भक्तिं रामानंदस्वामिनामेव भाविष्यथनानुसारेण
 प्रफटप्रमुसमागमं प्रतीक्षितवान्।

अथ विक्रममहाराजस्य षट्पञ्चाशदधिकषाष्टादशशताब्द्याः श्रावणमासस्य कृष्णपट्टीप्रभातं
 सौराष्ट्रप्रान्तीयल्लोचग्रामस्याप्रसिद्धं सुप्रातमभूत्। तदा तत्रालौकिकःसूर्य उदैति स्म, मायिकांध-
 कारनिवृत्तिपूर्वकं तत्र दिव्यं तेजः प्रादुर्भवति स्म। रामानंदस्वामिनां गुरुपदाधस्तात् तत्र
 पंचाशत् सत्साधवो रामानंदस्वामिनामाज्ञया स्थितिं कुर्वन्ति स्म। तदा श्रीरामानंदस्वामिनो
 भुजनगरे निवासमकार्षुः। सर्वस्यां साधुमंडल्यां नित्यकर्मणि प्रवृत्तायां मुखानंदनामैकः साधु-
 रष्टादशवर्षदेशीयमेकं ब्रह्मचारिणं नीलकण्ठमिधं तपस्विनं सहानीय तत्स्थानं प्रस्थानयामास।
 ब्रह्मचारिणस्तपस्विवेषमत्याकर्षणं तेजस्विमूर्तिं चाबलोक्य सर्वसाधुमनांस्याकुष्टान्यभवन्।
 मुक्तानंदस्वामी सादरं समर्प्यासनं निवेशयामास तं समुचित आसनं। परस्परं प्रार्थमिकां वार्तां

कृत्वा साधूनां सिद्धांतमवर्तुं नीलकण्ठब्रह्मचारी जीवेश्वरमायाब्रह्मपरब्रह्मसंबन्धिनो विविधान्
 प्रश्नान् करोति स्म । मुक्तानन्दस्वामी निरभिमानतया सरलभावेन च तत्स्वरूपाणि कथयान्व-
 भूव । ब्रह्मचारिणा संतोषपूर्वकं तदश्राविः साधूनां साधुतां सम्यग्विज्ञानं च विलोक्य विनयपुरः-
 सरतदाप्रेषेण तत्र स्थितिश्चाकारि । प्रतिदिनं ब्रह्मचारिसमागमेन साधवोऽधिकाधिकानंदेन
 सह ब्रह्मविद्यां समासेदुः । सर्वेषामपि स्वाभाविको गुरुभावो ब्रह्मचारिणं प्रति वध्यते स्म तथापि
 ब्रह्मचारी स्वयमेव शिष्यभावमनुरुध्यते स्म । मुक्तानन्दः स्वामी यद्यपि महंतपदवीमारूढस्त-
 थापि ब्रह्मचारिसंसूचनानि नम्रभावेनांगीकृतवान् । भगवत्कथादिप्रसंगेषु लीवर्गसभा
 पृथगेवोपविशेदित्येतां ब्रह्मचारीच्छां स्वीकृत्य परंपराप्राप्तमपि प्रणालिकां बुद्धिपूर्वकमेव संत्यक्त-
 वान् । एतेन रामानन्दस्वामिनां केचनानुगामिनश्चिरंतनरूढचवर्लंबनमेव श्रेयस्करमित्यवलंब्य मम-
 त्वभावं पृथगवस्थानं चक्रुः । इत्येतमुपाधिमपि विषह्य मुक्तानन्दस्वामी संप्रदायविशुद्धार्थं सत्य-
 मार्गमूरीकृतवान् । इत्येवमनेकरीत्या नीलकण्ठब्रह्मचारिणमनुसृत्य मुक्तानन्दस्वामी स्वकीयमहंत-
 पदवीमानस्य ममतायाश्च परित्यागरूपामतिदुष्करमाहुतिं हुतवान् जीवनयज्ञे । किंच तयोरुभयो-
 र्मध्य ईदृशो गाढस्नेहोऽवध्यत येन ताभ्यां संकल्पोऽपि कृतोऽभूद् यद् रामानन्दस्वामी चेदनुज्ञां
 दास्यति तर्हि आवागम्यमुभाभ्यामपि बने गत्वोग्रं तपश्चरणं कर्तव्यमिति । स्वल्पसमयेनैव रामा-
 नन्दस्वामिभिः सह ब्रह्मचारिनीलकण्ठस्य समागमोऽभूत् । तत्समयत एव रामानन्दस्वामिभिः
 शिष्यवर्गः संसूचितः—यं वयं प्रतीक्षामहे सोऽयमागत एव । ततः श्रीस्वामिभिरैकस्मिन्नेव
 वर्षे ब्रह्मचारिणं दीक्षयित्वा सहजानंदेति नाम निर्धारितम् । स्वकीयमाचार्यपदमपि तस्मै प्रद-
 तम् । मुक्तानन्दसदृशं सर्वसाधुगुणसंपन्नं चिरंतनं प्रौढवयस्कं महंतीभूतमपि शिष्यं परित्यज्य
 नवीनमल्पवयस्कं शिष्यं श्रीसहजानन्दस्वामिनमाचार्यपदे स्थापितवान् । तदेतत् बहुशिष्येभ्यो
 नारोचत । मुक्तानन्दसमकालीनाः केचनाचार्यपदमपेक्षमाणा ईर्ष्यामत्सरासूयाभिराक्रान्ताः । तादृ-
 ग्विधानामप्रणी रघुनाथदासो द्वेषभावतः कतिचन साधून् नीत्वा पृथग्गमनमपि कृतवान् ।
 सत्यप्येवं रामानन्दस्वामिनामाचार्यस्थानार्हः श्रीमुक्तानन्दस्वामी तु सहजानन्दस्वामिनां
 योग्यतामाकलय्य प्रसन्नीभवत् । सहजानन्दपात्रता स्वस्मादधिकेति योग्यविचारं सत्यभावमनु-
 सृत्य नैव तत्याज । इत्येवमीर्ष्यामत्सरासूयादोषाणां महाहुतिं मुक्तानन्दस्वामी प्रदत्तवान्
 स्वजीवनयज्ञे ।

आचार्यपदारोहानन्तरं सहजानन्दस्वामिनां प्रतापः समाधिप्रभृतिद्वाराऽविच्छिन्नं वर्धते
 स्म । येन च चिरंतना नवीनांधानेके शिष्यास्तं प्रमुमवधार्य तदीयं भजनं स्मरणं च कर्तुं
 समासजन् । देशान्तरे आभ्यन् मुक्तानन्दस्वामी यदेमां वार्तामशृणोत् तदा तद्धितमपि भ्रान्तम-
 भूत् । नैकविधाः शंकास्तद्धितमद्वयन्त । विना हेतुं स्वकीयमहत्वं वर्धयतीति तेन ज्ञातम् ।

प्रत्यक्षं गत्वा स मयोपालंभनीयः, इत्येवं निर्धार्यं प्रतिग्रामं पर्यटन् यत्राभूत् सहजानन्दस्वामी तस्मिन् ग्रामे समाजगाम मुक्तानन्दस्वामी । समाधिसंबन्धे स्वकीयामश्रुतां निवेदयामास, तत्समर्थने च भारपूर्वकमिदं बभाषे यत् समाधिरूपं वस्तु महतां योगिनामपि दुर्लभम् । तदिदं यस्य कस्यापि संभवेद्वितीयं मिथ्या वार्ता नैव कर्तुं योग्येति । मुक्तानन्दस्वामी यस्यां सभायां निपण्णः सन्निमां वार्तामकृतं तस्यामेव सभायामुपविष्टस्य कस्यचित् साधोः श्रीसहजानन्दसमीहया सत्वरं समाधिः समपद्यत । सहजानन्दस्वामी तु किञ्चिदपि प्रत्युत्तरान्तरमकृत्वा सविनयमिदं निवेदयामास मुक्तानन्दस्वामिनां पुरतः—स्वामिन् ! अस्यैव साधोः समाधिरभूत् ; तदस्य नाडीप्राणान् निरीक्षतु भवान् । मुक्तानन्दस्वामी तु स्तब्धीभूय तन्नाडीप्राणान् निरैक्षिष्ट समाधिलक्षणान्यपि जानाति स्म । अल्पसमयानन्तरमेव स साधुर्जाग्रदवस्थां प्रातः सन् समाधिरस्थितेर्वर्णनमपि करोति स्म । अवदन् यथा—श्रीसहजानन्दसेवायां रामानन्दस्वामी मया दृष्टः । तेन च संदिष्टमपीदम्—श्री सहजानन्दः स्वयं भगवानेव । मुक्तानन्दस्वामी च वाच्य एवं यत् कथमत्र शङ्कसे ? । एतद्वदमुत्पटनाया अस्वीकारः कथं क्रियेत ? तत्सहयोगे च प्रमुरेवायमित्यपि कथं मन्येत ? इत्यस्यां स्थितौ मुक्तानन्दोऽतीव मोहं प्रातः । मोहावेशवैवश्येन खिन्न औदासीन्यमावहन् सर्वैः सह स्नानार्थमगच्छत् । शौचक्रियायै पलाशवृक्षपटामध्ये विचारमग्न एव प्रतिष्ठमानो मुक्तानन्दस्वामी सहसैव तेजसो महासमूहं दृष्टवान्, तत्रैकां मनोहरमूर्तिं च ददर्श । सावधानं निरीक्षमाणः स्वकीयं सदगुरुं रामानन्दस्वामिनमेव विलोकयामास । झटिति सहर्षं धावन् तत्परणयोरालुलोठ । कंठश्चापि प्रेमगद्गदः समपद्यत । रामानन्दस्वामी कथयामास—मुक्तानन्द ! मया कथितपूर्वमेवेदं यत् किल वयं डमरुवादका एव केवलम् । नाटकमूत्रधारस्तु पश्चादेवागमिष्यतीति । तदिदं विस्मृतं किम् ? । अधुना तु स आगत एव वर्तते । भवतः संशयः कथं न निवर्तते ? श्री सहजानन्दस्वामी स्वयं भगवानेव । अहं तु तस्य सेवकः । तस्मात् तं दृढमाश्रय । सर्वसंशयं परित्यज । इतीदं कथयित्वा रामानन्दस्वामी बभूवादृश्यः ।

मुक्तानन्दस्वामिनामन्तःकरणमथ मुतरां निःसंदिग्धमभवत् । तदभंगे निरुद्धं पय इव तत्संशयच्छेदे मुक्तानन्दस्वामिनां प्रेम श्रीसहजानन्दं प्रति ववृषेतमाम् । महिमपूर्वकमुपेदे स्वतीव पूज्यबुद्धिः । स्वयमेवारण्ये आत्वा पुण्योद्भवं च कृत्वा प्रथितवान् स पुण्याणां हारम् । सहर्षं प्रसन्नवदनपुरःसरं च प्रतिन्यवर्तत । स्नानस्थले समागत्यातिशयेनादरतो लुलोठ श्रीसहजानन्दप्रभोधरणार्थवदयोः । स्वप्रथितहारं च परिधाप्य सदैव्यं यथाचे स्वापराधक्षमाम् । भगवान् श्रीसहजानन्दोऽपि सप्रेम सादरं च सांत्वयामास । इत्येवं निश्चयतो महाविष्णोमूतसंशयस्याहुतिमर्पयित्वा मुक्तानन्दस्वामी जीवनयज्ञस्य भव्यतां वर्धयित्वा सहजानन्दस्वामिनामनन्यं शिष्यभावमासेदिवान् ।

तदनन्तरं तु तेन ज्ञानवार्तायां श्रीसहजानन्दप्रभोरपारमहिमनि च स्वकीया प्रवृत्तिर्वेग-
पूर्वकमवर्ष्यत । हिमालयाजिर्गते गंगाप्रवाह इव तदीयावृत्तसमानवाणीप्रवाहे सर्वेऽपि स्ना-
नमकार्षुः । भगवान् श्रीसहजानन्दोऽपि स्वशिष्यवर्गमाज्ञापयति स्म यत् प्रतिवर्षमेकमासमपि
मुक्तानन्दस्यामिसमागमोऽवश्यमेव कर्तव्यः । प्रमुप्रतापेन मुक्तानन्दवचनबलाढ्योक्तानां समाधिरपि
भवति स्म । वयोज्ञानसाधुतादिभिः सर्वश्रेष्ठं रामानन्दस्वामिनां पुरातनशिष्यं च मुक्तानन्दस्वामिनं
भगवान् श्रीस्वामिनारायणोऽपि सर्वसाधूनामग्रेसरं स्थापयामास । नैतावदेव परं सत्संगस्थौ-
कृष्टचाय मुक्तानन्दस्वामिन एतावानाग्रहः समभूत्, एतादृशश्च स्नेह आसीत् तस्य सर्वसत्संगिषु
येन भगवान् स्वयमेव सत्संगमातेति तमकथयत् । भगवत्प्रदत्तफटिननियमानां पालनायाश-
कान् स्वयमेव तद्गारमुदूष्य प्रोत्साहयामास मुक्तानन्दस्वामी; तेन च भगवानपि सुतरां प्रससाद;
यतस्तस्य दयालुत्वभावः श्रेयस्करोऽभिप्रायश्च भगवतोऽतीव प्रीतिजनक आसीत् ।

एकदा मुक्तानन्दस्वामी पंचाशत्साधूनां मंडलं सहादाय जगाम मरुमंडलम् । आत्मानन्द-
स्वामी अपि सहैवामूत् । तस्मिन् समये भगवता सर्वपरमहंसैः पङ्कजसंभोजनस्य नियमो दत्तः
(अर्थात् मधुरं वा घृतादियुतं नैव भोक्तव्यम्; अन्यरसभोजनमपि यत् प्राप्यते तदपि एकत्री-
कृत्य जलमिश्रं च कृत्वा मिश्रगोलकाकारमापायैव भोक्तव्यमिति) संप्रदायस्यारंभ एवासीदिति
प्रतिस्थलं सत्कारस्थाने प्रायोऽनादर एव साधूनामभवत् । एतादृक्समये भिक्षाया अपि
दौर्लभ्यमभूत् । तत्रापि मरुमंडलमिति मुक्तानन्दस्वामिनः साधुमंडलमहितस्य भिक्षाप्राप्तेरमा-
वेनोपवासत्रिकं जायते स्म, तथापि सर्वे साधवः शांतिपूर्वकं भगवद्भजनं कुर्वन्ति स्म । चतुर्थ-
दिवसे यत्र साधुभिर्निवासः कृतस्तत्रैको ब्राह्मण आगतवान् । तेन साधूनां वर्तनं ध्यानपरायणतां
च दृष्ट्वा कतिचन प्रश्ना अपि अपृच्छन्त । मुक्तानन्दस्वामिभिर्भगवत्संबन्धिनी कियद्दार्ता क्रियते
स्म, येन ब्राह्मणस्य साधूनां सुपात्रत्वमिति श्रद्धाऽभूत् । ततः स भोजनाय यदा प्रार्थयामास
तदा मुक्तानन्दस्वामिभिरुक्तम्—भोजनाय तु वयमागमिष्यामः, परमस्माकं गुरुभिः पङ्कज-
भोजनस्य नियमः प्रदत्त इति चेत् पच्यते क्षिप्रैव तर्हि वयमागंतुं शक्नुमः । तत्रापि क्षिप्रायां
घृतमपि चेन्न निक्षिप्येत तदैवास्माभिरागंतुं शक्येतेति । ब्राह्मणस्तु तादृक्साधुतामाकलय्य
साध्वर्यं तत्स्वीकृत्य भोजनाय निमंत्रितवान् । गृहं गत्वा तेन क्षिप्रा कार्यते स्म । साधवोऽपि
भोजनायागमन् । ब्राह्मणेनैकस्मिन् पात्रे विष्णुनैवेद्याय क्षिप्रां निष्कास्य तत्र किञ्चिद् घृतमपि
क्षिप्तम् । तदनन्तरं विष्णवे निवेद्य सा प्रसादरूपा क्षिप्रा सर्वक्षिप्रायां निक्षिप्यते स्म । साधूनां
पंक्तिर्निपसाद । तदा वचनस्य मूर्तिरिति स्यात् आत्मानन्दस्वामी भगवतो वचनैक्यमपि नोल्लं-
भ्यमिति तीक्ष्णप्रतिज्ञापलको ब्राह्मणं पृष्ठवान्—क्षिप्रायां घृतमपि क्षिप्तं तु नास्ति? ब्राह्मणेनो-
क्तम्—स्वामिन् । क्षिप्रायां भवन्निमित्तं तु नैव किञ्चिदपि घृतमक्षेपि; केवलं देवप्रसादीभूता
क्षिप्रैव किञ्चिद् घृतमिश्राऽत्र निक्षिप्ता । तदेतद्धुवैवामानन्दस्वामी उक्तिवत्, वभाषे च—इयं

क्षिप्रा मणं तु नैव कल्पस्यते; अत एवाहं नैव भोक्ष्ये । ब्राह्मणस्तु निशम्य तत् खिन्नोऽभूत् । मुक्तानन्दस्वामी विचारितवान्—एतादृशोऽस्मिन् समये आत्मानन्दस्वामिनोऽयं विरोधो न गरीयान् । यद्यप्याज्ञापालनरीत्या तु विरोधोऽयं युज्यत एव । क्षिप्रायां घृतस्य किंचिदंशस्तु मिलित एवेति नियमवत्ता तु नैव भोक्तुं युज्यते (परं देशे काले च विचार्यमाणे भोजयितृब्राह्मणोपरि भोक्तृसाधूनां चोपरि) मुक्तानन्दस्वामी दयाव्रोऽभूत् । तेन व्यचार्यत—सर्वेऽपि साधवो नियमधारिणः सन्ति । यदि चेदहमुत्थास्यामि तर्हिमि सर्वसाधवोऽयुत्थास्यन्त्येवेति सर्वेषां चतुर्थ उपवासो भविष्यतीति । अन्यच्च श्रद्धालोब्राह्मणस्य पात्रोऽपि व्यर्थमभिव्यक्तिः; नैतायदेव परमेतादृक्साधूनां निर्गुणत्वं चेतस्य हृदये समागमिष्यति तर्हि नैव भावि तज्जीवस्य कन्याणम्; अपि च घृतमपि साधुनिमित्तं तु नैवाक्षेपि; केवलं देवनैवेष्टाहितमेव तत् प्रसादनिमित्तेन सर्वभोजने मिलितमस्ति । तस्माद् यद् भावि तद् भवतु, परमस्मिन् काले तु पंक्तैरुत्थानं नैव युक्तम् । नियमभंगजन्यपातकं चेत् प्राप्स्यते तर्हि भगवत्समक्षं क्षमायाचनपूर्वकं प्रायश्चित्तमादास्ये; परमस्य ब्राह्मणस्य साधूनां च द्रोहोऽनिष्ट एवेति विचार्य मुक्तानन्दस्वामी बोधयामास स्वामिनमात्मानन्दम्; परं स तु सैनिकवत् केवलमाज्ञापालकत्वमेव धारयामासेति भोक्तुं नैव निषण्णवान् । तदा तत्परित्यागं कृत्वाऽपि मुक्तानन्दस्वामी साधून् प्रति बभाषे—संतः । यथेष्टं कुरुत भोजनम् । अहमपि भवद्भिः सहैव भोजनं करोमि । इत्येवमाज्ञया सर्वेऽपि संतो भोजनमकार्षुः । ब्राह्मणोऽपि प्रससाद ।

ततश्च यदा सर्वे तत् साधुर्मण्डलं सहादाय मुक्तानन्दस्वामी प्रतिनिवृत्त्य भगवत्समौपमागतवान् तदा स्वकृताज्ञालोपनिमित्तं क्षमां याचितवान् नम्रभावेन; प्रशशंस चात्मानन्दस्वामिनां नियमपालनमहत्त्वम्; परं श्रीभगवौस्तु मुक्तानन्दस्वामिनामेव प्रशंसां कृत्वाऽऽत्मानन्दस्वामिनमुपालब्धवान्; कथितवौश्चेतत्—अयं मुक्तानन्दस्वामी मम साधूनां सत्संगिनां च सूक्ष्मदृष्ट्या रक्षणं करोतीति ‘सत्संगमाता’ वर्तते; तत्कृतेन चाहमतीव प्रसीदामि । इत्येवंरीत्या मुक्तानन्दस्वामी सत्संगरक्षणं सावधानतया करोति स्म । भगवदाज्ञामनुसृत्य वरतालादिवहुस्थलेषु सत्संगप्रवृत्तिरकार्यत तेन । तदीयमधुरोपदेशप्रभावतो नैके जना भगवदाधिताः सत्संगिनश्चाभवन्निति संप्रदायोऽपि वितस्तार ।

एकदा केचनेर्ष्यालवो जना वडोदरामहाराजश्रीमत्सयाजीरावसमीपं गत्वा स्वामिनारायणीयोद्धवसंप्रदायमुत्पाटयितुं योजनामरीरचन् । तत्र च निर्णयमिममकारयन् यद् वेदांताचार्यान् शास्त्रिप्रेषांश्चानाथ्य तैः सह शास्त्रार्थं कृत्वा स्वामिनारायणीयाः स्वकीयं संप्रदायं शास्त्रसंमतं निर्णयन्तु, अन्यथा ते वडोदरारात्र्ये प्रवेशं नैव लप्स्यन्त इति । एतन्निर्णयप्रकाशिकाऽऽमंत्रणपत्रिका भगवच्छ्रीस्वामिनारायणोपरि समागताऽभूत् । तेन च भगवता तत्र

सभायां गन्तुं मुक्तानंदस्वामी यदाऽऽदिष्टस्तदा व्यज्ञपि तेन यद् भगवन् ! विद्वद्भिः सह स्पर्द्धायां संस्कृतविद्याया अपेक्षाऽवश्यमेव भवति, तां त्वहं नैव सम्यग् जानामि' । प्रभुरुक्तवान् यथेष्टं गच्छतु भवान् । अहमेव भवति स्थित्वा वदित्वा मीयाज्ञायाः श्रद्धायाश्च बलेन मुक्तानंदस्वामी बडोदरामहाराजसभायां योग्यसमये संप्राप्तः । राज्यलक्ष्मीविपुलाडंबरमध्ये धुरंधराणामपि संसारप्रपंचाक्रान्तानां पंडितानां महासभायां परमसाधुतायाः प्रत्यक्षमूर्तिः श्रीमुक्तानंदस्वामी विलक्षण एवादीप्यत । जगतः कर्तुरवर्णपतत्रिणां मध्ये मानससरसो राजहंस इव व्यराजत स्वामी । रागद्वेषप्रेरितैर्विद्वद्भिरनेके क्लिष्टप्रश्नाः पृष्टव्या इति प्रथमत एव निर्धारितमासीत्, परंतु परमभागवतधर्मस्य प्रतिनिधेरिव श्रीमुक्तानंदस्वामिनोऽलौकिकप्रभावाक्रान्तमनस्त्वानां तेषां संकल्पाः शैथिल्यमावहन्, येन च प्रश्नपृच्छायाः समये समागते 'त्वं पृच्छ, त्वं पृच्छे'ति परस्परं प्रवदद्भिस्तैः केचन सामान्या एव प्रश्नाः क्रियन्ते स्म, येषां प्रत्युत्तराणि मुक्तानंदस्वामिना भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य स्मरणं कृत्वा प्रादीयन्त । तान्युत्तराणीयन्ति स्पष्टानि सरलानि यथार्हमधुरवाणीप्रथितानि चामवन् येन विदुषां मुस्मानि मुद्रितान्येव जातानीति सभायामुदघोष्यत स्वामिनारायणीयविजयनिनादः ।

भगवता श्रीस्वामिनारायणेन मुक्तानंदस्वामिनामेतदाज्ञापितमासीद् यद्—भयता यावज्जीवं सांप्रदायिकग्रंथलेखनमेव कार्यम् । एतदाज्ञा राज्यलक्ष्मसदृशमयं करारो गप्रस्तेनापि मृत्युदशपर्यंतमेव पालयान्वभूये तेनातिदृढतया । मुक्तानंदस्वामिभिः संस्कृतभाषायां सप्त ग्रंथाः प्राकृतभाषायां च त्रयोविंशतिप्रथा अग्रथ्यंत (येषां गणना पुरस्तादेव दर्शयिष्यते) । तेषां वाचि लेखनशैल्यां चादमुत्तमं माधुर्यं च सारल्यं वर्तते स्म । येन च निष्कामभावेन स्वकीयं सर्वस्वमपि भगवत्समर्पणीकृतं तस्य भक्तिभाववर्णनं तु किं क्रियेत ? तदग्रंथेषु प्रतिशब्दं स प्रकाशते ।

मुक्तानंदस्वामिनां कविता यादृशी सरला तादृशेव मर्मस्पृगपि वर्तते । स्त्रीवर्गसाहित्ये तस्या अनर्घो विभागः । छन्दप्रसंगे परस्परमाक्रोशकारीणि बीभत्सगीतानि यदाऽश्रूयंत भगवता तदा सत्वरमेव गीतिविषयं लक्ष्योक्त्य सांप्रदायिककवय आज्ञापिता यद्—अस्माकं हरिभक्तेषु यानि गीतान्यधुना गीयन्ते तानि बीभत्सान्यश्रान्याणि च सन्तीति तेषां स्थाने सुमधुराणि सुंदराणि गीतानि यथा गीयेरन् तथा तानि रच्यन्ताम्, क्रियतां च प्रचारः । एतद्भगवदाज्ञानुसारेण बहुभिः कविभिर्लेख्यगतेषु छन्दविषयपरिसिक्तां सौंदर्यं च सुरक्षितं कृत्वा भगवदवतारकथानामाध्यात्मिकविषयाणां च समावेशनपूर्वकं सुललितगीतानि विरच्य प्रचारणमकारि; यत्र श्रीमुक्तानंदस्वामिकृतो रुक्मिणीविवाहः सुप्रसिद्धः । स विवाहो यदा गीयते तदा प्रत्यक्षमनुभूयत इव रुक्मिणीविवाहः । तत्संबन्धिभावपूर्णपंक्तयः सर्वसमाजे सार्वत्रिक्यः खलु समपद्यन्त यथा—

“दूर घणी द्वारामति रसो लग्न वचे दिन एक ।
 अंतर्जामी आवजो राखजो मारी टेक ॥
 जो नहि आवो जदुपति तो तजीश मारा माण ।
 एवामां द्विज आवीयो जेम आवे रायजुं बाण ॥
 माधवपुरनो मांडवो आवे जादवकुलनी जान ।
 परणे राणी रुक्मणी वर वांछित श्रीभगवान् ” ॥

स्नेहस्य सरित इव श्रीउद्धवगीताया एव वाचनेन मुक्तानंदस्वामिनः कवितासामर्थ्यं ज्ञातुं शक्यते । एतत्प्रकारकं साहित्यं तेन संप्रदाये सुबहु समर्पितं विद्यते । मुक्तानंदस्वामिभिः श्रीमत्स्वामिनारायणीयचरितानि दृग्विषयीकृत्य परमदासत्वभावेन यान्ययोग्यत तदास्वाद-महानंदस्तु तदभोगिनामेव सुविदितः ।

मुक्तानंदस्वामिनां पूर्वाश्रमभगिनी धनवाईनाम्नी तदुपरि पूर्वाश्रमत एव निरतिशयं प्रेम धारयति स्म । भ्रातृभगिनीस्नेहो यद्यपि स्वाभाविकः परमियं भगिनी तु भ्रातुरुपरि सुतरां लोकातिशायि प्रेमाविरकरोत् । भ्रातृदर्शनं विना व्याकुलतामभजत् सा । यदा भ्राता संसार-त्यागं कृतवान् तदा पक्षविहीना पक्षिणीव भ्रातृविहीना साऽतीव खेदमवाप्नुवाना संसारमार्गे-ऽवर्तत । तथा मुक्तानंदस्वामिनं पुनः संसारिणं कर्तुं बहुशः प्रयत्नाः कृता आसन् परं मुक्तानंदस्वामिनां धैर्यं साधारणं नाभूत् । तत एव नैव त्यक्तवान् त्यागिमार्गं सः । यदि तत्स्थाने मुक्तानंदस्वामिसदृक्प्रबलवैराग्यवती व्यक्तिश्चेन्नामविष्यत् तर्हि तु निःसंशयमेव भगिनीप्रेमपूराकर्षणेन संसारप्रवाहेऽपतिष्यदेव । धनवाई स्वभ्रातृसमा-कर्षणयत्नेषु कृतेष्वपि यदा नैष्कल्यमापेदे तदा भ्रातृस्वीकृतमार्गमेवांगीकृतवती सा । आत्मनः कल्याणमार्गो भ्रात्रा स्वीकृत इति मयाऽपि स एवांगीकर्तव्य इति निश्चित्य समाजमुपी सा भगवत्स्वामिनारायणसमीपे, निवेदितवती चेदम्—‘भगवन् ! अहमपि कल्याणामिलापिणीति भगवान् मुक्तानंदस्वामिनमाज्ञापयतु मणमुपदेशदानं कर्तुम् । तदुपदिष्टमार्गमहमाश्रयिष्ये, तदुक्तं चापि स्वीकुरिष्ये । तन्मुखवाणीश्रवणे मम तीव्रा समो-हा’ । भगवताऽभाणि—‘अस्माकं साथवः स्त्रीभिः सह नैव संबद्ध्यन्ते तथापि भक्त्या इमां कल्याणसमीहां ज्ञात्वा वयमाज्ञापयामः—यत्र सभायां मुक्तानंदस्वामी उपदेशं कुर्यात् तत्र भक्ती जयनिकाऽन्तर्हिता शृणोतु तदुपदेशम् । मुक्तानंदस्वामिनमपि आज्ञां करिष्यामो वयं येन स भक्त्या उपदेशप्रापणीं वार्तां करिष्यतीति ।

मुक्तानंदस्वामिनेदं ज्ञातं तदा भगवान् व्यञ्जपि यथा भगवन् ! इत्येवं साधुनियमपालनं मम न भविष्यतीति जियमुदिश्य मया कथं क्रियेतोपदेशः । तस्मादपि भगवान् करोति कृपां तर्हि

स्वीकरोतु ममेमां प्रार्थनाम् । अहमुपदेशपदानि लोणामुपयोगीनि विरभ्य भगवन्तमर्पयामि ।
तान्यर्पयतु भगवान् तस्यै । तत्पदेषु तदनुकूलं सर्वमपि समाविश्यते । एतत्प्रार्थनायामूरीकृतायां
भगवता मुक्तानन्दस्वामी विरचितवानिमानि पदानि श्रेष्ठतया प्रसिद्धानि—

“ मोहनने गमवाने इच्छो माननि,
त्यागो सर्वे जूठी मननी टेक जो;
पतिव्रतानो धर्म अचल करी पालजो,
रहेजो हरिचरणे अवला थइ छेक जो;
सांभळ चेनी हरि रीश्यानी रीतडी,
मोहनवरने मान संघाये वेर जो;
साधन सर्वे मान वगाडे पलविपे,
जेम भळीयुं पय साकरमां अहिंसेर जो.”

इत्येवंविधानि चहूनि कान्यानि रचितवान् स्वामी ।

एकदा ब्रह्मानन्दस्वामिमुक्तानन्दस्वामिनावुपदेशदानाय विचरन्तावाजग्मतुरेकस्मिन् ग्रामे ।
तत्र सत्संगस्यातिशयद्वेपभागेकः साधुर्ज्ञातवानिदम् । तेन कपटं मनसिकृत्य स्वामिनावाहूतौ
स्वनिवासस्थले । स्वामिनावपि सरलस्वभावौ प्रेमातिरिक्तमजानानौ तत्रागच्छताम् । शाठ्यभाक्
स साधुः सन्मानपूर्वकमेकस्मिन्नपवरके निवेशयामास तावासनोपरि । तदनन्तरं तेन दुष्टेन
तदपवरकदारमपिधाय दावप्यन्तर्निरुद्धौ, कथितौ चेदं यत्—युवां द्वावपि स्वामिनारायणसंप्रदाय-
महत्तरांविति द्वयोरपि युवयोर्नासाकर्णं छेत्स्यते मयाच । इत्येवं कथयित्वा स्वाश्रमद्वाराणि पिधाय
शलघर्पणं कर्तुं निपण्णवान् सः ।

अपवरकनिरुद्धो ब्रह्मानन्दस्वामी हास्यपूर्वकमुवाच मुक्तानन्दस्वामिनम्—‘स्वामिन् ! साधुना
तु दौष्ट्यं कृतम् ; नासाकर्णच्छेदनं तु नैव भयजनकम्, परमोद्वेगदंस्तु निधकर्मणामेव जगति
युज्यते । अस्माकं नासाकर्णच्छेदं विलोक्रय जनाः संप्रदायस्य निर्दा करिष्यतीति दुःसहम् ।
मुक्तानन्दस्वामी खेदरहित एव प्रतिजगाद—कर्ता हर्ता च भगवानेव । भगवत्कृतमनुमंत्यमेव ।
किंच जन्मांतरेषु जीवेनानेन दुष्टपरिणामेन सुबहुशो नासाकर्णच्छेदानुभवः कृतो भविष्यतीति
जन्मन्यस्मिन्नपि भगवन्निमित्तं तदनुमनं युज्यत एव । लोका यथारुचि जल्पन्तु नाम । तत्र
कथमस्माभिः खेदः कार्यः ? ।

अथ तस्मिन्नेव समये तदग्रामीणो जतजातीयो राघवजीनामा दृढो बलिष्ठश्च पुरुषस्तत्सा-
धुस्थानसमीपतः कार्यप्रसंगेन निरगच्छत् । तेन ‘जयतः सीतारामो’ इति कथनपूर्वकं स
साधुः पृष्टः—‘भगवन्’ किं क्रियते ? साधुस्तु सामिमानं प्रत्यभाषीत्—स्वामिनारायणीयो

महत्तमो मुंडको हस्तगोचरमागताविति तयोर्नासाकर्णच्छेदार्थं शस्त्रघर्षणं करोमि । तच्छ्रुत्वा जतराषवजी जगाद—आश्रमद्वारमुदघाटयत; द्रष्टुमीहे तावहमपि । साधुनोक्तम्—एतस्मिन् समये द्वारं नैवोदघाटयिष्यते । गच्छत यूयं स्वकीयमार्गम् । स जतपुरुष उग्र आसीत् । तेन तु तत्साधुवचनं श्रुत्वा सक्रोधं तदाश्रममितिरुदलंभ्यत, प्रविश्य चान्तस्तत्साधोर्प्रांवां च गृहीत्वा तेन धृष्यमाणं शस्त्रमाच्छिद्यत, अपवरकद्वारं चोदघाटय द्वावपि स्वामिनौ बहिरानयत् । तदा मुक्तानंदस्वामिना जगदे—पश्यत, भगवान् समायातः साहाय्यार्थम् । अन्यतश्च स दुष्टसाधुः क्रोडाह-
लपूर्वकमौदत्यमकरोत्, परं जतपुरुषेण स्पष्टमेवोच्यत—रे ! अलमलमतिदौष्ट्येन; अहमस्मि जतजातीय इति विदितं ते; जहिहि दुष्टतामन्यथा तत्फलमधुनैव समापतिष्यति । मत्समक्षमे-
ताद्यक्साधुपुरुषयोर्नासाकर्णच्छेदः कर्तुमशक्य एव । इत्येवं कथयित्वा स जतपुरुषो मुक्तानंद-
ब्रह्मानंदस्वामिनौ ग्रामसोमापर्यंतं रक्षणायान्वगच्छत् ।

मुक्तानंदस्वामिनां सत्पौरुषं साधुतां च ज्ञातुमयमेक एव प्रसंगः प्रतिकरः । स्वयं वार्द्ध-
क्यभाक् क्षयरोगप्रस्तशरीरधामवदित्यशक्तावस्थायां क्षिप्रामेव प्रतिदिनं मुनत्तवान् । तत्सेवा-
यामेकः साधुर्निवृत्त आसीत् । स्नानादिकां क्षिप्रापाकादिकां च सेवाक्रियामकरोत् सः, परं
स सेवकसाधुर्नूतन आसीत्, सेवामहिमानमपि नाज्ञासीत् । तत्स्वभावश्चापि सर्वविषये
दुर्लक्ष्यभागजनि । तेन च स्वामिसेवायामपि लक्ष्यराहित्येन तद्वर्तनं नैवासीत् सम्यक् ।
तदीदृक्स्वभावेन स्वामिनां प्रतिक्षणं क्लेशसहनमासीत् । यद्यपि स्वामिनं प्रति सर्वपरमहंसानां
हरिमक्तानां च परमगुरुभावोऽवर्ततेति सर्वेऽपि स्वाम्याज्ञापालनाय तत्परा एवासन् तथापि
स्वामिनस्तु कस्मिंश्चिदपि समये तं सेवकं प्रति नैव प्रादर्शयत् स्वकीयामरुचिमसंतोषं वा ।
तर्हि उपालंभस्य तु का कथा । सत्यप्येवं तस्य साधोः प्रकृतिस्तु प्रतिदिनमधिकाधिकं
दुर्लक्ष्यवत्यजनि । स्वामिनः स्वभावस्तु सुतरां दयालुरासीत् । अमन्यतेवे ते—सत्संगेऽस्मिन् ये
सगागच्छन्ति तेषां तु भाग्यातिशयः । सत्संगमाश्रितस्य प्रकृतिदुष्टस्यापि संपत्स्यते श्रेयः ।
सत्संगाश्रितः कथंचनापि तद्भ्रष्टो न भवेत् तर्हि वरम् । इत्येवंविधविचारेण सर्वसाधुषु
समग्रहरिमक्तेषु च निःश्वममृतसमाना प्रेमदृष्टिरेवास्त स्वामिनाम् । केषांचिदपि प्रकृतिदोषान्
नैव ते निरीक्षन्ते स्म । यथाशक्ति सर्वेषां सुधारणायैवायतन्त । स्वसेवकस्य दुष्टप्रकृतिं दृष्ट्वा
स्वामी दयार्द्रः सन् विचारितवान् यत् साधुरयं निरक्षरोऽस्तीति चेत् किंचिदध्ययनं करोति तर्हि
तदबुद्धिः किंचिज्ज्ञानवती स्यात्; तथा च सति शोभनप्रकृतित्वभावेन तस्य कल्याणमपि
भविष्यतीति निर्धार्य स्वामी नित्यानंदस्वामिनमुक्तवान्—भर्त्रुतयं साधुः किंचित् पाठनीय
इति । नित्यानंदस्वामिनाऽपि तामाज्ञां सादरं स्वीकृत्य नित्यं त्वया पठ्यायागंतव्यमिति स
साधुरुक्तः । तदनंतरं तस्य साधोरेष्ययनमितरविचारिभिः सममागम्यमन् । साधोर्भक्तम-

भ्यासे विलग्नं सत् स्वामिनः सेवायां तु प्रत्युत प्रमत्तमभूत् । तत्सेवायां तेन यथा तथा कर्तुमारब्धम् । नैतावदेव परं स्वामिनोऽर्थे क्षिप्रापचनमपि क्षिप्रानिरीक्षणमकृत्वैव कृतवान् सः । अशक्तोऽपि स्वामी स्वयमेव स्वहस्तेन गृहीत्वा भोजनं करोति स्म । परंतु क्षिप्रा तु कर्कर-
 प्रायैव समपद्यतेति स्वामी भोक्तुमपि नैव प्राभवत् । यत् किञ्चिदेव भुक्त्वा प्रत्यहमुत्तिष्ठति स्म । प्रतिदिनमेवं जायमानेऽपि स्वामिनां मुखोपरि मनागप्यसंतोषचिह्नं नैव दृश्यते स्म । प्रत्युत तत्साधोर्हितचित्तनमेव स्वयं करोति । एकदा स्वामी स्वयमेव क्षिप्रां गृहीत्वा भोजनं कर्तुं प्रवृत्तस्तदा नित्यानंदस्वामी दर्शनं कर्तुमागतवान् । प्रणामपूर्वकं स्वामिनं च पृष्ठवान् स्वामिन् । स्वयमेव किं क्षिप्रापाकः क्रियते ? स्वामी प्रत्युक्तवान्—नहि नहि; यः साधुस्तत्र पठनायागच्छति स एव क्षिप्रापाकं करोति; केवलमहं तु स्वयं गृहीत्वा भोजनं करोमि । नित्यानंदस्वामिनोक्तम्—इयं तु क्षिप्रा भवद्भिरेवापाचीति भवतां प्रसादरूपा समभूत्; अतः किञ्चित् प्रसादत्वेन दीयताम्; अधुना भवद्भिः प्रसादो न कदाप्यदीयत । स्वामी प्रत्युवाच—
 नायं प्रसादो भवद्भिः, कदाचित् प्रसादान्तरमेव दास्यते भवते । नित्यानंदस्वामी कथितवान्, नहि, मया तु अयमेव क्षिप्राप्रसाद इष्यते, इति कथयित्वा स्वामिनि निपेक्ष्यपि नित्यानंदस्वामिना स्वहस्तेनैव स्थाप्याः क्षिप्रा गृहीता, भोक्तुमप्यारब्धा; परमेष्ठोऽपि प्रसादो नैवाशक्यत भोक्तुम् । केवलं कर्करमप्येवासीत् क्षिप्रा । सत्वरमेव प्रोक्तवान् नित्यानंदस्वामी—अहो ! स्वामिन् ! किमेतत् ? कर्करप्रायेयं तु क्षिप्रा । एतदर्थमेव निषिद्धोऽहं किम् ? ईदृक्क्षिप्रापाके किं कारणम् ? इत्येवं पृष्टेऽपि स्वामी स्वसेवकसाधोर्दोषं नैवोक्तवान् । नित्यानंदस्वामी तु ज्ञातवानेषेदं यत् स साधुः स्वामिनः सेवां सम्यक् नैव करोतीति । ततस्तु परस्मिन्नपि दिने नित्यानंदस्वामी क्षिप्रां स्वादितवान् । तदाऽपि तामेव स्थितिं विलोक्य सखेदमभापत—
 स्वामिन् ! भवन्तः प्रतिदिनमेवमेव क्षुधां सहन्ते । अत्र केवलं सेवकसाधोरेव दोषो विलोक्यते । तदेतन्निशम्य स्वामिना जगदे—अभ्यासनिमित्तेन कदाचित् त्वरया एवं भवेदेव, नैवात्र तस्य कश्चिद् दोष इति । ततस्तु दयालुत्वात् स्वामी तस्य दोषं नैव पश्यतीति मनसि विचार्य नित्यानंदस्वामी, एतादृक् मूढसाधुः स्वामीसेवायामनर्ह एव; एतादृगीश्वरसदृशस्यापि स्वामिनो महिमा नैव जानात्ययं मूर्ख इति मुतरां दुःस्विनमेव करोति स्वामिनमिति च निश्चित्य झटिति तमाहूय साधुं क्षिप्राविषये पृष्ठवान्, ज्ञातव्यं चेदं यदयं प्रतिदिनमेवमेवं क्षिप्रामनालोक्य पचति; क्रियान्तरेष्वपि करोत्युपेक्षामिति । तदनन्तरं नित्यानंदस्वामिभिः तत्साधवे स्पष्टमेवोक्तं यत्—विद्याप्रहणायानर्हा यूयम् । यस्य सेवा महत्तमा अपि साधवः समीहन्ते तत्सेवा युष्माभिर्न कृता, प्रत्युत तेषां द्रोह एव कृतः । अतः प्रभृति युष्माभिर्नैव कर्तव्यो विद्याभ्यासः, केवलं सेवाभ्यासमेव कर्तुं यतन्वम् । मुक्तानंदस्वामिनां तु सेवा युष्माभिर्नैव कार्या इत्येवं कथयित्वा साधुमेकं सुपात्रं स्वामिसेवायां नियुक्तवान् ।

ततस्तु स साधुस्तीव पथात्तापं कृतवान् । सर्वैरन्यैश्चापि ज्ञातमेवेदं यदयं साधुरनायासतः
समुपलब्धममूल्यं लाभं परित्यक्तवान्, विशेषतश्च स्वामिद्रोहं चापि कृतवानिति ।

अथ कियत्कालनिर्गमानन्तरं मुक्तानन्दस्वामिनां देहपाते सति तद्द्रोहकारी स साधुः
सर्वाङ्गे कुष्ठव्याधिप्रस्तो रुधिरपूयन्नाथी संवभूव । असत्या पीडा सोढुमपि नैवाशक्यत । तदा
तन्मनसि महान् पथात्तापः प्रादुरभूत् । निद्रितवौध मुबहु स्वकीयं दुष्कृतम् । विचारितवौधेदं
यद् नित्यानन्दस्वामी मध्यभवदप्रीत इति तत्पापमेवानुभूयते मया । तेषां क्षमायाचनेन दूरीभ-
विष्यतीत्यं पीडेति निश्चित्य मनसि वरतालप्राप्ते स्थितिमन्तं ज्ञापयामास नित्यानन्दस्वामिनं
स्वकीयां स्थितिम् । ततो यदा नित्यानन्दस्वामी समाययो गढडाग्रामं तदा स जगाम तत्साधुस-
मीपम् । असौ साधुरपि ययाचे तं प्रति क्षमाम्, करोद न भृशम् । तदा नित्यानन्दस्वामिना
स एवमूचे—नैव कृतो युष्माभिर्मम कश्चिदपराधः, केवलमपराधं भवदभिर्मुक्तानन्दस्वामिनामिति
मनसिकृत्य तमेव स्वामिनं कुरुत प्रार्थनां येन शमिष्यतीत्यं भवतां पीडा । तदचनं श्रुत्वा
स साधुरन्तर्ध्यात्वा मुक्तानन्दस्वामिनं प्रार्थयामास दीनतापूर्वकमतीति स्वल्पदिनेरेव शशम
तदपुःपीडा

नवीनप्रतिष्ठित उद्धवीयसंप्रदायस्तद्दीयाचार्याश्च जगति कथंकारं लभेरन् महतीं प्रतिष्ठा-
मित्ययं स्वामिनां संकल्प उग्र आसोत् । स च प्रायः संपूर्णांशेन तैः पारमप्युपनीतो वगृह्य,
तथाप्याचार्यसंबन्धे तेषां विशेषसमीहा वर्तते स्म । जर्जरितमपि शरीरं तत्संकल्पायमेव ते धारितवन्तः ।
परं यदा सद्गुरुर्नित्यानन्दस्वामी तं कार्यगारमुवाह स्वकीयशिरसि तदाऽतीव शान्तिपूर्वकं
विक्रमात्पण्डरीत्यधिकाष्टादशशतवर्षेषु गतेषु आपादकृष्णैकादशादिवसे श्रीप्रकटपुरुषोत्तम-
सहजानन्दप्रभोः पथात् सार्धमासे गते स्वेच्छयैवेमं लोकं परित्यज्य मुक्तानन्दस्वामी प्राप्तवा-
नन्तरानम् ।

मुक्तानन्दस्वामी अनन्यनिष्ठापूर्वकं निर्मलदासभावेन भगवच्छ्रीस्वामिनारायणस्य वशवर्ता
वभूव । संप्रदायस्य मुख्यसद्गुरुर्पत्नी प्रतिदिनमधिकाधिकतया ध्रुवयदचलभावेन नित्यं
प्राकाशत । श्रीमत्स्वामिनारायणीयमुखवचनानां पुस्तकं वचनान्मृतं कर्तृणां सद्गुरूणां मध्ये
मुक्तानन्दस्वामी अपि वर्तते स्म । इत्येवं श्रीमुक्तानन्दस्वामी भनपरिग्रहकुटुंबदेहमनोविकारादि-
सर्वेषां जीवनयज्ञ आहुतिं कृत्वा सदुपदेशदानसदप्रथरचनादिस्पष्टवृत्तिरूपां सेवापुष्पाञ्जलि
समर्थं प्रकटपुरुषोत्तमं श्रीस्वामिनारायणं भगवन्तं संतोषयामास । भगवत्संतोषधापि एताव-
त्पर्यन्तं तैः समासादितोऽभूद् येन भगवान् कस्यचिदुपरि प्रसन्नोभूय यदा वरप्रदानं करोतिस्म
तदैवमेवाकथयत्—मुक्तानन्दस्वामिसदृशं कल्याणं ते संपद्यतामिति; तथा च गुरोरेव सन्मानं

कृतवान् स्वयं श्रीभगवान् । एकदा तु मुक्तानंदस्वामिमहिमानं ज्ञापयन् भगवान् तं प्रत्यभा-
पतैवम्—भवान् कंचिज्जीवं पाणावादाय क्षिपति चेत् तर्हि स प्राप्नोत्यक्षरधामैवेति वर्तते भवतः
सामर्थ्यमिति ।

श्रीमुक्तानंदस्वामिकृतग्रंथानां निर्देशः—

संस्कृतग्रंथाः

- १ निर्णयपञ्चकम्
- २ श्रीहनुमदष्टोत्तरशतनामावलिः
- ३ श्रीहनुमत्स्तोत्रम्

४ श्रीहनुमन्मंत्रः

५ श्रीहनुमन्मंत्रपुरश्चरणविधिः

६ श्रीहनुमत्कवचम्

७ द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्नम्

प्राकृतग्रंथाः

- १ कीर्तनोनुं पुस्तक
- २ दशम [दोहा चोपाईमां]
- ३ धर्माख्यान
- ४ बामुदेवावतारचरित्र
- ५ अद्भुतगीता
- ६ कपिलगीता
- ७ भगवद्गीता
- ८ शिक्षापत्री
- ९ बैकुण्ठधामदर्शन
- १० उद्धवगीता
- ११ नारायणकवच

१२ विवेकचिंतामणि

१३ सत्संगशिरोमणि

१४ बिदूरनीति

१५ कृष्णप्रसाद

१६ मुकुन्दवाचना

१७ सतीगीता

१८ धामवर्णनचातुरी

१९ पंचरत्न

२० नारायणचरित्र

२१ गुणविभाग

२२ नारायणगीता दोहा चोपाईमां

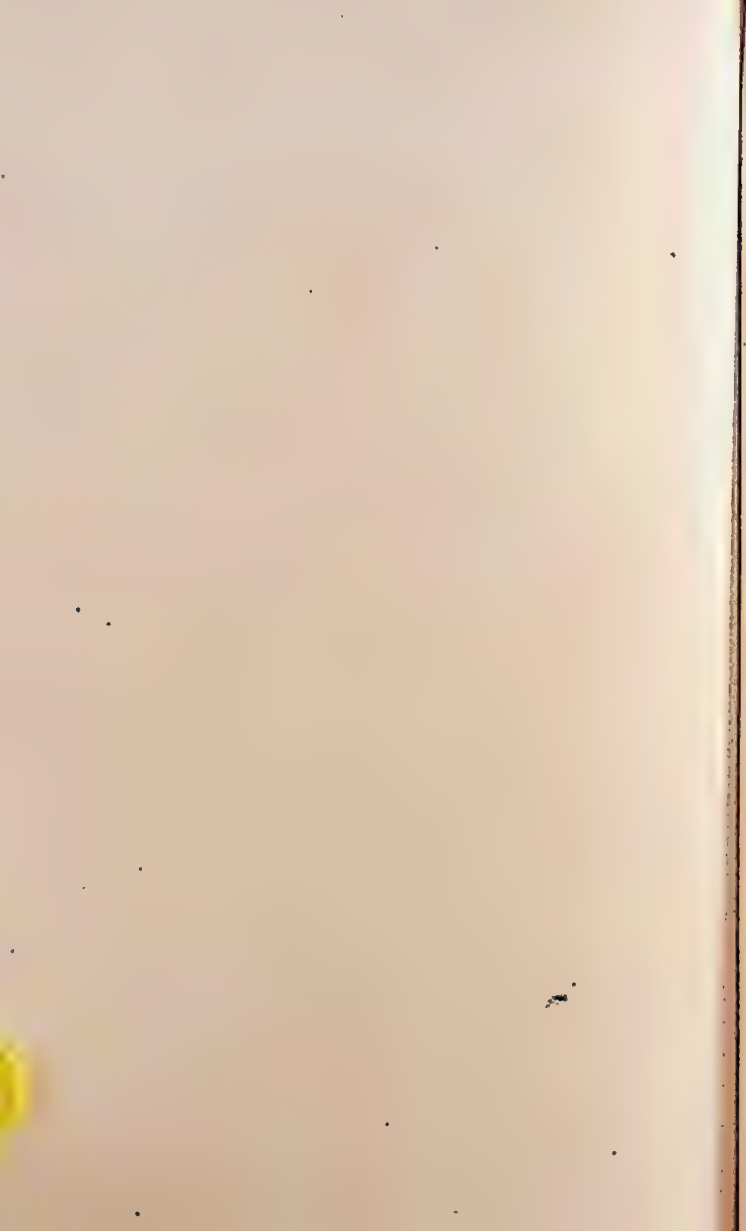
अनुवादकः—

म्हेतोपनामा मयाशंकरतनुजन्मा गिरिजाशंकरः शास्त्री

॥ अनादि मुक्तराज सद्गुरुश्री गोपालानंद स्वामी ॥

भाष्यरत्नस्याधिकरणानुक्रमनिर्देशः

प्रथमाध्यायप्रथमपादः ।

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
१ जिज्ञासाधिकरणम्	२-८	१
२ जन्माद्यधिकरणम्	८-१५	२
३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	१५-१७	३
४ समन्वयाधिकरणम्	१७-२१	४
५ ईदृश्याधिकरणम्	२१-२७	१५-१२
६ आनन्दमयाधिकरणम्	२७-३१	१३-२०
७ अंतराधिकरणम्	३१-३२	२९-२२
८ आकाशाधिकरणम्	३२-३३	२३
९ प्राणाधिकरणम्	३३-३३	२४
१० ज्योतिर्धराधिकरणम्	३३-३५	२५-२८
११ प्रतर्जनाधिकरणम्	३५-३८	२९-३२

प्रथमाध्यायद्वितीयपादः ।

१ सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम्	३८-४४	१-८
२ अत्राधिकरणम्	४४-४५	९-१०
३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम्	४५-४७	११-१२
४ अंतराधिकरणम्	४७-४९	१३-१८
५ अंतर्याम्याधिकरणम्	४९-५१	१९-२१
६ अदृश्यत्वाधिकरणम्	५१-५३	२२-२३
७ रूपोपन्यासाधिकरणम्	५३-५४	२४
८ वैश्वानराधिकरणम्	५४-५७	२५-३३

प्रथमाध्यायतृतीयपादः ।

१ शुभ्नाद्याधिकरणम्	५७-५८	१-६
२ भूमाधिकरणम्	५८-६०	७-८
३ अक्षराधिकरणम्	६०-६१	९-११
४ ईदृश्याधिकरणम्	६१-६३	१२
५ बह्वराधिकरणम्	६३-६६	१३-२२
६ प्रमिताधिकरणम्	६६-६७	२३-२४
७ देवताधिकरणम्	६७-६९	२५-२९
८ मन्वाद्यधिकरणम्	७०-७१	३०-३२
९ अपवृद्धाधिकरणम्	७१-७५	३३-३९
१० कंपनाधिकरणम्	७५-७६	४०
११ ज्योतिर्धराधिकरणम्	७६-७७	४१
१२ अर्धान्तरत्वाधिकरणम्	७७-७८	४२-४४

प्रथमाध्यायचतुर्थपादः

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
१ अनुमानिकाधिकरणम्	७८-८१	१-७
२ चमसाधिकरणम्	८१-८२	८-१०
३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	८२-८५	११-१५
४ बालाक्याधिकरणम्	८५-८७	१६-१८
५ वाक्यान्वयाधिकरणम्	८८-८९	१९-२२
६ प्रकृत्याधिकरणम्	८९-९५	२३-२८
७ सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	९५-९६	२९

द्वितीयाध्यायप्रथमपादः ।

१ स्थूत्यधिकरणम्	९६-१०१	१-१३
२ मोक्षत्रापत्यधिकरणम्	१०१-१०२	१४
३ आरंभणाधिकरणम्	१०२-१०४	१५-२०
४ इतरव्यपदेशाधिकरणम्	११४-१११	२१-३३
५ उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	१११-११४	२४-३१
६ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्	११४-११६	३२-३६

द्वितीयाध्यायद्वितीयपादः ।

१ रचनानुपपत्त्याधिकरणम्	११६-११८	१-१०
२ महर्षीणाधिकरणम्	११८-१२१	११-१७
३ समुदायाधिकरणम्	१२२-१२५	१८-२७
४ अभावाधिकरणम्	१२५-१२६	२८-३१
५ एकस्मिन्प्रसंभवाधिकरणम्	१२६-१२८	३२-३५
६ पत्त्याधिकरणम्	१२८-१२९	३६-३९
७ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम्	१२९-१३१	४०-४३

द्वितीयाध्यायतृतीयपादः ।

१ वियदधिकरणम्	१३१-१३३	९-७
२ मातरिभाधिकरणम्	१३३	८
३ असंभवाधिकरणम्	१३३-१३४	९
४ तेजआवाधिकरणम्	१३४-१३५	१०-१४
५ विपर्ययाधिकरणम्	१३५-१३७	१५-१७
६ आत्माधिकरणम्	१३७	१८
७ ज्ञाधिकरणम्	१३७-१३८	१९
८ उत्क्रांतित्वधिकरणम्	१३८-१४२	२०-३२
९ कर्त्राधिकरणम्	१४२-१४४	३३-३९

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
१० परावृत्ताधिकरणम्	१४४-१४५	४०-४१
११ अंशाधिकरणम्	१४५-१४६	४२-४३

द्वितीयाध्यायचतुर्थपादः

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१४६	१-३
२ सप्तगत्यधिकरणम्	१४६-१५०	४-५
३ अणुत्वाधिकरणम्	१५०	६
४ प्राणधैष्ठ्याधिकरणम्	१५०-१५१	७-११
५ प्राणानुत्वाधिकरणम्	१५१-१५२	१२
६ ज्योतिराद्यधिकरणम्	१५२	१३-१४
७ इन्द्रियाधिकरणम्	१५२-१५३	१५-१६
८ संज्ञामूर्तिरूप्यधिकरणम्	१५३-१५५	१७-१९

तृतीयाध्यायप्रथमपादः

१ तदंतरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	१५५-१६०	१-७
२ कृतस्ययाधिकरणम्	१६०-१६१	८-११
३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम्	१६१-१६४	२२-२१
४ तत्सामाख्यापत्त्यधिकरणम्	१६४	२२
५ नातिचिराधिकरणम्	१६४-१६५	२३
६ अन्धाधिष्ठिताधिकरणम्	१६५-१६६	२४-२७

तृतीयाध्यायद्वितीयपादः

१ संध्याधिकरणम्	१६६-१६८	१-६
२ तदभावाधिकरणम्	१६८-१६९	७-८
३ कर्मानुसृतिशब्दविध्य- धिकरणम्	१६९-१७०	९
४ शुग्धाधिकरणम्	१७०	१०
५ उन्नयलिङ्गाधिकरणम्	१७१-१७४	११-२०
६ प्रकृतेतावत्त्वाधिकरणम्	१७४-१७६	२१-२५
७ अहिङ्कुंडलाधिकरणम्	१७६-१७७	२६-२९
८ पराधिकरणम्	१७७-१८०	३०-३६
९ पलाधिकरणम्	१८०-१८१	३७-४०

तृतीयाध्यायतृतीयपादः

१ सर्वधेदातप्रत्ययाधिकरणम्	१८१-१८४	१-४
२ उपसंहाराधिकरणम्	१८४	५
३ अन्यधत्वाधिकरणम्	१८५-१८६	६-८
४ व्यात्यधिकरणम्	१८६	९
५ वतःप्रेषाधिकरणम्	१८६-१८८	१०

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
६ आनन्दस्थितिकरणम्	१८८	११-१३
७ आध्यानाधिकरणम्	१८९-१९०	१४-१७
८ कार्याख्यानाधिकरणम्	१९०-१९९	१८

९ समानाधिकरणम्	१९९	१९
१० संबंधाधिकरणम्	१९१-१९२	२०-२२
११ संसृत्यधिकरणम्	१९२-१९३	२३
१२ पुरुषवित्याधिकरणम्	१९३	२४
१३ वेद्याधिकरणम्	१९३	२५
१४ हान्यधिकरणम्	१९४-१९५	२६
१५ सांपरत्याधिकरणम्	१९५-१९६	२७-३०
१६ यावदधिकाराधिकरणम्	१९६-१९७	३१
१७ अनियमाधिकरणम्	१९७	३२
१८ अध्वराधिकरणम्	१९७-१९८	३३-३४
१९ अंतरत्वाधिकरणम्	१९८-१९९	३५-३६
२० सत्याधिकरणम्	१९९	३७
२१ कामाद्यधिकरणम्	१९९-२००	३८
२२ आदराधिकरणम्	२००-२०१	३९
२३ उपस्थिताधिकरणम्	२०१-२०२	४०
२४ तदिधारेणानियमा- धिकरणम्	२०२-२०३	४१

२५ प्रदानाधिकरणम्	२०३	४२
२६ लिंगभूयस्त्वाधिकरणम्	२०४	४३
२७ पूर्वविकल्पाधिकरणम्	२०४-२०७	४४-५०
२८ द्यौरेभावाधिकरणम्	२०७	५१-५२
२९ अंगवयवद्वयाधिकरणम्	२०७-२०८	५३-५४
३० भूम्यायस्त्वाधिकरणम्	२०८-२०९	५५
३१ शब्दादिभेदाधिकरणम्	२०९-२१०	५६
३२ विकल्पाधिकरणम्	२१०	५७-५९
३३ यथाधयभावाधिकरणम्	२१०-२१२	५९-६४

तृतीयाध्यायचतुर्थपादः

१ पुरुषार्थाधिकरणम्	२१२-२१६	१-१७
२ परामर्शाधिकरणम्	२१६-२१७	१८-२०
३ स्तुतिमात्राधिकरणम्	२१७	२१-२२
४ पारिप्लवाधिकरणम्	२१८	२३-२४
५ अमीधनाधिकरणम्	२१८	२५

अधिकरणानि	शृणुम्	सूत्रम्
६ सयपिक्षाधिकरणम्	२१८-२१९	२६
७ समदमाधधिकरणम्	२१९-२२०	२७
८ सवाप्रानुमत्यधिकरणम्	२२०-२२१	२८-३९
९ विहितत्वाधिकरणम्	२२१-२२२	३१-३५
१० विधुराधिकरणम्	२२२-२२३	३६-३९
११ तदभूताधिकरणम्	२२३-२२४	४०-४३
१२ स्नाम्यधिकरणम्	२२५	४४-४५
१३ सहकार्यतरनिष्यधिकरणम्	२२५-२२६	४६
१४ कृत्स्नभावाधिकरणम्	२२६	४७-४८
१५ अनाविस्काराधिकरणम्	२२६-२२७	४९
१६ ऐहिकाधिकरणम्	२२८	५०
१७ मुक्तिफलाधिकरणम्	२२८	५९

चतुर्थाध्यायप्रथमपादः

१ आनुत्यधिकरणम्	२२९-२३०	१-२
२ आत्मस्योपासनाधिकरणम्	२३०-२३१	३
३ प्रतीकाधिकरणम्	२३१-२३२	४-५
४ आदिस्थादिमस्यधिकरणम्	२३२	६
५ आसीनाधिकरणम्	२३२-२३३	७-१०
६ एकाग्रताधिकरणम्	२३३	११
७ आप्रायणाधिकरणम्	२३४	१२
८ तदधिगमाधिकरणम्	२३४-२३५	२३
९ इतराधिकरणम्	२३५	२४
१० अनारब्धकार्याधिकरणम्	२३५-२३६	२५
११ अग्निहोत्राद्यधिकरणम्	२३६-२३७	२६-२८
१२ इतरक्षणाधिकरणम्	२३७-२३८	२९

अधिकरणानि	शृणुम्	सूत्रम्
-----------	--------	---------

चतुर्थाध्यायद्वितीयपादः

१ वाग्यधिकरणम्	२३८-२३९	१-६
२ मनोऽधिकरणम्	२३९	३
३ अभ्यक्षाधिकरणम्	२३९-२४०	४-६
४ आग्न्युपकमाधिकरणम्	२४०	७
५ संसारव्यपदेशाधिकरणम्	२४०-४१	८-१३
६ वागादित्याधिकरणम्	२४२	२४-१५
७ तदोकोऽधिकरणम्	२४२-२४३	१६
८ रस्यधिकरणम्	२४४-२४५	१७-२०

चतुर्थाध्याय तृतीयपादः

१ अर्चिराद्यधिकरणम्	२४५-२४६	१
२ याग्यधिकरणम्	२४६-२४७	२
३ तडिदधिकरणम्	२४७	३
४ आतिवाहिक्यधिकरणम्	२४८-२४९	४-५
५ कायाधिकरणम्	२४९-२५३	६-१५

चतुर्थाध्याय चतुर्थपादः

१ संपद्याविर्भावाधिकरणम्	२४३-२५४	२-३
२ अविभागेन दृष्टवा- धिकरणम्	२५४-२५५	४
३ ब्राह्माधिकरणम्	२५५-२५६	५-७
४ संकल्पाधिकरणम्	२५६-२५७	८-९
५ अभावाधिकरणम्	२५७-२५८	१०-११
६ प्रदीपाधिकरणम्	२५८-२६०	१३-१६
७ जगद्व्यपाराधिकरणम्	२६०-२६३	१७-२१
८ अनानुत्यधिकरणम्	२६३-२६४	२२

शुद्धिपत्रम्.

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
वेदकसिद्धत्वात्	वेदैकसिद्धत्वात्	३	५	अतो व्यक्तं	अतोऽव्यक्तं	८०	२३
वेदार्थप्राप्त-	वेदार्थप्रति-	"	१६	भूः कृत	भूत् कृत	८७	१०
तेनति	तेनति	४	१२	अभिमानव्यपदेशस्तु	अभिमानव्यपदे-		
प्रच्छेपु	पृच्छेपु	३३	१९		दास्तु	९८	२३
प्रच्छेप्यनुत्तमेपूतमेपु	पृच्छेप्यनुत्तमेपूतमेपु	"	"	ब्रह्मणाऽपि	ब्रह्मणोऽपि	१०९	२६
इत्थंभूतायां मुक्तौ	इत्थंभूतायामुक्तौ	३६	१९	नप्रवृत्ता।	प्रवृत्तौ	११८	१
प-तीन्	य-तीन्	३७	२२-२३	नवयवेन	नवयविन	११९	१५
मभ्यातो वाक्यनारदः	मभ्यातोऽवाक्य-			संज्ञास्त्वंधाः	संज्ञास्त्वंधः	१२३	१५
	नारदः	४०	११	आतिमूला	आतिमूलो	१२६	१८
निर्मितादुद्य	निर्मितादुद्य	"	२८	प्रधानानांगी-	प्रधानांगी-	१२८	२०
विमोहः क्लृप्तमानकः	विमोहः क्लृप्तमान-			परब्रह्मैव	परब्रह्मैव	१३०	१२
मिष्वंगः	मिष्वंगः	"	२९	विपर्येण	विपर्यवेण	१३५	१८
सामर्थ्यभावात्	सामर्थ्याभावात्	४४	१९	विपर्येणोक्तावपि	विपर्यवेणोक्तावपि	"	२५
नित्योऽनित्यानां	नित्यो नित्यानां	४६	२२	नित्यत्वानित्य-	'नित्यत्वाच्च-'		
रंतरोऽयमयति	रंतरो यमयति	४८	४		नित्य-	१३७	१६
संप्रत्ययेपितमेव	संप्रत्ययेपि तमेव	५८	१५	वेति	वेति	१४०	३
वेदिलोमानि	वेदिलोमानि	५६	२२	स्वस्वधारणादृष्टानां	स्वसाधारणादृष्टानां	१४२	१७
॥३३॥	॥३३॥	"	२६	प्रकाशादिवस्तु	प्रकाशादिवस्तु	१४६	२५
मूर्द्धन	मूर्द्धन	५७	३	रूपाधि	रूपाधे	१४८	१४
शुब्धासायतनस्व-	शुब्धासायतनं			वस्थिता । चिदंत	वस्थितचिदंत	१४९	२३
शब्दान्	स्वशब्दान्	"	१३	स्तद्वस्तवः	स्तद्वस्तवः	१५०	५
आत्मानमन्यो	आत्मानमन्या	"	१४-१५	वातादीन्द्रिय	वागादीन्द्रिय	१५१	२२
रूपगता प्राकृत	रूपगताप्राकृत	५८	१	प्रथमे धवणादिति	प्रथमेऽधवणादिति	१५८	८
आत्मनः प्राणा	आत्मनः प्राण	५९	२०	शक्येतः	शक्यते;	"	२४
आवेक्षे'	आक्षे'	"	२१	कादादित्वमादित्या	कादादित्वमाकाशा	१५९	३
प्रोतथेस्तुक्कम्	प्रोतथेस्तुक्कम् । अतः			ग्रीह्यादिप्राप्तेः	ग्रीह्यादिप्राप्तेः	१६४	१८
	स एवाक्षरशब्दाभिधेयः ।	६९	१४	तथ्यत्रैस्तुप्तः	तथ्यत्रैस्तुप्तः	"	"
अतः स एवाक्षर-	सा च प्रशासनात्			रंप्रतिपन्नः	रंप्रसन्नः	"	"
शब्दाभिधेयः सा	॥१०॥			युतो	युतो	"	१९
च प्रशासनात्		"	१५	कल्याणगुणकरं	कल्याणगुणाकरं	१७२	११
यनेनान्वेति	यतनेनान्वेति	६२	१३	वस्तुनो	वस्तुनो	१७३	५
स्थि- ता य	स्थि-तो य	६३	१८	वस्थितचिद्वस्तु	वस्थितचिदचिद्वस्तु	१७६	२४
संपद्या-	संपद्या-	"	२८	पोडप	पोडप	१७८	४
पुरुषोत्तम'	पुरुषोत्तम'	७७	१	ब्रह्मणोऽमितत्वा	ब्रह्मणो मितत्वा	१७८	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
तत्परित्याजेना	तत्परित्यागेन			संभवेव	संभवत्वेव	२२६	८
कर्मणो	कर्मणो	१८१	९	मुक्त	मुक्ति	२२८	११
तथाप्युत्पीयेन	तथाप्युत्पीयेन	१८६	१५	ध्यान	ध्यान	२३३	३
निःशेषसाधनम्	निःशेषसाधनम्	१८७	१३	मूर्त्ता	मूर्त्तौ	२४१	१७
वसिष्ठ	वसिष्ठा	"	१४	अथवा 'अमयमानो	'अथाकामयमानो	"	१९
वसिष्ठ'	वसिष्ठा'	"	१६	निष्कामति	निष्काम	"	२०
प्रतिदृष्टिष्ठ-	प्रतिदृष्टि-	"	१८	वा मुञ्च एवमेवैत	यामुं चैवमेवैता	२४४	२५
इह	हि	१८८	१६	य	रदभय	"	"
दक्षिण्यं नाचामे	दक्षिण्यप्राप्तमे	१९१	१	भूतः	भुतः	२४७	४
दपूर्वपूर्वमप्राप्तमेव	दपूर्वमप्राप्तमेव	"	७	सन्धि० पो	सन्धिपो	२४८	१५
वीर्यवीर्याणि	वीर्या-वीर्याणि	१९३	२३	इह	हि	"	२३
परब्रह्मापासन	परब्रह्मोपासन	१९६	१५	प्रजापतिः	प्रजापतेः	२५१	२९
त्वविरोधः	त्वविरोधः	१९७	१८	संपाद्याविर्भावः	संपाद्याविर्भावः	२५३	७
धत्तुरात्रेणा	धत्तुरात्रेणा	१९८	६	व्यक्तव्यः	व्यक्तव्यः	२५४	१८
व्यापारेषु	व्यापारेषु	२०३	१६	स्वरूपाविर्भावो	स्वरूपाविर्भावो	२५५	२१
१	२	२१०	२१	अथवा	वथा	२५८	७
२	१	"	२४	ना	नो	२६०	१७
कावेयाः	काववेयाः	२१४	१७	मृत्यु	मृत्यु	२६२	१४
विनियोगो	विनियोगो	२१५	१४	मकस्य	मुक्तस्य	"	१८
परिक्रियते	परिक्रियते	२२५	५	विषभारम्	विषाभरम्	२६४	१७

॥ अनादि मुक्तराज सद्गुरुश्रो निर्गुणदासजी स्वामी ॥

॥ श्रीसहजानंदस्वामिने नमो नमः ॥

॥ ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम् ॥

श्रीमत्स्वामिनारायणशिष्य-श्रीमुक्तानंदस्वामिविरचितम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादः ।

धर्मात्मजमहं वंदे मुक्तानंदः सदा हरिम् ॥
दिव्यं गुणातिगाकारं सच्चिदानंदधर्मिणम् ॥ १ ॥
श्रीमतां व्यासमूत्राणां मुक्तानंदः करोम्यहम् ॥
सुखबोधं भाष्यरत्नं व्यासाभिप्रायबोधकम् ॥ २ ॥

धाम्न्यक्षरे निखिलमुक्तगणावृतो यो
वेदैः स्तुतोऽष्टनिजभूतिनिपेक्षितश्च ॥
सोऽयं नराकृतिधरो हरिकृष्णनामा
निर्विघ्नतां वितनुतां मम सत्प्रयासे ॥ ३ ॥
निखिलनिजशक्तिधरो यो 'यच्छक्त्यैव सकलविश्वविनोदः ॥
स जयति हरिर्द्विपद्मनुनिखिलागमसारसर्वस्वम् ॥ ४ ॥
भवतु मुसिद्धयै हि सतां हरिकृष्णः सर्वमंगलोपेतः ॥
ईशोऽशेषः प्रपंचधिदचिन्मयस्तु 'यस्यैवः ॥ ५ ॥
नमो व्यासाय कृष्णाय ब्रह्मसूत्रविधायिने ॥
'येन श्रुतिविरोधस्य विनाशाय श्रमः कृतः ॥ ६ ॥

१ यस्य हरेः शक्त्याऽऽनंदगुणविशिष्टयांतर्या शक्त्यैव सकलविश्वस्मिन् विनोदः सुखं भवति । २ निखिलाश्च ते आगमाः शास्त्राणि च तेषां सारः सर्वेभ्यः श्रेष्ठतया वर्णनीयः, सर्वस्वं सकलभनरूपश्च । ३ हरिकृष्णस्य । ४ व्यासेन ।

व्याससूत्रमिदं पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातमप्यथ ॥

दुर्वोधं तस्य व्याख्यानं मया स्पष्टं विरच्यते ॥ ७ ॥

सर्ववेदान्तसत्पद्ममुगंधस्वादमोदिनाम् ॥

साधूनां हरिनिष्ठानां भाष्यमेतन्महानिधिः ॥ ८ ॥

अथ सूत्रकलापे श्रुपनिपज्जन्या ब्रह्ममीमांसा प्रारभ्यते । 'इह' तस्या आरंभो हि किंपुरुषार्थः ? पुरुषार्थो हि प्राकृताप्राकृतसुखजनकश्चतुर्विधः । को वा ब्रह्ममीमांसाख्यविचारेऽधिकारी भवति 'यस्यार्थित्वादयो धर्माः सन्ति ? किमस्य' विषयः ? यदुक्तं तत्प्रसिद्धमनतिप्रसिद्धं च संशयदोलारूढं विद्यते ? 'अस्यारंभः' 'कस्यानंतरमस्ति', 'यस्य नियतप्रयोजनत्वेन पूर्वभावित्वं ज्ञायते, इति श्रोतृनरमनःसंदेहशरक्षतसमपनयनाय ग्रंथप्रबंधविधायकोत्तमेन हर्यत्रतारव्यासेन समुद्भावितमिदं सूत्रम्ः—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

इदमेकमधिकरणम् । विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयसंगतीनामाधारत्वमिहाधिकरणत्वम् । 'इहायमथशब्द आनंतर्यार्थः, न त्वथ योगानुशासनमित्यादिवदधिकारार्थः । अधिकारो हि समारंभः । नहि ब्रह्मज्ञानेच्छा करणीयत्वेन समारंभाहो विद्यते; किंत्वतिरमणीयविषयत्वेन सौ हि संभावनीया ।

“ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥”

इति स्मृतावथशब्दो मंगलवाचकोऽप्यत्रोच्यं न मंगलार्थः प्रतिपादनीयः । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रति मंगलस्यान्यसंभवो नास्ति; तस्या एव मंगलत्वात् । शास्त्रारंभे हि शिष्टाचारपरिरक्षणार्थं यन्मंगलकरणं तत्त्विहाक्षरध्वनिमात्रेणोच्यते । न चायमथशब्दः पक्षान्तरसंग्रहार्थः । यतः प्रथममेकस्य पक्षस्याकथिततया "तत्प्रसंगाभावोऽस्ति । "यथा भोजनगमनादौ तथाऽनिर्धारितं प्रथमं यत्किंचिद्वृत्तमपेक्ष्य न चायमथशब्दप्रयोगः । अत्रे नियतसामग्रीभूतस्य कस्यचिद्वस्तुनो वक्तुमिष्टत्वात् । अत्रे

१ सूत्रकलापे । २ ब्रह्ममीमांसायाः । ३ अधिकारिणः । ४ सूत्रकलापस्य । ५ पुरुषार्थो हि । ६ ब्रह्ममीमांसासूत्रकलापस्य । ७ शास्त्रस्य । ८ शास्त्रस्य । ९ अधिकरणे । १० ब्रह्मज्ञानेच्छा । ११ अधिकरणे । १२ तस्य पक्षांतरसंग्रहस्य । १३ नन्वथशब्दस्य पक्षांतरार्थाभावे यत् किंचित् पूर्वभावि वस्तुदिश्य स पठितोऽस्तीति चेन्नेत्याह यथेति । १४ ब्रह्ममीमांसायाः सकाशात् पूर्वभावित्वे । १५ ब्रह्ममीमांसायाम् ।

‘यस्य’ संपत्तिरधिकारिविशेषणत्वेन ब्रह्ममीमांसायाः साधनं तच्छास्त्रं पूर्वभाषीत्य-
वगम्यते । अत्राष्टसंवत्सरप्रभृतियुतब्राह्मणाद्यहेऽपनयनसंस्कारसंस्कृतस्य द्विजस्य
‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इति स्वकर्तव्योपदेशतया नियतप्राप्तस्य नियमनिये-
विताचार्यननप्राप्तवर्णोपादानरूपस्यार्थवेदनफलस्य स्वोपबृंहणस्मृतियुतवेदपठनस्य
ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वभावित्वं योग्यम् । धर्मज्ञानवद् ब्रह्मज्ञानस्यापि वेदकसिद्धत्वात् ।
वेदाध्ययनवर्जितस्य तद्विचारानुपलब्धेः । अतः केवलवेदपठनानंतरं ब्रह्मविचार
इति चेत्, भवतु नाम तथाभूतं वेदाध्ययनम् । ‘तदध्ययनानन्तरं तु धर्मविचारः ।
वेदाध्ययनाभावे धर्मविचारसिद्धयभावात् । तथैवाचार्यः संपादितम्-
अथातो धर्मजिज्ञासेति । आदित आचार्यात् स्वोपबृंहणशास्त्रयुतवेदपठना-
नंतरं धर्मविचारलब्धिरिति तर्हि कस्मादनंतरं ब्रह्ममीमांसारंभः ? धर्ममीमांसा-
नंतरमेवेति कथमेवमुक्तमिति चेत्तत्र ब्रूमः—नास्माकं धर्मब्रह्ममीमांसारूपयोः शास्त्रयो-
रत्यंतभेदवादित्वं किंवेकत्ववादित्वमेव । उपासनोपास्यतया प्रतिपादितयोर्धर्म-
ब्रह्मणोः प्रतिपादकमथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्यानावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि-
त्येतावत्पर्यंतमेकमेव शास्त्रमस्ति । ‘तत्राथातः शेषलक्षणमित्यादौ यथा तथाऽन्तर-
भेदबोधकोऽयमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रारंभः । अथवा ‘धर्मज्ञानं प्रभवति’ इत्यादि-
वाक्यैर्धर्मस्य परब्रह्मज्ञानकारणत्वात्तद्विचारोपयोग्यानां श्रुतिवाक्यानां वेदार्थप्राप्त-
पादकस्मृतिपुराणादिषु ‘तत्प्रमाणत्वप्रतिपादकवाक्यानां च ब्रह्मविचारोपयोग्यत्वाच्च
धर्मविचारानंतरं ब्रह्ममीमांसा । साधनमृते साध्यानुपलब्धेः । परब्रह्मज्ञानं प्रति धर्मस्य
साधनतायां ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपति यज्ञेन दानेन तपसानाश्रके-
ने’ति वेदवचनमेव प्रमाणभूतम् । धर्मरूपकर्मणो ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वात्तदेव विचार्य
कर्तव्यं च किमनेन वेदान्तवचनमीमांसायत्नेनेति न च वाच्यम् । फलानुसंधानही-
नतया परब्रह्मप्रसन्नतार्थं कृतस्य वर्णाश्रमांचितधर्मैक्यकर्मणः पापक्षयसंभूतान्तःकर-
णशुद्धिद्वारा मुमुक्षोर्ब्रह्मविचारयोग्यतसंपादकत्वेन परब्रह्मज्ञानकारणत्वात् । तथा शिष्ट-
स्मृतिः ‘यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः’ इत्यादिना ‘स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च
गच्छति’ इत्यंतेन प्रकरणेन गर्भाधानादिसमस्तकर्मणां पापमलप्रक्षालनरूपसंस्कारका-
रणत्वं द्योतयति । अतः कर्मफलानुसंधानहीनेन पुरुषेण परब्रह्मनुष्ठये कृतकर्मणामंतःक-

१ शास्त्रस्य । २ नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसाधनसंपन्न इहामुत्र च फलभोग-
विरागो मुमुक्षुत्वं चैतत्साधनचतुष्टयरूपा । ३ ब्रह्मज्ञानस्य । ४ वेदस्य । ५ धर्ममीमांसा-
शास्त्रे । ६ तस्य धर्मस्य । ७ तस्य धर्मस्य । ८ धर्मरूपं कर्मव ।

रणशुद्ध्यादिसंस्कारोत्पादकत्वोपलब्धिः। 'तथा च सति फलाभिसंधिरहितकर्मकर्तृनर-
स्य यदेव परब्रह्मज्ञानफलं तदेव कर्मफलमस्ति; यथा ब्रीहिप्रोक्षणदर्शपूर्णमासोत्पत्ति-
रपूर्वहेतुतया स्वर्गो समुचीयते तथा कर्माणि चित्तशुद्धिद्वारा परब्रह्मज्ञानहेतुतया मोक्षे
समुचीयन्ते।' अतः कर्मणां गौणत्वादंगत्वमेवाम्। अतः परब्रह्मज्ञानसमुद्भवाय कर्माणि
विधेयानि। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपति' इति श्रवणात् परब्रह्मज्ञान-
साधनानां कर्मणां ग्रीमांसानंतरं परब्रह्मज्ञापकशास्त्रारंभो वेदज्ञप्रसिद्धोऽस्ति। ननु कर्म-
ब्रह्ममीमांसयोरनुक्रमनियमः कथमवगम्यते? इति चेत् कर्तृभेदाभावादनुक्रमनियमोऽ-
स्ति। ननु कर्त्रैक्यमिहाधारदर्शपूर्णमासवदंगांगित्वेन वा पंचप्रयाजवदेकांगोपयुक्ता-
नेकांगत्वेन वा पड्यागवत्फलैक्येन वा भवति? तत्रोत्तरम्—तेषां मध्येऽन्यतमत्वेन
'तदस्ति। तथात्वे सत्युभेयविचारयोर्वेदादिप्रमाणं नोपपद्यते। ततः कर्मब्रह्मविचा-
रयोरनुक्रमनियमो नास्ति इति। यदि वेदादिप्रमाणं न संभवेत्तर्हि तु तेषां तत्त्वं स्यादेव,
परं त्वेवं नास्ति। किंतु 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह तेनति, ब्रह्मवित्पुण्यकृच्च,
'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इत्यादिका
ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिन्यः श्रुतय उभयत्रोपपद्यन्ते। ततः परब्रह्मतुष्ट्यैकफलस्य फलांत-
राभिसंधिरहितकर्मणस्तैज्ज्ञानस्य च जन्यजनकभावेन स्थितयोरुभयोर्मुक्त्येकफल-
जनकत्वात्तैज्मीमांसयोरप्यनुक्रमनियमः संघटते। यद्यपि वेदाध्ययनविधेर्वर्णो-
पादानमात्रपर्यवसायित्वमस्ति, तथाप्युभेयमीमांसयोरनं प्रवृत्त्यनर्हत्वम्। सांगवेद-
पठनाद्वेदानां पदार्थमात्रबोधेन तत्र प्रवृत्तिप्रतीतिः। तदनंतरं परब्रह्मस्थूलाराधन-
भूतज्योतिष्टोमाद्युत्पादकानां तैत्तिरीयाराधनरूपदहरादिविद्यासंपादकानां च वेदवा-
क्यानामन्योन्यविरोधाभासं समीक्षमाणो ब्रह्मविचारे पुरुषार्थमिलापी मनुजः
स्वयमेव प्रवृत्तिं करोति। ततो नानिबन्धनस्तद्विचारः। अतः समस्तचेतनाचेतनश-
रीरकस्य जीवभ्रमकृतिपुरुषकालाक्षरब्रह्मभ्यः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरद्विती-

१. उत्तरीया कर्मणामन्तःकरणशुद्ध्यादिसंस्कारजनकत्वे। २. अपूर्वं फलम्।
३. चित्तशुद्धिद्वारा परब्रह्मज्ञानसाधनत्वात्। ४. कर्मणाम्। ५. कर्मणां ज्ञानांगत्वात्।
६. कर्मब्रह्ममीमांसयोः। ७. तथाविधे ग्रन्थे। ८. कर्त्रैक्यम्। ९. कर्मब्रह्म। १०. उभयविचा-
रेऽनुक्रमनियमानर्हत्वम्। ११. कर्मब्रह्मविचारे। १२. परब्रह्म। १३. कर्मब्रह्म। १४. कर्मब्रह्म।
१५. परब्रह्म। १६. ब्रह्मविचारे। १७. परब्रह्मस्थूलसूक्ष्माराधनसंपादकवेदवाक्यानां परस्परवि-
रोधदर्शनपूर्वकं ब्रह्मविचारे मुमुक्षुजनस्य प्रवृत्तेः तयोः कर्मब्रह्मगोविचारः नास्ति निबन्धन-
मनुक्रमो यस्य स तथाभूतो न भवतीति नानिबन्धनः सानुक्रम एव भवतीत्यर्थः।

यत्वात् सर्वोक्तस्य समस्तनिगमसारगुह्यप्रकाशकस्य ब्रह्मपरमात्मपरमेश्वरपुरुषोत्त-
महरिकृष्णविष्णुवासुदेवनारायणमुनिप्रभृतिपर्यायवाचकैः शब्दोक्तमशब्दैः प्रद्योतित-
परममहिम्नः स्त्रोपासकसकलचेतनवृन्दानुष्ठितस्वाराधनानुरूपसंजातस्वकीयप्रसादसं-
पादितपुरुषार्थसमुदायस्य वराहाद्यवतारभारिणः परब्रह्मणो विज्ञानजनकं स्वो-
पबृंहकस्मृत्यादिसहितमुपनिपच्छास्त्रं मीमांसनीयम् । 'तदुपायभूतनोदनात्मकस्य
ह्युपासनभेदकलापरूपस्य' 'तत्तदर्थवादप्रद्योतितमाश्रयस्य श्रुत्यादिप्रतिपादित-
समस्तांगसंपन्नस्य स्वप्रमाणानुरूपस्मृतिपुराणेतिहासाभिर्भुक्तमुवाक्यसमुदायमाप्तो-
पबृंहणस्य विधिनिषेधविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादवाधाभ्युचयप्रभृतियुतस्य सकलपु-
रुषार्थरत्नमहोदधिभूतस्य परब्रह्मज्ञानसाधनरूपस्य हरिप्रसादरूपफलेच्छया फलांत-
राभिसंधिरहितस्य वर्णाश्रमोचितस्य धर्मस्य मीमांसानंतरमित्यथशब्दार्थः सिद्धां-
तितः ॥ अयमतःशब्दः पूर्वोक्तस्य हेतुत्वे गण्यते । यतो भणितस्वोपबृंहकस्मृत्या-
दियुतवेदेन पुंसां धर्मो मीमांसितोऽतस्तदनुष्ठानसंप्रमाणांतःकरणशुद्धिना शीघ्रसंप्राप्त-
विवेकादिगुणविद्यमानत्वप्राप्तहरिभक्तिसंपन्नेनानेन परब्रह्मापि निरवधिकातिश-
यानंदरूपानिःश्रेयसकरं मीमांसनीयमिति तन्मीमांसासाह । ब्रह्मणः—परमात्मवासु-
देवनारायणमुनिप्रभृत्यनेकामिधस्य परब्रह्मणो जिज्ञासा—ज्ञातुमिच्छेति कर्मणि पठ्ठी ।
इच्छाया इष्यमाणज्ञानप्रयोजनत्वात्, तयेप्सितं तस्य ज्ञानं संपादनीयमिति सूत्राभि-
प्रायः । 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते' इति, 'तद्वै पदं भगवतः परमस्य
पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरिति, 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्, विष्णोर्धर्म परं
साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः' इत्यादिश्रीमद्भागवतवाक्येषु ब्रह्मशब्देन परमात्मसंज्ञं
परब्रह्म तत्स्थानभूतं ब्रह्मपुराख्यमक्षरब्रह्म चोक्तम्; ब्रह्मशब्दवाच्ययोस्तयोर्मध्ये
ब्रह्मशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचको ग्राह्यः । 'नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः'
इति; 'नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः । नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरं
तपः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैस्तस्यैव प्रतिपादनात् । इदानीं विषयसंशयादिकथनेन
मीमांसां दर्शयति । अत्राधिकरणे को विषय इति चेद्ब्रूमः—'परीक्ष्य लोकान्
कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, नास्त्यकृतः कृतेनेति—कृतेन कर्मणा अकृतः

१ तस्या मीमांसाया उपायभूतः साधनभूतः । २ वैदिकशास्त्रीयभगवदुपासनोक्तपृथक्पृथक्-
कर्तव्यताप्रकाररूपार्थवाद । ३ प्राशस्त्यं महत्त्वम् । ४ शिष्ट । ५ तस्य धर्मस्यानुष्ठानेन ।
६ आदिना विमोक्षाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षा ग्राह्याः । विवेकारीनां स्वरूपं च
रामानुजाचार्यकृतश्रीभाष्यादेवावगतम्यम् ।

कर्मबंधहीनो नास्तीत्यर्थः, यद्वा अकृतोऽनादिसिद्धो दिव्यमूर्तिः परमात्मा कृतेन कर्मणा नास्ति-न गम्यः, अतो निर्वेदमायादिति पूर्वेण संबंधः । 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति, 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिम-
शेन सेवया । उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति, 'तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उच्चमम्, शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम्'-इत्यादिश्रुति-
स्मृतिवाक्यसमुदायो विषयः । परब्रह्म मीमांसायोग्यं भवति नवेति संशयोऽस्ति । पूर्वपक्षस्तु परब्रह्म विचारणार्हं नास्ति, 'तत्र संशयाभावात् । कथं संशयाभावः ?
'अयमात्मा ब्रह्मे'ति श्रुतिवाक्यमयमितिपदेन साक्षात्सिद्धं जीवात्मानमेव ब्रह्मेति बोधयति । ततोऽत्र कथं संशयदूषणप्रसक्तिः ? । किंच विचारस्य फलं 'तूक्तविषयं वेदनं, तच्च वेद्यवस्तुपरिच्छेदकं वेदान्तमीमांसातोत्पन्नं ज्ञानं वस्तुवन्तरेभ्यो ब्रह्म परिच्छिनत्ति न वा ? यदा परिच्छिनत्ति तदाऽऽस्योपरिच्छेद्यविशेषणभंगोपलब्धिः,
यदा न परिच्छिनत्ति तदा ब्रह्म यथार्थतया न प्रद्योतेत । अयमिति निर्देशतया निश्चितः पदार्थोत्तरेभ्यो भिन्नो घटः पटश्च यथा ज्ञायते तद्वज्ज्ञानाभावात् ।
अतो ब्रह्मविषयं वेदनमपि न घटते; 'तथात्वे सति 'प्रयोजनं च किमपि नेक्षामहे; जनानां न मोक्षरूपं प्रयोजनं चाप्यनादिकालप्रवृत्तस्य संसरणस्य निवर्तनाभावा-
दित्येवं प्राप्ते बन्धः-सञ्छास्त्रोक्तचेतनाचेतनपरब्रह्मस्वरूपाभिज्ञं ह्येकांतिकभक्तं गुरुं प्राप्य सर्वथा समारंभणीयं शास्त्रम् । ब्रह्मणः संदिग्धतया विषयत्वसंभवात् ।
तर्न्निर्णयस्य सप्रयोजनत्वाच्च 'यद्यमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिरमुमेवाहंका-
रवद्धं कर्मभीनमनाद्यविद्योपहतात्मसंविदमल्पज्ञं संसरणस्वभावं जीवात्मानं ब्रह्मेति वक्ति अत एव संशयः । निरस्तसकलदोषकलापस्य सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वापहत-
पाप्मत्वानादिबोधादिगुणगणमहोदधेरैरननवधिकातिशयज्ञानानंदप्रभृतिशक्तिमहिमा-
तिशयत्वं हि ब्रह्मत्वम्; संसारिनरस्यानाद्यज्ञानवासनावष्टंभविजृंभितविचित्रकर्म-
फलभोगानुगुणवद्गुणरीरप्रवेशनिर्गमव्यापारपरवशनिःसीमतापसहिष्णुत्वं हि जीव-
त्वम्; कथमेतयोः स्वरूपस्वभावादिभिरन्योन्यविलक्षणयोरेकत्वं वदंति श्रुतय इत्येवं संशयः किं न भवेत् ? अथ च इत्थमपि शंस्यते-आदित्यो ब्रह्म, अन्नं ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्मेत्यादयो भिन्नं भिन्नं पदार्थं ब्रह्मेति वदंति; तत्र किंवा ब्रह्मेति

१ तस्य परब्रह्मणो विज्ञान । २ परब्रह्मणि । ३ जीवरूपे ब्रह्मणि । ४ अहमविषयं ।
५ ब्रह्मणः । ६ ब्रह्मविषयज्ञानाभावे । ७ वेदान्तमीमांसायाः । ८ तस्य ब्रह्मणः । ९ वासनाया
अवष्टंभोऽवर्जनं तस्माद्विजृंभितं जनितं यद्विचित्रकर्म । १० श्रुतिषु ।

बहुधा शङ्कितत्वात्तन्मीमांसाहमस्ति; 'तत्र श्रवणमननादिनिर्णीतस्य धर्मज्ञानविरतियु-
तभक्तिलभ्यस्य परमदयानिधेरुराजेन्द्रस्य श्रणागतसकलजनानुग्रहशीलस्य दिव्या-
माकृतविग्रहस्य नारायणाभिधपुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणोऽनुग्रहाधिक्येन उक्तस्याधिका-
रिणो विनष्टानाद्यविद्याजन्यबंधनसाक्षादनुभूतानयधिकातिशयानंदरूपा हरिनिवास-
भूते ब्रह्मपुरेऽक्षरात्मभावं प्राप्तेन तदुपासकवृन्देन प्राप्ता तत्सेवारूपा मुक्तिः प्रयोजनं
चास्ति । अंतःसविषयं सप्रयोजनं परब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रश्रवणं प्रतीयतेनानु तच्च श्रवण-
मपरिच्छिन्नपरब्रह्मविषयं न संघटते, तज्जन्यज्ञानस्य वेद्यपरिच्छेदकरूपत्वात्; एवं सति
ईदृगिदमिति परिच्छेदाभावान्न तत्परब्रह्म विचारगम्यमस्तीति चेन्न; एवं परब्रह्मणः
परिच्छेदासंभवेऽपि लक्षणद्वाराऽन्यव्यावृत्तत्वमात्रेण परिच्छेदसंभवात् विचारगम्यं
सर्वत्र लक्ष्यविषयमन्यव्यावृत्तत्वेन यद्वेदनं तदेव लक्षणेन वेद्यवस्तुपरिच्छेदकं बो-
ध्यम् । स्वोपबृंहकस्मृत्यादियुतवेदान्तवाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते चोद्दिष्टपरब्रह्मसंबन्धिनि
लक्षणे तैल्लक्षणहीनेभ्यस्तैदितरेभ्यःसजातीयविजातीयसकलचेतनाचेतनवस्तुभ्यो वि-
लक्षणस्वरूपस्वभावादिमदुक्तंयत्तत्परब्रह्मेत्यवगम्यते । अंतःसमंजसोऽयं परब्रह्मविषयः
सच्छास्त्रारंभः । यदसंजातशंकमप्रयोजनं च तद्धि न सच्छास्त्रानुशीलनवतां विचारकोटौ
समागच्छति । अस्यास्तु परब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रमीमांसायाः प्रमाणयुक्त्याभासव-
शात्संशयस्थानं परब्रह्म विषयो भवति । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तमेव विद्वानमृत
इह भवति' 'तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति, 'पृथगात्मानं
प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीति, आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरा-
रणिम् । ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पण्डित इति, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति,
'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । मुहूर्दं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति'
इति, यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविदिति, जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं
यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देवं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन इति, तेपामहं

१ परब्रह्म । २ तस्मिन् प्रसिद्धे परब्रह्मबोधके श्रुतिसमूह । ३ परीक्ष्य लोकान् कर्मचिन्ता-
निति, तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुतिसमूह । ४ हर्युपासक । ५ तस्य हरः सेवा । ६ ब्रह्म-
मीमांसायां प्रयोजनसंभवात् । ७ परब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रश्रवणजन्य । ८ परब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वे
तत्प्रतिपादकशास्त्रश्रवणजन्यज्ञानस्य वेद्यवस्तुपरिच्छेदकत्वासंभवे सति । ९ वेदांतोपबृंहक ।
१० ब्रह्मलक्षण । ११ ब्रह्मेतरेभ्यः । १२ लक्षणद्वारा सकलचेतनाचेतनविलक्षणतया परिच्छेद-
संभवात् । १३ प्रेरितारं सर्वप्रेरकं आत्मानं परमात्मानं जडचिद्भूतः स्वरूपस्वभावेन पृथक्
यथा भवति तथा मत्वा जुष्टः तं परमात्मानं सेवमानः भक्तः तेन सेवनेन ।

समुद्भूता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् इति, मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तानुसारेण प्राप्या परमसुखरूपा आदौ संजातजिज्ञासस्य पश्चाद्विरिज्ञानभक्तिरूपासनेन ब्रह्मभावं प्राप्तस्यास्याधिकारिणोऽनाद्यविद्याकृतगुणरूपबंधननिवर्तनपूर्विका ' सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा श्रुति दिव्ये ब्रह्मपुरे शेष स व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित इति, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति, ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । मुनंदनंदमवलार्हणादिभिः स्वपार्यंदमुख्यैः परिसेवितं विश्रुमिति, कृष्णं च तत्र च्छंदोभिः स्तूयमानमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्ते ब्रह्मपुरे स्थितस्यानंतकोटिमुक्तसेवितचरणकमलस्य परब्रह्मणः सेवारूपा मुक्तिः प्रयोजनं च भवतीत्यस्मिन्नाद्याधिकरणे निरूपितम् । 'अत्रोद्दिष्टस्य परब्रह्मणो यन्निर्णायकं लक्षणं तत् किमस्ति, इत्यपेक्षायां तल्लक्षणबोधकमधिकरणांतरं प्रकटयति सूत्रकारकः—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

विदिते वस्तुनि लक्ष्यलक्षणप्रयोजनाभावात् अविदिते वस्तुनि लक्ष्यलक्षणवेदनापेक्षानुपलब्धेः कथमिह लक्ष्यस्य परब्रह्मणो लक्षणकथनावसर इति न संदेहनीयम् । उपरिष्ठाद्वेदादिशास्त्रपठनाद्विदिते परब्रह्मसंज्ञे परमात्मनि 'तत्संभवात् । जन्मादि अस्य यत इति सूत्रपदविभागः । जन्मादीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्य चेतनाचेतनसंमिश्रणसमरसीभूतस्य विचित्रानंतभोक्तृभोग्ययोगोपकरणभोगस्यानादिरूपविविधरचनायुतस्य जगतः जन्मादि—जन्म आदिर्यस्य तज्जन्मादि—उत्पत्तिरक्षणाप्ययनिग्रहानुग्रहरूपं कर्म, यतः—'अक्षरात्परतः पर इति, आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति, यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः, इत्यादिवाक्योक्ताद् बद्धमुक्तनित्यमुक्तक्षेत्रज्ञेभ्यः स्वरूपस्वभावादिभिरत्युत्कृष्टाद् यस्माद्भवति तद् ब्रह्मेति शेषः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते, येन जातानि जीवन्ति, 'यत्पयंत्यमिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवंधहेतुरिति, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति, स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्येति, तदवैहि परं नरेंद्रेत्यादिवाक्यचकलापो विषयः । इह विश्वस्य जन्मादिकृत्यं ब्रह्मणो लक्षणसंपादने संघटते नवेति संज्ञायः । न संघटते तस्य ब्रह्मणा

१ आयाधिकरणे । २ अधिकरणे । ३ तस्य लक्ष्यलक्षणकथनस्य संभवात् । ४ म्रियमानानीत्यर्थः । ५ जन्मादिकृत्यस्य ।

संयोगाभावात् । किंच आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यत्रानन्दस्य जगज्जन्मादिलक्षणं पर्यवस्यति । अन्यत्र 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सतो जगत्कारणत्वमवगम्यते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ज्ञानमेवापरिच्छिन्नं जगत्कारणं ब्रह्मेत्येकत्र विज्ञायते । अपरत्र तु 'नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः पर इति, तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदेति, नारायणपरा वेदा नारायण-परा मत्वा इति, वामुदेवपरा वेदा वामुदेवपरा मत्वा इति, मत्तः परतरं नान्यदिति, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दश्चत इति, परमात्मपरब्रह्मवामु-देवादिशब्दवाच्यं नारायणमुनिसंज्ञं वस्तु जगद्धेतुत्वेन सृज्यसमस्तवस्तुपूर्ववर्ति-ब्रह्मेत्यवबुध्यते । 'इहानन्दादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पो वा समुच्चयो वा ? विकल्पे श्रुतहान्यादिदोषप्रसंगो व्यवस्था च; व्यवस्थितविकल्पेऽपि ब्रह्मानेकत्वप्रसंगः । समुच्चयपक्षे 'तेषां धर्मरूपत्वान्निखिलजगन्निर्माणोपायज्ञानविशेषविशिष्टब्रह्मत्वा-संभवः । 'अतः सर्वथापि ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वादिलक्षणं वक्तुमशक्यमित्येवमादौ पूर्वपक्षरूपकलहे जाते सति वचनः—यद्यपि जन्मादेर्जगत्संबन्धित्वेन ब्रह्मण्य-संयोगस्तथापि तदस्यत्वेन लक्षणत्वं संबध्यते । यत्सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टं पर-मात्मपरमेश्वरपरब्रह्मवामुदेवादिसंज्ञाधारं नारायणतत्त्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मेत्य-भिधीयते । आनन्दप्रभृतिधर्माणामिदमेव पर्यवसानमस्ति; सर्वज्ञत्वं नित्यवृत्तत्वमनादि-बोधत्वं स्वतंत्रत्वमनुसृष्टदृष्टिकत्वमनंतशक्तित्वं चेति पठेतानि सर्वज्ञत्वादीनि वायु-पुराणे चोक्तानि । 'सर्वज्ञता वृत्तिरनादियोधः स्वतंत्रता नित्यमनुसृष्टदृष्टिः, अनंतशक्तिश्च विभोर्विशुद्धाः पडाहुरंगानि महेश्वरस्येति' नित्यापरोक्षानपेक्षितसाधननिर्दोषज्ञान-गोचरसकलवस्तुत्वमत्र सर्वज्ञत्वम् 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' 'यस्य ज्ञानमयं तप' इत्यादि-भिरिदं ब्रह्मणः सिद्धम् । 'अनेन सकलवद्भवेतनबहुविधकर्मफलभोगानुकूलदेवमनुष्य-पञ्चादिशरीरनिर्माणोपायसामग्रीविशेषज्ञं स्वोपासकसकलमुक्तचेतनस्वपरिचर्यानु रूप-भागवतीतन्वादिप्रदानचतुरं च ब्रह्म जगन्निमित्तमस्ति । 'निरस्तसमस्तोपप्लवकलंक-निरतिशयानन्दपरिपूर्णत्वमिह नित्यवृत्तत्वम् । 'अत एवानन्दो ब्रह्मेति श्रूयते । 'यः खल्व-

१ उत्तरमीमांसायां । २ श्रुतं प्रत्येकं तेषां ब्रह्मत्वश्रवणं तस्य हान्यादि । ३ आनन्दा-दीनां । ४ अतः आनन्दादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पसमुच्चयोभयपक्षान्यां समागतब्रह्मानेकत्वप्रसंगात् ब्रह्मत्वासंभवप्रसंगाच्च । सर्वथापि जन्मादिकृत्यस्य ब्रह्मणा सह संयोगाभावेनापि । ५ नारायण-तत्त्वे एव । ६ सर्वज्ञेन । ७ निरस्तो विनष्टः समस्तोपप्लवरूपः सकलदोषरूपः कलङ्को लालंनं यस्मात्तथाभूतो निरतिशयोऽतिशयवर्जितो य आनन्दस्तेन परिपूर्णत्वमिह ब्रह्मणि । ८ अत एवानन्दस्य सर्वथा निर्दोषब्रह्मधर्मत्वम् ।

न्योतर आत्मानन्दमय' इति प्रस्तुत्य 'सैपानन्दस्य मीमांसा भवति' इत्यारभ्याभ्यासां-
भिरतिशयशिरस्कृत्वेन स एको ब्रह्मण आनन्द इति निरूपितः । परब्रह्मधर्मत्वेन च
स एवानन्दो ब्रह्मत्युक्तः, अतो ब्रह्मत्वेनोपचर्यते । तादृगनिजानन्दभोगरसिकं ब्रह्म-
नित्यवृत्तत्वमित्यभिधीयते । आनन्दमयस्य परब्रह्मणः स्वत एव निजैकानन्दानुभवो
न तु साधनांतरतस्तदनुभवः । तथाहि सूत्रश्रुतिस्मृतिकाराः—'आनन्दमयोऽभ्यासा-
दि'ति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योतर आत्मानन्दमयः, स वा एष पुरुषविध
एवेति विज्ञानमयात् क्षेत्रज्ञवृत्तादन्यो वस्त्वंतरमित्यर्थः । पुरुषस्य द्विभुजनरस्य विधा
ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपप्रकारा इव विधा—अवयवप्रकारा यस्य स पुरुषविध इत्यर्थ-
निरुक्तिः । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतंत्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः, आनन्द-
मात्ररपादमुखोदरादिः' सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मेति, 'केवलानुभवानन्द-
स्वरूपः सर्वबुद्धिदृगिति, 'यः स्वे मुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्य' इति । एवं निरपेक्ष-
साधनं पुरुषविग्रहं परब्रह्मानवधिकातिशयं स्वरूपानन्दमनुभवत्, अतो नित्यवृत्तम् ।
न तस्य कदापि बाह्यसांसारिकमुखलवापेक्षा भवतीत्यर्थः । ननु 'अपाणिपादो जवनो
गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः, स वेत्ति चेद्यं नहि तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं
पुरुषं पुराणम्' इति, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरंजनमित्यादिवाक्यैः परब्रह्म
निराकारमेवेत्युक्तम्; 'इह तु' तस्य स वा एष पुरुषविध इत्यादिवाक्यैः साकारत्वं कथ-
मुच्यते, इति चेच्छ्रुणु, यतः पाणिपादकर्णरहिततयापि साकारस्य सर्पस्य ग्रहणादयो
हस्तादिव्यापारा मुखोरोनेत्रैः संति, तथा चक्षूरहिततयापि तथाविधाया लज्जालुबल्ल्या
दर्शनरूपश्चक्षुर्व्यापारो भवति । अतः परब्रह्मणोऽपाणिपादादिविशेषणवृद्धं साकारत्व-
प्रतिपादनपरमेव बोध्यम्, नहि निराकारत्वप्रतिपादनपरम्; तथात्वे सति ब्रह्म
सर्पाकारं वा बल्ल्याकारं वा ? कथंभूतं ब्रह्मेति विकल्परूपकलहे प्राप्ते ब्रूमः—श्रुत्युत्त-
राद्धेन स वेत्तीति, सः परब्रह्मसंज्ञो हरिः स्वेतरजीवेश्वरप्रकृतिपुरुषकालाक्षरब्रह्म
तत्त्वमुक्तकोटिवस्तुमात्ररूपं चेद्यं स्वं चापि वेत्ति; तस्य परब्रह्मणः वेत्ता स्वोक्तज्ञान-
प्राप्तं नरं विना स्वेतरो ज्ञाता नास्ति; पुनस्तमेव विशिनष्टि—अग्र्यमादिभूतं पुराण-
मनादिसिद्धं पुरुषं दिव्याप्राकृतानाथवयवयुतपुरुषाकारं तं परब्रह्मसंज्ञं हरिमाद्गुनयः ।
एवमनया 'श्रुत्योदितस्य पुरुषाकारब्रह्मणोऽपाणिपादादिविशेषणवृद्धं त्वप्राकृतकर-
पादार्धगयुतदिव्यविग्रहबोधनपरम्, नहि सर्पबल्ल्याकारत्वबोधनपरमिति श्रुतितात्प-

१ तस्य निजैकानन्दस्थानुभवः । २ चरणादारभ्य शिरःपर्यंतस्वमूर्तौ । ३ ब्रह्मणः ।

४ प्रकरणे तु । ५ ब्रह्मणः ।

यार्थः । निष्कलमिति श्रुतिस्तु तस्य ब्रह्मणो निष्कलादिविशेषणैर्विभागशून्यत्वं प्राकृतव्यापारविधुरतयाऽप्राकृतव्यापारवत्त्वं च निर्दोषत्वं च मायातीतत्वं च बोधयति; इत्थंभूते परब्रह्मणि नित्यवृत्तिरस्ति । स्वतःसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्वमनादिवोधत्वम् । यद्ब्रह्मणः स्वरूपानंदानुभवसाधनमंतःकरणज्ञानं तत्तेस्यानादिसिद्धमेव; अतोऽनादिवोधं ब्रह्म । तस्य ब्रह्मणः संसारनिवर्तकस्य ज्ञानस्यानादिसिद्धत्वात् नित्यनिवृत्तसंसारदोषं ब्रह्म शान्तिसमृद्धमसृतमिति श्रूयते । अन्यप्रेष्यताकार्पण्यरहितत्वेन स्रवशीकृतस्वेतरसकलवस्तुत्वं स्वातंत्र्यम् । 'ज्ञाज्ञौ द्रावजावीशानीशौ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा, विद्याविद्ये ईक्षते यस्तु सोऽन्य'-इत्यादिषु ब्रह्मणश्चेतनाचेतनप्रपंचप्रेरकत्वेन स्वतंत्रत्वं सिद्धम्; सर्वत्र परब्रह्मणः स्वतंत्रत्वेन निखिलकर्तृत्वसिद्धिः । सर्वत्र स्वभावसिद्धं त्रैकालिकज्ञानात्मकद्रष्टृमत्त्वं हि नित्यमलुप्तदृष्टित्वम् । तथाहि श्रूयते 'यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' इति, स वेत्ति वेद्यमित्यादिष्वचनैः सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनाचेतनवस्तुषु संकुचितविकसितांतर्यमिश्रकृत्या व्यापकत्वात् तेषां यथार्हकर्मफलप्रदाने परब्रह्मणः सदादृष्टिप्रसारवत्वमस्ति; अतोऽनेन नित्यालुप्तदृष्टित्वं सिद्धम् । अपरिमेयसामर्थ्ययुक्तत्वम्, यद्वा असंख्यशक्तिविशिष्टत्वमनंतशक्तित्वम् । असंख्याभिः प्रधानपुरुषब्रह्मशिवादिरूपाभिविभूतिभूतशक्तिभिर्जगत उत्पत्तिस्तिसंहारकारकमपरिमेयसामर्थ्ययुतं परब्रह्म भवति । तथाहि श्रूयते 'परांस्यं शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति, अपरिमेयमग इति, अखिलशक्त्यवबोधक इति; रम्यते च-

‘सर्गे तपोऽहमृपयो नव ये प्रजेशाः ।

स्थाने च धर्ममखमन्वमरावनीशाः ॥

अंतं त्वधर्महरमन्युवशामुराद्या ।

मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ’ ॥ इति;

‘तां कालशक्तिमादाय वामुदेवोऽक्षरात्मना ।

सिद्धक्षयैक्षत यदा सा चुक्षोभ तदैव हि ॥

तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने ।

युज्यन्ते स्म प्रधानैस्ते पुरुषाश्चेच्छया प्रभोः ॥

पुमांसो निदधुर्गर्भास्तेषु तेभ्यश्च जज्ञिरे ’ ॥

इत्येवमनंतशक्तिमत्त्वात्परब्रह्मणोऽसंख्यकोटिब्रह्मांडरूपप्रपंचसमाधिकारणत्वं

सिध्यति । महापुरुषपरब्रह्मसर्वसत्त्वविष्णुहरिकृष्णसर्वात्मवासुदेवपरमात्मपुरुषोत्तम-
माधवादिमुख्यनामसहस्राधिकरणं नारायणमुनिसंज्ञं ब्रह्म वाच्यम् । 'अस्य जन्म-
स्थानगुणस्वभावचरित्रादिकृतासंख्यनामवाच्यत्वेऽपि मुख्यतया परभावमनुप्य-
भावयोरैक्यबोधकत्वात् महापुरुषादिनामवाच्यत्वेन नेतरतद्वोधकनामाभिधेय-
त्वाभावप्रसंगः । पुरति सर्वेभ्यः अग्रे दिव्याप्राकृतावयविपुरुषाकारेण गच्छतीति
पुरुषः । महाश्वासौ पुरुषश्च महापुरुषः । महत्त्वेन पूर्वसिद्धं महापुरुषशब्दवाच्यं
ब्रह्म; पुरधातोरग्रगमनार्थत्वात् सर्वेभ्यः अग्रे वर्तमानं श्रेष्ठत्वविशिष्टं पुरुषाकारं
ब्रह्मेति विज्ञायते । तथाहि श्रुतयः—'पूर्वमेवाहमिहासं तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति, सदेव
सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति, आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति,
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति । तथात्वे सति सर्वेभ्यः पूर्वसिद्धत्वेन महापुरु-
षस्य ब्रह्मणः सर्वश्रेष्ठाप्राकृतपुरुषाकारत्वं सिध्यति । एवं ब्रह्म महापुरुषशब्दवाच्यं
भवति । ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्मपुरामिधं महापुरुषस्थानं तत्स्थासंख्यमुक्तकोटिवृद्धं
चैतदुभयस्मात् परमन्यत् बृहि बृहद्विति धात्वर्थवशात् बृहत्वादिसकलगुणगणवि-
शिष्टं ब्रह्म परब्रह्मशब्देन प्रतिपाद्यते । अक्षरात् परतः पर इत्यक्षरशब्दवाच्याद् ब्रह्म-
णोऽन्यत् परब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्म श्रूयते । दिव्याप्राकृतविग्रहेण स्वब्रह्मपुरस्थानस्थं
सत् परब्रह्म विश्वोत्पत्तिस्तित्यवस्थयोर्विकसितांतर्यामिश्रकृत्या विश्वप्रवेशनशीलत्वा-
द्विभक्तनामरूपतत्परिरक्षितस्थूलचेतनाचेतनवस्तुशरीरकमुपादानकारणं सर्वसत्त्वविष्णु-
शब्दवाच्यं भवति । तथाहि श्रूयते—'स इमांलोकानसृजदिति, तत्सृष्ट्वा तदनुमाविश-
दिति, बहु स्यामिति, स्वधामस्थं यत्तत् हरिशब्देन इह हरणे इति धात्वर्थवशात्
प्रलयावस्थायां संकुचितांतर्यामिश्रकृत्या चेतनाचेतनस्थूलनामरूपविभागसंहरणशील-
त्वात्सूक्ष्मतां प्रापितनामरूपविभागानर्हचेतनाचेतनवस्तुशरीरकं सकलसंहर्तृ ब्रह्म प्रति-
पाद्यते । तस्मादुपसंहर्ते महाप्रासाय वै नमः, यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत
ओदन इति सर्वसंहर्तृ ब्रह्म श्रूयते । निरुपाधिकपरमानंदभूमित्वात् कृष्णशब्दवाच्यं
ब्रह्म भवति । तथाहि श्रूयते—

‘कृपिर्भूवाचकः शब्दो नथ निर्वृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ इति

१ नारायणमुनिसंज्ञस्य ब्रह्मणः । २ इतराणि महापुरुषादिनामन्यो भिन्नानि यानि
तस्य परब्रह्मणो बोधकनामानि तेरभिधेयत्वाभावप्रसंगः । ३ एवं श्रुतिभिर्निर्णयति सति ।
४ तेन परब्रह्मणा ।

शरणागतसकलजनानेकविधपीडाहारकत्वेन तेषामनवधिकातिशयानन्दोत्पादकभूमि-
त्वात् हरिकृष्णेत्येकशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते ।

‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥

इति स्मरणात् ‘कृपिर्भूवाचकः शब्द इति, ‘तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शान्तिः नेतरेषामि’त्यादिश्रवणाच्च सर्वेषां चेतनाचेतनानामंतरात्मतया
नियामकत्वात् सर्वात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते । ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्निति, यः
प्रकृतौ तिष्ठन्निति, यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽतरोयमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं य
आत्मानमंतरोयमयति सत आत्मान्तर्याम्यमृत इति, योऽक्षरे तिष्ठन्नक्षरमंतरो यमक्ष-
रो न वेद यस्याक्षरः शरीरं योऽक्षरमंतरोयमयति’ इत्यादिकांशु श्रुतिषु प्रतिपर्यायं
पृथिव्यादिसकलचेतनाचेतनवस्तूनामात्मांतर्यःमिश्रवेदनोच्चार्यमाणत्वादमृतशब्दाभि-
धेयं तद्ब्रह्म प्रतिपादितमिति । वामुदेवशब्दवाच्यं ब्रह्म, वसधातोर्निवासात्तत्त्वात् दि-
व्युधातोः क्रीडाद्यर्थत्वाच्च सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनाचेतनेष्वंतर्यमितया यथार्हक-
र्मफलप्रदानाय निवसत् सत् दिव्यविग्रहेण ब्रह्मपुरे स्वयं द्योतमानं तत्रावस्थितासं-
ख्यस्वभक्तमुक्तकोटिभिः साकं क्रीडत् मोदमानं च वर्तते; वमुदेवपुत्रत्वाद्वा वामुदेव-
शब्दाभिधेयं ब्रह्म विज्ञायते । तथाहि श्रूयते ‘ईशावास्यमिदं सर्वमिति, दिव्ये ब्रह्म-
पुरे शेषे स व्योम्यात्मा प्रतिष्ठित इति, स्वभक्तेभ्यो रमते स मे सर्वस्वमिति ।
स्मर्यते च—

‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततोऽसौ वामुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ ॥ इति

स वामुदेवः प्रकृतौ पुंसि कार्येषु चैतयोः ।

अन्वितश्च पृथक् चास्ते सर्वाधीशः स्वधामनि ॥

व्याप्य स्वांशैरिमांल्लोकान् यथाग्निरुष्णादयः ।

स्वस्त्यासते स्वस्वलोके तथैव भगवान्मुने’ ॥

इति तदेव ब्रह्म सर्वभजनीयत्वेन विज्ञायते ।

‘न वामुदेवात्परमस्ति पावनं न वामुदेवात्परमस्ति मंगलम् ।

न वामुदेवात्परमस्ति दैवतं न वामुदेवात्परमस्ति वांछितम् ॥

यन्नामधेयं सकृदप्यबुद्ध्या देहावसानेऽपि गृणाति योऽत्र ।

स पुष्कसोऽप्यायु भवमवाहाद्विमुच्यते तं भज वामुदेवम्’ ॥

इत्यादिस्मरणात् आत्मशब्दवाच्येभ्यो जीवेश्वराक्षराख्यब्रह्मभ्यः श्रेष्ठत्वेन वर्तमानं परमात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते । तथाहि स्मर्यते—

‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः ॥

स विष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते’ ॥ इति

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दग्रत इति पुरुषोत्तमशब्देन क्षराक्षरशब्दवाच्याभ्यां ब्रह्ममुक्तपुरुषसमूहाभ्यां स्वरूपस्वभावगुणविभूतित उत्कृष्टतमं दिव्याप्राकृतविग्रहं ब्रह्माभिधीयते । तथाहि स्मर्यते—

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ ॥ इति

‘प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्येति’ लक्ष्मी-
पतित्वान्मधुकुलोत्पन्नत्वाद्वा मधुदैत्यघातकत्वाद्वा सर्वस्वामित्वेन तस्य धवा-
भावाद्वा माधवशब्दाभिधेयं ब्रह्म विज्ञायते । एवं परभावमनुप्यभावद्योतकैः सह-
स्रनामभिस्तदितरैरसंख्यनामभिश्चापि स्वाभाविकानन्दजनकमस्पृष्टाशेषदोषतया क-
ल्याणैकतानतया च सकलमंगलाधारतया च नारायणतत्त्वं यदवगम्यते तत्सततांत-
र्यामिशक्त्या सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनाचेतनवस्तुशरीरकत्वात् दिव्यविग्रहेण
ब्रह्मपुरे ततः पृथक् स्थितत्वाच्च जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणं च भवति ।
एवमुक्तस्वभाववत्येतद्दृशमहिम्नि तस्मिन्सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं भवति । एता-
दृशमहत्त्वात्तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते; तदेव नारायणशब्दवाच्यमानंदादिधर्माश्रयतया
सिद्धम्; अत आनंदादीनां विकल्पादिर्चिता निरर्थका । अत्र सूत्रे दिव्यविग्रहं ब्रह्मपुरे
निमित्तकारणतया सदा वर्तमानं सत् स्वेच्छया प्रलये स्वप्रकाशरूपया संकुचितांत-
र्यामिशक्त्या सूक्ष्मचिद्विद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्म उपादानकारणं सृष्टिस्थित्यवस्थयोः
स्वप्रकाशरूपया विकसितांतर्यामिशक्त्या स्थूलचिद्विद्वस्तुविशिष्टं तत् कार्यं भवति ।
अतो जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धान्तोऽस्ति । ननु दिव्यमनोहरमूर्तेर्हरंतर्यामि-
शक्त्या सह सर्वावस्थावस्थितचेतनाचेतनानां शरीरशरीरिभावेन विशिष्टत्वमुक्तं
दिव्यावयविपरब्रह्मणा सह कुतो नोक्तमिति चेत्तत्रोच्यते—दिव्यावयविहरिसंबंधेन
तु ब्रह्मचेतनानां शस्त्रेषु मायाकर्मनिवर्तनरूपमोक्षोक्तेस्तेषां ‘तदंतर्यामिशक्तिसंबंधेन
मोक्षाभावोक्तेश्च तया’ सह संयोग उक्तः; अन्यथा ‘तदरयोपि ययुः स्मरणात् स्त्रिय

उरगेन्द्रभोगधुजदंश्चिपक्तधिय इति, तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः, जहृ-
शृणुमयं देहमिति, सता सौम्य तदा संपन्नो भवति मुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिशा-
स्त्रविरोधापत्तेः । लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धिः, जगत्कारणं ब्रह्म किं प्रमाण-
कमित्यत आह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

यतः यस्य शास्त्रं योनिः प्रमाणं लक्षकमिति यावत्, अत एव शास्त्रगम्य-
जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्म भवतीति शेषः । अत्र जगत्कारणं ब्रह्म शास्त्रैकगम्यं उत
प्रमाणान्तरेणापि गम्यमिति संदेहः । जगदिदं सावयवं कार्यमेव । तच्च वैचित्र्य-
गर्भितत्वेन स्वोचितकर्तृकमस्तीति कश्चित् सर्वज्ञत्वादिमानं कर्ता कल्पनीयः ।
‘नासौ शास्त्रैकगम्य इति नास्मिन्कर्तरि वेदादिशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । शास्त्रप्रमाणैरप्य-
प्राप्तविषयत्वादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रैकगम्यम् ;
नावेदविन्मनुते तं बृहत्तमित्यादिषु वेदान्तशास्त्रमंतरेण ब्रह्मणो बोधासंभवसंश्रवणा-
त् । पूर्वपक्षे यदुक्तं सावयवत्वात् कार्यत्वसिद्धौ प्रपञ्चस्य कर्ता समुचितः कल्प्य एक
इति तदसत् । विचित्ररचनस्य गोपुरमासादादेर्यदुक्तत्वं दर्शनात् । तथा च नानुमा-
नेन एककर्तृकत्वसिद्धिः ; यदुक्तसाध्यस्य रथगोपुरादेरपि मुख्यस्त्वेक एव कर्तास्तीति
युक्तिबलेन तत्सिद्धौ सत्यामपि तस्य पुरुषान्तरव्यापारवश्यादिप्रसंगश्च । किञ्च
अनुमानेन जगतो विलक्षणैककर्तृत्वसिद्धावपि निमित्तोपादानशक्तियुक्तैककर्तृकत्व-
सिद्धिर्नास्ति ; ततो वेदान्तशास्त्रैकगम्यं तत्प्रमाणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अनेन सूत्रेण पूर्वा-
धिकरणप्रतिपादितजगत्कारणत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः । शास्त्राणां योनित्वाद्देदानां
कारणत्वात्सिध्यतीत्यप्यत्रार्थीतरं प्रतिपाद्यत इति केचिदाहुः । सूत्रस्य सूचना-
त्मकस्यार्थद्वयाभिधाने श्लेषकाव्यवष्टाक्यभेदादिदोषाभावादेकस्मिन्नपि सूत्रे पुनर-
धिकरणान्तरप्रस्तावः । ‘अत्रास्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्गवैदो यजुर्वेदः
सामवेदः इत्यादिः श्रूयते विषयः । ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं युक्तं नयेति संदेहः । न युक्तमिति
पूर्वः पक्षः । वाचा विरेप्य नित्ययेत्यादिकाया वाङ्मनित्यत्वप्रतिपादनपरायाः श्रुतेर्वि-
रोधात् वेदानां पुरुषाकृतिब्रह्मकार्यत्वे सति पुरुषाकृतेः कालविक्षिप्तप्रकृतिजन्यत्वात्
पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगाच्च । तस्माद्ब्रह्मणो वेदकर्तृता कथमिति प्राप्ते ह्यमः—

१ प्रकरणे । २ जगत् । ३ जगद्भूत । ४ कर्ता । ५ अनुमानेनाप्युभयशक्तियुतै-
ककर्तृकसिद्धयभावात् । ६ तत् वेदान्तशास्त्रं प्रमाणं स्वरूपमापकं यस्य तत्तथोक्तम् । ७
अधिकरणे । ८ प्रसंगः । ९ अधिकरणे । १० विरूपेति देवतासंयोजनम् ।

युक्तमेव ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम् । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यादिश्रुतेः निःश्वसितवद्वेदराशेरप्रयत्नेन ब्रह्मणः प्रादुर्भाववगमात् । तथाऽन्यत्र पुराणेषु सर्वासां विद्यानां पृथक्पृथग्मार्गाणां मुख्यकर्ता कविराजः साक्षान्नारायणमुनिः प्रतिपादितः । एवं तस्य सकलविद्यादिकर्तृत्व-प्रतिपादनाच्च सृष्टेः प्राक् स्वात्मनि विलीनानां वेदानां पूर्वपूर्ववर्णानुक्रमानु-रूपरचनया पुनः कर्ता भवति स्वतः सिद्धानादिसर्वज्ञत्वाद्यसंख्यगुणगणवान-प्राकृतपुरुषाकृतिर्नारायणः । 'अत एव वेदानामपौरुषेयत्वं नारायणकार्यत्वं चास्ति । येषामज्ञभावनका रागद्वेषादयस्तेषां वचनमप्रमाणम् ; निरस्तसमस्त-दोषकलंकस्य निरूपल्लवनिरतिशयज्ञानप्रत्यक्षानुभूयमानत्रैकालिकवस्तुमात्रस्य स्वतः प्रमाणस्य परमेश्वरस्य परमाप्तस्यावाप्तसमस्तकामस्य नारायणस्य परब्रह्मणो वचनं तु प्रमाणमेव भवति । अतः सर्ववस्त्ववभासकानां वेदानां नारायणकर्तृकतया नारायणस्य सर्वज्ञता निश्चीयते; तां विना त्वज्ञातं वस्तु वक्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि सर्वगतस्य नारायणस्य सर्ववस्तुसंयोगेन सर्वज्ञत्वं सिध्यति, तथापि सकलवस्त्वव-भासकानां वेदानां या तस्य प्रणेतृता सैवाधिक्यं दर्शयति । यथा दीपः स्वप्रमा-संयुक्तेष्वपि रूपादिषु रूपमेव प्रकाशयति न रसादि, एवमन्ये वेदप्रणेतारोऽपि; तथा न नारायणः, किंतु स्वप्रकाशरूपांतर्यामिशक्तिसंयुक्तं सकलमपि प्रकाशयतीति । ननु नारायणस्य सर्वज्ञत्वं नाम वेदोक्तसकलपदार्थाभिज्ञत्वम्; तर्हि ब्रह्मादीनामपि वेदा-र्थवेदिनां सर्वज्ञत्वं सिद्धं किमत्र वैपम्यमिति चेन्न; परतंत्रेभ्यस्तेभ्यस्तत्कर्तुर्नाराय-णस्याधिकं ज्ञानबलस्वातंत्र्यादिकमस्ति । वेदादेः सम्यगर्थविदां हि विधिप्रभृतीनां तत्प्रणेतृत्वमात्रं दृश्यते नच्चधिकम् । ननु सर्वावभासकतया वेदनारायणयोः सा-म्यमिति चेन्न; वेदः सर्वावभासकोपि न सर्वं मुख्यतः प्रकाशयति । किंतु किमपि लक्षणया, किमपि सामान्येन, किमपि विशेषेण; नारायणस्तु सर्वसाक्षी सर्वं प्रत्य-क्षयतीति निगमनारायणयोरप्येतावद्वैपम्यमिष्यते । ननु नारायणस्यैव वेदकर्तृत्व-मिति न नियमः । 'पृहोता वै भूत्वा प्रजापतिरिदं सर्वमसृजत ऋचो यजूंषि सा-मानि' इत्यादिश्रवणाद्विरण्यगर्भादेरपि तत्कर्तृत्वावगम इति चेन्न; द्विरण्यगर्भोत्पत्तेः प्रागपि वेदानां सद्भावात् । श्रूयते हि 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च

१ यतो वेदा दिव्याप्राकृतपुरुषाकृतिनारायणेन पूर्ववर्णानुक्रमानुरूपरचनया कृताः
अत एव । २ निरूपल्लवं निर्दोषं निरतिशयमुपमातुमशक्यत्वादतिशयवर्जितं च यज्ज्ञानं तेन ।
३ नारायणे ब्रह्मादिषु च । ४ वेदकर्तुः ।

प्रहिणोति तस्मा इति । स्मर्यते च—‘जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
स्वराद् तेने ब्रह्म इदा य आदिकवये मुञ्चति यत्पुरयः इति, मार्गिति यत्ने
मुखपञ्चनीडैश्छन्दःमुपगैर्ऋषयो विविक्त इति, वेदान्तकुठेदविदेव चाहमिति, यः
सर्वदेवानामादिप्रस्यः हरिण्यगर्भस्यापि कर्ता तस्मै सर्वान्वेदानुपदिशति स एव
सर्वाधिको वेदकर्ता परमगुरुनारायणः । इत्थं सकलवेदकर्तृत्वं मुखान्वयवचनतो
नारायणस्यैव सिद्धम् । वाचोः नित्यत्वश्रुतिनारायणेन वेदानां पूर्वसद्भावानुष्ठान्या
कृतत्वादविरुद्धा । अतो वेदानां हरिप्रणीतत्वं नित्यत्वं चाविरुद्धमेव । प्रथमाधि-
करणे जिज्ञास्यतया प्रतिपादितस्य परब्रह्मणोः नारायणस्य परिज्ञाने लक्षणापेक्षायां
द्वितीयाधिकरणे लक्षणं जगज्जन्मादिनाऽभिहितम् ; तस्मिन् किं प्रमाणमित्याकांक्षायां
तृतीयाधिकरणेन वेदान्तशास्त्रस्य तद्विषये प्रामाण्यं तन्मूलत्वं च निरूपितम् । येन
यद्वस्तु अव्यभिचारेण सिद्ध्यति तद्वि तस्य प्रमाणमुच्यते । वेदान्तवाक्यानां कथं
ना ब्रह्मसाधकत्वमित्याकांक्षायां चतुर्थाधिकरणं प्रादुर्भावयति—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तच्छब्देन प्रासंगिकं ब्रह्मानुक्रुप्यते । तुशब्देन समस्तानि स्वोपबृंहकस्मृ-
त्यादिसहितोपनिषत्पर्यायकवेदान्तवचनानि समुच्चीयन्ते ; समन्वयशब्दवाच्य-
स्तात्पर्येण संबंधोऽभिधीयते । स्वोपबृंहकस्मृत्यादिसहितवेदान्तवाक्यानि यथार्थ-
प्रामाण्यसंबन्धात् तद् ब्रह्म लक्षयन्तीति सूत्रार्थः । स्वोपबृंहकस्मृत्यादिवाक्यसहितानि
ब्रह्मसंबन्धवाक्यानि समस्तवेदान्तवचनान्यस्य विषयः । तेषां वाक्यानां ब्रह्मबोधक-
त्वं युक्तं नवेति संशयः । न युक्तमिति पूर्वः पक्षः । तथाहि सर्वत्र संबंधग्रहणसापेक्षं
शब्दस्यार्थबोधकत्वम् ; शब्दार्थयोः संबंधज्ञानमन्तरेण हि पुरुषस्य शब्दार्थप्रत्ययो
न भवति ; संबंधज्ञानं च वृद्धव्यवहारसापेक्षम् ; व्यवहारश्च कार्यकमोचरः । तथाहि
गामानय, गां यधानेति बहुवाक्यश्रवणानंतरं गवानयनादौ कर्मणि प्रवर्तमानं प्रयो-
ज्यं पुरुषमवगम्य पार्श्वस्थस्तीजिज्ञामुर्जन एवमवधारयति ; तदेवावधारणं दर्शयति,
सर्वथायं प्रयोज्यो जनः कार्यज्ञानानंतरमेव गवानयनादौ कर्मणि प्रवर्तते ; सा च
वृद्धव्यवहाराज्ज्ञाता कार्यावगतिरेतस्मादेव प्रयोजकवाक्यात् समुत्पन्ना ; अन्यथा

१ परब्रह्मज्ञानार्थं जगज्जन्मादिरूपलक्षणकथने । २ परब्रह्मज्ञानार्थं जगज्जन्मादिरूपल-
क्षणकथने । ३ परब्रह्मणो वेदान्तशास्त्रकारणत्वम् । ४ लक्षणम् । ५ लक्षणं हि । ६ यस्तुनः ।
७ यथार्थरूपपात्रसाधिकत्वेन । ८ गवानयनबंधनम् । ९ गामानय यधानेत्येतदूपात् ।

कथमस्य प्रयोज्यजनस्यैव प्रयोजकवाक्यमात्रश्रवणसमनंतरं तस्मिन्कर्मणि प्रवृत्तिरिति ज्ञात्वा प्रयोजकवाक्यश्रवणानंतरं प्रयोज्यकृतगवानयनबंधनदर्शनात् कार्यविशेषं निश्चिनोति पार्श्वस्थः । एवं कृतकार्यार्थज्ञानादेव तत्र व्युत्पत्तिसंभवाच्च सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यम् । किंच कार्यविशेषस्य जगतः कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणश्चानुमानादप्यन्योन्यसिद्धिस्तथा सति कथमस्मिन् प्राप्तविषयाणामपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यम् । अथवा ब्रह्मज्ञानविधिपराण्येव वेदान्तवाक्यानि न ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणि; उभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादतो वेदान्तवाक्यानां न ब्रह्मसाधकत्वमिति महाकलहे प्राप्ते तेषां ब्रह्मबोधकत्वं युक्तमिति सिद्धान्तः । वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यलिंगसमन्वयेन ब्रह्मबोधसाधनसमर्थत्वात् । यदुक्तं कृतकार्यार्थज्ञाने सत्येव व्युत्पत्तिसंभवाच्च सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यमिति तदसत्; पुत्रस्ते जात इति वाक्यस्य सिद्धेऽपि वस्तुनि प्रामाण्यदर्शनात् । दृढव्यवहारेऽपि व्युत्पत्तिं लब्धुमिच्छुः स्वप्रवृत्तिहेतुभूतायाः कार्यावगतेः सिद्धपदार्थज्ञानपूर्वत्वावगमात् प्रयोज्यदृढस्य प्रयोजकवाक्यं पदार्थज्ञानमुत्पादयतीति निश्चिनोति । ततः सिद्धार्थेष्वपि शब्देनाभिधाननिश्चयः । अथवा किमिदं दृढव्यवहारेण । व्युत्पत्तेः प्रकारान्तरेणापि सिद्धत्वात् । तथाहि बाला मात्रादिभिः शिशुपथुप्रभृतीनर्थान्गुल्यादिना निर्दिश्य तत्तच्छब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुजानैर्वहुशः शिक्षितास्तेषु तेष्वर्थेषु व्युत्पद्यन्ते । काव्यनाटकान्मिश्राः पुरुषास्तदभिन्नपुरुषसमीपमेत्य पदविच्छेदं कृत्वाऽस्य शब्दस्यायमर्थ इति सर्वशब्दानामर्थमवगच्छन्ति । अतः सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसंभवाच्च शब्दस्य प्रामाण्यमस्ति; ततो वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् । पूर्वपक्षे यदुक्तं जगतः कार्यविशेषस्य कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणश्चानुमानादप्यन्योन्यसिद्धिरिति तच्च संभवति । त्रिचित्ररचनस्य रथगोपुरप्रासादादेरनेककर्तृकत्वदर्शनात् । अनुमानेनाप्येककर्तृकत्वसाधनायोगस्यास्य जगतो हेत्वंतरबलादेकस्मिन्नपि कर्त्तरि सिद्धे तस्य पुरुषांतरव्यापारवश्यत्वादिप्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् । अतो नानुमानगम्यं ब्रह्म । किंच श्रुत्यानुगुण्यादनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवतु नाम; यत्र येषां वाक्यानां तात्पर्यं तत्रै

- १ वेदान्तवाक्यस्य । २ ज्ञानम् । ३ पदार्थज्ञानोत्पत्तौ । ४ उक्तप्रकारासकाशात् । ५ कृतकार्यार्थज्ञानादेव व्युत्पत्तिसंभवेऽप्युक्तरीत्या सिद्धार्थेऽपि शब्दप्रामाण्यात् । ६ हेत्वंतरबलं च किं एकस्मिन्नेव पुरुषे प्रासादान्निर्माणोपयोगिसर्वसाधननिष्पादकशक्तित्वम् । ७ एककर्तुः । ८ शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणन्याह्यानस्यादिमपक्षे उक्तत्वात् । ९ श्रुतिर्हि यतो वा इमानि भूतानीत्यादिका । १० प्रदेशे । ११ प्रदेशे ।

हि तेषां प्रामाण्यम्, न स्वतात्पर्यं विना सर्वत्र सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमस्ति । ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयकानि कानि लिङ्गानीति चेत् उपक्रमादीनि लिङ्गानि । वृद्धास्तथा पठन्ति—‘उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्, अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य-निर्णय’ इति; तदिहोपक्रमादिभिल्लिङ्गैर्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्चीयते । य उपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णयस्तदेव स्वोपबृंहकस्पृत्यादिसंहितानां वेदान्तवचनानां श्रवणमिति निगद्यते; तथाभियुक्तवचनम्—

‘अज्ञानप्रभवं दुःखं ज्ञानं तस्य विनाशकम् ।

सर्ववेदान्तवाक्यानां श्रवणं ज्ञानदं भवेत् ॥

श्रवणं नाम वचसां वैदिकानां हरौ परे ।

प्रारंभप्रभृतिचिन्हैः कृष्णे तात्पर्यनिर्णयः’ ॥ इति

उपक्रमोपसंहारौ वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यनिर्णये ब्रह्मनामके नारायणे एकं चिह्नम् । तत्र तात्पर्यं नाम यथार्थस्वरूपावसायित्वमिति । उपक्रमोपसंहारौ ‘यः सर्वज्ञः सर्ववि-द्यस्य ज्ञानमयं तप’ इत्युपक्रमः, तदेतत्सत्यमित्युपसंहारः, सदेव सौम्येदमग्र आसी-दित्युपक्रमः, तत्त्वमसि—तस्य सद्रूपस्य परब्रह्मण उपासकभूतस्त्वमसीत्युपसंहारः, सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरं द्विभुजं ज्ञानमुद्राढयमित्युपक्रमः, चितयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः इत्युपसंहारः, अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत-प्रजाः सृजा इत्युपक्रमः, नारायणे प्रलीयन्ते इत्युपसंहारः । इत्थमन्यथा-पीक्षणीयम् । अथ ‘नित्यो देव एको नारायणो ब्रह्मा च नारायण’ इत्यारभ्य नारायणोऽतर्कहिंश्च नारायणो नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं च यच्च भव्यम् ; अथ नित्यो निष्कलंको निराख्यातो निर्विकल्पो निरंजनः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् ; य एवं वेद इत्यन्तोऽभ्यासश्च । अपूर्वता वेदेतरप्रमाणाप्रा-प्तत्वं च फलं ब्रह्मज्ञानं चार्थवादो जगत्सृष्टिस्थितिप्रध्वंसादयश्चोपपत्तिर्विरोधा-भावः सर्वज्ञतादिसंपत्तिर्वा । एतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मणि तात्पर्यमवगंतव्यं वेदान्तवाक्यानाम् । ये वेदान्तास्ते न केवलब्रह्मपराः किन्तु ‘आत्मा वा अरे दृष्टव्यः’ इत्यादिषु तज्ज्ञानवि-धिपरा अपि ज्ञायन्ते । उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसंग इति यदुक्तं तत्र रूपग्रन्थायकेन चक्षुषा यथा द्रव्यस्यापि सिद्धिस्तथा विधिपरैरपि वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धिरिति नोभयपर-

१ पूर्वपक्षे यदुक्तमथवा ब्रह्मज्ञानविधिपराणित्यारभ्य वेदान्तवाक्यानां न ब्रह्मसाधकत्वमिति तत्र तत्पक्षे वेदवाक्यैः सम्यग्गिरस्य कथंचित्तदुपपादयति य इत्यादिना । २ ब्रह्मस्वरूपपराः । ३ रूपबोधकेन । ४ ब्रह्मज्ञानविधिपरैः । ५ ब्रह्मस्वरूपसिद्धिः ।

त्वे विरोधः। शब्दो हि ब्रह्मज्ञानं तद्ब्रह्मवाचिशब्दादेव प्राप्तं, तद्विधिना किं प्रयोजन-
मिति चेत् ज्ञानप्राप्तावपि मंत्रादिष्विव विधेरविरोधः। तथाहि यथा द्रव्यदेवतादिप्र-
काशकेषु मंत्रेष्वधीयमानेषु द्रव्यादिज्ञाने जातेऽपि पुनस्तुष्टानकाले मंत्रैरनुस्मर्तव्यं
प्रदार्थं प्रयोगविधिः तज्ज्ञानानंतरस्मनुष्ठापयति तथावापि। ईहोत्पत्तिर्विनियोगाधि-
काराणां विधेरभावात् प्रयोगविध्यसंभव इति न शङ्कनीयम्; ज्ञानोत्पत्तिविधेरध्या-
हारेण सिद्धौ प्रकरणवशात् शमादिकं च नियोजयन् आत्मानं पश्येदिति विनियोग-
विधिरूपपद्यते। ततश्च रात्रिसन्न्यायेन 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः' इत्याद्यर्थवादा-
वगतमोक्षकामरूपोऽधिकारः कल्पनीयो भवति। अतोमोक्षकामवानधिकारी शमादि-
युक्तो ब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति प्रयोगविधिलामः। ननु ब्रह्मणि 'यतो वा इमानि' इति
वाक्यादेव ज्ञाते तज्ज्ञानविधिरप्रयोजकः, तत्प्रयोजनस्य पूर्वज्ञानादेव संप्रदादिति चेन्न;
वाक्यात् परोक्षत्वेन ज्ञाते ब्रह्मणि तत्साक्षात्काराय ज्ञानविधेरुपपत्तेः। कथमुर्भयोर्भेद
इति चेत्त्राह-यच्छब्दजन्यं ज्ञानं न तत्साक्षात्कारहेतुः, किंतु उपासनानुकूलजातं ज्ञान-
मेव ब्रह्मसाक्षात्कारजनकम्। तथाहि श्रूयते 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिमिति,
'तमेव विद्वानमृत इह भवतीति', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परस्तात् तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति, ध्याननिर्म-
थनादेव पाशं दहति पंडितः' इत्यादिषु कः परमो देवः, कृतो मृत्युर्विमेति, कस्य
विद्वानेनाखिलं विज्ञातं भवति, तदुहोवाच ब्राह्मणः कृष्णो वै परमं दैवतं, गोविन्दान्मृ-
त्युर्विमेति, गोपीजनवल्लभज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैरि-
त्यादिषु। तथाहि-

‘श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः।

ज्ञात्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः’॥

इत्यत्र श्रवणमननजन्यज्ञानाविनाभूतं निदिध्यासनं ब्रह्मणः साक्षात्कारे निमि-
सं स्मर्यते। अत उपासनरूपज्ञानं मोक्षफलं विदधाति। 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यति

१ तस्य ब्रह्मज्ञानस्य विधिना। २ तस्य द्रव्यादेर्ज्ञानानंतरम्। ३ ज्ञानप्राप्तौ। ४ कर्म-
स्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः, आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिः। सेतिकर्तव्यताफस्य
करणस्य फलसंबंधबोधको विधिरधिकारविधिः, दृश्यादीनामात्मन्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः।
अंगसंबंधबोधको विधिविनियोगविधिः, ग्रीहिर्मर्यजेत, समिधो यजतीत्यादिः। सांगप्रधानकर्म-
प्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपो विधिः प्रयोगविधिः। ५ तस्य ब्रह्मणो ज्ञानविधिः।
६ तस्य ब्रह्मज्ञानविधेर्यत्प्रयोजनं तस्य। ७ ज्ञानपूर्वमेव। ८ परोक्षसाक्षात्कारयोः।

धीरास्तेषां शान्तिः शान्तिं नेतरेषामिति, तज्जलानिति, शान्त उपासीतेति, प्राचीनयोग्योपास्वेत्यादिषु, च तथा ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादिषु ब्रह्मस्वरूपोपासना तत्फलादिकं चोपदिश्यते; अन्यथा सत्पुंडरीकनयनत्वादिविशेषणविक्षिप्रेन परब्रह्मणा साकं कथं समस्तकामोपलब्धिः फलम् ? । तादृशं ब्रह्म किं तथाह—

‘सत्पुंडरीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरम् ।

द्विभुजं ज्ञानमुद्रादयं वनमालिनमीश्वरम् ॥

गोपगोपीगवाचीतं मुरद्रुमतलाश्रयम् ।

दिव्यालंकरणोपेतं रक्तपंकजमध्यगम् ॥

कालिंदीजलकल्लोलसंगिमारुतसेवितम् ।

चित्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः’ इति ॥

इत्थं कृष्णशब्दवाच्यं नारायणमुनिसंज्ञं परब्रह्म उपक्रमादितान्पर्याल्लिंगैर्निरूप्यते; यो वेद निहितं गृह्यामिति प्राचीनयोग्योपास्वेति ज्ञानाधिनाभूतं तदुपासनं विधीयते; सर्वान्कामानित्यादिषु सकलकामावाप्तिर्ब्रह्मणा सहोपासकानामवगम्यते; अतो निष्कामलिंगधर्मोपेतो निषिद्धकाम्यकर्मरहितो यथाश्रुतिस्मृतिचोदितकर्मानुष्ठानसंपन्नचित्तशुद्धिः शमदमादिसाधनसंपन्नत्वात्सद्गुर्वनुग्राहः कृष्णशब्दवाच्य-नारायणपरमभक्तियुत इत्थंभूतो मुमुक्षुः श्रुतिसारेभ्यः कृष्णामिधेयं नारायणरूपं परं ब्रह्म विदित्वा तच्चिंतयन्मुक्तो भवतीति ज्ञानोपासनविधिः संपन्नः॥ अतो नारायणशब्दवाच्यं कृष्णारूपं परं ब्रह्मैव संसृतिमोक्षकांक्षिभिर्धितनीयं ज्ञातव्यं चेति । एवं तात्पर्यलिंगसमन्वयेन ब्रह्मपरवेदान्तास्तदुपासनविधिपराच्चेत्यविरोधः । उक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य तदुत्तरेण परब्रह्माकृतिमप्याह—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि-वाक्यपट्टं श्रूयतेऽस्यविषयश्छांदोग्ये, ‘आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति बृहदारण्यके च, स ऐक्षतेत्यन्यत्र च । इह पूर्वभाषितया सकलस्य प्रपंचस्य कारणत्वेन श्रूयमाणं सदिति वस्तु ब्रह्म वा प्रधानं चेति संदेहः । प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तम्; ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां तनयंतीं सरूपांमि’ति श्रुत्यन्तरे श्रवणात् ।

१ तस्य ब्रह्मण उपासनम् । २ निष्कामं काम्यकर्मरहितं लिंगं स्वरूपं यस्य तथाभूतो यो धर्मस्तेनोपेतः । ३ लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तिरन्यातिः, अलक्ष्ये लक्षणस्य प्रवृत्तिरतिन्यातिः ।

अत्र हि बहुप्रजाजनकत्वं लोहितादिवर्णः शुभितरजः सत्त्वतमोरूपायाः सांख्योक्तप्रकृते-
रवगम्यते; तदौनुगुण्येनात्रापि सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमेव; रजःसत्त्वयो-
गात् अस्य क्रियाज्ञानशक्तिसंबंधोऽपि युज्यते, येन जगत्कारणत्वसिद्धिः, अचेतनस्य
प्रधानस्य जगदाकारपरिणामो युक्तः, न चेतनस्य नारायणस्य निर्विकारस्य कार-
णत्वम्, परिणामस्य तु विकृतिरूपत्वात् । तत एव न्यायतः श्रुत्या च प्रधानमेव
जगत्कारणं सत्पदवाच्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—अशब्दमात्रानुमानिकं प्रधानं न जगत्कारणं
सच्छब्दवाच्यं वस्तु; अपि तु परमचेतनं ब्रह्मैव जगत्कारणम्; यतो वेदान्तेषु ईक्षति-
श्रवणात् । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति नल्लचेतने प्रधाने चेतनधर्म ईक्षतिः संभवति ।
यदुक्तं बर्ही प्रजां जनयंतीमिति श्रवणात् सांख्यप्रकृतेरेव जगत्कारणत्वमिति तद-
संगतम् । चमसत्त्वविशेषादित्यधिकरणे हि जगत्कर्तृनारायणकरणभूताया एव प्रकृते-
र्वहुप्रजाजनकत्वमित्युपपादयिष्यामः । रजःसत्त्वरूपतया क्रियाज्ञानशक्तिसंबंधः प्रधान-
स्येति यदुक्तं तदयुक्तम्; त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेस्तमःपृथक्त्वेन रजःसत्त्वयोगाभावात् ।
न च तमःसंयुक्ते रजःसत्त्वयोर्द्वेके सति ज्ञानक्रियासंबंधः प्रधानस्येति वाच्यम्; सत्त्व-
रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरित्यंगीकारात् । किंचात्रिकृतस्य नारायणस्य जग-
दाकारेण परिणाम इति यत्र कुत्रापि भणितं तदज्ञानविलसितं तर्हि 'तत्परिणामः
कथमिति चेत्तत्रोत्तरम्—दिव्यविग्रहेण ब्रह्मपुरे सदा वर्तमानस्य नामरूपविभागानर्हम्-
क्ष्मन्दिदचिद्वस्तुषु संकुचितांतर्थाभिन्नतया विशिष्टस्य नारायणस्य कारणत्वं नामरूप-
विभागार्हस्थूलचिदचिद्वस्तुषु विकसितांतर्थाभिन्नतया विशिष्टस्य कार्यत्वमिति वद-
तामस्माकं तत्संबन्धसंगमयाभावात् । ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्या-
दिना सद्रूपं वस्तु निर्विशेषमेवावधारणादवगम्यते; कारणावस्थमेतत्कथं सूक्ष्मप्रपञ्च-
विशिष्टमित्युच्यते, इति चेन्न; सदेवेत्यवधारणे विशेषनिषेधो नास्ति; किंतु असद्वा
इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायतेति श्रुत्या असत्कारणत्वभ्रान्तिप्रसक्तिविद्यमान-
त्वादसद्वस्तुन एव कारणत्वनिषेधोऽस्ति । किंच सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्विती-
यमित्यत्र न निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः, तत्कथमित्यत्राह—आसीदिति हि क्रियाविशेषः

१ तस्या अजामेकामिति श्रुतेरानुगुण्येनानुसारत्वेन । २ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि ।
३ उभयशक्तिसंबन्धेन । ४ अजामेकामित्यादिरूपया । ५ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र ।
६ नारायणेनेपादित । ७ अधिकत्वे । ८ तस्य नारायणस्य परिणामः । ९ तस्य जगदा-
कारण भगवत्परिणामस्य प्रसंगेन यद्भयं नाचोपचयोनिजन्यमुखदुःखभोक्तृत्वादिभीतिस्तस्या-
भावः । १० सद्रूपं वस्तु ।

अग्र इति कालविशेषः एकमेवेत्यवधारणं अधिष्ठात्रंतरनिषेधपरम् । अद्वितीयमिति जगदुपादानत्वमुच्यते; अतएव सर्वज्ञमनंतशक्तिविशेषं च परब्रह्मास्ति । कथं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वविशेषमंतरेण जगदुभयकारणत्वं ब्रह्मणो भवतिः अथवा प्रकृतिप्रत्ययात्मकस्य सत्पदस्य नैकवस्तुपरत्वं युक्तम् । प्रकृत्या प्रत्ययेन च संयुक्तस्य सत्पदस्यानेकवस्तुप्रतिपादनपरत्वात् । तथा वस्त्यनेकत्वे स्मृतिवचनानि—

‘एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्रमायया ।

संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ’ ॥

‘एक एवाऽद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रय’ इति ।

‘भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विशुः’ इति ॥

एवं नारायणस्यैकत्वे आत्माधारत्वे च सत्यप्यखिलाश्रयत्वोक्त्या ब्रह्मात्मनामात्मत्वोक्त्या च सः स्थूलसूक्ष्मभावस्यचिदचित्पंचरूपे वस्तुनि प्रकाशरूपांतर्यामिश्रतया विशिष्ट एव कार्ये कारणरूपः सत्पदविषय इति निर्णयः । अंतर्यामिशक्तिविवेचनमाह— सदा दिव्यपुरुषाकारेण स्वस्थानस्थो हरिः सततं चिदचिद्वस्तुव्याप्तां स्वांतर्यामिशक्तिं यदा-स्वेच्छया संकोचयति तदा प्रलयः, यदा च तां बहु स्यामिति श्रुत्यमिहितप्रकारेण विकासयति तदा उत्पत्तिस्थितिकालौ स्त इति । अर्थांतरपक्षस्थेनानेन सूत्रेण पूर्वाधिकरणप्रतिपादितं शास्त्रकारणत्वं परब्रह्मणः ईक्षतेरित्यनेन नेत्रवत्त्वात् ना इत्यनेन नराकारत्वाच्च आशब्दमित्यनेनाऽऽसमंताद्भावेन श्रुतिस्मृतिवचनेषु निरूपितत्वात् सिध्यतीति प्रतिपाद्यते । अत्र पक्षे अस्याधिकरणस्य तदैक्षतेति, स ऐक्षतेति, हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण इति, चरणं पवित्रं विततं पुराणमिति, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति, स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराद् येनेऽसंतमियात्मानं मुग्धश्चित्रिमुप्तदृगिति, नमाम ते देव पदारविन्दमिति, मार्गेति यत्ते मुखपद्मनीदैश्वर्यदःसुपर्णैर्कृपया विविकते’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यकलापः श्रूयते विषयः । ब्रह्मणोऽनादिसिद्धनेत्राश्रयवत्पुरुषाकारत्वं युक्तं नवेति संदेहः । न युक्तमिति पूर्वः पक्षः । ‘निष्कलं निष्कियं शान्तं निरवयं निरंजनमिति, अपाणिपादो जघनो ग्रहीता पश्यन्त्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण’ इत्यादिकानां ब्रह्मणः पुरुषाकारत्वनिषेधपराणां श्रुतीनां विरोधात् तस्यानादिसिद्धदिव्यपुरुषाकारत्वे प्रामाण्याभावप्रसंगः । तस्माद् ब्रह्मणोऽनादिसिद्धपुरुषाकारत्वं कथं सिद्धयतीति प्राप्ते दूयः—युक्तमेव ब्रह्मणोऽनादिसिद्धदिव्यपुरुषाकारत्म् । ‘तदैक्षत

स ऐक्षतः हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ' इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतीनामनादिसिद्धदिव्य-
पुरुषाकारत्वमतिपादनपरत्वात् । 'निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवयवं निरंजनम् ' अपा-
णिमादोजवनः, इत्यादिकानां श्रुतीनां प्राकृतक्रियागुणकरणाकृतिनिषेधपरत्वाच्च । एवं
च सतिः शास्त्रयोनितया सिद्धो दिव्याप्राकृतपुरुषाकारनारायण एव जगत्कारणं
न तु प्रधानमिति निर्णयः । इदानीं पक्षान्तरस्यमस्पष्टतयोक्तं सूत्रार्थं स्पष्टयति-ईक्षतेः
परब्रह्मणि नेत्रोपलक्षकेक्षणधर्मात् आशब्दं आ समंताद्भावेन मुखकरपादाद्यवयवमृचक-
श्रुतिस्मृतिशब्दैः प्रतिपादितम् ; अतो ना नृशब्दवाच्यं दिव्याप्राकृतपुरुषाकारतयोक्तं
यत्परं ब्रह्म तच्छास्त्रयोनितया विज्ञायते । एवं तस्य मुखादिभन्नराकारत्वाच्छास्त्रकार-
णत्वम् ; शास्त्रकारणत्वाच्च नराकारत्वमिति परस्परहेतुवलेनोभयं सिध्यति । पुनरा-
शङ्क्य परिहरति-

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ईक्षतेऽचेतनधर्मस्याऽचेतने प्रधाने योगाभावाच्चेतनमेव परं ब्रह्म सत्यदवाच्यं
कारणमिति प्रतिपादितं तदसंगतमेव ; तत्तेज ऐक्षतः, ता आपः ऐक्षतेत्यादिष्वचेतने-
ष्वपीक्षणधर्मो यथा गौणः श्रूयते तथा प्रधानेऽपि गौण इति चेन्न ; चेतनवाचिन
आत्मशब्दात्सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यारभ्य उपसंहारे स आत्मा तत्त्वमसीत्या-
त्मशब्दश्रवणात् तेजःप्रभृतिष्वपि न गौणमीक्षतिश्रवणम् ; तत्तदात्मतया नारायणस्य
चेतनस्यानुवृत्तेः । तत ईक्षतिश्रवणं गौणमभ्युपेत्याप्यचेतनं प्रधानं सद्रूपं जगतः
कारणमिति वक्तुमशक्यम् ; चेतनवाचकस्यात्मशब्दस्याचेतनप्रधानवाचकत्वासंभवात् ।
एवं चेच्छिः चेतनस्य जीवस्यात्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यम् ; ततो जीव एव चेतनो जग-
त्कारणं सद्रूपमित्याशङ्कायां वदति-

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

सत्यदवाच्यवस्तुनिष्ठस्य मोक्षमुपदिशति ; तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये
अथ संपत्स्य इति । तस्मान्न प्रधानं जीवश्चात्र सत्यदविषयः । प्रधानकारणवादिनामपि
तन्निष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः, प्रधानस्य त्याज्यत्वात् ; न च जीवनिष्ठस्यापि मोक्षः,
जीवस्यानाद्यविद्याकृतबंधनयुक्तत्वात् । मोक्षोपदेष्टुमुक्तजीवस्यापि नारायणोपासने-
नैव मुक्तत्वप्राप्तेः । कृष्णशब्दवाच्यनारायणध्यानैव तन्निष्ठस्य मोक्षोऽस्ति । तथाहि
'वितर्कं श्वेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः' इति श्रवणात् नारदपंचरात्रे बृहद्ब्रह्मसंहि-
तायां भद्रासनराजोवाच-

‘कथं जीवोऽणुरूपोऽयं शरीरे सर्वगः प्रभो ।
 कदास्य मायायोगोऽभूत् कदा मुक्तिर्भविष्यति ॥’
 श्री हर उवाच— ‘स्वरूपतोऽणुभूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः ।
 एकदेशस्थितो वेत्ति हरिचंदनविंदुवत् ॥
 प्रभया भास्करो यद्ब्रह्मांडं व्याप्य तिष्ठति ।
 एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नं गेहं प्रकाशते ॥
 कदास्य मायायोगोऽयमिति प्रश्नो न चोचितः ।
 अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः ॥
 अनुग्रहादरेरेव म्रुच्यते नात्र संशयः ।
 त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ’ ॥

इति स्मरणाच्च पुनरपि । प्रधानाख्यप्रकृतिकारणत्वनिषेधे विस्पष्टहेतुमाह—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दवाच्यं विवक्षितं स्यात्तर्हि तस्य सच्छास्त्रेषु हेयत्वं नोच्येत; तस्य तु तेषु हेयत्वमेवोक्तम्; अतः प्रधानं सच्छब्दवाच्यं न स्यात्, सच्छब्दाभिहितं तु मुमुक्षुपरमप्राप्यं परब्रह्मैव स्यात्, अतस्तस्य ब्रह्मणो हेयत्वं त्याज्यत्वं यत्तस्यावचनात् सच्छास्त्रेष्वनभिहितत्वात् जगत्कारणतया मुमुक्षुपरमप्राप्यतया च परब्रह्म-
 शब्दवाच्यं नारायणतत्त्वमेवोपादेयं ज्ञेयं च । प्रधानं तु हेयतयैव ज्ञेयम् । तथाहि श्रूयते स्मर्यते च ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यारभ्य ‘तद्विजिज्ञासस्वेति’ तं ह आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्न शरणं प्रपद्ये इति, तमेव विदित्वा तिमृत्युमेतीति, तमेव चायं पुरुषं प्रपद्ये इति, सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना इति अजामेकामित्यारभ्य जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति;

‘दैवी क्षेपा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मायेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ ॥ इति,

‘भुक्तभोगा पस्तिवक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः’ इति प्रधानस्य कारणत्वेऽभिहिते स-
 ति विरोधं दर्शयति—

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

प्रधानस्य कारणत्वांगीकारे एकस्य परब्रह्मणो विज्ञानेन तदंतर्गमिशक्त्या व्या-
 प्यस्य यथा कर्मप्रकाशितफलस्याचेतनविशिष्टसर्वचेतनद्वंद्वस्य विज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात्
 सत्पदवाच्यपरब्रह्मज्ञानेन तदंतर्गमिशक्तिविशिष्टतया तत्प्रकाशनीयसर्वचेतनाचे-

तनवस्तुविज्ञानं येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना प्रतिज्ञायते । प्रधानकारणत्वे एतत् अचेतनविशिष्टचेतनानां यथाकर्मफलप्रदानं प्रकाशनं च विरुद्धम् ; अचेतनस्य प्रधान-स्यैतत्परमचेतनकरणीयकर्मविधानासंभवात् प्रधानज्ञानेन सर्वज्ञानासंभवः, अतो न प्रधानं जगत्कारणम् । प्रधानकारणत्वे विरोधं दर्शयन् सूत्रान्तरमवतारयति—

स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

‘स्वप्नांतं मे सौम्य विजानीहि यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते इति’ चेतनस्य जीवस्य सता सदा क्षेत्रज्ञव्याप्तांतर्यामिशक्तिरूपेण ब्रह्मांशेन सह संपन्नस्य स्वाप्ययात् । स्वाप्ययोक्तेः स्व-स्मिन्कारणशरीरयुक्तस्य शरीरभूतजीवस्य स्वकीयशरीरिभूतांतर्यामिणि अप्ययः—सुखानुभवेन लयः । अचेतने प्रधाने चेतनस्य लयो न युक्तः । ततो न प्रधानं सदि-त्युच्यते । सच्छब्देन परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते न प्रधानमिति वदति—

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

‘सकारणं करणाधिपाधिप इति, तस्माद्विराडजायतेति, एको ह वै नारायण आसीत् स एकाकी न रमेतेति, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मि-पत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति, स इमांल्लोकान्सृजत, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-काशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप अद्भ्यः पृथिवी तस्य ह वा एतस्य म-हतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदग्नेद० इत्यादिष्टष्टिवाक्यानां या गतिः—सत्पद-वाच्ये नारायणे कारणतया या प्रवृत्तिस्तस्याः सामान्यात्—समानार्थत्वात् नारा-यण एव जगत्कारणं, न प्रधानम् । एवं नारायणादेव सर्ववेदान्तवाक्येषु सर्वोत्पत्तिः श्रूयते इत्याह—

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

श्रुतमेव ‘ब्रह्मसामुपनिषदि अस्य सच्छब्दवाच्यस्यात्मत्वेन नामरूपव्याकर्तृत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वाधारत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसंकल्पत्वं चानेन जी-वेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि सन्मूढाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-तनाः सत्प्रतिष्ठाः एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति, अंतर्पदिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित’ इत्यादिश्रुतिवाक्यं न प्रधानप्रतिपादनार्हमिति श्रूयते । ततो जगत्कारणत्वेन सत्पदवाच्यं ब्रह्मैव न प्रधानमिति सिद्धम् । इह ब्रह्मलक्षणस्य

जगत्कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य तांत्रिके प्रधाने अतिव्याप्तिमाशङ्क्य चेतन-
त्वादिहेतुना यथा तस्मिन्नतिव्याप्तिर्न भवति तथा निरूपितम् । अचेतने प्रधान इव
चेतनेऽपि जीवे 'तन्नातिव्याप्तमिति वक्तुमधिकरणांतरमारभ्यते-

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप’ इत्या-
रभ्य ‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यत्र यः कश्चिदाकाशा-
दिभूतकारणतयाऽन्नमयादिकोऽन्नकंचुकांतरनिगूढ आत्मानन्दमय इति तैत्तिरीया अधी-
यते । इहानन्दमय आत्मा जीवात्मा वा परमात्मा वेति संशयः । जीवात्मेति पूर्वः पक्षः ।
‘तद्दर्माणामंत्रोपलंभात् । तथाहि ‘पृथिव्या ओपधयः, ओपधीभ्योऽन्नं, अन्नात्पुरुषः
स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः, तस्येदमेव शिरः, अयं दक्षिणः पक्षः, अयमुत्तरः पक्षः,
अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादिना प्रत्येकं पंचावयवमन्नमयाख्यशरीरादिकमानं-
दमयांतं पंचकं निरूप्यते; अन्नान्नमय इति शरीरमुच्यते । प्राणमय इति तदंतर्बर्त्तो
प्राणः । मनोमय इति तदंतर्बर्त्ति मनः । विज्ञानमय इति तदंतर्बर्त्तिनी बुद्धिः । आनं-
दमय इति सर्वेषामन्नमयादीनामाश्रयो जीव एव । अन्नमयादीनां शिरःप्रभृतिक-
ल्पना समुपासनायाः; अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनात् तत्तदन्नादिसमृद्धिः फल-
मुक्तम् । कथमस्य संसारसागरदुःखमयस्य जीवस्यानन्दमयत्वाभिधानमिति चेन्न;
अन्नानन्दशब्देन परं ब्रह्मोच्यते; आनंदो ब्रह्मेति श्रवणात् । मयदृशब्दस्य विकारार्थत्वात्
तत्कार्यभूतो जीव एवानन्दमय इत्युच्यते इति । नित्यसंपन्नानवधिकातिशयमंगल-
त्वविशिष्टस्य नारायणस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्वांगीकारे अन्नमयप्राणमयमनोमयवि-
ज्ञानमयाऽऽनन्दमया मे शुद्ध्यंतामिति शुद्धिप्रार्थना व्यर्था स्यात् । अतोऽयमानन्दमय
आत्मा जीव एव न परमेश्वर इति प्राप्ते श्रूमः-आनन्दमयोऽयमात्मा परमेश्वर एव ।
कुतः, अस्यानन्दस्य निरतिशयत्वेनाभ्यासात् । कथमभ्यस्यते, सैपानन्दस्य मीमांसा
भवतीत्यारभ्य स एको मानुष आनंदः, ते ये ज्ञतं मानुषा आनंदाः, स एको मनु-
ष्यगंधर्वाणामानंद इति मध्येऽभिधायाऽवसाने च ते ये ज्ञतं प्रजापतेरानंदाः, स
एको ब्रह्मण आनंद इति श्रुत्युक्तवचने मानुषविशेषादिप्रजापतिशब्दवाच्यविधिर्वैरा-
जपुरुषप्रकृत्यधिपपुरुषपर्यंतेषु तत्तदानंदस्य उपर्युपरि ज्ञतगुणमतिशयमभिधाय स

१ जगत्कारणत्वम् । २ तस्यानन्दमयात्मनो धर्माणाम् । ३ जीवे । ४ प्राप्तिवात् ।

५ तस्मात्तस्मादन्नमयप्राणमयाऽमुपासनाज्जन्यान्नादिरूपा समृद्धिः ।

एको ब्रह्मण आनन्द इति ब्रह्मानन्दो निरतिशयत्वेनाभ्यस्यते; अतस्तदेतन्निरतिशया-
नन्दभाजनत्वमस्य' संसारिणो न संभवति । यदुक्तमानन्दमयस्य परमेश्वरत्वे नित्यशुद्धस्य
तस्य कथं विशुद्धिप्रार्थना इति तत्रेदमुत्तरम्—यथा प्रकाशबहुलस्य मूर्धस्य तिरोधाय-
कमेघापगम एव प्रसादः, तथा तस्य सदा विशुद्धस्य तिरोधायकजीवाविद्यारूपम-
लापनयनमेव शुद्धिः । तस्मादानन्दमयो नारायणशब्दवाच्यपरमेश्वर एव । नन्वानन्द एव
ब्रह्मेत्युच्यते, तद्विकार आनन्दमयः मयटो विकारार्थत्वात् । आनन्दमयस्य परमेश्वरत्वा-
भ्युपगमे परब्रह्मणोऽन्यः परमेश्वर इति प्राप्तम्; तथा सति तस्य विकाररूपत्वाद-
नित्यत्वं चेति शंकायामाह—

विकारशब्दान्नेति चेन्न, प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

अन्नमयादीनां यथा अन्नादिविकाररूपत्वं तथात्रानन्दमय इत्यानन्दविकारः ।
यथा मृष्टिकारो हि मृन्मयो घटादिः । अतः परमेश्वरत्वासंभवादयं जीव एवेति चेन्न;
मयदृशब्दस्योत्र प्राचुर्यार्थत्वात् । अन्नमयप्राणमयमनोमयपर्यंतमेव मयद्विकारार्थः ।
विज्ञानमयो विज्ञानप्रचुरः शुद्धजीवात्मा तदंतर्यामी आनन्दमयोऽप्यानन्दप्रचुरः पर-
मात्मा विज्ञानमय इति तदंतर्वर्तिनी बुद्धिः । आनन्दमय इति सर्वेषामन्नमयादीनामा-
श्रयो जीव एवेति यत्पूर्वमुक्तं तदज्ञानविलसितम्; विज्ञानं यज्ञं तनुत इति यो विज्ञाने
तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमंतरोयमयतीति आत्मात्मा चाक्षरात्मा चेति
भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विश्वरित्यादिश्रुतिस्मृतिषु विज्ञानात्मशब्दाभ्यां
प्राक्तजीवात्मनोऽतर्वर्तिपरमात्मोक्तिविरोधात् । अथ मन्त्रार्थो विविच्यते । विकारश-
ब्दात् अन्नादिभ्यस्त्रिभ्यः कृतात् विकारार्थवाचकान्मयदृशब्दाद्धेतोः अन्नमया-
दीनां त्रयाणामनुक्रमं प्राप्तयोर्यात्मपरमात्मवाचकयोर्विज्ञानमयानन्दमयशब्दयोः स्थि-
तस्य मयदृश्यस्य विकारार्थत्वं न संभवतीति चेन्न, प्राचुर्यात् । सत्साधनयुक्तपर-
मात्मोपासनेनाक्षरब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्ते शुद्धे जीवात्मनि विज्ञानस्याधिक्याद्धेतोः तथा
नित्याजादिविशेषणविशिष्टवद्भेदनमुक्तचेतनवृंदानामक्षरब्रह्मणश्च नियामके परब्रह्मणि
प्राचुर्यात्, आनन्दस्यातिशयाधिक्याच्च । आत्मवाचके विज्ञानमयशब्दे परमात्मवा-
चके आनन्दमयशब्दे च स्थितस्य मयदृश्यस्य विकारार्थत्वं न संभवते; किंतु प्रचुरा-
र्थत्वमेव संभवतीति मन्त्रार्थः । सर्वथा विकारार्थप्रकण्णपठितत्वाद्विकारार्थ एव समुचितो
मयदृशब्द इति यत्समागतं तस्य निराकरणे हेतुमाह—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

एष धेवानंदयतीति असंख्यकोटिबद्धमुक्तक्षेत्रज्ञनिकरान्प्रत्यानंदहेतुस्तदुद्भवकारण-
मिति श्रुतिव्यपदेशात् आनंदमयः श्रूयते; स्वयं प्रचुरानंदः सन्नेवेतरानानंदयति । अतो
नारायण एवानंदमयः आनंदप्रचुरोऽस्ति; तमेव मंत्रप्रतिपाद्यतया निरूपयितुं सूत्रांतर-
मवतारयति—

मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

‘सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति, ॐ नमो नाराणाय’ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

‘नमस्ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज’ इति ॥

‘नारायणाय विद्महे, वासुदेवाय धीमहि, तन्नो विष्णुः प्रचोदयादित्यादिमंत्रवर्ण-
भक्ताक्षरैर्नमनीयत्वेन भजनीयत्वेन ध्येयत्वेनोपास्यत्वेन च प्रसाद्यत्वेन च प्रेमास्पदत्वे-
न च वरणीयत्वेन प्रोक्तं मांत्रवर्णिकं परमानंदमयं दिव्यपुरुषाकृतिपरमात्मस्वरूपमेव
श्रुतिस्मृतिषु मुनिभिर्गीयते चकारात्स्तूयते च इति सूत्रार्थः । ननु मंत्रवर्णोदितं परि-
शुद्धस्य जीवात्मन एव स्वरूपमस्तीत्याशंकायां सूत्रांतरमारभ्यते—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परमात्माभिधनारायणादितरः स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षणा वद्धावस्थो मुक्ता-
वस्थोऽपि क्षेत्रज्ञकलापो न मंत्रवर्णोदितः । तत्र हेतुमाह—तस्य नारायणस्वरूपस्वभा-
वादिसमानत्वानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । अनवधिकातिशयानंदमयस्य स्वरूपस्वभावगुण-
विभूतिभिर्द्वितीयस्य परब्रह्मणस्तुल्यतयोपमातुं पूर्वमविद्याबद्धोऽत्यल्पज्ञः पश्चाद्भगवद्गु-
पासनादिसत्साधनैर्भुक्तोऽपि जीवात्मा न शंस्यः । अतः स नारायण एव मंत्रवर्णोदितो
मुक्तपुरुषादिसर्वेषां नमनोपासनादिक्रियाहोऽस्तीति सूत्राभिप्रायः । तथाहि श्रूयते
स्मर्यते च—‘न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति, सर्वेभ्यो लोकेभ्यो ज्यायानिति,
‘यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः’ इति, न पापेन कर्मणा कनीयान् न
पुण्येन कर्मणा भूयानिति जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेति ।

‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षमश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः’ इति

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चात्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ ॥ इति

‘ज्ञाज्ञौ द्वावजात्रीशानीशाविति, समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मु-
ह्यमानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीतशोक इति; जुष्टं महामुक्तैः
सेवितमिति पर्यायः, इत्यादिवचनफलापे सर्वज्ञत्वाद्यनेकगुणगणविशिष्टतया स्वोपास-
कानां मोक्षपूर्वकानवधिकातिशयानन्दप्रदावृतया च सर्वोत्कृष्टं मांशवर्णिकं नारायणा-
ख्यं परं ब्रह्म विज्ञायते । पुनरितरेभ्यो नारायणस्यात्यधिकभेदं प्रतिपादयितुं
सूत्रान्तरमवतारयति-

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

स्वेतरचेतननिकरादानन्दमयस्य परब्रह्मणः श्रुतिस्पृष्टिषु नियंतुनियम्यादिरूपेण
भेदेन व्यपदेशात् । नायं चेतनवर्गेऽज्ञानन्दमयश्चब्दयाच्य इति सूत्रार्थः । तथाहि
‘भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति मूर्ध इति, ब्रह्मणोपि भयं मत्त इत्यादिना वायुम-
र्यब्रह्मादिजीववर्गात्प्रश्लासितव्यात् तत्प्रश्लासितुर्नारायणस्य भेदो व्यपदिश्यते योज-
नान्तरं च । ‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यादिना अन्नमा-
णमनोभ्य इव जीवादिषु तस्य भेदो व्यपदिश्यते । ‘अक्षरात्परतः पर इति, यस्मा-
त्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः’ इत्यादिना क्षरभावप्रसक्ताजीवात्परं यद्विलक्षणम-
क्षरं ब्रह्म तस्मादप्युत्तमतया परब्रह्मणो भेदं व्यपदिशति । अतो मांशवर्णिकमानन्द-
मयं ब्रह्म सर्वचेतनेभ्यो विलक्षणमेव प्रकृतिनिरपेक्षं जगत्कारणमिति विज्ञायते । पुन-
राशंक्य सूत्रान्तरं निगदति-

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

‘तद्वैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यारभ्य इताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, तत्परं ब्रह्म ऐक्षत सृष्ट्यादौ तेजःप्रभृतितत्त्व-
संयुक्ततया परब्रह्मप्रकाशे तिरोभूतान्समप्रकृतिकान् पुरुषाद्यसंख्यक्षेत्रज्ञान् आलोचितवत्
किमिति चेत्तत्राह बहुस्यामिति; एकोऽहं मत्सृज्यमाणानां तेजोजलपृथिवीसंज्ञतत्त्वानां य-
थार्हप्रकाशनाय ब्रह्मादिस्तंवर्यतक्षेत्रज्ञविशिष्टानामजत्वनिस्त्यत्वादिप्रभयुतानां क्षेत्रज्ञानां
च यथार्हकर्मफलप्रदानाय बहु यथा भवति तथा स्यां-भवेयम्, इति संकल्पानुरूपबहुभ-
नप्रकारमाह-प्रजायेयेति-यथार्हकर्मन्यूनाधिकभावेन प्राप्यमाणोऽवावचदेहानां जीवात्मनां
यथार्हप्रकाशकविकसितांतर्यामिश्रक्तिरूपेण प्रजायेय-उत्पन्नो भवेयमिति श्रुतितात्प-
र्यार्थः । श्रुत्यन्तरं च सोऽकामयतेत्यारभ्य इदं सर्वमसृजतेति कामान् संकल्पादेव जगत्सर्ग-
श्रवणात् । अस्यानन्दमयस्य परमात्मनो जगत्सृष्ट्यावनुमानवेद्यप्रकृत्यपेक्षा न विद्यते । प्रकृ-
त्यधिपपुरुषविधिमीर्यादिक्षेत्रज्ञकलापस्य तु जगत्सर्गकृतौ प्रकृत्यपेक्षा भवति । अतश्चा-

यमुदितपुरुपादिक्षेत्रज्ञकलापादन्यः पुरुषोत्तमः, प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु-
चरणः पुरुषोत्तमस्येति स्मरणात् । नन्वेनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णीति प्रकृत्यधिपपुरुषरूपेणात्मना प्रपंचानुप्रविष्टस्य परमेश्वरस्य नामरूपकर्तृत्वध्व-
णात् अनयोरभेद एवाभ्युपेय इत्यत आह-

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥२०॥

अस्मिन्नानन्दमये पुरुषोत्तमे अस्य पुरुपादिक्षेत्रज्ञकलापस्य च तद्योगमानन्दसंबंधं
शास्ति-शास्त्रमुपदिशति । तथाहि श्रूयते 'रसो वै स रसं वेद्यां लब्ध्वा आनंदी भवतीति, रस
आनन्दघनरसमयः स परमात्मा भवति; वै निश्चितं रसशब्दवाच्यमनवधिकातिशया-
नन्दमयं नारायणमेवायंपदनिर्दिष्टः पुरुपादिक्षेत्रज्ञनिकरो लब्ध्वा आनंदी-प्रचुरानन्दवान्
भवतीति श्रुतितात्पर्यार्थः । यद्धाभात् प्रकृत्यधिपपुरुपादिप्रहामुक्तानां आनन्दयोगोऽस्ति,
स तेभ्योऽन्यः परमात्मशब्दवाच्य एवानन्दमयो नारायण इति सिद्धम् । तस्य साधकानां
संसारभेषजं मनःसमाधानयोग्यं किमपि रूपं प्रदर्शयितुमिदमधिकरणमारभ्यते-

अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२१॥

'य एषोतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेश आप्रणत्वात्
सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी' इति छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः ।
अयमादित्यांतर्वर्ती हिरण्यमयः पुरुषो नारायणो वा देवतांतरं वेति संदेहः । एवं सति
सर्वाधारस्य सर्वगतस्य परमेश्वरस्य केवलादित्यांतर्वर्तित्वं हिरण्ययरूपत्वं च न संभ-
वति, अतो देवतांतरमिति पूर्वः पक्षः । कुतः, शरीरस्थत्वात् । कर्माधीनस्यादित्यादिदेवश-
रीरमुपगतस्य जीववृंदस्य देहसंबंधो हि स्वकीयकर्मफलभोगायेति । सिद्धान्तस्तु 'स एष
सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इत्यादिना प्रतिपादितापहतपाप्मत्वादयस्तदुपलक्षिता
अन्ये सर्वलोककामेश्वरत्वादयो परमकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यभर्यादयश्च चेतनाचे-
तानांतरात्मकत्वं चानादिबोधत्वं स्वातंत्र्यमित्याद्यसंख्यधर्माणामादित्यादिजीवेभ्यःसंभ-
वात् अयमादित्यान्तः श्रूयमाणो नारायणाभिधपरमात्मैव । स्वासाधारणविलक्षणरूपत्वं
च ज्ञानवलैश्वर्यादिकल्याणगुणवतोऽस्य संभवति; श्रूयते च तद्रूपस्यामाकृतत्वम्;
'आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति, आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति, स वेत्ति वेद्यं
नहि तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरयं पुरुषं पुराणम् इति, एको बहूनां यो विदधाति कामान्'
इत्यादौ सर्वाधारस्य सर्वगतस्य केवलादित्यांतर्वर्तित्वं न संभवतीति विरुद्धं यदुक्तं
तन्निराक्रियते; सर्वाधारः सर्वगतः परमेश्वरस्साधकानुहाय हिरण्यमयं किमपि रूपं

समास्थाय सचित्तमंडलमधिवसति । शरीरसंबन्धादस्मदादिवत् नारायणस्य न संसारदो-
षापत्तिः । श्रुतिरेव भगवती यस्य शरीरसंबन्धं सर्वपापराहित्यं च प्रतिपादयति । कथं हि
श्रुतिप्रामाण्यश्रणा न युक्तिं बहु मन्ये इति । सूत्रार्थस्तु अंतः-अंतरादित्ये अंतरक्षिणि
च यः पुरुषः श्रूयते जीवादन्यः कप्यासपुंडरीकाक्षो नारायण एव; कुतः, तस्य जीवाति-
रिक्तस्य नारायणस्यैव धर्माणामपहतपाप्मत्वादीनामुपदेशात्, तेषां जीवेष्वसंभवाच्च ।
तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इति श्रुतिवाक्यं व्याख्यायते-कं जलं पिबति
किरणैरिति कपिः-मूर्यस्तेन आसमासितं विकसितं पुंडरीकं पद्मं यथाऽऽभाति तथा
तस्य नारायणस्याक्षिणी नयनयुगलम् । नन्वसावादित्यो ब्रह्मेत्यादित्यस्य ब्रह्मशब्देन
व्यपदेशस्तस्मादंतरादित्य इति मंडलवर्ती मूर्य एव हिरण्यः पुरुष इत्यत आह-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥२२॥

मंडलमिमानिनोऽस्माच्चेतनरूपादादित्यादन्य एव हिरण्यरूपो नारायणः भेद-
व्यपदेशात् । तदेव स्पष्टयति 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद
यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमंतरोयमयति एष त आत्मांतर्याम्यवृत्त' इति । इहा-
वृत्तपदेन नारायणोऽभिधीयते; कुतः, तस्मादादित्यशब्दवाच्याच्चेतनादन्यो हिरण्यो
नारायणः, तस्य वेदेन व्यपदेशात् आदित्यांतर्धर्ती स एव पुंडरीकाक्षः प्रतिपाद्यते ।
तस्यादित्यांतरात्मतयाऽऽदित्यशब्दवाच्यत्वम् । आदित्यांतर्धर्तिनस्तस्य सावित्रीप्रति-
पाद्यत्वात् सर्वेषां मुमुक्षुब्राह्मणानां स एव ध्येय इति सिद्धम् । 'ध्येयः सदा सचित्तमं-
डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः, इति स्मरणाच्च सर्वज्ञत्वादिधर्मवतः
परब्रह्मणो नारायणस्य परममंगलास्पदमुपास्यं रूपमभिधाय तल्लक्षणस्य नामरूढि-
वशादन्यत्रातिव्याप्तिशंकायामधिकरणयुगलमारभ्यते-

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥२३॥

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

अस्य विषयः छांदोग्ये श्रूयते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समु-
त्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यंतीति, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंवि-
शन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वत' इति । अत्र सकलभूतोत्पत्तिलयकारणप्रतिपादकावाकाशप्राण-

१ य एषोतरादित्ये इत्यारभ्य स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यंता । २ आदित्यो
ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्यैर्वैश्वशब्दस्मादित्यादिषु प्रवृत्तिवशात् । ३ नारायणेतरमूर्यादिषु । ४ परब्र-
ह्मलक्षणहीनेष्वपि तेषु तल्लक्षणप्रवृत्तिरूपशंकायाम् ।

शब्दौ परमेश्वरप्रतिपादनपरौ किंवा भूतशब्दवाच्याकाशमाणवायुप्रतिपादनपराविति संदेहः । 'प्राणाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राणं प्रत्यभिसंविशती'त्यादिश्रुतेः आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेश्च प्राणाकाशयोरपि सकल-भूतकारणत्वावगमात् । तावेवात्र प्रतिपाद्याविति प्राप्ते ब्रूमः—प्राणाकाशशब्दवा-च्यः परमेश्वर एव सर्वकारणत्वादितर्हिगात्, न जनयोस्सर्वकारणत्वादिकं संभवति; 'तत्रानन्दरूपस्य ब्रह्मणः कारणत्ववादे प्राणाद्वयेव खल्वित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमस्ति, न प्राणस्य कारणत्ववादे; किंतु अनुवादमात्रं आकाशस्य भूतांतर्वर्तितया सर्वशब्देन ब्रह्मणादेतोस्तत् एव सर्वभूतोत्पत्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु 'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुत्या नारायणादेवास्ति; तस्मात्तस्यैव सर्वभूतकारणत्वं न भूतशब्दवाच्याकाशमाण-योरिति सिद्धांतः । नन्वाकाशकारणत्वपक्षंगीकारे किमुक्तमिति चेत् चिदाकाशाख्यं ना-रायणस्थानमिति; एवं च सति 'तस्य सर्वभूतकारणत्वसद्भावात् तद्वचनं सप्रयोजनं तर्हि परमेश्वरशब्दवाच्यनारायण आकाशशब्दाभिधेय इति कथं निर्णय इति चेत्तत्र ब्रूमः—तयोर्धामधामिनोरभेदविवक्षयेति सिद्धम् । 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे शेष स व्योम्यात्मा प्रतिष्ठित' इति तयोर्धामधामिभावेन श्रवणात् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

पूर्वं निखिलभूवननायकस्य 'निरस्तसमस्तदोषवासनाकलंकस्य निरतिशयमांग-ल्यरत्नाकरस्य लक्ष्मीपतेः परब्रह्मणः आदित्यमंडलमास्पदमिति निरूपितम्; इदानीं तस्य स्थानांतरमुच्यते । छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'अथ यदतः पुरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः प्रष्टेषु सर्वतः प्रष्टेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं 'बावतथदिद-

१ विषयश्रुतौ । २ छांदोग्ये । ३ अनुवादमात्रे तात्पर्यमस्तीति संबंधः । ४ आकाश-शब्दवाच्यानारायणादेव । ५ सर्वभूतोत्पत्तिरिति संबंधः । ६ चिदाकाशाख्यनारायणस्थानस्य । ७ सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति छांदोग्यवाक्यम् । ८ समस्ताः सकला ये दोषाः कामादयश्च वासना तज्जन्या मोगेच्छा च; निरस्तं कालत्रयेऽप्यसृष्टं तद्रूपं कलंकं दूषणं यस्य स तथोक्तस्तस्य । ९ अथशब्दो विद्यांतरारंभार्थः, अतोऽमुष्मादिवो सुलोकात्पर इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेन परं यत् ज्योतिः स्वयंप्रभं ब्रह्मैव दीप्यते; कुत्र 'विधतः पृष्टेषु' एतदेव व्याचष्टे सर्वतः संसाराल्पलूपरितनेषु किं विशिष्टेषु अनुत्तमेषु; अत्र तत्पुरुषसमासशङ्कयाऽस-मीचीनत्वशङ्का मा भूदित्येतदेव व्याचष्टे-उत्तमेषु लोकेषु । १० यदुक्तं ब्रह्म तदिदं वा इदमेव वा कियदिदं यस्यामाणप्रमाणक्रमस्मिन्नंतःपुरुषे शारीरमध्ये ज्योतिः ।

मस्मिन्नन्तःपुरूपे ज्योतिरित्यादि । अत्र सकललोकव्याप्ततया दिवि श्रूयमाणं परं ज्योतिर्नारायणो वा तदन्यो वेति संशयः । शब्दस्याकाशवाचित्वात्परो दिव इति आकाशवर्ती मूर्त्य एवात्र प्रतिपाद्यते ज्योतिरिति; अथवा अंतःपुरूपे ज्योतिरिति पुरुषांतर्बर्तितया जाठरोऽग्निरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु परो दिवो ज्योतिरिति सर्वोत्तरं परं ज्योतिर्नारायण एव, पूर्वत्र पादोऽस्य सर्वा भूतानि इति ज्योतिपोऽस्य एकांशतया विश्वभूतानामभिधानात् । नैतत्संभवति; जाठराग्निमूर्त्योः परिच्छिन्नत्वात् तद्व्योप्यत्वाच्च । पूर्वं गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति सर्वात्मतया गायत्री प्रतिपाद्यते । प्रकरणात्तदेकंशत्वमेव प्रपंचस्य पादोऽस्य सर्वा भूतानीति श्रुतिराह । तस्माज्ज्योतिर्वाक्ये गायत्र्येवोपादीयत इत्याशंक्य समाधत्ते—

छंदोऽभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥२६॥

पूर्वं गायत्री वा इदं सर्वमिति छंदसोऽभिधानात् तस्यैवात्राभिधानं न नारायणस्येत्युच्यते चेत्तर्हेतद्गायत्रीसंज्ञस्य छंदोमात्रस्य सर्वभूतात्मकत्वं न संभवति; किंतु गायत्रीछंदःसादृश्यानुसंधानोपदेशो नारायणस्यैव क्रियते; यथा गायत्री पङ्क्तिरैश्वर्यं तुभिः पादैश्चतुष्पदा तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति; यथा च गायत्रीजापकस्य गायत्रीछंदसि चेतसोऽतःकरणस्यार्पणं निगद्यते तथा मुमुक्षोरपि परब्रह्मणि चेतोऽर्पणं कथ्यते; अतोऽपि गायत्रीछंदःसादृश्यानुसंधानं नारायणस्येति । तथा ह्यन्यत्रापि छंदोऽभिधाया दशाक्षरा विराडिति श्रुत्युक्तो विराट्शब्दो दशत्वसंख्यासादृश्यादधीतरे कृतसंज्ञके वाय्वादौ प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा संवर्गविद्यायां अधिदैवमग्निमूर्त्यचंद्रांभांसि वायौ स्त्रीयंते अध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसीत्युक्तम्; तदनंतरं ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश संतस्तत्कृतमित्युपक्रम्य सैषा विराडित्युक्तम्; ते वायुना सह पंचाधिदैविका आध्यात्मिकेभ्यः प्राणादिभ्योऽन्ये तथा प्राणादयः पंच अधिदैविकेभ्योऽन्ये; एवं सर्वे दश संतः कृतमित्युच्यंते तथा ब्रह्मणि चतुष्पात्त्वसाम्याद्गायत्रीशब्दप्रयोगः ॥

१ छंदोग्यस्य अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरित्येतस्माद्वाक्यात् प्रथमप्रकरणे । २ सर्वभूतानि ज्योतिःशब्दवाच्यस्य देवताविशेषस्य एकपादस्थानि यानि संतीति गणनाभिधानम् । ३ नारायणव्याप्यत्वात् । ४ पादोऽस्य सर्वा भूतानीति वाक्यात् प्रथमम् । ५ तस्या गायत्र्याः संबंधि एकांशत्वमेकावयवत्वमेव । ६ चतुष्पात्त्वसाम्याद्गायत्रीछंदसो ब्रह्मणि प्रवृत्तौ प्रमाणापेक्षायां दृष्टांतं दर्शयति । ७ छंदोवाचिशब्दस्य स्वसादृश्यादितरत्र वस्तुनि प्रवर्तनविधायकवाक्येऽपि ।

केवलगायत्रीछंदसस्तु सर्वात्मकत्वाभावान्नारायणस्यैव सर्वात्मकत्वलिङ्गेन गायत्री-
प्रकरणवाचः, अतो नारायण एव ज्योतिरिति । पुनरनुपपत्तिमाह-

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२७॥

भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पदेति व्यपदेशो न गायत्र्याख्ये छंदसि उपपद्यते,
नारायणे एवोपपद्यते; अतो गायत्रीशब्देन परब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्येवं शब्दार्थः । पुन-
राशंक्य परिहरति-

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२८॥

ननु पादोऽस्य सर्वाभूतानीति, त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र शुसंयं प्रत्यभिज्ञानात्
ज्योतिर्वाक्ये नारायणः प्रतिपाद्यते इति न सारम् । उपदेशभेदेन विरोधात् प्रत्यभि-
ज्ञानासिद्धेः । त्रिपादस्यामृतं दिवीति परो दिवो ज्योतिरिति विभक्तिभेदेनोपदेशभेदः ।
अतो विरोध इति चेन्न । उभयत्र विभक्तिभेदेऽप्यन्वयव्यतिरेकभावापगतपरमात्मरूपा-
र्थक्येन विरोधाभावात् । अत उभयत्रापि दिवः परत्वमेव विवक्षितम् । अनेने लिंगेन
नारायण एव पुरुषमुक्तोदितः पुरुष इति सिद्धम् । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तत्रापि
श्रवणात् । ततो निजैकांशसमाप्तसकलप्रपञ्चं दिवि दीप्यमानं परं ज्योतिर्नारायण इति
निर्णयः । भगवत्सवितृमंडले साक्षादुपास्यतया निर्दिष्टस्य नारायणस्य तस्मिन्नधिकरणे
विश्वैश्वर्यकत्वमुक्तम् । तदोत्मकतया तदन्येषामुपास्यत्वं नान्ययेति प्रतिपादयितुमिदम-
धिकरणमारभ्यते-

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २९ ॥

अस्याधिकरणस्य कौपीतकीब्राह्मणे प्रतर्दनविद्यायां विषयः श्रूयते । प्राणोऽस्मि
प्रज्ञात्मा तं मामायुस्मृतमुपास्वेतीन्द्रवचनम् । अत्रोपासनाविषयत्वेन प्राणशब्दसामा-
नाधिकरण्येन निर्दिष्ट इन्द्रो वा नारायणो वेति संशयः । इह प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं
मामिति प्राणशब्दस्य साक्षादिन्द्रेण सामानाधिकरण्यमवगम्यते । मामुपास्वेति तद्वि-
षय एवोपासनविधिः श्रूयते । तस्य प्राणत्वं वृष्टिद्वारा सकलरक्षकत्वादुपपद्यते ।
सकलोपास्यत्वं च परमैश्वर्यवत्त्वादुपपन्नम् । तथाहि श्रुतिः-“इन्द्रो राजा जगतो य ईशे’

१ अथ यद्वतः परो दिवो ज्योतिरित्युत्तरवाक्यस्य ‘पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि’ इति पूर्ववाक्येन सह विरोधमुद्गाह्य प्रज्ञातोऽन्वयव्यतिरेकत्वादुभयवाक्ययोर्विरोधं परिहृत्य
गायत्रीशब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं न केवलं गायत्रीछंद इत्यमुना प्रकरणेन । २ पुरुषसूक्तेऽपि ।
३ विशेषश्रवणात् त्रिपादस्यामृतं दिवीति तूभयत्रापि समानमिति भावः । ४ अंतस्तद्धर्मोपदे-
शादिति सूत्रे चेतनाचेतनान्तरात्मकत्वम् । ५ नारायणात्मकतया । ६ इन्द्रस्य ।

इत्यादि । तस्मादिन्द्र एवोपास्यतया निर्दिश्यत इति पूर्वः पक्षः; सिद्धांतो नारायण इति । कुतः, आनंदाजरामृतप्रज्ञादीनां तदसाधारणधर्माणामस्मिन्प्राणशब्दनिर्दिष्टेऽनुगमात् । तथाहि 'एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत' इति । इन्द्रो राजेति श्रुताच्चिन्द्रशब्दो नारायणविषयः प्रकरणादवगम्यते । पुनराशंक्य परिहरति—

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् ॥३०॥

उपक्रमे 'मामेव विजानीहि त्रिशीर्षाणं त्वाप्सूमहनमि'त्यादिना प्रज्ञातजीवभाव-
स्येन्द्रस्य वक्तुः आत्मोपदेशात् स्वोपास्यत्वोपदेशः, अत उपसंहारस्तेदनुगुणो नेतव्य
इति चेत् नैतदुचितम् । उपक्रमादारभ्यास्मिन्प्रकरणे अध्यात्मसंबंधभूमा आत्मनि परमा-
त्मन्येव संबंधो यस्य हिततमत्वादिधर्मस्य तस्य भूमा भूयस्त्वं बहुत्वं नेतरस्मिन्नि-
त्यर्थः । तथाहि उपक्रमे तावत् 'यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस' इति हिततमोपासनं
प्रारब्धं, तद्धिततमत्वं तावत् नारायणधर्मस्तदुपासनस्यैव मोक्षसाधनस्य हिततमत्वात् ।
मध्ये च 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीपते, एष ह्येवा-
साधुकर्म कारयति तं यमो निनीपत' इति । यथा राजा तद्व्यावहारिकज्ञानानुकूला-
र्पिताधिकारोऽपि जनः सदसज्जनसेवनानुगुणं तस्य प्रसन्नतामप्रसन्नतां च प्राप्नोति
तथा नारायणेन तत्कर्मानुगुणदत्तकरणकलेवरोऽपि जीवात्मा सदसदेशकालाद्यष्टा-
नुपेवनानुगुणमिह परत्र च सुखदुःखादिकमुच्चावचगतिं च प्राप्नोति; यथा च तस्य
राजदत्ताधिकारत्वात् तत्कृतं कर्म राजकृतमिति लोका वदन्ति तथा जीववर्गस्य
नारायणार्पितकरणकलेवरत्वात् देशकालाद्यनुगुणं तत्कृतं कर्म नारायणकृतमिति
शास्त्राणि वदन्ति; इत्थंभूतायां मुक्तौ सत्यामपि येन यत्कर्म कृतं तत्फलं तस्यैवास्ति,
नतु तत्तत्त्वामिनोरिति श्रुतितात्पर्यम् । एवं तस्यैव सर्वकर्मकारयितृत्वं श्रूयते । तद्यथा
'रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः
प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता' इति जडचेतनात्मकसकलप्रपंचाधारकत्वं श्रूयते । तच्च नाराय-
णधर्मः, अतो नारायणधर्मवाङ्मूल्यादिहोपास्य इन्द्रो न भवति । कथमिन्द्रो जीवत्वादनु-
पास्योऽपि स्वविषयमुपासनमुपदिशतीत्याशंकायामाह—

१ उपक्रमानुकूलः । २ यथा लोके तत्तस्य प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकामु
चक्रोपान्ते नेमिरर्पिता नामौ चक्रपिण्डिकायामरा अर्पितास्तद्वत् भूतानि पृथिव्यादीनि मात्राः
शब्दादयो विषयाः भीयन्ते इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु स्वस्वबोधकेष्विन्द्रियेषु बुद्धिद्वारा अर्पिताः
कर्मद्रियेष्वपि तद्विषया अर्पिताः तदधीनत्वात्तद्व्यावहारस्य ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्-
र्पिताः । ३ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्वेतिश्रुतो

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति, अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा तच्चमसि य आत्मनि तिष्ठन्नेतमनोतरोयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमंतरोयमयति सत आत्मांतरोयमृतः एष सर्वभूतांतरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति, सर्वं समाप्नोति ततोऽसि सर्व’ इत्यादिशास्त्रेषु व्यापकतया व्याप्यचेतनाचेतनात्मकस्य नारायणस्य स्वशरीरभूतानां चेतनाचेतनानां वाचकशब्दवाच्यत्वम्—एवंभूतया शास्त्रदृष्ट्या स्वशब्दवाच्यं नारायणमेवोपास्यत्वेनोपदिष्टवानिन्द्रः । अतः इन्द्रशब्देनोपदेशो नारायणस्यैव । तत्र दृष्टान्तमाह—वामदेवो हि स्वस्य नारायणात्मत्वदृष्ट्या अहं मनुष्यभवं मूर्धन्येत्युपदिदेश, तद्वदिन्द्रोपदेशः । अथवा वेदांतविज्ञानोपलब्धया ब्रह्मात्मसामरस्यभावनया ब्रह्मभावमुपगतस्य मनुष्यादिदेहविषयकल्पिताहंभावसंकोचस्य संपन्नचित्वाकारपराहंभावस्य वामदेवस्य स्वात्मनः सर्वगतत्वावगमात् मनुष्यादिप्रपञ्चभावोक्तिः एवमिन्द्रस्यापीति निश्चीयते । प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति प्राणशब्देन परब्रह्मोच्यते, तस्यानंदरूपत्वेन सकलप्राणनहेतुत्वात्, ‘प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत’ इति श्रवणाच्च । तथा चाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मदृष्ट्या मामुपास्येत्युपदेशः । तथा कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना इति गोपांगनापि अपरा गोपांगनाः प्रत्युपदिष्टवती । एवमन्ये रुद्रादयोऽपि स्वशिष्यान् प्रत्युपदिष्टवन्तः । अतः सर्वचेतनाचेतनात्मके श्रीकृष्णे परमसमाधियोगमुपगता भक्तजनाः स्वात्मप्रसक्तदेहभावविस्मरणेन निजात्मानं ब्रह्मतयोपदिदिशुः । तत्र न विरोधः । तथोक्तेभ्योऽन्यभक्तैर्नोपदेष्टव्यम् ; तेषां तथाविधसमाध्यभावादिति सूत्राभिप्रायः । पुनराशंकयन् वदति—

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह

तद्योगात् ॥ ३२ ॥

‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् त्रिशीर्षाणं त्वाप्स्रमहनमरुन्मुंखान् पतीन्’ शालावृकेभ्यः प्रायच्छमि’त्यादौ जीवलिङ्गं दृश्यते । ‘यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावद्वायुः अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती’त्यादौ मुख्यप्राणलिङ्गं च दृश्यते । तस्मादेतोरयमुपदेशो न घटत इति चेन्नैवं वाच्यम्, यतो जीवप्राणशब्दवाच्यत्वं नारायणस्य समुचितम्, उपासात्रैविध्यात् । इहोपासात्रैविध्यं हि ना-

१ आत्मनः सकाशात्पृथग्भूतः । २ इन्द्रवाचकशब्दवाच्यम् । ३ सत् वेदांतवाक्यं तेषां मुखे न वर्तते ते अहंमुस्तास्तान् । ४ अरण्यधम्यः । ५ नहीदं ब्रह्मणो युक्तम् ।

नारायणस्य स्वकीयमूर्त्या स्वशरीरभूतविज्ञानमयक्षेत्रज्ञरूपेण च स्वशरीरभूतमाण-
रूपेण चेति विवक्षितम् । आत्मतया जीवाश्रितत्वात् प्राणाश्रितत्वाच्च तदुपपत्तितः
नारायणस्य स्वरूपोपासनं सद्यो मुक्तिहेतुः, अन्यद्वयं च कालांतरेण । तद्योगात् तस्य
परमात्मनो योगः शरीरिभावेनेद्रप्राणयोः संबंधस्तस्मादिहेन्द्रप्राणादिशब्दवाच्योपा-
सनेऽभिहितेऽपि चेतनात्मकस्य नारायणस्यैवोपासनं निश्चीयते ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकसंसारसिंधुनिमग्नजनवर्गेनिष्कासकाधर्मतिमिरविना-
शकभास्करप्रकटपुरुषोत्तमश्रीसहजानंदस्वानुपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनिविरचिते व्या-
सामिषायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य प्रथमपापादः ॥१॥

प्रथमाध्याये द्वितीयपादः ।

परब्रह्मज्ञापकानां स्वोपबृंहकस्मृतिसहितानामुपनिषदाख्यानामसंख्यत्वात्प्रति-
वाक्यं तन्मीमांसानुपलब्धेः । संशययुतानां केषांचिद्वाक्यानां विचारद्वारेण कृष्ण-
द्वैपायनानुष्ठितैस्तथायैस्तथाभूतानामपि निर्णयो भवति । एवं कतिचिदेव वचनानि
तात्पर्यलिङ्गसमन्वयेन परब्रह्मज्ञापकानि सूत्रितानि; तेषु कतिचित् प्रसिद्धलिङ्गानि वा-
क्यानि प्रथमपादे मीमांसितानि; कतिचिदनतिप्रसिद्धलिङ्गानि द्वितीयपादे मीमांस्यन्ते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति, ज्ञात उपासीत,
अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः, यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स
क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर, इति । अत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वात्मकत्वेनोपदिष्टं
ब्रह्म किं क्षेत्रज्ञसंज्ञो जीवात्मा वा परब्रह्मसंज्ञो नारायणो वेति संदेहः । क्षेत्रज्ञसंज्ञो जीवा-
त्मेति पूर्वं पक्षः । तस्य सर्वात्मकत्वोपदेशसंभवात् । स एव श्रुत्युपदिष्टं ब्रह्मास्ति; समस्त-
हेयप्रतिकूलस्य कल्याणैकतानस्य परब्रह्मसंज्ञानारायणस्य सकलहेयाकृतिरूपसर्वात्मक-
त्वविरोधादेव सर्वात्मत्वोपदेशो हि न घटते; क्षेत्रज्ञसंज्ञजीवात्मनो हि कर्महेतुकब्रह्मादि-

१ उपासनप्राप्तिः । २ प्रथमपादे अधिकरणानि १० सूत्राणि ३२ । ३ तस्य परब्रह्म-
णो मीमांसानुपलब्धेः । ४ संदिग्धवाक्यविषयकाधिकरणेः । ५ संशययुतानामपि वाक्या-
नाम् । ६ खलुशब्दो वाक्यालंकारार्थः, अथशब्दो हेत्वर्थः यस्मात्पुरुषो जीवः क्रतुमयः
क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकस्तस्मात् यादृशः क्रतुर्यस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायोऽस्मिंल्लोके
इह वर्तमाने देहे जीवन् स पुरुषो भवत्यस्ति तथा तादृगेव इतोऽस्माद्देहाप्रेत्य मृत्वा भवति
क्रतुफलमकोऽस्तीत्यर्थः ।

स्तंभपर्येतभावः संभवति सृष्ट्यादिकारणत्वं च तत्तत्कर्मनिमित्ततया सर्गादिकर्मापि सं-
भवति; ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्त्वगुणयोगेन 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इति श्रु-
तेस्तेनैव वर्तते इति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—तज्जलानिति, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्ग-
स्थितिप्रलयहेतुकं तदात्मकत्वं प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानं परब्रह्मसंज्ञनारायणस्यैवोपपद्यते ।
परस्माद् ब्रह्मण एव जगज्जन्मस्थितिलयाः प्रसिद्धाः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति,
इदं सर्वमसृजतेत्यादिषु । तथा सर्वात्मकत्वं जन्मादिहेतुकं परस्यैव प्रसिद्धम्; सन्मूलाः
सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः एतदात्म्यमिदं सर्वमिति हेयप्रतिकू-
लस्य कल्याणैकतानस्य परमात्मनो हेयाकृतिसर्वभूतानामंतर्यामित्वेनात्मत्वं विरोध-
शून्यम् । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरीरं य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरं
सत आत्मांतर्याम्यमृत' इत्यादिषु शरीरभूतसमस्तचेतनाचेतनात्मत्वेन सर्वात्मभावप्र-
तिपादनात् । देहात्मनोश्च विलक्षणतया स्वरूपस्वभावव्यवस्थाप्रतिपादने कृतेऽपि यथा
तयोरेकत्वनिर्देशस्तथा सर्वं ब्रह्मेति सकलचेतनाचेतनानां परमात्मनश्च विलक्षणस्वरूप-
स्वभावादिव्यवस्थाप्रतिपादने कृतेऽपि तेषां देहदेहिभावादिकत्वनिर्देशः । अतः सर्वश-
ब्दवाच्ये सर्वात्मन्यंतर्यामिणि परब्रह्मण्येव सर्वशब्दप्रवृत्तिरूपपद्यते । शरीरवाचिशब्दः
शरीरिण्यात्मन्येव पर्यवस्यति; देवमनुष्यादिशब्दचत् । मूत्रार्थो विविच्यते—सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्यादिषु सर्वत्र श्रुतिषु समस्तचेतनाचेतनैकभावेन निर्दिष्टं तेषामंतर्यामित्वेना-
त्मभूतं परब्रह्मैव ज्ञातव्यं नतु जीवात्मा, कुतः, प्रसिद्धोपदेशान्—तज्जलानिति हेतुतः
सर्वमिदं जगत् ब्रह्म खल्विति प्रसिद्धवत्तस्योपदेशात् । तस्माद्ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि
प्रलीनत्वाद् ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते सति
यस्माज्जगज्जन्मस्थितिलयाः वेदांतेषु प्रसिद्धाः तदेवात्र ब्रह्मेति विज्ञायते । तथाहि
श्रूयते 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते' इत्यादि । एवंभूतं परं ब्रह्म ज्ञात उपासी-
तेति यस्योपासनमुक्तं तस्मिन्नसंख्यगुणगणानुपपादयितुं मूत्रमारभ्यते—

१ स चान्त्याथ कल्पते इति ध्रुव्येतरं बृहत्त्वं विद्यते । २ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं
तपः तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इत्याद्यवर्णश्रुतिः यस्य ज्ञानमेव तपस्तस्माद्दीधरा-
देतत्कार्यरूपं ब्रह्म हिरण्यगर्भादिमूहमभूतात्मकं नाम स्थूलभूतात्मकं रूपं च ग्रीहियवादि
सर्वभौतिकमन्नं च जायत इत्यर्थः । ३ जीवात्मन्येव । ४ तस्माज्जायते इति तज्जं तस्मिन्
लीयते इति तद्धं तेनानिति चेष्टते इति तदनं तज्जं च तद्धं च तदनं च तज्जलान् अवयवलोपः
छांदसः, इति शब्दा हेतौ, यस्मादेवं तस्मात्सर्वं जगद् ब्रह्मैवेत्यर्थः । ५ चिदचिन्मिथजग-
दात्मकावम् ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

चकारो जीवात्मनः सर्वात्मकत्वं व्यावर्त्तयति । पूर्वसूत्रे परब्रह्मैव प्रतिपादितं न जीवात्मा; कुतः, विवक्षितानां सर्वोत्तमत्वेन वक्तुमिष्टानामपहतपाप्मत्वाद्यष्टानां सर्वज्ञत्वादिपण्णां च मनोमयत्वादीनां च सत्यशौचादीनां च गुणानां नारायणमुनिसंज्ञे परब्रह्मण्येवोपपत्तेः । तथाहि श्रूयते स्मर्यते च 'एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति; अपहतपाप्मत्वं नाम अपहतकर्मत्वं कर्मवश्यताशून्यत्वमित्यर्थः, तद्वत्त्वं हि परमात्मगुणः नतु कर्माधीनजीवगुणः ।

‘सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रता नित्यमलुप्तदृष्टिः ।

अनंतशक्तिश्च विभोर्विशुद्धाः पदाहुरंगानि महेश्वरस्य’ ॥

इत्युक्ताः पदंगभूता गुणाश्चेति मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मासर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातो वाक्यनारद इति परिशुद्धेन तदेकाग्रेण मनसा ब्राह्मत्वाद्धेतोस्तस्मादेवागत इति व्युत्पत्त्या मनोमयः तत आगत इति मयद्विधानं विवेकविमोकाऽभ्यासक्रियाकल्याणानवसादाऽनुद्धर्पेभ्यः संभवादिति विवेकादिसप्तसाधननिगृहीतेन नारायणोपासननिर्मलीकृतेन मनसैव गृह्यते इत्यर्थः । अनेन हेयप्रतिकूलकल्याणैकतानत्वेन समस्तेतरवस्तुविलक्षणस्वरूपत्वं निगद्यते; मलिनमनोभिर्मलिनवस्तूनामेव ब्राह्मत्वात् । प्राणशरीरः-विभस्थितसर्वप्राणिप्राणानां

१ विवेकादीनां स्वरूपमाह-जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादनात्कायशुद्धिर्विवेक इति अत्र निर्वचनम्; आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवानुस्मृतिरिति विमोकः । कामानभिर्वंग इति शान्त उपासीतेति निर्वचनम् । आरंभणसंशीलनं पुनः पुनरभ्यास इति निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण; सदा तद्भावभावित इति पंचमहायज्ञावनुष्ठानं शक्तिः क्रियेति निर्वचनम्; क्रियावानेप ब्रह्मविदां वरिष्ठः तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति च सत्याजर्वदयादानाहिंसानभिष्या(अभिचारकर्महीनत्वम्) कल्याणानीति निर्वचनम्; सत्येन लभ्यस्तेषामेवैष विरजो ब्रह्मलोक इत्यादिदेशकालंबपम्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जन्यं दैन्यममास्वरत्वं मनसोऽवसाद इति तद्विपर्ययोऽनवसादः निर्वचनम्; नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति तद्विपर्यया तुष्टिरुद्धर्प इति तद्विपर्ययोऽनुद्धर्प इति अतिसंतोषश्च विरोधीत्यर्थः; निर्वचनमपि शान्तो दान्त इति ।

१ तद्विपर्यया-अत्र तच्छब्देन सत्संगतोऽनाद्यविद्यानिवर्तकभगवत्स्वरूपज्ञानानंतरमहरहरचरोत्तरानुग्रीयमाना वृद्धिर्माणा ।

धारकः 'अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणंते सर्वजंतुषु' इत्यादिनोक्तः सूत्रात्मसंज्ञः प्राणः शरीरं यस्य एवं प्राणशरीरत्वमुच्यते; भारूपः—भास्वरविग्रहः अप्राकृतस्वासाधारणानवधिकातिशयकल्याणदिव्यविग्रहत्वेन निरतिशयदीप्यमान इत्यर्थः। सत्यसंक्ल्पः—अप्रतिहतसंक्ल्पगतिः, आकाशात्मा-आकाशवर्चिर्लपो वा मूर्ध्मो वा स्वच्छरूप आत्मा यस्य तथाभूतः। यद्वा आकाशे चिदाकाशाख्ये ब्रह्मपुरे वर्तमान आत्मा दिव्य-विग्रहो यस्य तथोक्तः। यद्वा आकाशस्य चिदाकाशाख्याक्षरब्रह्मण आत्मा आत्मतया सदा वर्तमानः, सर्वकर्मा—क्रियते तत्कर्म सर्वं जगत्कर्म यस्य, यद्वा सर्वं कर्म क्रिया जगदुत्पत्त्यादिरूपा यस्य तथाभूतः, सर्वकामः—काम्यंते इति कामाः—भोग्यभोगोप-करणादयः, सर्वे कामा यस्य यदधीनाः संति, अतः सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः अ-शब्दमस्पर्शमित्यादिना प्राकृतगंधरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणाः सर्वप्रकाराः निर्दोषाः निरतिशयमंगलरूपाः स्वभोग्यभूताः गंधरसास्तस्य संतीत्यर्थः। सर्वमिदम-भ्यात्तः—उक्तमिदं रसपर्यंतं सर्वं कल्याणगुणवृद्धं अभ्यात्तः—स्वीकृतवान्; भुक्ता ब्रा-ह्मणा इतिवत्कर्मणोऽविवक्षया कर्तरि क्तः। अवाकी-वागुक्तिः साऽस्य नास्तीत्यवाकी प्राकृतगुणमयवाणीशून्यः जनकल्याणजनकवाणीयुत इत्यर्थः। अनादरः—अभक्तजनानां दर्शनादिदाने नास्ति आदरो यस्य तथाभूत इति मनोमयत्वादयो व्याख्याताश्च—

‘सत्यं शौचं दया क्षांतिस्त्यागः संतोष आर्जवम् ।

शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।

स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्यैर्यमादवमेव च ॥

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।

गांधीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिमानोऽनदं कृतिः ॥

एते चान्ये च भगवन् नित्या यत्र महागुणाः ।

प्राध्यां महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हिचित्’ ॥ इति

एते चान्ये चेत्यन्यशब्दवाच्याः स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यनित्याद्भुतनिरव-यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौगंध्यसौकुमार्यल्लावण्ययौवनाद्यसंख्यस्वरूपगुणा अपि बोध्याः। स्वदयागुणेन त्रिगुणातीताप्राकृतब्रह्मपुरधामतो नारायणोऽपरिमितजनोद्धारणाय रामकृष्णादिरूपो भूत्वा इह लोके संचरते। तथाहि श्रूयते ‘अजायमानो बहुधा व्यजायते’ति, स्मर्यते च—

‘नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।

अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः’ ॥ इति

निर्गुणस्य सत्त्वादित्रिगुणहीनस्य, गुणात्मनः उक्ता अप्राकृता अपहृतपाप्मत्वादयो गुणा आत्मनि स्वरूपे यस्य तस्येत्यर्थः। एते विवक्षिता गुणाः परमात्मपरब्रह्मादि-
शब्दवाच्ये नारायणे एवोपपद्यन्ते । विधिर्द्रादिक्षेत्रज्ञेभ्येतेषां विवक्षितगुणानां संभ-
वशंकां निराकर्तुमिदं सूत्रमारभ्यते—

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

एतेषां विवक्षितासंख्यगुणानामपरिमितकलेशयुतपरिमितमुखगंधमात्रसेविन्य-
त्यल्पज्ञे कर्माधीनेऽनाद्यविद्यानादिवंधनवति शारीरे क्षेत्रज्ञकलापे सत्त्वादिगुणत्रयस-
हिते विधिर्द्रादिजीवमुक्तक्षेत्रज्ञकलापे च अनुपपत्तेरनुपलब्धेऽथ । शारीरोऽयं शरीर-
संबन्धी क्षेत्रज्ञकलापो न विवक्षितगुणभाजनं किंत्वनादिसिद्धपरब्रह्माख्यनारायण
एव तद्गुणभाजनम् ;

‘एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।

प्राथ्यां महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंतिस्म कर्हिचित् ’ ॥

इति स्मरणात् । एवं सकलसद्गुणभाजनत्वात् स एव सर्वोपास्यो विज्ञायते । इममर्थं
निरूपयितुं सूत्रांतरमवतारयति—

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

‘एतमितः प्रेत्याभिसंभवित्तास्मी’ति श्रुत्या प्राप्यस्योपास्यस्य च नारायणस्य
कर्मत्वेन तत्प्राप्तरूपासकस्य जीवकलापस्य कर्तृत्वेन च व्यपदेशात् उपास्यः कर्म-
त्वेनोपासकश्च कर्तृत्वेन व्यपदिश्यते; अत उभयोरतिवैलक्षण्यं विज्ञायते । तयोः कर्म-
कर्तृव्यपदेशस्तन्न्यत्रापि स्मर्यते—‘ मामेति सोऽर्जुनेति, मामेव ये प्रपद्यन्ते इति च ।
तमेवार्थं शब्दांतरेण व्यपदिशन् सूत्रमारभते—

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

‘एष म आत्मांतर्हृदय’ इति श्रुत्योपासकः क्षेत्रज्ञः पट्टीविभक्त्या प्रदर्शितः तदु-
पास्यो नारायणस्तु प्रथमया । एवं तुल्यप्रकरणे वाजसनेयिशिक्षावतां च श्रुतौ
शब्दविशेषो जीवात्मपरमात्मनोः प्रतिपादनेऽभिहितः । तथाहि ‘यथा व्रीहिर्वा यत्रो
वा श्यामाको वा श्यामाकर्तृदुलो वा एवमयमंतरात्मनि पुरुषो हिरण्मयो यथा
ज्योतिरधूममिति’ । इहांतरात्मनीति सप्तम्यंतेनांतरात्मपदेनोपासकः शारीरः प्रोच्यते,
पुरुषो हिरण्मय इति प्रथमान्तपदाभ्यामुपास्यो नारायणः । अतः स एव परमोपास्य
इति सिद्धांतः । पुनस्तत्र सूत्रांतरमाह—

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

‘सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति, यो मामेवमसं-
मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् इति, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति, भ्रामय-
न्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति, तमेव शरणं गच्छेत्यादि, स्मृतिसमुदायादपि
पूर्वोक्तप्रकरणे शारीर उपासकः नारायण उपास्यश्च ज्ञातव्य इति सिद्धांतितम् ।
पुनराशंकयन् मूर्च्छांतरमारभते-

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं

व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकौकस्त्वं अल्पस्थानत्वं तद्व्यपदेशः तन्निवासिनोऽल्पत्वनिर्देशश्च । तथाहि
‘एष म आत्मातर्हृदय’ इति, अणीयोहृदयनिवासेनाल्पस्थानत्वात् अणीयान् ग्रीहेर्वा
यवाद्देत्यादिनाऽल्पस्वरूपनिर्देशाच्चेति हेतुद्वयात् अत्र प्रकरणे परमात्माभिधौ नाराय-
णो नाभिहितः, किंतु जीवात्मैवेत्युच्यते चेन्न, निचाय्यत्वात्; ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना
महत्वेनोपदिष्टस्य परमात्मनोऽप्युपासकाल्पस्थानभूतहृदयादिनिवासादणीयस्त्वेनोपा-
स्यत्वात् । एवं परमात्माऽप्यणीयानभिहितः । अत्र दृष्टांतः-व्योमवच्च; यथा महद्व्योमापि
सूचीपाशादिभ्योऽप्युपासकाल्पस्थानत्वेन दृश्यते, चकारोऽवधारणार्थः; तद्वदस्याणीयस्त्वं ज्याय-
स्त्वं च श्रूयते । ‘एष म आत्मातर्हृदयेऽणीयान् ग्रीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाडा श्यामाकाडा
श्यामाकतंडुलाद्वेति, ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो
लोकेभ्य’ इति उपासकशरीरनिवासेन तस्मिन्नुपगतदोषभंकां निवारयन् मूर्च्छांतरम-
यवतारयति-

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

उपासकजीववत् परब्रह्मणोऽपि देहांतर्गतत्वं प्राप्तम्, तेन तस्य जीववत् देहसंयो-
गसंजातमुखदुःखादेर्द्वंद्वस्य यः संभोगः सम्यग्भुक्तिस्तस्य या प्राप्तिः सा संभोगप्राप्ति-
रित्युच्यते चेन्नैवम्, वैशेष्यात्-उभयोर्धर्मवैलक्षण्यात् । नहि देहांतर्गतत्वं मुखदुःखादि-
द्वंद्वभोगकारणम्; किंतु शुभाशुभकर्माधीनत्वमेव । तद्धि अपहतपाप्मत्वादिधर्मवतो नारा-
यणस्य न घटते; अल्पज्ञत्वगुणाधीनत्वादिधर्मवतो जीवस्य तु घटत एव । तथाहि श्रूयते
स्मर्यते च ‘द्वा मुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वच्यनभ्रमन्योऽभिचाकशीती’ति; ‘मुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यद्वच्छयैतौ कृतनीडौ
च वृक्षे, एकस्तयोः खादति पिप्पलाग्रमन्यो निरन्नोऽपि वृक्षेन भूयानिति, पुरुषः

मुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति । एवं तयोः मुखदुःखादीनां भाक्त्यमभाक्त्वं च प्रतिपादितम् ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

'यस्य' ब्रह्म च क्षेत्रं चोभे भवतः ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति श्रूयतेऽस्य विषयः कठवल्ल्याम् । इह ब्रह्मक्षत्रौदनोपलक्षितनिखिलचिदचिन्मि-
श्रमपञ्चस्य दधिघृतादिस्थानीयमृत्युरूपोपसेचनयुक्तकवलभोक्तृतया श्रूयमाणो नारा-
यणोऽन्यो वेति संशयः । परमकारुणिकस्य सर्वानुग्राहकस्य सकलभक्षकत्वमनुचितम् ;
हिंसारूपं हि परमाणविमोचनम् ; हिंसाप्रवृत्तेः क्रोध एव मूलाङ्कुरः, क्रोधस्यामंगलगुणस्य
मोह एव मूलकंदः, तस्य सर्वसंहारनिदानस्य तम एव प्रकृतिः । अतस्तामसः सर्वसं-
हर्ता नाम, तत्त्वं नाम प्रावृत्तज्ञानादिमत्त्वान्निष्पकाशत्वं सर्वसंहर्तृ ब्रह्मेत्युक्ते तस्य
नित्यशुद्धस्य निरुपाधिकमंगलादिगुणाकरस्य निःसंसारकलंकस्याज्ञानतमोमोहक्रो-
धादिकामंगलदोषसंकरप्रसंगः, स्वरूपलक्षणतया निर्णीतं सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वादिकम-
नर्थमेव स्यात् ; तस्मात् ब्रह्मणोऽन्य एतादृशगुणः संहर्ता रुद्रनामा क्षेत्रज्ञो भवतीति
पूर्वःपक्षः । सिद्धांतस्तु परब्रह्मैव त्रिगुणाभिमानिविधिरुद्रपृथिव्यादिचराचरसंहितासं-
ख्यकोटिब्रह्मांडसंहर्तृत्वेन श्रूयते, कुतः चराचरग्रहणात्, चराचरग्रहणेन प्रकृत्युत्पन्नम-
संख्यकोटिब्रह्मांडवृन्दमुपलक्ष्यते । यदुक्तं रुद्रस्य चराचरग्रहणोपलक्षितसकलांडसंहर्तृतया
भोक्तृत्वं तदयुक्तम् ; रजनीप्रलयजनितलोकदशकसंहरणरूपपरिच्छिन्नशक्तेः प्रकृति-
कार्यसंहोत्पन्नस्य तमःप्रचुरस्य प्राकृतप्रलयजनितसंहरणव्यवस्य पार्थेतीपतेस्तस्य
चराचरग्रहणोपलक्षितसकलब्रह्मांडगणसंहरणसामर्थ्यभावात् । एवं च सत्येतल्लक्षणं
नारायणसंज्ञे परब्रह्मण्येव संभवति । तथाहि 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यारभ्य 'महानव्यक्ते
लीयतेऽव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीति'—अत्राक्ष-
रशब्देन प्रधानपतिपुरुषो ज्ञेयः, तमःशब्देन महामायाख्यमूलप्रकृतिश्च परे स्वपतौ
पुरुषे लीयते; स च पुरुषः देवे परमात्मनि—एवं पृथिव्यादिप्रकृतिपुरुषपर्यंतानां
वस्तुमात्राणां लयस्थानं परं ब्रह्मैव । अतोऽच्चेत्युक्तम् । ज्ञः कालकालो गुणीत्यादिना
कालस्याप्यचृत्ववचनात् ।

१ यस्य परमात्मनो ब्रह्म च क्षेत्रं च उभे जात्या प्रसिद्धे ओदनः—अशनं भवतः—स्याताम् ;
सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमेव—ओदनस्याऽशनत्वेऽप्यपयांतरतं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनरहितः
सन् क इत्था—इत्थम् ; एवं यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः, वेद-ज्ञानाति, यत्र यस्मिन्धामनि स परमा-
त्माऽस्ते तद्ब्रह्मपुरं धामापि को वेदेति शेषः । २ क्रोधस्य ।

‘प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि’ ॥ इति

‘अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमद्वयमपि कालमाहुः ॥

सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः । कालो गभीरस्य उत्तमपूरूपस्त्वम्’ ॥ इति,

‘तदा देवाश्च ऋषयो रजःसत्त्वतमोवज्ज्ञाः ।

ये ते सह विरिंचेन स्वकीयगुणकर्षिताः ॥

प्रविश्य तस्य जठरे शेरते दीर्घनिद्रया’ । इति,

‘महदादेर्विकारस्य विशेषांतस्य संक्षयः ।

सर्वस्यापि भवत्येव वामुदेवेच्छया ततः ॥

यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि ।

तदिच्छया तिरो यांति स त्वेको वर्तते प्रभुः’ ॥

इत्यादिस्मरणाच्च । अनेन प्रकारेण परमात्मनो नारायणस्य विश्वसंहारित्वरूपेण भो-

क्तृत्वं विज्ञायते, न तु तद्भक्षणतया । मूर्त्रार्थस्तु-ब्रह्मक्षत्ररूपौदनस्य अन्ता परमेश्वरः ।

अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दोपलक्षितस्य सचराचरस्यासंख्यकोटिब्रह्मांडरूपस्य जगतो ग्रहणात् ।

श्रुतावुपसेचनं हि स्वयमद्यमानं सदन्यस्यापि भक्षणसाधनम् । अत उपसेचनत्वेन

मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसेच्यमानस्य सकलप्राणिमात्रस्याद्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्

ब्रह्मक्षत्रग्रहणेन सचराचरमसंख्यकोटिब्रह्मांडरूपं जगदेवोपलभ्यते ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

‘महांतं विष्णुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति, ‘नायमात्मा प्रवचनेन ल-

भ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैव आत्मा वृणुते

तनुं स्वामिति, स्वां तनुं वृणुते-निजां मूर्तिं ददातीत्यर्थः । एवं नारायणस्यैव प्रकरणम् ;

अतश्च परं ब्रह्म नारायणः सर्वसंहर्ता नान्य इति सिद्धम् । इहाधिकरणे सर्वसंहर्तृत्वल-

क्षणेन सिद्धस्य नारायणस्य द्वा मुपार्णेत्यादिप्रसिद्धं स्वविभूतिजीवसाहचर्यमभिच्यं-

जयितुमधिकरणारंभः-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

‘ऋतं पिवंतौ मुकूतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचोपग्रयो ये च त्रिनाचिकेताः ॥

१ कमिणश्च । २ त्रिःकृतो नाचिकेतोऽग्निधितो धैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः ।

इति श्रूयतेऽस्य विषयः। अत्र मुकृतस्य कर्मण ऋतं फलं पिवंतौ भोक्तारौ छायातपाविव
 परस्परविलक्षणौ कौचित् श्रूयते; तावेतौ बुद्धिजीवौ जीवनारायणौ चेति संदेहः।
 बुद्धिजीवौ ताविति पूर्वः पक्षः। ऋतं, ऋतं पिवंताविति भोक्तृत्वावगमात्; नारायणस्य
 न भोक्तृत्वम्, अनश्नन्याऽभिचाकशीतीति दर्शनात्; बुद्धिजीवयोर्भोक्तृत्वं प्रसिद्धमेव।
 किंच जीवनारायणयोश्चेतनरूपयोः छायातपवदतीव वैलक्षण्यं नास्ति; युदेरचेतनत्वा-
 च्छायावदस्ति जीवाद्वैषम्यम्; अतो बुद्धिजीवाविति प्राप्ते ब्रूमः—लोके ब्रह्मांडगुहा-
 यां जीवानां निःश्रेसाय रामकृष्णाद्यसंख्यावतारैर्नारायणः प्रविष्टः—स्वकर्म-
 जन्यदेवमनुष्यादिकमनीयदेहैः स्थितः। तावुभौ मुकृतस्य ऋतं पिवंतौ;
 तत्र नारायणो निरन्नोऽपि सुष्ठुप्रकारेण कृतस्य—स्वभक्तजनार्पणीकृतस्य कमनी-
 यनानाविधवस्त्रभोज्यान्नादेः ऋतं—स्वसंबन्धेन सत्यं कुर्वन् सन् तत्पिबन् परम-
 भक्त्यर्पितत्वादमृतवद्भुञ्जानो वर्तते; मुकृतिजीवस्तु मुकृतस्य कर्मणो यद्वादेः ऋतं
 फलं देवादिशरीरैः पिबन् भुञ्जानो वर्तते; तौ च कथंभूतौ परमे परार्द्धे द्विपरार्द्धाव-
 साने प्राकृतप्रलये इति यावत्, तौ गुहां प्रविष्टौ; तत्र नारायणः स्वभक्तजनैः सह
 ब्रह्मपुररूपकंदरां प्रविष्टः, जीवस्तु मूलमायोदरदरीं प्रविष्टः। अनयोश्छायातपाविति
 निर्देशस्तु अज्ञत्वरूपछायाप्रचुरत्वात् आतपरूपधर्मसमानज्ञानप्रकाशरूपोभयधर्मव-
 च्चाच्च वेदितव्यः इति व्याख्यातार्थश्रुतौ तयोरुभयोर्मध्ये एकस्य निरन्नस्यापि
 भक्तमनोरथपूर्णच्छया तदर्पितान्नादिभोक्तृत्वावगमात् आत्मारामोऽप्यरीरमदिति भो-
 क्तृत्वस्मरणाच्च स्वतंत्रतया गुहाप्रवेशश्रवणात्। अन्यत्र च ‘तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
 गुहाहितं गह्वरेणं पुराणमिति’ गुहाप्रवेशदर्शनात्, इतैरस्य विषयभोजनशीलस्य
 तु कर्मपारवश्यगुहाप्रवेशभोक्तृत्वावगमात् उभयोश्छायातपवद्वैलक्षण्यं बोध्यम्; अतोऽत्र
 न बुद्धिजीवावभिहितौ। यदुक्तं नारायणस्य न भोक्तृत्वं तदुक्तप्रकारेणायुक्तम्। सि-
 द्धांते तु जीवनारायणावेव। यदुक्तं तयोर्न वैलक्षण्यमिति तत्र ‘यतो नित्योऽनित्यानां
 चेतनश्चेतनानामि’त्यादिश्रुत्या नित्यत्वचेतनत्वादिना जीवनारायणयोः साम्येऽपि
 वैषम्यमनादिप्रलसंबन्धभावाभावाभ्यां संभवति। ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ’ इत्यादिश्रु-
 त्या ज्ञत्वाज्ञत्वस्वातंत्र्यास्वातंत्र्यादिधर्मवैषम्यं चावगम्यते। ननु कथमेतयोः शरीर-
 संबन्धे समानेऽपि कस्यचिदज्ञत्वादिकानर्थसंबन्धः कस्यचिदनर्थाभाव इति न शक्यम्;
 सुखदुःखयोनैकाग्रयत्वं प्रयोजकम्, किंतु स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यमेवा तथाहि श्रुतिः ‘समाने
 वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीवया शोचति मुग्धमानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश्वरस्य महिमा-

नमेति बीतशोक' इति; अस्याः सांप्रदायिकोऽर्थः-जीवोऽयमनादिना कर्मनिगडेन बद्ध-
स्तत्तत्फलभोगानुगुणमायामयबहुकलेवरप्रविष्टो दुर्बारातापसंघातमनुभवन्ननीशया
पारवश्येन तद्व्यपोहितमकुशल एव मुख्यमानः शोचति-महामोहनिबंधनशोकजलधिमग्नो
वर्तते; जुष्टं महामुक्तैः सेवितमन्यं क्षराक्षरपुरुषभिन्नम् ईशं सर्वनियन्तारं राधालक्ष्मीपतिं
यदाऽस्य प्रसादेन पश्यति-अपरोक्षेण जानाति तदाऽस्य महिमानं निरतियम् अपहृतशोकः
प्राप्नोति; अतः स्वतंत्रस्य नारायणस्यानादिमुक्तस्य शरीरसंबंधेऽपि जीववत् न तेद्वगत-
दोषापत्तिः। तस्माज्जीवनारायणौ गुहागताविति निश्चीयते। मूत्रार्थस्तु-आत्मानौ आत्म-
शब्दवाच्यौ जीवात्मपरमात्मानौ स्थितिकाले ब्राह्मणादिदेहे हृदयगुहां नियंतृनियम्यभा-
वेन प्रविष्टौ। तत्र परमात्मा दिव्यमूर्त्यां स्वधामस्थः सन् हृदयगुहां प्रविष्टे जीवे विकसि-
तांतर्यामिश्रक्तया प्रविष्टः सन्नियमयति; स्वयं तु ब्रह्मांडगुहायां स्वभक्तमुखार्थं रामकृ-
ष्णादिरूपैरपि विचरति; प्रलये तु तयोर्मध्ये एकः स्वभक्तैः सह ब्रह्मपुररूपां गुहां
प्रविष्टः सन् महामायोदररूपां गुहां प्रविष्टे इतरेस्मिन् संकुचितांतर्यामिश्रक्तया प्रती-
यते, इति तात्पर्यार्थेन तौ गुहां प्रविष्टौः तद्दर्शनात्-तयोः कृतं पितृवौ मुकुतस्येति तं
दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टमित्यादिषु गुहाप्रवेशदर्शनादिति। पुनस्तमेव निर्णयमाह-

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

तयोर्विशेषणात् पृथक्पृथग्विशेषणदर्शनात् जीवनारायणावस्मिन्प्रकरणे भिन्न-
विशेषणैर्विशिष्येते 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिना जीवः, अणोरणीयानि-
त्यादिना नारायणः। एतद्विशेषणद्वयं जीवयुद्धिपक्षे कथं संबधति? ततो जीवनाराय-
णावेव गुहां प्रविश्य प्रेर्यप्रेरकभावेन शरीरशरीरिभावेन च परस्परमाश्रिताविति
निर्णयः। हृदयगुहांतर्वर्तितयोपास्यस्य नारायणस्य इहोपासनस्थानांतरमुच्यते-

अंतर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

'छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः-य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतद-
मृतमभयमेतद् ब्रह्मेती'त्यादि। इहामृतत्वादिलक्षणोऽक्ष्यंतः श्रूयमाणः पुरुषो नारायणो
वान्यो वेति संशये नारायणादन्यः श्रुतो न नारायण इति वदामः। नारायणस्य
'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विजिज्ञासितव्य'मित्यादिषु
हृदयाकाशे एव सन्निधानश्रवणात्, जीवस्य तु विधिरूपग्रहणाय चक्षुरिन्द्रियप्रवे-
शोऽस्ति मनःसंबन्धात्; स एवाक्षिपुरुषः अथवा छायापुरुष एवाक्षिपुरुष इति प्राप्ते

निरूपयामः - नारायण एवाक्ष्यंतः पुरुष इति निरूपाधिकासृत्तत्वाभयत्वादीनामस्मि-
न्नेवोपत्तेः । यदुक्तमक्ष्यंतः स्थितिर्नारायणस्य न श्रुतेति तत्राह—

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

‘यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरोऽयमयति
एष त आत्मांतर्याम्यसृत्’ इति श्रुत्या चक्षुःस्थितिनियमनादिकं नारायणस्य व्यप-
दिश्यते । अतो नारायण एवायमक्षिपुरुषो विज्ञायते; छायापुरुषपक्षे पुनरनुपपत्तिमाह-

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति पूर्वमस्य सुखविशिष्टतयाभिधानादेवायं नारायणः । नहि
छायापुरुषे सुखसंभवः । यदुक्तमक्षिपुरुषस्य जीवरूपत्वं तत्राह—

अत एव च स ब्रह्मा ॥ १६ ॥

यत एव भवभयभीताय उपकोसलाय ब्रह्मजिज्ञासवे ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपक्र-
म्योपदिष्टम्; यद्वाच ‘कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति; अत एव तत्रशब्दाभिधेयः
आकाशः परमेव ब्रह्म; किमीदृशोपपत्तिरस्ति जीवस्य? नहि जीवे निरतिशयसुखसंभवः ।
अतो यदेव पूर्वमपरिच्छिन्नसुखरूपतया प्रकृतं ब्रह्म तदेवाक्ष्याधारतया प्रतिपाद्यत
इति अक्ष्यंतः पुरुषो नारायणः । पूर्वपक्षे पुनरियमप्यनुपपत्तिरित्याह—

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतमुपनिषदि कं आनन्दमयं ब्रह्म यैस्तेषां श्रुतब्रह्मस्वरूपाणामधिगंतव्याया अर्चि-
रादिगतेस्तदारूपमार्गस्याक्षिपुरुषं श्रुतवतोऽर्चिपमेवाभिसम्बन्त्यर्चिपोऽहर्हन्’ इत्या-
रम्य ‘तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्य-
माना इमंमानवमावर्त्तन्नावर्त्तत’ इत्यन्तेऽभिधानात् नासौ जीवश्छायापुरुषो वा किंतु
नारायण एव ।

१. एवकारोऽरथैव हेतोर्निरपेक्षं द्योतयति । नहि छायापुरुषे तादृक्सुखसंभवोऽस्तीति
चशब्दः सूचयति । २. प्राणो ब्रह्म । ३. तत्र कंशब्दो वैषयिकमुखे रूढः, खंशब्दश्चाकाशो
रूढ इति परस्परभेदे प्राप्ते श्रुतिराह । ४. तत् तत्रस्थितानुपासकान् ब्रह्मलोकादागत्याऽमानवः
मनुसृष्टावनुत्पन्नः ब्रह्मलोकमव इति यावत् स पुरुषः ब्रह्म गमयति प्रापयतीति अर्चिरादिदेवै-
र्नेतृभिरुपलक्षितत्वादेवपथः गंतव्येन ब्रह्मणोपलक्षितत्वाद् ब्रह्मपथश्च; एतेन पथा ब्रह्म प्रतिपद्य-
मानाः पुनरिमं मानवं मनोः सर्गं जन्ममरणापावृत्तियुक्तत्वादावर्त्तरूपं नावर्त्तते न प्रविशंतीति ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

अनवस्थितेः—अक्षिणि प्रतीयमानानां प्रतिविवादीनां नियमेन तस्मिन्ननवस्थानात् तेषु निरुपाधिकानाममृतत्वादिधर्माणां असंभवाच्च नेतरः—नारायणादितरः छायापुरुषो जीवश्च देवताविशेषश्चाक्षिपुरुषो भवितुं नार्हति; प्रतिविबभूतस्य छायापुरुषस्याक्षिणि न नियमेन स्थितिसंभवः, जीवस्यापि सकलद्रियव्यापारयोग्यत्वाय समस्तद्रियकंदरूपे स्थाने स्थितिरस्ति; अत एकस्मिन्नक्षिणि सदैव नियता नावस्थितिः निद्रादिषु तदभावात्; देवताविशेषस्य च 'रश्मिभिरेपोऽस्मिन्प्रतिष्ठित' इति किरणद्वारेणावस्थानवाक्यात् स्थानांतरे स्थितस्पर्षाद्रियाधिष्ठानोपलब्धिः, न च तस्य साक्षादक्षिण्यवस्थितिः, किंतु किरणद्वारेणैव। एतेषां सर्वेषां निरुपाधिका अमृतत्वादयो न घटन्ते; तस्मादक्षिपुरुषो नारायण एवेति सिद्धम्। तस्यादित्यमंडलपुरुषहृदयादिपूपासनार्थमवस्थानं प्रतिपादितम्; पुनस्तत्सर्वत्र प्रतिपादयन्निदमधिकरणमवतारयति—

अंतर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥

अंतर्यामित्रात्मणेऽन्यत्र चास्य विषयः श्रूयते 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरोयमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत' इत्यादिश्रुतिभिः काण्वमाध्यंदिनवाजसनेयिनां प्रतिपक्षमुदितेषु पृथिव्यादिसर्ववस्तुष्वंतर्यामितया श्रूयमाणः परब्रह्माख्यनारायणो वा जीवो वा वैराजाधिपेश्वरो वा प्रधानप्रकृतिर्वा मूलप्रकृतिर्वाऽक्षरं ब्रह्म चेति संदेहः। स्वोपाजितविचित्रकर्मविचित्रफलभोगाय सकलभूतद्रियानुप्रवेशो जीवस्य युज्यते, सकलचराचरकारणतया सर्वभूतानुप्रवेशो वैराजपुरुषस्य युक्तः अथवा महदादिरूपेण परिणतत्वात् प्रधानस्य सर्वव्यापकत्वमुचितम्। 'महानव्यक्ते लीयतेऽव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते' इत्यादिना महत्तत्त्वाव्यक्ताख्यप्रधानाक्षराख्यपुरुषाणां तमःशब्दवाच्यायां मूलप्रकृतौ लयोऽभिहितः। तस्माद्धेतोस्तस्या एव तेषामुत्पत्तिः श्रुतिस्मृतिषु प्रदर्शिता। अतस्तस्या मूलप्रकृतेः सर्वत्रानुप्रवेशो युक्तः। 'अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः, प्रत्यग्रामा स्वयं ज्योतिर्विश्वे येन समन्वितमिति, 'लक्ष्यतेऽतर्गताश्चान्ये कोटिशो मंडराग्रयः, तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति स्मरणेन 'तां कालशक्तिमादाय नामुदेवोऽक्षरात्मना, सिष्टस्यैक्षत यदा सा चुक्षोभ तदैव हि।

तस्याः प्रधानपुरुषकोट्यो जज्ञिरे मुने' इति स्कांदोक्त्या च तमःपरे इति श्रुत्या चाक्षरब्रह्मणो मुख्यतया सर्वकारणतोक्तेस्तस्य सर्वानुप्रवेशः संघटते एव । 'अक्षरा-
त्परतः पर इति, प्रकृतिपुरुषयोः परस्येति, यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोच-
मः' इत्यादिवाक्यैः सर्वोत्कृष्टत्वादस्पृष्टसकलविकारस्य परब्रह्माख्यनारायणस्य
विकाररूपप्रपञ्चानुप्रवेशो न घटते । ततो नारायणमंतरेण जीवादिष्वेकतमः स्यादंत-
र्यामीति पूर्वपक्षे प्राप्ते ब्रूमः—पृथिव्याद्यंतर्यामितया श्रूयमाणो नारायण एव सर्वात-
रात्मत्वादितद्धर्मव्यपदेशात् । 'अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति, तत्सृष्ट्वा तदनुभावि-
न्नदिति, पुरुषविधोऽन्वयोत्र चरमोऽन्नमयादिषु य' इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु चापि नारा-
यणस्यैव सर्वात्मतयानुप्रवेशदर्शनात् 'स त आत्मांतर्याम्यमृत' इति प्रतिश्रुत्यभ्यस्य-
मानः सर्वात्मा नारायण एवामृत इत्युच्यते । ज्ञः काल इति, एतदमृतमभयमिति,
भवणात् 'नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः' इत्यादिना समस्तचेतनाचे-
तनपरत्वं नारायणस्यैव श्रूयते । नारायण एवेदं सर्वमित्यादिषु सर्वविकारिवस्तुप्रवेशे
कथितेऽपि तस्य विकारस्पर्शलेशोऽपि नास्ति; अतः सर्वात्मा नारायण एवेति सिद्धांतः ।
सूत्रार्थस्तु अधिदैवशब्देन भूम्यादितत्त्वाभिमानिनो देवा ब्राह्माः । अधिलोकशब्देन
भूम्यादयश्च । आदिशब्देन तत्स्थजनाश्च । तेषु अधिदैवाधिलोकादिषु यः पृथिव्यां
तिष्ठन्तित्यादिश्रुतिभिः पृथिव्यादिष्वधिदैवादपिदाभिहितेषु गदितो योऽंतर्यामी स
नारायणः । कुतः, तद्धर्मव्यपदेशात्—तस्य धर्माणां सकलांतरत्वसमस्तवस्तुविलक्षणत्व-
सर्वशरीरत्वसर्वनियमनत्वसर्वात्मत्वाद्युतत्वादीनां व्यपदेशादिति । जीवादीनामंतर्या-
मित्वमुचितमिति यच्छंकिंतं तत्परिहरन् सूत्रत्रिकं निगदति—

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च ॥ २० ॥

सांख्यस्मृत्या प्रोक्तं स्मार्तं स्मार्तशब्देनाभिहिता प्रधानप्रकृतिर्मूलप्रकृतिश्चैतन्
द्वयमंतर्यामीति न श्रुतं, कुतः "अतद्धर्माभिलाषात्"—तस्य परमात्मनो ये धर्मा-
स्तेषामभिलषनं श्रुतिभाषणं स्मार्ते नास्ति, अतोऽंतर्यामी नारायण एवेति विज्ञायते ।
शारीरो विराट् शरीराभिमानो पुरुषोऽपि नांतर्यामी; तस्मिन् सर्वाङ्गनियामकत्वा-
दिपरमात्मधर्मानुपलब्धेः । जीवश्च न भवतीत्याह—

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

उभये काष्ठा माध्यंदिनाशोभयशास्त्रिनः अथवा उभये एते श्रुतिपाठकाः
स्मृतिकाराश्चेति केचित् 'यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमंतरो यं विज्ञानं न वेद यस्य वि-

ज्ञानं शरीरं विज्ञानमंतरो यमयतीति, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽंतरो यमात्मा न वेदेति, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति' 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्त-मूर्त्तिनेति' 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्' इत्यादिवाक्यैर्जीवा-देनमंतर्यामिणं भेदेनाधीयते; अतो नारायणस्यैव सर्वान्तर्यामित्वं नान्येषां जीवादी-नामिति सिद्धम्। इत्थं जीवादिषु चतुर्षु पूर्वपक्षादुपगतमंतर्यामित्वं निषिध्येदानीमक्षर-ब्रह्मण्युपगतं तन्निषेद्धं तृतीयमधिकरणमवतारयति—

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः ॥ २२ ॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' यत्तददृश्यमग्राह्यमेगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विशुद्धं सर्वगतं मुमुक्षुं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इत्यादिः श्रूयतेऽस्य विषयः। अत्राक्षरशब्देन निर्दिष्टमक्षरब्रह्म वा परब्रह्मसंज्ञो नारायणो वेति संदेहः। अक्षरब्रह्मेति पूर्वः पक्षः। कुतः, अदृश्यत्वादिधर्माणां निरवयवे तस्मिन्नेव संभवात्। अतोऽक्षरशब्दवाच्यमक्षरं ब्रह्मैवेति प्राप्ते द्रूमः—अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरब्रह्म भवतु नाम, तथापि 'तदक्षरमधिगम्यते' इत्यनेन मुमुक्षुभिरधिगम्यं प्राप्तं ज्ञेयं च 'य-द्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति धीरा धीमतामग्रेसराः संकर्षणादिनित्यमुक्ताः शुकादयो महाशुक्ताश्च भूतयोनिं सर्वकारणं यत्पश्यन्तीति तात्पर्यार्थेन तेषामुपास्य-तया प्राप्तं ज्ञेयं दर्शनीयं च सर्वकारणं परब्रह्मैवेति सिद्धान्तः। 'आत्मा वारे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणाज्ञाक्षरब्रह्म परमोपास्यतया ज्ञेयार्ह-मिति विज्ञायते। अदृश्यत्वादयो गुणाः परब्रह्माध्यपि संभवन्ति। तथाहि 'अणोरणी-यान्महतो महीयानिति' 'योऽक्षरे तिष्ठन्क्षरमंतरो यमक्षरं न वेद यस्याक्षरं शरीरं योक्षरमंतरो यमयति स त आत्मानंतर्याम्यमृत' इत्यादिना परब्रह्मसंज्ञस्य परमात्मनः अदृश्यत्वादिगुणके तस्मिन्क्षरब्रह्मणि तन्नियमनार्थमतिशयमुमुक्षुरूपेण स्थित्युक्ते-स्तस्मादप्यधिकतयाऽदृश्यत्वादिगुणकं परब्रह्म विज्ञायते। 'अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपाद-मि'त्युक्तिस्तु प्राकृतावयवनिषेधपरा दिव्यावयवमतिपादनपरा च। ननु 'एवं सततयु-क्तास्ते भक्तास्त्वां पर्युपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तमि'त्यादिनाऽक्षरब्रह्मणोऽप्युपा-सनविधानोक्तेस्तज्ज्ञेयं प्राप्तं चाप्यवगम्यते। अतः कथं तत्प्राप्यत्वाद्यनर्हमिति चेच्छृणु निरवयवाक्षरब्रह्मोपासकास्तु ब्रह्ममुपसिभूते तस्मिन्निरवयवतया तदैक्येन स्थिताः, अतस्तत्र सदास्थितस्य दिव्यविग्रहस्य परब्रह्माभिधुरूपोत्तमस्यानवधिकातिशयस्व-

१ पूर्वमपरा ऋग्वेदादिलक्षणा विद्योक्ता तदानंतर्यमशब्दार्थः। २ विद्या। ३ वंशश-
न्यम्। ४ जातिहीनम्। ५ सा परा विषेत्यन्वयः। ६ अधर्वणि।

रूपानन्दं निरतिशयं पार्षदत्वमुखं च ते नानुभवन्ति । अतस्ते कैवल्यार्थिनो मंदभाग्याः ।
 तथाहि श्रूयते 'ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रता' इति; अस्याः सांप्रदा-
 यिकोऽर्थः-उ इति-वितर्के ये नराः ततोऽन्यस्यां विद्यायां निरवयवाक्षरात्मज्ञाननिष्ठायां
 रताः आसक्ताः केवलं निरवयवाक्षरात्मस्वरूपमुपासते इत्यर्थः, ते परमात्मैकांतोपा-
 सनहीनाः अमानित्वादिसाधनयुक्ताः केवलात्मज्ञानवन्तः भूयो बहुतरं तम इव जीवे-
 श्वरब्रह्मपरब्रह्मणां परस्परान्यतोत्कृष्टत्वनिकृष्टत्वविवेकाभावादज्ञानसदृशं निरवयवं
 घनतेजोमयं ब्रह्म सुषुप्तिभूतमक्षरात्मस्वरूपं-प्रविशन्ति निरवयवतया तदैक्येन स्थिता
 भवन्ति; ननु तत्रस्थपरमेश्वरपार्षदत्वमुपगता इति । स्मर्यते च 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभावव-
 र्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनमि'त्यादिवचनैः अक्षरब्रह्मोपासकानां कनीयस्त्वं
 परब्रह्मोपासकानां श्रेष्ठत्वं चाभिहितम्; अतोऽत्र प्रकृतमक्षरशब्दाभिधेयं परब्रह्मैव विज्ञा-
 यते । सूत्रार्थस्तु अदृश्यत्वादिगुणकः परब्रह्मसंज्ञः परमात्मैव, नाक्षरब्रह्म; कुतः धर्मो-
 क्तेः-अदृश्यत्वादिगुणवाक्यादुत्तरत्र यस्सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिना तस्यैव सर्वज्ञत्वादि-
 धर्माणामुक्तेः । तथान्यत्रापि श्रुतिस्मृतिषु मुमुक्षूणां मुक्तानां चापि ज्ञेयत्वप्राप्त्यत्वो-
 पास्यत्वं दर्शनीयत्वादिरपरमात्मधर्माणामुक्तेः । तथाहि श्रूयते स्मर्यते च 'यतां वा
 इमानि भूतानीत्यारभ्य, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'ति, तं ह आत्मयुद्धिप्रकाशं मुमुक्षु-
 र्वैक्षणं प्रपद्ये इति, 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरपामिति,
 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्' 'स सर्वविदिति' 'मामेव ये
 प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति, 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इति, 'मां
 च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते' इति,

‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रथा अप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः’ ॥ इति,

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ इति,

अत्र किमागतं परमात्मोपासनेन । प्राप्तांतर्यामित्वधर्मलेशेऽक्षरपुरुषे वैराजपुरुषे च न
 स्वतोऽंतर्यामित्वधर्मः, अतस्तौ नांतर्यामिणौ स्यातां किंतु स्वतंत्रतया तु सर्वान्तर्यामी
 परमात्मैवेति सिद्धम् । पुनरत्र जीवाक्षरब्रह्मणोरनुपपत्तिमाह-

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥

परमात्मनः सकाशात् जीवाक्षरब्रह्मणोर्यौ विशेषणभेदौ तयोः श्रुतिस्मृतिषु व्य-
 पदेशाभ्यां हेतुभ्यां इतरौ परमात्मनोऽन्यौ जीवात्माक्षरब्रह्म च तादृशास्तया ज्ञेयत्व-

प्राप्यत्वादिधर्मकौ न स्तः। तथाहि 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावि'त्यादिना सर्वज्ञत्वे-
त्वादिगुणवतो नारायणादज्ञस्य कर्मपरब्रह्मत्वेनानीशस्य जीवस्याज्ञानीशादिविशेषण-
भेदव्यपदेशश्रवणात् । 'परात्परतरौ ब्रह्म तत्परात्परतो हरिरिति, अक्षरात्प-
रतः परः' इत्यादिनाऽक्षरपरतयाभिहितानारायणात् अक्षरब्रह्मसंज्ञस्य ब्रह्मपुरस्था-
नस्य ब्रह्माक्षरादिविशेषणभेदव्यपदेशश्रवणाच्च ताभ्यामुत्तमो ज्ञेत्यादिधर्मकश्च परमा-
त्मान्य एवेति निश्चीयते । तथाहि स्मर्यते ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत '
इति, यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम' इति । इदानीं प्रकृतस्य परमात्मनोऽमा-
कृतपुरुषाकृतिं प्रतिपादयितुमधिकरणमारभ्यते—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

“ आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध ” इति, “ तमाद्दुरभ्यं पुरुषं पुराणमिति,
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरि'त्यादिश्रुतिवाक्यकलापः श्रूयतेऽस्य
विषयः। अत्रानादिसिद्धप्रकृतिजन्याकाररहितदिव्याकारतया श्रूयमाण आत्मशब्दवा-
च्यः पुरुषः किं परमात्मवामुदेवादिनामाभिधेयो नारायणो वा प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुष
इति संदेहः। पूर्वपक्षन्याये तु प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुष इत्युच्यते; कुतः, येनेक्षितायाः प्रकृ-
तेर्विराडादिसकलचराचरोत्पत्तिश्रवणात् । अतोऽनादिसिद्धदिव्यपुरुषाकारः प्रकृत्यधि-
पतिः पुरुष एवाभिहित इति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-प्रकृत्यधिष्ठातुः पुरुषस्य समकृति-
कस्य तु परमात्मतेजसि लीनत्वात् अनादिसिद्धात्प्राकृतदिव्याकृतिः पुरुषः परमात्म-
वामुदेवादिनामाभिधेयो नारायण एव नत्वन्य इति विज्ञायते । तथाहि 'सदेव सौम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति ' श्रवणात् ।

‘यदा च मायापुरुषौ कालोऽस्यक्षरतेजसि ।

तदिच्छया तिरोयांति स त्वेको वर्त्तते प्रभुः’ ॥ इति,

‘प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ’ ॥

‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तम’ इति, वामुदेवः परं ब्रह्म बृहत्पक्षरधामनि
आदावेको द्वितीयोभून्निर्गुणो दिव्यविग्रह इति’ तर्हि न सन्न चासदुभयं न च
कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य ज्ञयीत यदे’ति स्कान्दवैष्णवपुराणभागवत-
स्मरणाच्च । मूत्रार्थो विविच्यते—रूपस्य अनादिसिद्धात्प्राकृतदिव्यपुरुषाकारतया
श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितस्य स्वरूपस्य उपन्यासात् सृष्टेः पूर्वकालेऽभिधानात् दिव्य-

पुरुषाकृतिः परमात्मैवेति सिद्धम् । प्रथमपादे प्राणाधारत्वेनोपास्यतयोक्तस्य पुनरिह जाठराग्निरूपेणोपास्यत्वमाह—

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ती’त्यादिवचनं छांदोग्येऽस्य विषयः श्रूयते । अत्रोपास्यतयोक्तौ वैश्वानरशब्दवाच्यो नारायणोऽन्यो वेति संदेहः । पूर्वपक्षन्याये तु वैश्वानरशब्देन जाठराग्निरुच्यते । ‘अयमग्निर्वैश्वानरोऽयेनेदमन्नं पच्यते यदिदमन्नं तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैवं घोषं शृणोति’ इति वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्नौ प्रयोगदर्शनात्, महाभूततृतीयोऽग्निर्वा स्यात् एव वा अग्निर्वैश्वानर इत्यादौ वैश्वानरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्, अग्निदेवता वा स्यात् ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात’ इति; अस्या अर्थः—पुत्रे जाते सति वैश्वानरमग्निदेवतां प्रति द्वादशकपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेज्जुहुयादिति, इत्यादिषु इष्टिदेवतात्वेन तस्य फलदातृत्वश्रवणात् नतु वैश्वानरशब्दवाच्यो नारायणः, प्रादेशमात्रमिति परिच्छेदावगमात्; अत्रोच्यते नारायण एव वैश्वानरः पूर्वोक्तिषु त्रिषु वैश्वानरशब्दस्य साधारण्येऽपि अस्मिन्प्रकरणे ‘को न आत्मा किं ब्रह्म आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्ष्येपितमेव नो ब्रूही’त्यादिषु नारायणस्यासाधारणब्रह्मशब्दादिविशेषणैर्विशेष्यमाणत्वात् न जाठराग्न्यादिषु तद्विशेषणवृद्धं संभवति; अतो नारायण एव वैश्वानरशब्दवाच्यः । सूत्रार्थस्तु वैश्वानरः—वैश्वानरशब्दाभिहितो नारायणः । कुतः, साधारणशब्दविशेषात्—विशेष्यते इति विशेषः जाठराग्न्यादित्रिषु साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परब्रह्मासाधारणैर्ब्रह्मात्मादिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणत्वादिति । नारायणपक्षे प्रमाणांतरं वदति—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रमूर्ध्ना दिशः श्रोत्रे नाग्निवृत्ताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथ्वी क्षेप सर्वभूतांतरात्मे’त्यादौ नारायणस्य शुलोकादिपृथिव्यंतरूपत्वमुक्तम् । इतिशब्दः प्रकारवचनः । तदित्थं रूपं स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं अनुमी-

१ महाभूततृतीयाग्नौ । २ अग्नेः । ३ जाठराग्निमहाभूततृतीयाग्निदेवताग्निषु ।

४ विश्वे सर्वे नरा जीवा नियम्या यस्येति विश्वानरः स एव वैश्वानरः पंक्त्यादिशब्दवशोगरूढतया संज्ञाविषये नरे ‘संज्ञायामिति सूत्रेण नरशब्दे उत्तरपदे विश्वशब्दस्य द्वीषो विधीयते, ततो राक्षसबायसादिवत्स्वार्थिकोऽण् ।

यतेऽनेनेत्यनुमानं स्मर्यमाणं वैश्वानरस्य नारायणत्वे लिङ्गं स्यादित्यर्थः । पुनरत्रोप-
गतामनिर्णयशंकां परिहरन् मुञ्जमाह—

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशाद-
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २७ ॥

‘स एपोऽग्निर्वैश्वानरः हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनः आस्य-
माहवनीयः तद्यद् भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं’ स यां प्रथमामाहुतिं
जुहुयादि’त्यादिषु प्रतिपक्षेभ्यः प्राणाहुत्याधारभूतगार्हपत्यादिवह्नित्रयवाचकेभ्यः
शब्देभ्यो हेतुभ्यः ‘स यो है तमेवमग्निर्वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे’ति
श्रुतात्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वल्लिङ्गाच्च जाठरोऽग्निरेव नासौ नारायण इति चेन्न; जा-
ठरामिरूपतयोपास्यस्य तदंतर्यामिण उपासनोपदेशात् केवलस्य जाठराग्नेः पूर्वोक्त-
त्रैलोक्यशरीरात्मत्वासंभवाच्च । किंच स ‘एपोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष’ इत्येनं वैश्वानरं
पुरुषमधीयते वाजसनेयिनः । अतो निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यवैश्वानरस्तु नारायण
एव; तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रवणादतो नारायण इति युक्तम् । मुञ्जितशब्दानामर्थो
विविच्यते-शब्दादिभ्यः-शब्दस्तावदग्निबोधकशब्दो वैश्वानरस्तदादयो हृदयादिस्थान-
तयोक्ताग्निवाचका ये गार्हपत्यादयः शब्दास्तेभ्यो हेतुभ्यः पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितमिति
पुरुषस्यांतः प्रतिष्ठानाच्च हेतोः अस्मिन्प्रकरणे साधारणाग्निशब्दाभिधेयो जाठराग्नि-
रेव नासौ नारायण इति चेन्न; तथा “दृष्ट्युपदेशात्”-उपास्यो दृश्यतेऽनया सा दृ-
ष्टिरुपासना तथा वैश्वानरशब्दाभिहितपरमात्मनो जाठराग्निशरीरत्वप्रकारेण उपास-
नोपदेशात् । कथमिदमवगम्यते इति चेदसंभवात्; केवलजाठराग्नेस्त्रैलोक्यशरीरात्मत्वा-
संभवात् । अतो नारायण एव वैश्वानरशब्दाभिहित इति निश्चीयते । अपि च कंच एनं
वैश्वानरशब्दाभिहितं पुरुषमधीयते वाजसनेयिनोऽन्ये च; पुरुषस्तु अनादिसिद्धामाकृत-
दिव्यपुरुषाकारो ब्रह्मपुरस्थो नारायणः ‘आत्मेवेदमग्र आसीत्पुरुषविध’ इति, विज्ञानम-

१ वैश्वानरशब्दवाच्यवस्तुनि । २ तत्तत्रोक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादितं सति भोजनकाले
प्रथमं यद्भक्तमोदनादिभोग्यमागच्छेत् तद्वोमीयं होतव्यद्रव्यमिति चिंतयेत् । ३ भोक्ता ।
४ त्रैलोक्यशरीरतया प्रतिपन्नवैश्वानरसमानाधिकरणो जाठराग्निशब्दतया प्रतीयमानोऽग्नि-
शब्दो जाठरशरीरतया तद्विशिष्टं परमात्मानमेवाभिन्धातीत्यर्थः । यद्योक्तं भगवता-“अहं वैश्वा-
नरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” इति जाठरान-
लशरीरो भूवेत्यर्थः ।

यादन्वोतर आत्मानन्दमयः स वा एष पुरुषविश्व इति, यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे शेषे स व्योम्यात्मा प्रतिष्ठित' इत्यादिषु प्रसिद्ध एवेति सूत्रतात्पर्यार्थः ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

यतोऽयं वैश्वानरल्लैलोक्यशरीरकः पुरुषशब्दवाच्यश्च भवति अत एव न देवता अग्निर्न तृतीयं भूतं च । इह जाठराग्निशब्दवाच्यत्वे तथोजनाया भेदमाचार्यीतराणां मतेषु दर्शयति—

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

हरेरग्निरूपतयोपास्यसादेवेदं पूर्वोक्तमग्निशब्दसामानाधिकरण्यं नावश्यम् ; कुतः, यज्ञनारायणोपासनायामनलाग्रनयनादियोगेन नारायणे एवाग्निशब्दस्य साक्षादवृत्ति-त्वसंभवादिति पूर्वोक्तसामानाधिकरण्याभावे सत्यपि तस्याग्निशब्दवाच्यत्वे विरोधा-भावं जैमिनिरुवाच ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमि'त्यत्रापरिच्छिन्नस्य तस्य प्रादेशमात्रप्रमाणेन परिच्छि-न्तत्वं अभिव्यक्तेरुपासकाभिव्यक्तयेऽस्तीत्याश्मरथ्यमुनिः ।

अनुस्मृतेरिति वादरिः ॥ ३१ ॥

शुभ्रमृतिपृथिव्यन्तस्य वस्तुद्वन्द्वस्य मूर्द्धादिपादांतावयवत्वकल्पनं हृदयाद्यल्प-स्थानयोगेन प्रादेशमात्रत्वं च अनुस्मृतेः-सर्वव्यापकत्वाच्चेतनाचेतनात्मकानन्तकोटिब्र-ह्माण्डशरीरकस्याप्राकृतदिव्यविग्रहस्य नारायणस्यानुस्मृतये उपासकस्मृत्यर्थमिति वादरिराचार्यो मन्यते ।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३२ ॥

'उर एव वेदिलोमानि वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय' इत्युपासकस्योरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकल्पनं विद्यांगभूतायाः संपत्तेः प्राणाद्गुणैरभि-होत्रकल्पनार्थमिति जैमिनिः । तथा दर्शयति च श्रुतिः 'अथ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती'ति ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एनं ब्रह्मपुरस्य दिव्यविग्रहं वामुदेवादिनामाभिधेयं पुरुषोत्तमं वैश्वानरशब्दाभि-

२ तस्य वैश्वानरशब्दस्य हेतुतो नारायणपरत्वप्रतिपादनयोजनायाः ।

भिहितं शुभ्रादित्यादिशरीरकं अस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वाय आमनन्ति
प्राणशरीरकपरमात्मोपासका ऋषयः । चकारोऽवधारणार्थः । 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्द्धं च सुतेजाश्चक्षुर्विष्वरूपः प्राणः पृथग्वैत्मात्मा संदेहो वैकुलो वस्तिरेच
रयिः' पृथिव्येव पादावि'त्यादिना उपासकस्य मूर्द्धादिपादांतेष्ववयवेषु शुभ्रभृतयः
परमपुरुषस्य मूर्द्धादयः संतीति प्राणाग्निहोत्रवेलायामनुसंधेयमित्यर्थः ।

इति श्रीशुद्धैकांतधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनि-
विरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशरीरकमूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयपादः समाप्तः ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयपादः ।

अस्मिन् तृतीयपादे स्पष्टतया परब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां
मीमांसासंगदाधिकाखिर्णनं च विधीयते ।

शुभ्राध्यायतनस्वशब्दात् ॥ १ ॥

'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतम्भनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मा-
नमन्यो वाचो विमुच्य अमृतस्यैव सेतुरि'ति अस्य विषयः श्रूयते भुङ्कोपनिषदि ।
अत्र श्रुतौ शुभ्राध्यायतया श्रूयमाणो नारायणोऽन्यो वेति संशयः । नारायणादन्यो
वायुरेव शुभ्राध्यायत इति पूर्वः पक्षः । 'वायुना वै गौतम मूत्रेणायं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि सहन्धानि भवंती'ति श्रुतौ तस्य सर्वाधारत्वप्रसिद्धेः इति
सिद्धांतं ब्रूमः—शुभ्राध्यायतनं श्रुतिप्रभृतीनां श्रुतिप्रसिद्धानां आयतनं सर्वाधारतया
स्थानभूतं परं ब्रह्म, कुतः, स्वशब्दात्-स्वस्य परब्रह्मणो वाचकासाधारणात्मादिशब्दात्
इति मूलार्थः । ननु 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'त्यात्मशब्दात् मूत्रात्मनो वायोरप्या-
त्मशब्दवाच्यत्वे सति शुभ्राध्यायतनं वायुरिति ज्ञाते को दोष इत्यत आह—

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

'यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णी, कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय, निरंजनः परमं साम्यमुपैति' ॥

'यथा नद्यः स्पंदमानाः समुद्रे, अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः, परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' ॥

१ वायुः । २ बहुलत्वगुण आकाशोऽस्य संदेहः देहमव्यमित्यर्थः । ३ रविर्धनं धान्या-
दिरूपं तदुत्पादिका आपोऽस्य वस्तिर्मूत्रस्थानमेव । ४ द्वितीयपादे अधिकरणानि ८ मूत्राणि ३३ ।

इति पुण्यापुण्यप्राकृतनामरूपविनिर्मुक्तैरुपगता प्राकृतदिव्यरूपनन्दमुनन्दनादिनामभि-
रसंख्यमुक्तपुरुषैः उपसृप्यः प्राप्यः परपुरुषो यो नारायणस्तस्यैव श्रुतौ व्यपदेशाच्च;
स एवात्र मुमुक्षुप्राप्यतया व्यपदिश्यते; वायोरेतेत्कथं संभवेत् अतो न वायुरिति निर्णयः।

नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च ॥ ३ ॥

अनुमानगम्यं प्रधानमेव शुभ्वाद्यायतनं तस्य सर्वोपादानत्वादिति न वाच्यम्;
अतच्छब्दात्—तस्य प्रधानस्य वाचकः शब्दस्तच्छब्दस्तस्याभावात्—अस्मिन् प्रकरणे
प्रधानवाचिशब्दाभावादित्यर्थः, प्राणभृज्जीवश्चापि न भवति परमात्मधर्मानुपपत्तेरिति।

भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

अत्र जीवादभेदेन कृष्णस्य व्यपदेशो विद्यते 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया
शोचति मुह्यमानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीक्षमस्य महिमानमेति वीतशोक' इति। अतः
स्वयं नारायण एव शुभ्वाद्याधारः।

प्रकरणात् ॥ ५ ॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति परविद्योक्तस्य परस्य खल्विदं प्रकर-
णम्; अतश्च नारायणः।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

'द्वा मुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्पनश्चन्नन्योऽभिचाकशीती'ति जीवस्य कर्मफलादनात् अनश्नत एव दीप्यमानस्या-
न्यस्य शरीरांतःस्थितिमात्रत्वाच्च जीवादर्थीतरभूतो नारायण एव शुभ्वाद्यायतनमिति
निर्णयः। मुक्तप्राप्यतयेह प्रतिपादितस्य नारायणस्य प्राप्तेः प्रयोजनं निरतिशयमुखं
दर्शयति—

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥

छांदोग्ये भूयतेऽस्य विषयः। छांदोग्येऽपि 'भूमैव सुखमि'त्युक्त्वा भूम्नः स्वरूपमाह-
'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति तत्र संदेहः। भूमाशब्द-
निर्दिष्टो नारायणस्तदन्यो वेति नारायणादन्यः प्राण एव भूमा पूर्वेषु नोमादिषु

१. निर्मुक्तमाद्यागुणोपाधिपूर्वकसर्वभजनीयतया प्राप्यत्वम्। २. मुंडकोपनिषदि।

३. सोऽहं भगवः शोचामि तं मां भगवान्छोकस्य परं पारं तारयत्विति नारदेन पृष्ठः
सनत्कुमारो नाम ब्रह्मेत्युपदिदेशः; पुनर्नारदः अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति पप्रच्छ, तस्योत्तरं
वाच्यं नाम्नो मयसीस्ति; तथास्ति भगवो वाचो भूय इति प्रश्ने मनो वाचो भूय इत्युत्तरम्;
एवं प्राणपर्यन्तं भूयः प्रश्नोत्तरे दृश्येते।

तत्त्वेष्वस्ति 'भगवो नाम्नो भूय' इत्यादौ नारदप्रश्ने सनत्कुमारो 'वाग्वाच नाम्नो भूय-
सी'त्यादिना वागादीनि निर्दिश्य तेषां परस्परप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां तत्र प्राणस्यैव भूय-
स्त्वं प्रसक्तमाह, न नारायणस्य, अतो भूमा प्राण इति प्राप्ते ब्रूमः-नारायण एव
भूमशब्दनिर्दिष्टः संप्रसादादध्युपदेशात्-संप्रसादो जीव उच्यते; 'अथ य एष संप्रसाद'
इति श्रुतेः। स वात्र प्राणशब्देन निर्दिश्यते तस्मादूर्ध्वमात्मांतरत्वेन भूमोपदिश्यते;
'एष तु वा अतिवदतीति यः सत्येनातिवदतीति' इत्यादिना। अत्र हि पूर्वं 'स वा एष
एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् अतिवादी भवती'ति प्राणवादिनोऽतिवादित्व-
मुक्त्वा तदनंतरमेव तु चेति तुशब्देन पूर्वस्मात्प्राणातिवादिनः सकाशात् सत्यातिवादिन
आधिक्यप्रदर्शनात् पूर्वातिवादिनिमित्तात् प्राणशब्दोक्ताज्जीवादेतदतिवादनिमित्तस्य
सत्यशब्दाभिधेयस्य हरेराधिक्यमवसीयते; स एवाग्रे भूमा विपुलगुणसंयुक्त उच्यते।
अयं भूमशब्दो भावप्रत्ययांतो व्युत्पाद्यते। तथाहि पृथ्वादिषु बहुशब्दपाठात् 'पृथा-
दिभ्य इमनिज्वे'ति बहुशब्दादिमनिच् प्रत्यये कृते 'बहोर्लोपो भूच बहोरि'ति प्रकृति-
प्रत्यययोर्विकारे बहोर्भावा भूमेति सिद्धम्; भूमा बहुत्वमित्यर्थः। अत्र चायं बहुशब्दो
त्रैपुल्यपर्यायमहत्त्ववाची न संख्यावाची। 'अथात आत्मादेश' इत्यात्मत्वेनाप्यग्रे
वर्ण्यते। अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिक आत्मा भूमा। सूत्रशब्दार्थमात्रं वर्ण्यते-
संप्रसादशब्दाभिहिताज्जीववृत्ताद् यस्याध्युपदेशः-योऽधिकत्वोपदेशोऽस्ति तस्माद्धेतोः
भूमा विपुलगुणविशेषो नारायण एवेति निश्चीयते; इति तत्प्रतिपादयितुं
सूत्रांतरमारभ्यते—

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीति आत्मैवेदं सर्वं आत्मनः प्राणा
आत्मन आदेशे'त्यादिना स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वकारणत्वादयो धर्मा उपदि-
श्यन्ते; तेषां नारायण एवोपपत्तिः न प्राणशब्दोदिते जीवे; ततो नारायण एव भूमा
नापर इति सिद्धम्। ननु 'मुक्तोपसृप्ये'ति सूत्रे निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति मुक्तानां
ब्रह्मादृश्यमभिहितम् ततो ब्रह्मणः सायुज्यमुपगता मुक्तात्मानस्तत्पृथग्भूता वदेत इति

१ तेषु वागादिषु। २ संप्रसादशब्दवाच्यो जीवश्च। ३ प्राणविधायाम्। ४ छांदोग्ये
प्राणविधायाम्। ५ एष तु वा अतिवदतीति वाक्यात्प्राक्। ६ अतिवादित्वं हि स्वोपास्य-
पुरुषाधिक्यवादित्वम्। ७ नामादिप्राणांतमतीत्य सत्यशब्दवाच्यात्मोत्कृष्ट इति यो वदति
स एषोऽतिवादी। ८ पृथ्वादिगणे। ९ भूमशब्दस्य नारायणमाश्रयम्।

सिद्धम्; यत्र 'नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणाति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति भूमशब्दवाच्ये ब्रह्मणि दृष्टे तन्निष्ठभेददर्शनादिनिषेधः क्रियते; तस्य कथमिह सांगत्यमिति चेत् भूम्नि प्रत्यक्षे जाते सति नान्यत्पश्यतीत्यादेरयमभिप्रायः-निरतिशयसुखस्वभावे यस्मिन्साक्षात्कृते सुखांतराभिलाषेण रूपादिविषयदर्शनादौ न प्रवर्तते यन्मग्नः पुरुषः स भूमा ब्रह्मेत्युक्तौ ब्रह्मानंदलवपरमाणूनां विषयसुखविशेषजनकत्वं श्रूयते-^१'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवंती'ति; तस्मादिह ब्रह्मणि न द्वैतनिषेधप्रसक्तिः। प्रपंचे सत्येव कथं मुक्तात्मनां अपुरुषार्थस्य तस्य दर्शनं निषिध्यत इति न विचार्यम्; नहि मुक्तात्मनां प्राकृतप्रपंचो दर्शनविषयः, किंत्वितिगाढस्थित्या परमानंदप्रये परब्रह्मण्या-रूढानां तेषां निरवधिकातिशयानंदस्वरूपं परब्रह्मैव तन्निष्ठमुक्ततद्वंदं च दृष्टिविषयो नान्यत्; यथा लोकालोकाचले सदोपगतस्थितीनां देवानां न भूतलस्थलं मेरुपर्वतादिवस्तुमात्रमाभाति, किंतु लोकालोकाचलस्यमेव तथेति संबंधः। तथाहि श्रुतिः-^२'एतत्ततो भवति आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्ममाणाराममि'ति^३'आप्नोति स्वाराज्यं आप्नोति मनसस्पतिमि'त्यादिना मुक्तात्मा प्रस्तुतस्तस्य तु वाक्पतिरित्यादिश्रुतिवचनेन स्वाधीनाप्राकृतविशुद्धवार्गिद्रियादिसंबंध उक्तः। तस्य पुनस्तादृशवस्थाप्राप्त्यनंतरं एतदृश्यमानं प्राकृतप्रपंचजाले व्याप्तं आकाशशरीरं चिदंबरप्रकाशशरीरं ब्रह्मैव भातीति रहस्यार्थः। ततो मुक्तानां ब्रह्मणा सादृश्यं सत्यप्रपंचादर्शनेन प्रपंचो मिथ्येति वाचकत्वं प्रपंचो मिथ्येति दर्शित्वं चेति सर्वं समंजसमिति।

अक्षरमंबरांतधृतेः ॥ ९ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयो बृहदारण्यके 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंति अस्युलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमि'त्यादि। अत्राक्षरशब्दवाच्यस्त्रेधा संदिश्यते-प्रणवो नारायणो वेति, प्रणवजीवयोरन्यतर एवाक्षरशब्दवाच्यः, अक्षरशब्दस्य वर्णपर्यायत्वात् प्रणववाचकत्वमुचितम्; 'पुरुषोऽक्षरमुच्यते' इति पुरुषस्यापि तदभिधेयत्वमुक्तम्; अतस्तावेवाक्षरशब्दवाच्याविति प्राप्ते द्रष्टव्यः-अत्राक्षरशब्दवाच्यं नारायणारूपं परं ब्रह्मैव; कुतः, अंबरांतधृतेः-यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदूर्वाक् पृथिव्या यदंतरा वावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाशे

१ मुक्तोपसृप्येति सूत्रे। २ भातीयर्थः। ३ स्वाराज्यं मुखैकरसं परब्रह्मणः पदं मनसस्पतिं ज्ञानशक्त्यधिष्ठातृभूतमानोति योगीत्यर्थः। ४ अक्षरशब्दाभिधेयत्वम्। ५ स होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदूर्वाक् पृथिव्या यदंतरा वावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति स होवाच।

एव तदोतं च प्रोतं चेति सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः कस्मिन्नोतश्चेति गार्ग्या पृष्ठे 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंती'त्यादिना 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्यन्तेन याज्ञवल्क्यवचनेन निर्दिष्टस्याक्षरस्यांबरांतप्रपंचधृतिरवगम्यते । कथमेतदन्यत्र नारायणात्संभवति ? ननु

‘दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

लक्ष्यतेऽतर्गताश्चान्ये कोटिशो संहराक्षयः ॥

तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।

विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः’ ॥

इति स्मृतिस्थाक्षरपदेनांबरांतप्रपंचधारकं ब्रह्मपुराख्यं परमात्मस्थानमक्षरब्रह्मैवोक्तम् ; तदेवात्र प्रतीयते न परमात्मेति चेन्न ; ‘यस्याक्षरं शरीरं’ ‘अक्षरमंतरो यमयती’ति, ‘अक्षरात्परतः पर इति, आकाशशरीरं ब्रह्मेति, एष सर्वभूतांतरात्मे’त्यादिभिरक्षराख्यचिदंबरांतसर्वनियंतृतया तद्व्यापकतया चाक्षरपरतया च सर्वात्मतया च नारायण एवाभिहितः । ‘एतस्मिन्नक्षरेऽक्षरशब्दाभिधेये परब्रह्मणि नारायणे हे गार्गि आकाशश्चिदंबराख्यमक्षरं ब्रह्म ओतः प्रोतश्चेत्युक्तम् ।

अतः स एवाक्षरशब्दाभिधेयः सा च प्रशासनात् ॥१०॥

सा चांबरांतस्य धृतिशब्दाभिधेया स्थितिः ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि मर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत’इत्यादिप्रशासनाद्धरेः प्रकृष्टाज्ञाधीनावगम्यते । सा कद्गुक्तोभयावस्थस्यापि जीवात्मनो न संभवति; अतोऽत्र प्रशासिता नारायण एवाक्षरशब्दाभिहित इति निश्चीयते ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥११॥

अन्यभावोऽर्थीतरत्वम् ; ‘तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं यंतृ अविज्ञातं विज्ञातृ’ इति वाक्यशेषः नारायणात् अक्षरशब्दस्य प्रणवाद्यर्थीतरत्वं व्यावर्तयति; प्रणवजीवपक्षयोरदृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसंभवात् । अतोऽत्र प्रकरणे नारायणोऽक्षरमिति निर्णयः । प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतस्यापि नारायणस्य परमकृष्णावशादुपासकप्रत्यक्षत्वमुपपादयितुमेतदधिकरणमारभ्यते—

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१२॥

अस्य विषयः श्रूयतेऽध्वर्षणि ‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-

१ कस्मिन्नु खल्वआकाश ओतश्च प्रोतश्च । २ स होवाच । ३ यस्मिन्नाकाशः ओतः प्रोतश्च तदक्षरम् । ४ बृहदारण्यश्रुती ।

यमिध्यायीतः स तेजसि मूर्धे संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं हैव स
 पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पु-
 रीक्ष्यं पुरुषमीक्षत' इति । अत्रैकैककर्मत्वेन श्रूयमाणः परः पुरुषः पुरुषोत्तमोऽन्यो
 वेति संदेहः । नासौ पुरुषोत्तमः अंडाधिपतिस्त्रिगुणात्मकविधिरुद्रादिकारणम्; 'वैरा-
 जरूपो हिरण्यगर्भ एव स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति तल्लोकप्राप्तिश्रवणात् ।
 परशब्दस्य विधिरुद्रादिजीवोत्कृष्टे तस्मिन्संभवाच्च अथवा प्रकृत्यधिपतिः पुरुषः,
 तस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वात् जीवघनात्पराद्वैराजरूपहिरण्यगर्भात्तत्कारणतया परत्वो-
 पपत्तेश्च तस्मिन्नेव प्रणववाच्यत्वप्रसिद्धेश्च,

‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः’ ॥

इति तस्यैव प्रकृतिपरत्ववचनाच्चेति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः — ईक्षतिधातुकर्म-
 त्वेन कथितः सः पुरुषोत्तमशब्दाभिधेयो नारायण एव । उत्तरञ्च ‘तमोकारेणैवा-
 यनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छांतमजरममृतमभयं परं चे’ति तदसाधारणशांतत्वादिधर्म-
 व्यपदेशात् ; नहि हिरण्यगर्भे शांतत्वादिकमस्ति । ब्रह्मलोकमित्यनेन परब्रह्मवासुदेव-
 पुरुषोत्तमादिनामकस्य नारायणस्य ब्रह्मपुराख्यलोकः प्राप्यतयाऽवगम्यते; जीवघन
 इति जीवसमुदायाधारभूतो हिरण्यगर्भस्तस्मात्परात्परं हि ध्येयं श्रूयते । ततो हिरण्य-
 गर्भपक्षो न युक्तः । प्रकृत्यधिपतिः पुरुष इति यदुक्तं तदपि न समीचीनम्; ‘अमृतम-
 भयं परं चे’ति सदामृतत्वमभयकारणत्वं च प्रकृतिपुरुषोत्कृष्टतया परत्वं च प्रकृति-
 पतौ कथमुपपद्यते ? ‘यज्जीवघनाद्विरण्यगर्भादिपि परादुत्कृष्टतरात् प्रकृत्यधिपपुरुषा-
 त्परमुत्कृष्टतमं पुरीक्ष्यं आत्मनि तिष्ठन् अक्षरे तिष्ठन् प्रकृतौ तिष्ठन् सर्व-
 भूतेषु तिष्ठन्’त्यादिनाऽऽरभ्यमाणामिः ‘सत आत्मांतर्याम्यमृत’ इत्यंताभिः श्रु-
 तिमिहोक्तविध्यामु पुरीषु ज्ञयानमंतर्यामितया वर्धमानं अत एव पुरुषं पुरुषो
 त्तमशब्दवाच्यं नारायणं तदुपासकः साक्षात्पश्यतीति निरूपितम् । ‘प्रकृतिपुरुषयोः
 परस्येति, त्वत्तः पुमान् समधिगम्य यथाऽस्य वीर्यमिति, मत्तः परतरं नान्यत्किंचिद-
 स्ति धनंजयेति, प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी, पुरुष-
 ध्याप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि, परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः’
 इत्यादिषु सर्वोत्कृष्टतया नारायणस्यैव परतमत्वस्मरणाच्च ईक्षतिधातोः कर्मत्वेन
 पुरीक्ष्यं पुरुषमीक्षत इति व्यपदेशात् स नारायण एवोमित्यक्षरवाच्यः पुरुषशब्दा-

१ वैराजपुरुषे । २ पुरुष एव । ३ पुरुषोऽक्षरमुच्यते इति श्रुतौ ।

निहित इति सूत्रार्थेन निश्चीयते । तस्य पुरि ज्ञयनमुपासनं च प्रकटयितुमिदमधिकरणं प्रस्तूयते—

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः ‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेष्म दहरोऽस्मिन् अंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तदा विजिज्ञासितव्यमि’त्यादिवाक्यम् । दहरशब्देन इह भूताकाश उच्यते उत जीवो नारायणो वेति संशयः । आकाशशब्दस्य वियति रूढतया भूताकाशो दहरः अथवा जीवो दहरः स्वल्पपरिमाणत्वात् तस्य दहरशब्दस्याशुभूतेऽस्मिन् संभवात् न सर्वव्यापी नारायणो दहर इति प्राप्ते दूमः-नारायण एव दहराकाशः, कुतस्तस्मिन् उत्तरेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिधर्मैर्भ्यः ‘एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प’ इति वाक्यशेषसिद्धेर्भ्यः । एते कथमचेतने भूताकाशे तथा संसारिणि जीवे संभवन्ति ? तस्मान्नारायण एव दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिगुणक इति ब्रह्मपुरे ब्रह्मणः परब्रह्मणः पुरे पुररूपे अस्मिन्नुपासकशरीरे पुंडरीकं पद्माकारं यदिदमुपासकावयवभूतं दहरं हृदयांतर्बर्त्ति मुमुक्षुं वेष्म ध्येयस्य परब्रह्मणः स्थानम् ; अथवा परमात्मनो लोकरूपेऽक्षरसंज्ञे ब्रह्मपुरे दहरं मुक्षुमतं वेष्म परब्रह्मसंज्ञानारायणस्य मंदिरमस्ति ; अस्मिन्नुपासकहृदयांतर्बर्त्तिनि परमात्मवेष्मभूते पुंडरीके ब्रह्मपुरांतर्बर्त्तिनि मुक्षुमते स्वमंदिरे चेतुभयस्मिन् यो दहरः मुक्षुमतमः अंतराकाशः अंतरो विलक्षणतया स्थिता य आकाशस्तद्वन्निलैषः सर्वाधारभूतश्च परमात्मा दिव्यविग्रहोऽस्ति ; तस्मिन् यदंतः अंतःस्थितमपहतपाप्मत्वादि यद्गुणद्वंद्वं तदन्वेष्टव्यम् । तच्छब्देन परब्रह्म तत्स्थापहतपाप्मत्वादिगुणद्वंद्वं च परामुच्यते ; तदुभयं मार्गणीयं तदा विजिज्ञासितव्यम् ; तदुभयं वा ज्ञातुमेष्टव्यमिति श्रुतिरहस्यार्थेन दहराकाशशब्दाभिहितोऽपहतपाप्मत्वादिगुणगणवान् वामुदेवसंज्ञो नारायण एव निहित इति विज्ञायते ।

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च ॥ १४ ॥

‘तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितं क्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्ति अवृतेन हि मृत्युदा’ इति वाक्यशेषे प्रजानामहरहरस्मिन् दहराकाशे या गतिः श्रूयते, यथात्र ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यामपि दहराकाशो नारायणः । तथाहि श्रुत्यंतरं नारायणे एव एवंपरुषं गमनं दृष्टम् ; ‘एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपथ न विदुः सति संपथ्या-

मह' इति ब्रह्मलोकशब्दश्च तस्मिन् दृष्टः। 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाचे'ति ब्रह्म-
प्यक्षरपदे लोचयते मुक्तैरिति व्युत्पत्त्या ब्रह्मलोकशब्दस्तद्वाचकः। अतो माभूद्वृत्तिशब्द-
योरन्यत्र दर्शनम्। अस्मिन्प्रकरणे सर्वासां प्रजानामहरहः श्रूयमाणं गमनं ब्रह्मलोक-
शब्दश्च नारायणस्य दहराकाशत्वे पर्याप्तं प्रमाणम्।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

धृतेश्च 'अथ य आत्मे'ति दहरविद्यांतर्गतं दहराकाशं निर्दिश्य 'स सेतुर्विधृतिरेपां
लोकानामसंभेदाये'त्यनतिक्रान्तप्रकरणे जगद्विधारणोपदेशादपि हेतोर्दहराकाशः पर-
मात्मा। सेतुश्च द्वावगतं वर्णाश्रमाद्यसंकरहेतुत्वमपि तस्यैव संभवति, नतु तद्व्यतिरिक्त-
स्य अस्य जगद्विधारणलक्षणस्य महिम्नः अस्मिन्परमात्मनि श्रुत्यंतरेषु उपलब्धेरपि
तन्महिमाश्रयो दहराकाशः परमात्मा। तथाहि 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूत-
पाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये'ति, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि मूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति।

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् 'यदेपः आकाश आनंदो 'न स्यात् सर्वाणि ह वा
इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत' इत्यादिषु आकाशशब्दस्य परब्रह्मणि नारायणे
प्रसिद्धेः। आकाशशब्द एव नारायणस्यापहतपाप्मत्वादिधर्मविशेषतया भूतादिन्याम-
शंकां व्यावर्त्तयतीत्यर्थः।

इतरपरामर्शस्य इति चेन्नासंभवात् ॥ १७ ॥

'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपन्नं स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचे'ति श्रूयमाणस्य इतरस्य बद्धमुक्तोभयावस्थस्य
जीवकलापस्य परामर्शो ग्रहणम्; तस्मात् स एव दहराकाशोऽस्तीति चेन्न, उक्ताना-
मपहतपाप्मत्वादीनां तस्मिन्संभवात्। अतो नारायण एव तदाश्रय इति युक्तम्।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरत्र प्रजापतिवाक्ये 'य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजि-
घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च

१ जीवयेत्। २ यदि। ३ प्रेरक इति शेषः। ४ यः कश्चित्तमात्मानं यद्योक्तेन प्र-
कारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्विष्य विजानाति स्वयं वेद्यतामापादयति सः सर्वांश्च लोकानामोति
सर्वांश्च कामानामोति पूर्णमनाऽवतिष्ठत इत्यर्थः।

लोकानामिति सर्वथा कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति जीवस्यापहत-
पाप्मत्वादिकं श्रूयते, जीवत्वलक्षणमवस्थात्रयवर्चित्वं च श्रूयते । 'य एगोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते एष आत्मेति होवाचेति य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति होवा-
चेति तद्यत्रैतत्सुप्तः सप्तस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचेति' त-
तोऽवस्थात्रयवर्ती जीव एवापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्ट आत्मा भवितुमर्हतीति चेत्
न सारमेतत् ; निजानादिकर्मरूपाऽविद्यासंघघटितासंख्यकच्छेरः अनुपगतापहत-
पाप्मत्वादिगुणको जीवसमुदायः परं ज्योतिरूपसंघ स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते इति,
अत्र परं ज्योतिरिति, एका मूर्तिरनिर्देश्या शुक्लां पश्यति तां बुधाः, ज्वालामालो-
परुद्धांगीति, मार्कण्डेयपुराणस्थवाक्येनोक्तं प्रकाशबहुलावृतमतिकमनीयावयवमा-
श्रितजनवात्सल्यौदार्यादिगुणजलधि साक्षान्नारायणस्वरूपं उपसंघ स्वेन रूपेणामा-
कृतदिव्यावयविना भागवतीतनुसंज्ञेन निजस्वरूपेणामिनिष्पद्यते संपन्नो भवति ।
एवं परब्रह्माप्त्यनंतरमाविर्भूतस्वरूपः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकश्चात्र प्रति-
पाद्यते ननु संसारी जीवसमुदायः। ननु तर्हि मुक्तजीवकलाप इति चेन्न, तस्यानादि-
सिद्धापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टपरमात्मस्वरूपमाप्त्याऽऽविर्भूततद्गुणवत्त्वात् । अ-
तोऽनादिसिद्धगुणगणविशिष्टः परमात्मैव दहराकाशशब्दाभिहितो न बद्धो मुक्तो वा
तच्छब्दाभिहितो नाप्यनादिसिद्धापहतपाप्मत्वादिगुणवानिति निश्चीयते ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥

'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंघ स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इति जीव-
स्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टेन परवस्तुना सह संघ स्वरूपाविर्भावोऽभिधीयते । तत्र
तौदृक्तन्माहात्म्यप्रतिपादनार्थपरामर्शः, जीवकलापस्य स्वरूपाविर्भावग्रहणं अपहतपा-
प्मत्वादिगुणगणाविर्भावग्रहणं चोच्यते । अतो न विरोधः। इदानीं मूत्रशब्दार्थो विविच्य-
ते-अन्यार्थः अन्यो जीवलक्षणादिलक्षणः परमात्ममाहात्म्यप्रतिपादनरूपः अर्थः मयो-
जनं यस्य एवभूतः परामर्शः जीवकलापस्य स्वरूपाविर्भावादिग्रहणमिति ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

'दहरोऽस्मिन्नंतराकाश' इत्यत्र अल्पश्रुतेरल्पत्वश्रवणात् दहराकाशशब्दाभिहितो
जीवः कुतः ? अल्पस्थानाश्रयत्वादल्पस्वरूपप्रतीतेर्नायं परमात्मेति चेत्तदुक्तम्-इति
शंकायाः पूर्वमुक्तमेवोत्तरं-निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति ।

१ अस्माच्छरीरादिति श्रुतौ । २ भगवत्समानजीवमहिमप्रदर्शनार्थः ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

तस्य परमात्मस्वरूपं प्राप्तस्य जीवस्य अनुकृतेः तत्समानधर्मत्वोपपत्तेः, अनुकृतिरनुकारस्तत्समानधर्मत्वमिति यावत् ; परमात्मोपासनवलेन तदनुकारात् आविर्भूतस्वरूपत्वमाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वं च भवति; अतोऽनुकृतिं प्राप्तुर्जीवा-दनुकरणीयः परब्रह्मभूतो दहराकाशोऽर्थान्तरभूत एव । अनुकाररूपा तत्साम्यापत्तिर्हि श्रूयते 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैती'ति ।

अपि स्मर्यते ॥ २२ ॥

स्मर्यते च तदुपासनात्तत्साम्यापत्तिरूपानुकृतिर्जीवस्य—

‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च’ ॥ इति,

तथा स्कांदेऽपि ‘अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि । सेवितुं वायुदेवं तं स्थिता देवर्षिणेक्षिताः ॥ प्राप्ते प्रलयकाले तु पुनश्चाक्षरधामनि । स्यास्यन्ति ते स्वतंत्राश्च कालमायाभयोञ्जिताः’ इति; एवमन्यार्थश्चेत्यादिमूत्रचतुष्टये परं ज्योतिरिति पदेनोक्तं प्रकाशबहुलावृतमतिकमनीयावयवं दहराकाशशब्दाभिहितं ब्रह्मपुरांतर्बर्तितमंदिरस्थं स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टं स्वसाधर्म्यमुपगतैर्धुक्तगणैर्निपेक्ष्यमाणं जनक-ल्याणायेहाविर्भूतं नारायणस्वरूपं मुमुक्षुजनोपासनीयमिति सिद्धम् । अथ मुमुक्षुजनो-पास्यं नारायणस्य रूपांतरमभिधीयते—

शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः कठबल्ल्यां ‘अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत’ इत्यादि; इहांगुष्ठमात्रतया श्रूयमाणः पुरुषः नारायणो जीवो वेति संदेहः । जीव इति वक्तुं युक्तं ‘स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः, अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः’ इति तस्यां-गुष्ठमात्रत्वप्रसिद्धेः । मध्य आत्मनि तिष्ठतीति देहान्तरवर्त्तित्वावगमाच्च न तु नारायणो व्यापक इति प्राप्ते वदामः—नारायण एवांगुष्ठमात्र इति युक्तम्; ईशानो भूतभव्यस्ये-त्यादिना नारायणस्य सर्वेश्वरत्वश्रवणात्, नात्र (अंगुष्ठमात्र इति श्रुतौ) जीवोऽभि-हितः । सूत्रार्थस्तु-शब्दादेव—‘ईशानो भूतभव्यस्ये’ति श्रुतिवचनादेव नारायणः प्रमितः अंगुष्ठमात्रतया प्रमाणीकृत इति कथमपरिच्छिन्नस्यांगुष्ठमात्रत्वमिति संदिग्धाह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

अपरिच्छिन्नस्यापि नारायणस्यांगुष्ठमात्रत्वं हृद्यपेक्षया हृदि-उपासकांगुष्ठमात्रहृदये उपासनापेक्षयाभिहितम् । जीवस्याप्यंगुष्ठमात्रत्वं हृदि वर्त्तनापेक्षया । नारायणोपासने मनुष्याणामधिकारत्वादुपासनाशास्त्रविधावधिकारोक्तेरित्यर्थः । मनुष्याणां हृदयं यावत्-प्रमाणं तदवच्छिन्नरूपं नारायणः परमकारुणिकः परिगृह्णाति, तेषां स्वोपासनासिद्धये । अतो नारायणः प्रकाशबहुलावृतांगुष्ठमात्ररूपेणोपासकानां हृदयमध्ये तिष्ठतीति निर्णयः । मनुष्याधिकारत्वादित्यस्मिन् सूत्रे मनुष्याणामेव नारायणोपासने अधिकारः सूचितः । ननु कथं तर्हि देवानां नारायणसंयंध्युपासनमिति चेत्तत्रेदमधिकरणमारभते—

तदुपर्यपि वादरायणस्संभवात् ॥ २५ ॥

इह नारायणोपासने देवानामधिकारः संभवति नवेति संशयः । नेति पूर्वः पक्षः । अथ समर्थो विद्वान् शास्त्रेणार्थुदस्तो हि वैदिके कर्मण्यधिकारी प्रोक्तः । न च तेषां सामर्थ्यमस्ति । तेषां विग्रहाभावात् । विग्रहवन्तो हि स्तुतिध्यानादीनि कर्तुं कस्यचित्समर्थाः । तथा तेषामर्थित्वमपि नास्ति; मुखबहुले स्वर्गे मुखासक्तया आध्यात्मिकादिता-पत्रयज्ञानाभावात् स्वर्गभोगेषु कालकृतपराभवज्ञानाभावाच्च नित्यानवधिकातिशया-नन्दमयनारायणवर्तिनरतिशयाचलमुखानुभवाभावाच्च । एवं सामर्थ्यार्थित्वाद्यभावे सति तेषामुपासनाधिकारो न संभवतीति प्राप्ते ब्रूमः सिद्धांतम्—‘इंद्रो वृत्राय वज्रमुद-यच्छदिति, नताः स्म ते नाथ पदारविन्दमि’त्यादिवाक्येषु क्षेपणनमनस्तवनादीनां करशिरोमुखादिव्यापाराणां प्रामाण्यात् देवानां विग्रहवत्त्वमस्ति । अतस्तेषामुपासन-सामर्थ्यमपि संभवति; तथा वेदपुराणेतिहासेषु तेषां वेदाध्ययनं प्रसिद्धमेव; तस्मिन् सति वेदोक्ताध्यात्मादितापत्रयज्ञानसंभवात् तत्रोक्तपरमात्मोपासनोपलभ्यनिरति-शयसुखबोधाच्च तेषामर्थित्वं संभवत्येव । एवं सामर्थ्यादिसंभवात्परदेवतोपासनाधिका-रोऽस्तीति सिद्धम् । मूलार्थस्तु तदुपरि तेषां मनुष्याणामुपरि वर्त्तमानानां देवानामपि नारायणोपासनेऽधिकारोऽस्ति, कुतः, तेषां सामर्थ्यार्थित्वादिसंभवात् इति भगवान् वादरायणो मन्यते इति । पुनर्देवानां विग्रहादिमत्त्वे विरोधमाशङ्क्य परिहरति—

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥

नानादेशवृत्तेषु तत्र तत्राहूतानां देवानां सर्वत्र युगपत्साधिभ्यमुचितम् । विग्रहादिमत्त्वे सति तन्न युज्यते; ततः कर्मणि विरोध इति चेन्न शङ्क्यमेतत् । विग्रहवत्त्वेऽपि सौभरि-प्रभृतिषु युगपदनेकदेहप्रतिपत्तिर्दृष्टा । ततो न कश्चिद्विरोधः । ननु माभूत्कर्मणि विरोधः, वैदिकशब्दे तु स भवतीत्यत आह—

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥

कर्मविरोधाभावेऽपि वैदिके शब्दे विरोधः प्रसज्यते; कथमिति चेत्तत्राह-प्राकृत-
देवानां साव्यत्रानां जीवनावधित्वात् स्वाभाविकमनित्यत्वमेव । अतः प्राकृतदेहवतां
देवानामुत्पत्तिनाशावनिवार्यौ तथात्वे तदेत्युक्तेः प्राक् तद्विनाशात् परतश्च वैदिकेन्द्रा-
दिशब्दानां तदाकृतिरूपार्थशून्यत्वम्, अनित्यत्वं वा स्यात्; अनित्यत्वेऽपि प्राकृतत्वेऽपि
प्राकृतपुरुषजन्यत्वम्; तेन च विधिनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यम्; अतस्तत्प्रयुक्तकर्मणां
चासिद्धिरित्यनेकानर्थोपपत्तिः । ततो वैदिकशब्दविरोधस्य परिहाराय विग्रहवत्त्वं देवा-
नामनंगीकार्यमिति चेन्न, अतो वैदिकादेवेन्द्रादिशब्दादिद्राद्यर्थसृष्टेः । यदीन्द्रादिशब्दान-
एतदाकृतिवाचकाः स्युः तदा तु खल्विन्द्रादिनाशे तेषामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यान्न
तथा; किन्तु गवादिजातिवाचकशब्दवदाकृतिवाचकत्वमेवेन्द्रादिशब्दानामुच्यते । तथाहि
यथा कुलालो युद्धिस्थान् घटादिशब्दान् मनसि स्मृत्वा तत्तदाकारं च स्मृत्वा घटादिकं
सृजति; तथा पूर्वस्मिन्निद्रादौ विनष्टे अनादिसिद्धाप्राकृतदिव्यपुरुषाकारनारायणमुख-
निःसृताद्वैदिकादिद्रादिशब्दात् ब्रह्मा पूर्वैन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदाकारमपरिन्द्रा-
दिकं तत्तच्छक्तियुक्तं प्रतिमन्वंतरं सृजति । तत् इन्द्रादिव्यक्तिविनाशेऽपि वैदिकेन्द्रादिश-
ब्दस्यायास्तत्तदाकृतेरविनाशेन शब्दानां नित्यत्वादविरोधः । किमत्र प्रमाणमिति चेत्
श्रुतिः स्मृतिश्च । तथाहि 'वेदेन नामरूपे व्याकरोत् सदसती प्रजापतिः' तथा स भूरिति
व्याहरत्, स भूमिमसृजते'त्यादिश्रुतिः 'सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्मम' इति; संस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत्,
तथा 'नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनं, वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार
स' इत्यादिस्मृतिश्च । सूत्रार्थवर्णनम्-शब्दे इन्द्रादिवैदिके शब्दे विरोधः, देवानां नाशे
तदाचकशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं चेति याधः । अतस्तेषामविग्रहवत्त्वमंगीकार्यमि-
ति चेन्न, अतः वैदिकेन्द्रादिशब्दात् तमालंब्येत्यर्थः । तेषां प्रभवात् ब्रह्मादिद्वारोत्पत्तेः ।
कथमिदमवगम्यते; प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रमाणाभ्यां करणभूताभ्यामिति ।

अतएव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

अतएव मंत्रकृतो दृणीते 'नमो ऋषिभ्यो मंत्रकृद्भ्यो' 'अयं सोमिरिति विश्वामि-
त्रस्य मूक्तं भवतीति; विश्वामित्रवसिष्ठादीनां मंत्रकृत्त्वेऽपि वैदिकानां विश्वामित्रादिश-
ब्दानां तत्तदाकृतिबोधनिमित्तत्वादेवानादिसिद्धस्य मंत्रब्राह्मणमयस्य वेदस्य नित्य-

त्वमुपपद्यते । यतो ब्रह्मा वैदिकान् शब्दार्थान् स्मृत्वा सृजति । कुतः, तस्य तपोयुक्त-
नारायणोपासनवलेनानधीतपूर्वसिद्धमंत्रादिदर्शनशक्तत्वात् । तथाहि पूर्वविश्वामित्रादी-
नामाकृतिविशेषान् तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा तदाकारानेवापरान् तत्तच्छक्तिविशेषयु-
क्तान् ब्रह्मा नैमित्तिकप्रलये गते सृजति, ते चानधीत्यैव पूर्वसिद्धान् तान्मंत्रान-
खिलान्पठन्ति अतस्तेषां मंत्रादिकर्तृत्वमेव वेदनित्यत्वं च । ननु नैमित्तिकप्रलये
भवत्वेवं परंतु प्राकृतप्रलये ब्रह्मादौ वेदाख्यशब्दे च त्रिनष्टे कथं वेदनित्यत्व-
मित्यत आह—

समाननामरूपरवाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥२९॥

सृज्यानां विधिवसिष्ठादिनामरूपसमाननामरूपत्वादेव प्राकृतप्रलयावृत्तावप्यविरोधः ।
तथाहि स सर्वज्ञो भगवान् कमनीयावयवपुरुषोत्तमशब्दाभिधेयो नारायणः प्रकृति-
पुरुषार्थिप आदिकर्त्ताऽक्षरपुरुषप्रविष्टः सन् पूर्वरचनाविशिष्टं जगत् स्मृत्वा 'बहु स्या-
मि'ति संकल्प्य भाग्यभोक्तृवर्गविशिष्टं संकुचितस्वांतर्यामिशक्तियुतं प्रलीनत्वादविभक्त-
नामरूपं यदसंख्यकोटिब्रह्मांडद्वंद्वमस्ति तत् महाप्रलयांते विकसितस्वांतर्यामिशक्ति-
विशिष्टतया यथानामरूपविभागं सृजति, पूर्वक्रमविशिष्टान् वेदानपि संस्मृत्वा पुनर्भू-
ताय ब्रह्मणे प्रयच्छति । कथमिदमवगम्यते, श्रुत्या स्मृत्या च; 'भूयांचंद्रप्रसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो इति, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा' इत्यादिश्रुतिरेव दर्शनं, स्मृतिरपि-अप एव ससर्गादौ
तासु वीर्यमपासृजत् । तदंडमभवद्वैभं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिन्नज्ञे स्वयं ब्रह्मा स-
र्वलोकपितामहः । ब्रह्माणं विदधे पूर्वं वेदानस्मै प्रयच्छतीति ॥ तथा स्फांदेऽपि स्म-
र्यते—वाग्देवः परं ब्रह्म बृहत्पक्षरथामनि । आदावेकोऽद्वितीयोऽभून्निर्गुणो दिव्य-
त्रिग्रहः ॥ सकार्यमूलप्रकृतिः सकालाऽक्षरतेजसि । प्रकाशेऽर्कस्य रात्री च तिरोभूता
तदाऽभवत् ॥ सिद्धक्षाथाभवत्तस्य ब्रह्मांडानां यदा तदा । सकालाविर्बभूवादौ
महामाया ततो हि सा ॥ तां कालशक्तिमादाय वाग्देवोऽक्षरात्मना । सिमृक्षयैस्त
यदा सा चुक्षोभ तदैव हि ॥ तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने । युज्यंते स्म
प्रधानैस्ते पुरुषाश्चेच्छया प्रभोः ॥ पुमांसो निदधुर्गर्भास्तेषु तेभ्यश्च जज्ञिरे । ब्रह्मां-
डानि हसंख्यानि तत्रैकं तु विविच्यते ॥ इत्यादि; ततः प्राकृतप्रलयावृत्तावपि
वेदानां नित्यत्वमेव । मतांतरमाह—

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥३०॥

छांदोग्ये 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्युपक्रम्य 'तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उप-
जीवंती'त्युक्त्वा 'सं य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनेव मुखेन एतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यती'त्यादिवाक्यं ऋग्यजुःसामादिचोदितकर्म संपाद्य रसाधारतया मधुमय-
स्यादित्यस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वाशान् वसुद्रादित्यमस्तुसाध्यनाम्नां देवगणानां
भोग्यत्वेनाभिधाय 'तैश्चैज्यमानाकारेणादित्यांशानुपास्यानुपदिश्य तानेवादित्यां-
शांस्तथाभूतान् प्राप्यानुपदिशति' एवमादिपूपासनेषु वस्वादित्यानामधिकारोऽस्ति
न चेति संशयः । नास्त्यधिकार इति जैमिनिमतमेव पूर्वं पक्षः । वस्वादीनामृपा-
स्यांतर्गतत्वेन कर्मकर्तृभावविरोधात् प्राप्यस्य वसुत्वादेः प्राप्तत्वाच्च । सिद्धांतस्तु
वस्वादित्यादिसंज्ञक्षेत्रज्ञांतरात्मनो नारायणस्यैवोपास्यत्वात् वस्वादित्यादिक्षेत्रज्ञानां
स्वावस्थोपगतप्राप्यपरब्रह्मानुसंधानाविरोधात् कल्पांतरे परब्रह्मात्मकवस्वादि-
त्यत्वादेः प्राप्यत्वाविरोधाच्च वस्वादित्यादीनां मधुविद्यादिपूपासनेष्वधिकाराः संभवं-
तीति वादरायणमतम् । सूत्रार्थस्तु-मध्वादिषु मधुविद्यादिषु उपासकानां वस्वादि-
त्यादिदेवानां स्त्रोपास्यत्वमेव स्वप्राप्यत्वमेव च भवति; तस्माद्धेतोः तेषां स्वेपां स्वे-
ष्वेवोपास्योपासकभाववरूपविरोधेनोपास्यत्वासंभवात् वर्त्तमानैर्वस्वादित्यादिभिर्वस्वा-
दित्यत्वं प्राप्तमिति प्राप्तस्य प्राप्यत्वासंभवाच्च मधुविद्यादिरूपोपासनेषु वस्वादित्या-
दीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते इति ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते अमृतमिति ज्योतिषि आदित्याद्यसंख्य-
ज्योतिषां प्रकाशक्रेऽतिक्रमनीयावयवे भंगलमूर्त्तौ नारायणाभिधे परब्रह्मणि देवानां
साधारण्येनोपासनप्राप्तत्वेऽधिकारभाववचनादन्यत्र मध्वाद्युपासनेऽनधिकारो न्याय-
सिद्धो गम्यते इत्यपि जैमिनिमतम् ।

१ तत्तत्रोक्तेषु पंचस्वमृतेषु मध्ये यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तदमृतं वसवः प्रातः-
सवनेशानाः अग्निना मुखेनाग्निना प्रधानेनाग्निमुख्याः संतः उपजीवंत्युभुंजत इत्यर्थः । २ यः क-
श्चिदेतदमृतं मधु एवं यथोक्तमृगवेदविहितकर्मपुण्यादृक्मधुकरतापसंक्षरितमादित्यसंश्रयं रोहितरूपं
प्राग्दिग्गतरश्मिनाडोसंस्थमग्निप्रधानवसुदेवभोग्यं वेदोपासीत स वसूनामेव मध्ये एकः अ-
न्यतमो भूत्वा वसुभिः सहैक्यं प्राप्याग्निना मुखेनाग्निमुखः सन्नुपजीवतीति । ३ वस्वादि-
देवगणैः ।

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

मधुविद्यादिष्वपि वस्त्रादीनामधिकारभावं वादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्त्रादीनां विद्यमानानां सतां वस्त्रवस्थपरब्रह्मण उपास्यत्वसंभवः । कल्पांतरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वसंभवश्च । कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मात्रे समुपास्यम् । तत्रासौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यारभ्य आदित्यवस्त्रादिनामरूपकृतियुक्तकार्यविशेषावस्थं विकसितांतर्यामिशक्तिरूपं परब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते । 'अथ तत् ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेते'त्यादिना नामरूपकृत्यरहितमृक्षभावापञ्चादित्ये संकुचितांतर्यामितयावस्थितं कारणावस्थं परब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते । तदुभयावस्थब्रह्मोपासनफलं कल्पांतरे वस्त्रादित्वमुभयाधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिश्च । तत्र 'स य एतदेवममृतं वेद वसुनामेवैको भूत्वा अभिनैव मुखेन एतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यती'त्यादिना वस्त्रादित्वरूपं फलमुपदिश्यते । 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विवाहेवासौ भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमुपदिश्यते । ततो मध्यादिष्वपि देवानामधिकारोऽस्तीति सर्वथा देवा ब्रह्मविद्याधिकारिणोऽन्तर्यामिशक्त्याधारभूतदिव्यमंगलमूर्त्तिपरब्रह्मोपासकाश्चेति निर्णयः । अथ मनुष्याधिकारत्वादिति सामान्येन मनुष्याणामधिकारे प्राप्ते विशेषमाह-

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा ब्रवणात्सूच्यते हि ॥३३॥

अस्य विषयश्लांशोऽग्रे श्रूयते- 'आजं हारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा' इति । अत्राचार्यः शिष्यं शूद्रेत्यामंत्रयते । अतः शूद्राणामपि ब्रह्मविद्यायामधिका-रोऽस्ति नवेति संदेहः । तेषामधिकारोऽस्ति अर्थित्वादिसंभवात् । नच त्रैवर्णिकानामेवेति नियमः । शूद्राणामग्निविद्यारहितत्वेऽपि मनोमात्रेण ब्रह्मविद्यारूपोपासनसंभवात् ।

१ मधुविद्यायाम् । २ तयोर्ब्रह्मणः कार्यकारणोभयावरधयोर्मध्ये । ३ अथ उदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं कृत्वा तत्कर्मफलभोगक्षये सति सवितृरूपापन्नो विद्वान् तानि प्राणिजातानि आत्मन्युपसंहृत्य ततस्तस्मात्प्राप्यनुग्रहकालावनंतरं उर्ध्वो गच्छीभूतः सनात्मन्युदेत्य स्वे महिम्नि प्रकाशं लब्ध्वा नैवोदेता नास्तमेता उदयास्तमनवर्शिप्राण्यभावात् ; किंत्वेकलोऽद्वितीय एव मध्ये स्वात्मन्येव स्थाता । ४ तयोर्भयफलयोर्मध्ये । ५ हे शूद्र यदिमाः गाः अन्यच्च धनमाजहार आहृतवानसि तदनेन गवादिधनेनैव मुखेन विषाग्रहणद्वारेण तीर्थेन शालोपायभूतेन त्वमालापयिष्यथाः आलापयसि मां भणयसीत्यर्थः । ६ वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीमे राजन्यः शरदि वैश्य इति त्रयाणामेवाग्निसंबंधध्रवणात् ।

एतेषां विद्वत्ता कथमिति न शक्यम् । इतिहासपुराणश्रवणादिना तेषां बोधोपलब्धेः । निपादस्यपि याजयेदिति न्यायेन महावाक्यग्रहणेऽधिकारसंभवाच्च । तस्मादमी-
षामधिकारो ब्रह्मविद्यायामुचित इति प्राप्ते ब्रूमः-नास्ति-शूद्राणां ब्रह्मविद्यायाम-
धिकारस्तेषामध्ययनाभावेन ब्रह्मविद्याधिकारोपायभूतगुणोपास्यदेवताविशेषस्य
तद्गुणादीनां च ज्ञानासंभवात् । इतिहासपुराणानि वेदोपबृंहणं कुर्वन्ति नतु ब्रह्मवि-
द्याधिकारोपायभावं बोधयन्ति । किंच ब्राह्मणसान्निध्ये सति शूद्राणामितिहासपुरा-
णश्रवणाज्ञा भवति नतु स्वातन्त्र्येण । सा चापि पापक्षयादिफलार्था नतु ब्रह्मवि-
द्यारूपोपासनार्था । ननु तर्हि विद्वद्भर्मव्याधादीनां कथं ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वमिति चे-
द्ब्रूमः-तेषां जन्मान्तरसिद्धज्ञानस्मृतिभ्रंशाभावादग्रहविद्यानिष्ठता भवत्येवाकथं ब्रह्म-
विद्योपदेशे शूद्रेत्यामंत्रणमिति चेत् नोत्र जातियोगेन शूद्रेत्यामंत्रणं किंतु ब्रह्मज्ञानाप्ता-
प्त्या-शुगस्य संजातेति दर्शनात् शूद्रेत्यामंत्रणम् । एतत्सूत्रार्थेन स्पष्टीक्रियते-तदना-
दरश्रवणात् ब्रह्मविद्यारहिततया स्वात्मानं प्रति हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात् तदा-
द्रवणात् तदैव रैकमाचार्यं मत्याद्रवणादुपसर्पणाच्च अस्य शुश्रूषोर्जानश्रुतेः ब्रह्मवि-
द्याऽनुपलब्ध्या संजाता शुक् शोकः म्रूच्यते रैकाचार्येण ज्ञाप्यते हि शब्दो हेत्वर्थः ।
यतः शूद्रेत्यामंत्रणं न जातियोगेन अतः शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारो नास्तीति । अ-
तोऽपि शूद्रेत्यामंत्रणं न जातियोगेनेत्याह-

क्षत्रियस्वावगतेश्च ॥३४॥

शुश्रूषोर्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्य अवगतिः प्राप्तिः अतश्च हेतोः न जातियोगेन
शूद्रेत्यामंत्रणम् ; छंदोग्यस्योपाख्यानोपक्रमे हि 'जानश्रुतिर्हं पौत्रायणः श्रद्धादेयो ब-
हुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान् मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽश्न्यंती'ति
जानश्रुतेर्ज्ञानपतित्वं बहुतरपकान्नप्रदायित्वं चोक्तम् ; मध्ये च 'सं ह संजिहान एव क्ष-

१ आजहारंमा इति श्रुतो । २ हृशब्द ऐतिह्यार्थः । जनश्रुतस्य वंशापत्यं जानश्रुतिः । पुत्रस्य
पौत्र इति पौत्रायणः । श्रद्धादेयः-श्रद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिन्यो देयमस्येति श्रद्धादेयो बहुप्रभूतं
दातुं शीलमस्येति बहुदायी ; बहुपाक्यो बहुपक्त्यमहन्त्यहनि गृहे भोजनार्थिन्यो यस्यासौ बहु-
पाक्य एवंगुणसंपन्नोऽसौ जानश्रुतिर्विशिष्टे देशे कश्मिश्चित्काले चास-यभूव ह किलेत्यर्थः । स
जानश्रुतिर्हं किल सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु च आवसस्थान् एव वसति येवित्याव-
सथास्तान् मापयांचक्रे कारितवान् ; सर्वतः सर्वेष्वेवावसथेषु मे ममान्नं लोका अश्न्यंति भोक्ष्यंते
इत्यभिप्रायवानित्यर्थः । ३ स जानश्रुतिः ह किल संजिहान एव शयनं परित्यजन्नेव स्तुतिं
कुर्वणं पुरोऽवस्थितं क्षत्तारं यंतारं स्वसारभिनमुवाच ।

चारमुवाचेति क्षत्रप्रेषणमुक्तम्। अन्ते च 'इयं जाया अयं ग्रामो यस्मिन्नास्ते' इति, 'ते ह्येते' रैक्वपर्णा नाम महावृक्षेषु यत्रास्मा उवासे'ति बहुग्रामप्रदायित्वमुक्तम्। एतै-
ल्लिङ्गैर्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमवगम्यते।

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उपरिष्ठाद्यास्यां संवर्गविद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते। 'अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेर्नि परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्ष' इत्यादौ अभिप्रतारी चैत्ररथः क्षत्रियश्चेत्यवगम्यते। कापेयाख्ययाजकयोगात् चित्र-
रथपुरोहितेन कापेयेन याजकेन योगो हि चैत्ररथस्य श्रुतः, 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन् तमेकाकिं अन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन् इति अभिप्रतारिणः संज्ञामेदात् चैत्ररथत्वासिद्धावपि तद्व्यत्ययेन वाक्येन सिद्ध्यति; 'समानान्वयानां हि समाना-
न्वयाः प्रायेण याजका भवन्ती'ति न्यायात् चित्ररथव्यत्यये सति क्षत्रियत्वं 'तस्माच्चै-
त्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायते'ति तद्व्याख्येन सिद्ध्यति। एवं चोत्तरत्र ब्राह्मणेन कापेयेन युक्तोऽभिप्रतारी क्षत्रिय इति निश्चितं तद्वत् ब्राह्मणेन रैक्वेन युक्तो जानश्रु-
तिरपि क्षत्रिय इति गम्यते। अतः क्षत्रिय एव शूद्रेत्यामंत्रितः। मृत्रार्थस्तु अस्यां संवर्गविद्यायां चैत्ररथेन अभिप्रतारिणाम्ना क्षत्रियेण सह उत्तरत्र अग्रे लिङ्गात् कापेय-
याजकयोगमूचनात् रैक्वब्राह्मणयोगेन जानश्रुतेः क्षत्रियत्वं प्रतीयते; अतः क्षत्रियस्य जानश्रुतेः शूद्रेत्यामंत्रणमिति। यदुक्तं निपादस्थपतिन्यायेन शूद्रस्य महावाक्यध्व-
वणमात्रेऽधिकार इति तत्राह—

१ इयं जाया जायार्थं मम दुहिताऽनीताऽयं च ग्रामो यस्मिन्नास्ते तिष्ठति स च त्वदर्थं मया परिकल्पितः। २ यत्र येषु ग्रामेषु उवासोपितवान् रैक्वस्तान् रमै रैकाय राजा ददौ ते एते राजदत्ताः ग्रामाः महावृक्षेषु महापुण्येषु देशेषु शालग्रामक्षेत्रसामीप्यात् रैक्वपर्णा नाम विल्याता ह किल तत्र स्थित्वा तस्मै राज्ञे विषामुवाचोक्तवान् ह किल रैक्व इत्यर्थः। ३ तस्मै होवाच। ४ शुनकस्यापत्यं शौनकं च कृपेर्गोत्रापत्यं कापेयं ब्राह्मणं अभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेर्नि क्षत्रियं एतौ भोजनायोपविष्टौ परिविष्य-
माणौ पाककैर्भाजने दीयमानान्नौ ब्रह्मचारी ब्रह्मविदां मध्ये शरमात्मानं मन्यमानो विभिक्षे भिक्षितवान्। ५ अन्यत्रेति शेषः। ६ द्विरात्रेण यागेन। ७ चित्ररथात्।

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविद्याधिकारे संस्कारपरामर्शात् 'उप त्वा नेप्ये तं होपनिन्ये' इत्यादिप्रदेशेषु उपनयनसंस्कारग्रहणात् 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति, शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति' रित्यादिस्मृतिषु शूद्रस्य तदभावाभिलाषाच्च तस्य उपनयनसंस्कारस्याभावस्तस्याभिलाषात् कथनान्च तस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारः । यतो 'निषादस्यपतिं याजयेदि'ति विधिः उपनयनाभावेऽप्यस्ति; अतो ब्राह्मणद्वारा याजने शूद्रस्य स्वयमितिहासपुराणोक्तकृष्णोपासने च न विरोधः ।

‘अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् ।

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

मासुपाश्रित्य कौंतेय येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्’ ॥

इत्यादिस्मरणात् श्रीकृष्णोपासनाधिकारोऽस्ति शूद्रस्य । महावाक्यश्रवणे तु कुत्रापि विधिनैव दृष्टः ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

‘नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सौम्याहरोप ता नेप्ये न सत्यादगाः’ इति

१ तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एव ह वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवंतं पिप्पलादमुपसन्ना इति; अस्या अयमर्थः तं विचारिणमाचार्यः किलोपनिन्ये उपनीतवान्; अनुपनीताय विद्यादानायोगादिति तात्पर्यम्; स-नत्कुमारं प्रति नारदः अधीहि भगव इति इमं मन्त्रमुच्चार्य गुरूपसदनं कृतवानित्याह-अधीहीति; ते भरद्वाजादयः पश्यन्त्यः परं ब्रह्म परत्वेनोपगतवंत इति ब्रह्मपरास्तद्ब्रह्मनिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं परमार्थरूपं ब्रह्मान्वेषमाणा विचारयंतो निर्णयार्थमेव पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपसदनायोगात् समित्पाणयः संतरतं पिप्पलादमुपसन्नाः किल इत्याह ब्रह्मपरा इति । २ भक्ष्यामक्ष्यविभागाभावकृतम् । ३ उपनयनरहित इत्यर्थः । ४ तं जाबालं गौतमः उवाच-किं एतत्प्रवृत्तं वचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुं नार्हति; ब्राह्मणव्यतिरेकेण स्वभावतः सत्यवदनासंभवात्; अनया च परीक्षयाऽस्य शूद्रत्वाभावो निर्द्धारितः । यस्मात्त्वं सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मात् नागाः नापेतवानसि अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेप्येऽतः संस्कारार्थं होमाय समिधं हे सौम्याहरेति । ५ जाबालो हि मृतपितृको गुरूपसदनं कर्तुं कामो गोत्रमजानानो मातरं पप्रच्छ-किं गोत्रोऽहमस्मीति; साप्यहं न जानामीति उवाच । ततः स जाबालो गौतममुपससादो-

सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव तदुपनयनानुशासनविधौपदेशम-
ह्युक्तेष्व न शूद्रस्याधिकारः । ननुपनयनाभावे ब्रह्मोच्चारणनिषेधः काचित्कः सार्वत्रिको
वा ? न सार्वत्रिकः, शिशोरुपनयनाभावेऽपि 'न ब्रह्मामिष्याहरयेदन्यत्र स्वधानिनय-
नादि'ति स्वधानिनयने ब्रह्मोच्चारणविधानात्तेन काचित्क इति युज्यते; अतो यज्ञोप-
वीतसंस्कारवर्जितस्य शूद्रस्य संबंधिनीषु पाकयज्ञादिक्रियासु ब्राह्मणानामपि वेदोच्चा-
रणे निषेधोऽस्ति, नतु तस्य ब्रह्मविद्यायामित्याशंकायामाह—

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणादि निषिध्यते; तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति अनु-
पशृण्वतः कुतोऽध्ययनादिप्रसक्तिः ।

स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

स्मर्यते च शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दंडः—'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां
ओत्रप्रतिपूरणम्; उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद' इति । एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां
शूद्रसमीपाध्ययनादिनिषेधात्कुतस्तेषां वेदार्थविचारदिकम् । सर्वथाष्टवर्षादियुक्तब्राह्म-
णाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कारमंतरेण वेदाध्ययनप्रार्तिर्न कुत्रापि कस्यचित् । अतः शूद्रा
वेदविद्यायामनधिकारिण एव । एवं प्रासंगिकमधिकारिनिरूपणं कृत्वा प्रकृतमनुसरति—

कंपनात् ॥ ४० ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः कठवल्लीप्वंगुष्ठप्रमितपुरुषप्रकरणे 'यदिदं' किंच जगत्सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवंती'ति ।
तत्र कंपनहेतुः नारायणोऽन्यो वेति संशयः । अत्र प्राणशब्दनिर्दिष्टप-
दार्थाज्जनितभयेन सकलजगत्कंपनमुच्यते । नारायणस्य सकलजगदभ-

पस्य चोवाच हे भगवन् ब्रह्मचर्यमिच्छामि, मामनुगृह्णातु भवानिति; ततो गौतमेन किं गोत्रो-
ऽसीति पृष्ठः सत्यकामो जाबाल आह-नाहं गोत्रं वेद, नापि मन्मातेति; ततः स गौतमस्तदीयेन
सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावं निश्चित्याह—नैतदब्राह्मण इति ।

१ तच्छब्देन जाबालस्य परामर्शः । २ पशु ह वा एतत् स्मशानं यच्छूद्रः—पादयुक्तं
संचारसमर्थमिति आबत् । ३ न शूद्राय मतिं दद्यादिति तदर्थज्ञाननिषेधः । द्विजातीनामप्य-
यनमिष्यादानमिति तदर्थानुष्ठाननिषेधः । शूद्राणां दानशब्देनात्र नित्यदानमुच्यते; नैमित्ति-
कदाने शूद्रस्याप्यधिकार इति दृष्टव्यम् । ४ अस्या अयमर्थः—यत्किंचेदमपिशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे

यप्रदानेन मधुरस्वभावस्य परमकारुणिकस्य जगत्कंपनहेतुत्वमयुक्तम् । तस्माद्ब्रह्ममुद्यतमिति श्रुतेरशनिःकंपनहेतुः, यद्वा प्राणवायुः कंपनहेतुः, प्राण एजतीति श्रुतेः । प्राणवायोः देहचलनहेतुत्वेन प्राणे निमित्ते सर्वमिदं जगच्छरीररूपं चलतीति 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतमि'त्यस्य तत्रोपपत्तेः । विद्युस्तनयित्त्वर्यष्टिश्च महाभयहेतुरशनिरपि एतत्सर्वं वायुनिमित्तमेव निवर्त्तत इति महद्भयं ब्रह्ममुद्यतमित्यस्यापि तत्रोपपत्तेः । 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुरेव समष्टिरपि पुनर्धृत्युं जयति य एवं वेदे'ति श्रुतेर्वायुविज्ञानादमृतत्वोपपत्तेश्चेति प्राप्ते नारायण एव कंपनहेतुरिति द्रुमः—नारायणस्य सकलजगत्कंपनहेतुत्वं शासकत्वाद्भवति; यस्य शासनभयेन सर्वे वयं निपिद्धविमृत्वा विहितेषु कर्मसु प्रवर्त्तामहे, यच्छासनभयादेव वाग्यादीनां स्वस्वाधिकारप्रकारप्रवृत्तिः 'भीपास्माद्वातः पवत' इत्यादिष्ववगम्यते । कल्याणमूर्त्तिरपि नारायणः शासकतया भयदर्शनो भवति । तत् श्रूयते 'तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकमि'ति । तस्मात्स्वामितया सकलजगद्भयहेतुर्नारायण एव । दहरादिपूपास्यतया निर्दिष्टस्य नारायणस्य प्राप्यत्वमुपपादयितुमधिकरणांतरमारभ्यते—

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

भूयतेऽस्य विषयश्छांदोग्ये प्रजापतिविद्यायाम्—'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिप्यद्यते स उत्तमपुरुष' इति मुक्तप्राप्यतया भूयमाणं परं ज्योतिः वामुदेवाभिधो नारायणः किंवा अक्षरं ब्रह्मेति संशयः । अक्षरं ब्रह्मेति पूर्वः पक्षः । यतः मुक्तप्राप्यस्य परज्योतिषोऽक्षरब्रह्मशब्दवाच्यतयावगमात् । परं ज्योतिरिति शब्दोऽक्षरब्रह्मण्येव रूढ इति प्राप्ते सिद्धांतं द्रुमः—'मुक्तप्राप्यं यत्परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष' इति वाक्यशेषे तच्छब्देनाभिहितं उत्तमपुरुषः 'स एव अक्षरात्परतः पर' इति श्रुत्यंतरेऽक्षरपरतयाभिहितः परमात्मसंज्ञनारायण एवेति निश्चीयते । अतः उत्तमपुरुषशब्दः पुरुषोत्तमशब्दवाच्ये परमात्मन्येव रूढ इति सिद्धम् । तथाहि स्मर्यते—'कूटस्थोऽक्षर उच्यते, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'

निमित्ते सत्ये जाते चेष्टते; 'एज् कंपन' इति धातोः कंपनार्थकत्वात्कंपनं चेष्टेति चेष्टत इत्युक्तं, तच्च जगत्समादेव निःसृतं उत्पन्नं तच्च प्राणाल्यजगात्कारणं महत् अत्युदारम्; 'विभेद्यस्मात्सर्वं वाग्वादीति, भयं 'भीपास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुत्यंतरात्; तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति-ब्रह्ममिति; उच्यतं ब्रह्मविशेषार्थः । प्राणाल्यब्रह्मज्ञानात्तस्य मोक्षहेतुत्वमाह—य इति । १ वाक्यस्येति शेषः । २ प्राणवायौ । ३ वाक्यस्येति शेषः । ४ प्राणवायौ । ५ अन्यत्रेति शेषः ।

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः, अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषात्तम’ इति । एवं च सति परं ज्योतिरिति शब्देन वाच्यः परमात्मैवावगम्यते न त्वक्षरं ब्रह्म; कुतः, वाक्यशेषे स उत्तमपुरुष इति दर्शनात् ।

आकाशोऽर्थीतरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयश्छांदोग्ये ‘आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति’ । अत्र श्रूयमाण आकाशो नारायणो वा भूतादिमं व्योम वा जीवो वेति संदेहः । सकलस्यावरजंगमभूतावकाशप्रदातृत्वेन नामरूपयोर्निर्वाहकत्वस्य भूतादिमे व्योम्नि संभवात् । भूतादिमं व्योमेहाकाशः अथवा जीवः । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’ति तस्य नामरूपव्याकरणसंबन्धदर्शनात्; इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्राकाशशब्देन नारायण एव नामरूपनिर्वाहकः श्रूयते अर्थीतरत्वादिव्यपदेशात् तस्यैवार्थीतरत्वादिभिरर्थीतरमुच्यते प्रथमपठितैरमृतत्वादिधर्मव्यपदेशात् । नहि भूतादिमाकाशे जीवे वा अमृतत्वादिकं संघटते; अतो नारायण एवात्राकाशशब्दाभिहित इति निश्चीयते । नन्वहं ‘ब्रह्मास्मि’ ‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्यैरेकत्वव्यपदेशाद्ब्रह्ममुक्तोभयावस्थजीवात्महृदान्मार्थीतरभूतो नारायणोऽस्तीत्याशंक्याह-

मुपुप्त्युत्क्रांत्योभेदेन ॥ ४३ ॥

‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरं प्राज्ञेनात्मनान्वारुढ उत्सर्जन्त्याती’ति मुपुप्त्यवस्थायां प्राज्ञेन अतिशायिप्रज्ञावता आत्मना जीवांतर्यामिशक्तिरूपेण परमात्माशेन सह संपरिष्वक्तः अविद्यामयकारणशरीरावृतः सन् संलग्नः जीवात्मा बाह्यं पुत्रधनादि किंचन न वेद, आंतरं स्वप्नविषयकलापं च उत्क्रमणसमये प्राज्ञेनात्मना स्वांतर्यामिणा अन्वारुढः संयुक्त इत्यर्थः । सः उत्सर्जन् देहं त्यजन् तं त्यक्त्वेत्यर्थः याति यदा गच्छति तदा बाह्यमांतरं च न किंचन वेद, इति श्रुतितात्पर्यार्थं मुपुप्त्युत्क्रांत्योः मुपुप्तौ उत्क्रांतिर्मरणकालस्तस्यां च बाह्याभ्यंतरपदार्थज्ञानवर्जिताज्जीवात्तदानीमपि प्राज्ञस्यांतर्यामिणो भेदेन निर्देशात् परमात्मा जीवादर्थीतरभूतोऽस्ति; अतोऽत्र प्रकरणे आकाशशब्दाभिहितः स एवेति विज्ञायते ।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

उक्ते सर्वज्ञे परमात्मनि श्रुत्यभिहितेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यो हेतुभ्यः जीवकला-

१ आकाशो हेतिश्रुतौ । २ बृहदारण्यकपत्रप्रपाठकपठित । ३ आकाशो हेति छांदोग्यश्रुतिप्रकरणे ।

पादयमितर एवेति विज्ञायते; 'सर्वस्य वशी सर्वस्येज्ञानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल' इत्यादिकमसाधारणमैश्वर्यं यदुत्तरत्रं भूयते तदेव परब्रह्मशब्दवाच्ये नारायणे विद्यते इति सर्वत्र प्रसिद्धम्; एतच्च नारायणादन्यत्र जीवादिषु न श्रुतम्—अतो बद्धमुक्तो-भयावस्थजीवकलापान्नित्यमुक्ताक्षरब्रह्मणः सकाशाच्चेतरो नारायण एवात्र प्रकरणे आकाशशब्दामिहितः ।

इति श्रीश्रुदैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः॥३॥

प्रथमाध्याये चतुर्थपादः ।

तृतीयपादे स्पष्टास्पष्टत्वेन परब्रह्मस्वरूपबोधकान्युपनिषद्वाक्यानि मीमांसितानि । अत्र चतुर्थपादे त्वस्पष्टतया परब्रह्मलिंगप्रतिपादकानि कतिपयानि वेदांतवचनानि मीमांस्यन्ते ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
र्दृश्यति च ॥ १ ॥

भूयतेऽस्य विषयः कठबल्लघाम्—“इन्द्रियेभ्यः परा सार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति ॥ अत्र महतः परत्वेन

१ बृहदारण्यके प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यादिवाक्यादग्रिमग्रंथे । २ आकाशो हेति छंदोग्यश्रुतिप्रकरणे । ३ तृतीयपादे अधिकरणाति १२ सूत्राणि ४४ ४ इन्द्रियाणां ग्रहत्वमर्थानां शब्दादीनामतिग्रहत्वं श्रुतौ निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वम्; गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषपशुमिति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां विषयाधीनत्वमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रह्यतामर्थानां प्राधान्यमित्याह—इन्द्रियेभ्य इति । सर्वेन्द्रियार्थव्यवहारस्य मनोमूलत्वात् मनसोऽर्थेभ्यः परत्वम्; निश्चयात्मकबुद्धिद्वारा विषया भोक्तुरुपकुर्वन्ति इति संशयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधान्यम्; पूर्वं यो रथित्वेनोक्त आत्मा स भोक्ता बुद्धेः परः भोगोपकरणत्वात्तस्याः स्वामित्वाच्च आत्मनो महत्त्वम्; एवंभूतादात्मनोऽन्यकशब्दवाच्यशरीरस्य कथं परत्वमिति चेदुच्यते—महच्छब्दवाच्यभोक्त्रपेक्षयाऽन्यकस्वाविद्यायास्तावत्परत्वं सर्वसिद्धम्; तदधीनत्वाद्भोक्त्रादेस्तथा च तन्निष्ठं परत्वं तद्विकारे देहे उपचर्यते ।

श्रूयमाणमव्यक्तशब्दाभिहितं कपिलस्मृतिप्रोक्तं प्रधानं स्थूलमूक्षमाभिव्यक्तिरशरीरं
वेति संदेहः । पूर्वपक्षन्यायस्तु प्रधानमिति । कुतः, सांख्यशास्त्रे महदव्यक्त-
पुरुषाणामेव विख्यातेः त एवेह श्रुतौ ज्ञापिताः । 'नात्र कश्चिच्छरीरस्य प्रसंगः । तस्मा-
त्सांख्योक्तं प्रधानमत्राभिहितमिति प्राप्ते शरीरमिति सिद्धांतं दूयः—'पूर्वत्र—'आत्मानं
रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इंद्रियाणि
ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ' इत्यात्मशरीरादिपृषासनसाधनभूतेषु 'तद्वशीकरणी-
यत्वार्थं' रथिरथादिरूपकतया विन्यस्तेषु रथरूपकत्वेनाभिहितस्य शरीरस्याव्यक्त-
शब्देन गृहीतेः 'इंद्रियेभ्यः परा रथा' इत्यारभ्य 'सा काष्ठा सा परा गतिरि'त्यंतेन वाक्ये-
नैन्द्रियादीनां वशीकरणीयत्वार्थं सुत्तरोत्तरतया परत्वं मुच्यते; तदेतदुत्तरत्र श्रुतिरेव दर्श-
यति तथाहि 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तच्चच्छेद् ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति निय-
च्छेत्तच्चच्छेच्छांतं आत्मनी'ति; वाङ्मनसी इति वाक्शब्दे द्वितीयायाः 'मुषां मुमुक्षु'ति
लुब्ध्, मनसी इति सप्तम्याश्छांदसो दीर्यः । प्राज्ञः अतिशयविवेकयुतबुद्धिमाक्षरः वाक्
वाचं तदुपलक्षितानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च मनसि यच्छेद्वशीकुर्यात्; तन्मनश्च ज्ञाने
बुद्धौ यच्छेत्; ज्ञानं बुद्धिं च आत्मनि कार्याकार्यविवेकवत्यां बुद्धौ यच्छेत्; तां च
महति आत्मनि शुद्धजीवात्मनि यच्छेत्; तच्च जीवात्मानं ज्ञाते निरतिशयानंदमये आ-
त्मनि परमात्मनि यच्छेदिति श्रुतितात्पर्यार्थः । एवं सामर्थ्ययुतो रथी वैष्णवं पदं पश्यति;
तस्मादत्राव्यक्तशब्देन शरीरमेव प्रतिपादनीयं न प्रधानम् । मूत्रपदयोर्विविच्यते—
एकेषां कठानां शाखापठितायामिंद्रियेभ्यः परा रथा' इत्यारभ्य, 'सा परा गतिरि'-
त्यंतायां श्रुतावव्यक्तशब्देन आनुमानिकं प्रधानमेवोक्तमिति चेन्न; कुतः, शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेः—पूर्वत्र शरीरस्य रूपकेन रथरूपेण विन्यस्ते कल्पनायां गृहीतेर्ग्रह-
णात् । अतोऽत्राव्यक्तशब्देन शरीरमेवोपादेयम् । यदर्थादीनां परत्वं तत्त्वैन्द्रियादिनि-
यमनार्थम् । इममेवार्थं 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ' इति श्रुतिर्दर्शयति । नन्वव्यक्त-
शब्दवाच्यं प्रधानमेव प्रसिद्धमतोऽत्र शरीरं कथमुच्यते इति संदिग्धं वदति—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तु शब्दोऽवधारणार्थः । सूक्ष्मं भूतसूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्दाभिहितमस्ति । तदेवावस्था-
न्तरापन्नं स्थूलादिशरीरं प्रतीयते । कुतः, तदर्हत्वात्—तस्याव्यक्तस्यार्हत्वात्—अवस्थां-
तरापन्नत्वे योग्यत्वात् । अतस्तस्याव्यक्तशब्दाभिधेयत्वमुचितमेव । यदि रथिरथादि-

१ कठवल्लीश्रुतौ । २ कठवल्लीश्रुतौ । ३ इंद्रियेभ्यः परा रथा, इति वाच्यत्वात् ।

४ तच्छब्देनात्मशरीरादिग्रहणम् ।

रूपकविन्यस्ता आत्मादय इन्द्रियादिनियमनाय 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादिनोपा-
दीयन्ते तर्हि 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिरिति'
पुरुषोपादानं किमर्थमिति चेत्तत्र सूत्रमाह-

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

रथिरथादिरूपकविन्यस्तमात्मशरीरादिकं पुरुषाभिधनारायणाधीनत्वेनार्थवत्-
तदुपासनासिद्धये समयोजनं भवति । नारायणोऽतर्योमितया सर्वमात्मादिकं प्रतिति-
ष्ठबोपासनासाधनत्वेन वशीकरणीयेष्विन्द्रियहयादिपूतरोत्तरं वशीकरणीयतया परेषु
व्याप्तः ततो व्यतिरिक्ततया स्वयाम्नि दिव्यमूर्त्या पृथक् स्थितोऽस्ति । एवंभूतस्य
तस्योपासकेष्वनुग्राहकत्वात् त्रिगुणातीतपरमानन्ददायकत्वाच्च प्राप्यत्वेन 'सा परा
गतिरिति' चाभिधीयते । तस्माद्धेतोरप्यत्राव्यक्तं शरीरमेवाभिहितम् ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि सांख्यशास्त्रोक्तं प्रधानभेदाव्यक्तशब्दोक्तं स्यात्तर्हि तस्य ज्ञेयत्वमुच्येत ।
अस्यामुपनिषदि तु प्रधानज्ञेयत्वस्य अवचनाद्धेतोः न च तदस्ति; अतोऽत्र कपिलस्मृ-
त्यभिहितमव्यक्तं न ज्ञेयम् । नन्वस्यापि ज्ञेयत्वमभिहितं भवतीत्याशङ्क्य परिहरति-

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यत् ।

अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्यं तं मृत्युमुखात्ममुच्यते' ॥

इत्यग्रेतनमंत्रोऽस्यापि ज्ञेयतां वदतीति चेन्न, 'तच्छेच्छांत आत्मनी'ति
श्रुत्या यस्मिन्परमात्मनि जीवस्य वशीकरणमुक्तं स एव प्राज्ञः परमात्मा 'परं
ध्रुवं निचाय्य तमि'त्यत्र ज्ञेयत्वेनाभिहितः । कुतः, प्रकरणात्-

'एष सर्वेषु भूतेषु गृहात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' ॥

इति तस्यैव पूर्वं प्रकृतत्वात्; अतो व्यक्तं शरीरमेव, प्रधानस्य प्रसंगो
नास्तीत्याह-

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

त्रयाणामुपास्योपासनोपासकानामेवात्र प्रकरणे ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च
क्रियते न प्रधानादेः यथा-

१ कठवल्लीश्रुतौ । २ कठवल्लीब्राह्मण्यां प्रधानस्यापि । ३ ज्ञात्वा । ४ कठवल्लीप्रथमे ।

‘तं दुर्दृशीं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ ॥

इत्यादिरूपन्यासः । ‘येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके, एतद्वियामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष ‘वरस्तृतीय’ इत्युपासकजीवप्रश्नः । ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्रार्थमादन्यत्रास्मात्कृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे’ति चोपास्यप्रश्नः । ‘स त्वैमं प्रिं स्वर्ग्यमध्येऽपि मृत्यो मयूहि तं श्रद्धानाय मयम्’ इति चोपासनप्रश्नः । एवं ‘तस्याप्रकृतत्वादपि शरीरमेवाव्यक्तं न प्रधानम् । किंच प्रमाणांतरमप्यस्तीत्याह—

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथात्र ‘बुद्धेरात्मा महान् पर’ इति श्रुतौ कापिलतंत्रोक्तं महत्त्वं न भवति तस्यात्मशब्दविशेषणत्वात् तथाऽऽज्यक्तशब्दादपि प्रधानं न ज्ञेयमिति सिद्धान्तः । अप्रकृतत्वात् ; अतोऽत्र न प्रधानप्रसंगः । एवं चात्र भवतु, अन्यत्र प्रधानमेव कारणत्वेन श्रूयत इत्याशंक्याधिकरणमिदमारभ्यते—

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः श्वेताश्वतरोपनिषदि—

‘अजामेकां कोहितशुक्रकृष्णां वहीः प्रजाः सृजमानां सख्याः ।

अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य’ इति ॥

इह सर्वप्रपंचकारणत्वेन जन्मरहितत्वादजेति श्रूयमाणा प्रकृतिः सांख्यसिद्धा परा वेति संशये सांख्यसिद्धेति वक्तुं युक्तम् ; अजामिति जन्माभाववचनात् सर्वप्रजा-

१ मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकगामी भोक्ताऽयं जीवो-
स्तीत्येके नास्तीति चान्ये, अतस्त्वयानुशिष्ट उपदिष्टोऽहमेतन्निर्विचिकित्सितत्वं विद्यां ज्ञातुमि-
च्छामीति मृत्युं प्रति नचिकेता वरत्रयं पृष्ठवान्—स्वपितुः सौमनस्यमग्निविद्यात्मविद्या चेति; तेषां
वराणां मध्ये एष तृतीयो वर इत्यर्थः । २ नचिकेतसो मृत्युप्रदत्तवरत्रयस्वरूपं तु श्रीभाष्या-
देवाश्रयगतव्यम् । ३ धर्मात्तत्कलाच्च सुखादधर्मात्तत्कलाच्च दुःखात् कृतात्कार्यादकृतात्कारणात्
भूतादतीतात् भव्यादभाविनः चराच्चेन विद्यमानाद्रव्यत्रान्यदित्यर्थः । एवं मृतं यपश्यसि
तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतोवाक्यम् । ४ हे मृत्यो सः मर्त्यं दत्तवरत्वं स्वर्ग्यं स्वर्गदेतु-
कमग्निं अध्येषि सदा स्मरसि तेन त्वं तद्विषयां विद्यां वदेत्यर्थः । ५ प्रधानस्य । ६ कठव-
ल्ल्याम् । ७ कठवल्ल्याम् ।

कारणत्वाच्च, लोहितशुक्लकृष्णामिति वर्णोपलक्षितगुणत्रयावगमाच्च तदन्यस्याः कस्याश्चिदेवंविधत्वं न युक्तमिति प्राप्ते सिद्धांतः—न विधिपुत्रकपिलतंत्रसिद्धा प्रकृतिरिह कारणत्वेनोच्यते न हि जन्माभावमात्रेण तस्या एव प्रतीतिः ‘चमसवदविशेषात्’-यथाऽर्वाग्विलम्बमस इति मंत्रे भक्षणसाधनत्वयोगेन चमसारूपे पदार्थे प्रवृत्तस्य चमसशब्दस्य शिरसि प्रवृत्तौ ‘इदं तच्छिर एष हर्वाग्विलम्बमस’ इति वाक्यशेषे विशेष-दर्शनं तथाऽजामेकामित्यजान्शब्दस्य कपिलतंत्राभिहितप्रधाने प्रवृत्तौ अविशेषाद्विशेष-दर्शनाभावात् केवलया शब्दप्रवृत्त्या नायमजान्शब्दः कपिलतंत्रोक्तप्रधानविषयः । ननु तंत्रसिद्धायाः प्रकृतेरन्याजा कीदृशीत्यत्राह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥९॥

ज्योतिःशब्देन परब्रह्मसंज्ञो नारायण उच्यते । ज्योतिः परब्रह्म उपक्रमः कारणं यस्या एवंभूतेयमजा प्रकृतिरेवोच्यते । तु शब्दोऽवधारणार्थः । तथाहि तेनैव प्रकारेण नारायणकारणिकायाः प्रकृतेः प्रतिपादकं मंत्रं अधीयते एके तैत्तरीयशाखिनः । ‘अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जंतोः’ इति परब्रह्मोपक्रम्य ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि’त्यादिना समकृतिपुरुषस्य समस्तचेतनाचेतनविशिष्टस्य नारायणप्रकाशरूपसंकुचितांतर्यामिशक्तौ तिरोभूतस्य प्रपंचस्य ततः पुनरुत्पत्तौ सत्यां तस्य निक्षिप्तांतर्यामिशक्तिरूपब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनसमये तां ह्यजामिति पठन्ति, अतस्तैत्प्रत्यभिज्ञानादियं परब्रह्मकारणिकेति निश्चीयते; अतो न तंत्रसिद्धेयमिति वादो युक्तः । नन्विममजा नारायणकारणिकेत्यस्याः नारायणकार्यत्वमुच्यते कथम-स्यास्तादृश्या अजामित्यजन्मत्ववाद इत्याशङ्क्याह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनाशब्देन सृष्टिरुच्यते ।

‘छंदासि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं धन्यं यच्च वेदा वदन्ति ।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्धान्यो मायया संनिरुद्धः’ ॥ *

‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इति कल्पनोपदेशात् जगत्सृष्ट्युपदेशात् प्रकृतेः सृष्टत्वस्थूलत्वोभयावस्थाभ्यामजत्वपरब्रह्मकार्यत्वयोरविरोधः । तथाहि—

१ चिन्व । २ आधर्वर्षिका बृहन्नारायणोपनिषद्व्ययनवंतथ । ३ परब्रह्मणः सकाशात् ।

४ श्वेताश्वतरोपनिषदि अजामेकामिति श्रुतौ तस्यास्तंत्रसिद्धप्रधानेतरप्रकृतेरेव प्रत्यभिज्ञानात् । ५ श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

प्रलयकाले नामरूपे विहायाचिद्वस्तुरूपा प्रकृतिसंज्ञा मायापि स्वधामस्थस्य दिव्य-
विग्रहस्य नारायणस्य संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपप्रकाशे मूर्त्तरूपेण संलग्नाऽभवत् ।
अतः संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपस्य नारायणस्य शरीरतया तदानीमवतिष्ठते । इत्थं
'यस्य प्रकृतिः शरीरमि'ति श्रुतिर्हि वदति । एवं रीत्याऽस्यो अजात्वं सृष्टिसमये
नारायणविकसितांतर्यामिशक्त्या नामरूपोपेतत्वं हि कार्यत्वं नारायणस्य च कारण-
त्वमविरोधेन निश्चीयते । तथाहि स्कांदे रम्यते—'सकार्यमूलप्रकृतिः सकालाक्षर-
तेजसि । प्रकाशेऽर्कस्य रात्रीव तिरोभूता तदाभवत् ॥ सिद्धांशोऽभवत्तस्य
ब्रह्मांडानां यदा तदा । सकालाविर्बभूवादौ महामाया ततो हि सा' ॥
इति मन्वादिवत् । यथा आदित्यस्य सृष्टिसमये वस्वादिभोग्यरसाधारत्वेन मधुत्वं
कार्यत्वं च तस्य पुनः प्रलयकाले मन्वादिव्यपदेशानर्हात्यंतमूर्त्तरूपेणावस्थानाद-
कार्यत्वं च मधुविद्यायां प्रतीयते 'असौ वा आदित्यो देव मधुनैवादेता नास्तमेतैकल
एव मध्ये स्थाते'ति श्रुतेः । एवं प्रकृतेरजात्वं परब्रह्मकारणत्वेन कार्यत्वं चाविरुद्धम् ।
तस्मादजा न तत्र सिद्धा । पुनरन्यत्र कपिलतंत्रसिद्धानि पंचविंशतिसंख्यानि तत्त्वानि
श्रूयंत इत्याशंक्य तत्परिहर्तुमधिकरणांतरमारभ्यते—

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

राजसनेयिशाखाध्ययने श्रूयतेऽस्य विषयः—

'यस्मिन् पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं चिद्भान् ब्रह्माभूतोऽमुतमि'ति ॥

अत्र पंच पंचजनाः किं सांख्यसिद्धानि तत्त्वानि श्रुतिप्रसिद्धानि चेति संशयः । पंचविं-
शतिसंख्यायास्सांख्यशास्त्रप्रसिद्धत्वात् अत्र तद्वचोभासात् सर्वथा पंच पंचजना इति
तान्येव प्रतिपाद्यानीति प्राप्ते द्रुमः—पंच पंचेति पंचविंशतिसंख्योपसंग्रहादपि न
तान्त्रिकाणि तत्त्वानि यस्मिन्निति यच्चन्दनिर्दिष्टनारायणाधारत्वमपीषां प्रतीयते इति
तेभ्य एषां नानाभावात् पृथग्भावात् आकाशस्य प्रथग्निर्देशेन तत्त्वानिरेकाच्च
तत्रातिरेकस्तत्त्वानामधिकसंख्यात्वम् ; अतोऽग्रे न सांख्योक्तपंचविंशतितत्त्वप्रसंगः ।

१ श्वेताश्वतरोपनिषदुपदिष्टप्रकृतेः । २ यस्मिन् पंच पंचजना इति श्रुतौ । ३ तस्याः
सांख्यशास्त्रप्रसिद्धपंचविंशतितत्त्वसंख्याया अवभासात् । ४ सांख्यशास्त्रप्रसिद्धानि । ५ तत्त्वानाम् ।
६ सांख्यशास्त्रप्रसिद्धतत्त्वान्यः । ७ यस्मिन्पंच पंचजना इति श्रुत्युपदिष्टानां तत्त्वानाम् ।
८ आकाशस्य पृथग्विदेशे । ९ यस्मिन्पंचेति श्रुतौ ।

किंच पंचविंशतिसंख्योपसंग्रहोऽपि न युक्तः 'द्विक्संख्ये संज्ञायामि'ति संज्ञाविषयो ध्वयं समासः। तस्मात्पंचजना नाम केचित्ते पंचेति पंच पंचजना इत्युच्यन्ते सप्त सप्तर्षय इतिवत्। अतो न सांख्यतत्त्वप्रसक्तिः। के पुनरेत इत्यत आह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि'ति वाक्यशेषात् पंचजनसंज्ञकाः प्राणादयः पंचेति गम्यन्ते। अतो न तांत्रिक-तत्त्वप्रसक्तिः। पुनरुपपत्तिरुच्यते।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काष्णानां पाठे असत्यन्ने अन्नस्यान्नमिति शब्दाभावे सति 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि'त्युपक्रमगतेन ज्योतिषां ज्योतिःशब्देन पंच पंचजना इन्द्रियाणीति ज्ञायन्ते। ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि प्रकाशकं ब्रह्मेत्युक्त्वा ततः 'पंच पंचजना' इत्युक्ते सति तानि शब्दादिप्रकाशकानि पंचेन्द्रियाणीति गम्यन्ते।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

आकाशादिषु कार्यवर्गेषु कारणत्वेन सर्वत्र वेदांतवाक्यकलापे 'असद्वा इदमग्र आसीदिति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति, तद्देवं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति'त्यादिके ज्ञातविशेषणे ब्रह्मातविशेषपदार्थे च 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध' इत्यादिभिर्विशेषपदार्थमूचकवाक्यैर्यथा व्यपदिष्टस्य निर्दिष्टस्यात्मब्रह्माभिहितस्याप्राकृतदिव्यमनोहरमंगलमूर्त्तेः पुरुषाकृतेर्नारायणस्यैवोक्तेः न तांत्रिकप्रधानसंज्ञान्याकृतग्रहणं तथात्र विशेषैवाक्यदृष्टानामिन्द्रियाणामेवोक्तेः न तांत्रिकतत्त्वग्रहणम्। तत्र तांत्रिकतत्त्वग्रहणायोगः कथमित्यत आह—

१ माष्यदिनशास्त्रापठितश्रुतावपि प्राणशब्देन स्पर्शेन्द्रियं गृह्यते, वायुसंबंधित्वात् स्पर्शेन्द्रियस्य; चक्षुष इति चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियं अन्नस्येति प्राणरसनयोः तंत्रेणोपादानम् अन्नशब्दोदितप्रथिवीसंबंधित्वाद् प्राणेंद्रियमनेन गृह्यते; अघतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेन्द्रियमपि गृह्यते; मनसः इति मनःपंचत्वमप्यविरुद्धम्; प्रकाशकानि मनःपर्यंतानांन्द्रियाणि पंचजनशब्दनिर्दिष्टानि तत्रविरोधाय प्राणरसनयोस्तंत्रेणोपादानम्। २ यस्मिन्पंच पंचजना इतिश्रुतौ। ३ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः इत्यादिवाक्यशेषोपदिष्टानाम्। ४ यस्मिन्पंचेतिश्रुतौ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

‘सोऽकामयत बहु स्यामि’ति पूर्वनिर्दिष्टस्य सर्वज्ञस्यैव ‘असद्वा इदमग्र आसीदिति’ वाक्ये समाकर्षात् पूर्ववाच्याकृतशब्देनोक्तस्यैव ‘स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य’ इति वाक्येन सर्वांतर्यामिपुरुषाकारनारायणे समाकर्षाच्च यथा स एवावगम्यते तथात्रापि समाकर्षात्पञ्चजनानामिन्द्रियत्वावगतिरिति न विरोधः । गतः सांख्यतत्त्वाशङ्कामसंगः । पुनरपि जीवान्नारायणस्यान्यभावमुपपादयति—

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदि ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’त्युपक्रम्य ‘यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म सवै वेदितव्य’ इत्यादि वाक्यम् । इह वेद्यत्वेन श्रुतो नारायणो जीवो वेति संशयः । ‘एवैष आदित्ये पुरुषः तमेवाहमुपासे य एवैषश्चंद्रमसि पुरुषो य एवैष विद्युती’त्यादिपूर्ववाक्यसंदर्भे प्रकृतादित्यादिसकलपुरुषकर्तृत्वस्य जीवेऽपि विद्यमानत्वात् कर्मशब्दस्य शुभाशुभकर्मवाचित्वेन जीवसंबन्धात् सकलकर्मसंबन्धातीते नारायणे तदभावाच्च जीव एवायमिति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु कर्मशब्दस्यैतच्छब्दसामानाधिकरण्येन क्रियत इति व्युत्पत्त्या च जगद्वाचित्वात् जगत्कार्यवान्नारायण एवात्र प्रतिपाद्यः । न हि जीवे मर्यादं प्रादिपुरुषसंयुक्तसकलजगत्कर्तृत्वसंभवः । पुनराशङ्क्य परिहरति—

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

तद्यथा श्रेष्ठी स्वैश्वर्ये यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुक्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्तीति यदा मुक्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति जीवमुख्यप्राणलिंगदर्शनात् नासौ नारायण इति न वाच्यम् । पूर्वत्र प्रतर्दनविद्यायां व्याख्यातत्वात् इहापि पूर्वापरपर्या-

१ यस्मिन्पंचेति श्रुतावपि । २ प्राणस्य प्राणमिन्द्रियादिवक्ष्यशेषोपदिष्टानां प्राणादीनां समावेशात् । ३ गार्ग्याख्यकपिणा बालाकिना अजातशत्रुनामकस्य राज्ञः संवादः श्रूयते कौपीतकिब्राह्मणे; बालाकिरजातशत्रुणा ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणि संवेदितुं ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रम्यादित्यादिपुरुषाङ्गीवानुक्त्वा तूष्णीं बभूव; तमजातशत्रुर्भूपावादितयापोबशिश्वभृताय गार्ग्याय ब्रह्मोपदेशार्थमिदमाह । ४ शुभाशुभकर्मसंबन्धाभावात् । ५ वेद्यत्वेन श्रुत्युपदिष्टः । ६ यो वै बालाके इति श्रुतो । ७ यो वै बालाके इत्यादिश्रुतो वेद्यत्वेनोपदिष्टः पुरुषः । ८ प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य द्वाविंशत्तमसूत्रे प्रतर्दनविद्यायां कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदुपदिष्टप्रतर्दनविद्याविषयकप्राणाधिकरणांतर्गते । ९ बालाक्यजातशत्रुसंवादविषयककौपीतकिब्राह्मणोपनिषदपि ।

लोचनया ब्रह्मपरत्वे प्रकरणे स्थिते 'तदनु रूपंतयोन्यानि लिङ्गानि नेतव्यानि । पूर्वत्र हि उपक्रमे 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्मोपक्षिप्तं मध्ये च यस्य चैतत्कर्मेति सकलजगत्कर्तृत्व-मुक्तम् । परत्र चोपसंहारे 'सर्वान्याप्मनोऽपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमा-धिपत्यं पर्येति य एवं वेदे'ति ब्रह्मोपासनैकांतं सर्वपाप्मापहतिपूर्वकं स्वाराज्यं फल-मुक्तम् ; एवमस्य प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वनिश्चये जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि तत्परतयैव नेत-व्यानि । सूत्रार्थस्तु—जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् तथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते इत्यादौ भोक्तृत्व-रूपजीवलिङ्गात् अथास्मिन् प्राण एवैकया भवतीत्यत्र मुख्यप्राणलिङ्गाच्च स प्राणो 'भोक्ता जीव एवास्मिन्भरणेऽभिहितो न परमात्मेति चेत् इति संदिग्धते चेत् तद्व्या-ख्यातं परमात्मैवात्रोक्त इति तस्य संदेहस्योत्तरं पूर्वत्र प्रतर्दनविशयायां व्याख्यातम् । 'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते' इत्यादिकायाः श्रुतेरयमर्थः—यथा लोके श्रेष्ठी मुख्यः पुरुषः स्वैः स्वकीयैर्भृत्यैर्भोगोपकरणभूतैः साकं तत् लोकप्रसिद्धं भृत्यार्पितचतुर्विधान्नं भुङ्क्ते यथा वा ययैव स्वाः स्वकीया भृत्या अपि श्रेष्ठिनं मुख्यं पुरुषं भुञ्जति भोजयन्ते, अंतर्भावित-ण्यर्थोऽयं धातुः, नानारससंस्कृतान्नाच्छादनादिनोपजीवयन्तीत्यर्थः, एवमेव श्रेष्ठिब्रदेव एषः शरीरांतर्बर्त्ती प्रज्ञात्मा इंद्रियादिभ्यः प्रकृष्टज्ञाता जीवोऽपि एतैरात्मभिः शरीरां-तर्बर्त्तिचक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठातृभिरादित्यादिदेवैः शब्दादिविषयप्रकाशादिना भोगोपक-रणभूतैः साकं तद्वर्तितास्तत्तद्विषयान् भुङ्क्ते सेवते, एवमेव भृत्यब्रदेव एते आत्मानः इंद्रियाधिष्ठातारः सूर्यादिदेवाः एतमात्मानं शरीरामिमानवंतं क्षेत्रज्ञं भुञ्जति इतस्तत आनीयार्पितान् शब्दादिविषयान् भोजयन्ते; दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भयोरपि पक्षयोरेतदुक्तं भवति—यथा स्वामिभृत्ययोः स्वस्वकर्मफलभागिनोः परस्परसापेक्षवैषयिकमुखादिप्राप्तौ तत्तत्कर्मानुगुणमापितकरणकलेवरस्तत्तदंतर्यामिरूपः परमात्मैव हेतुर्नान्यथा तत्सिद्धि-स्तथा करणाधिपक्षेत्रज्ञचक्षुरादिकरणाधिष्ठातृसूर्यादिदेवानामप्यन्योन्यसापेक्षवैषयिकमु-खादिप्राप्तौ तत्तदंतर्यामिरूपः परमात्मैव हेतुर्नान्यथा तत्सिद्धिरिति तच्छ्रुतौ परमा-त्मनस्तच्चिदचिदंतर्यामित्वानुसंधानं प्रतिपिपादयिपितमिति यथाश्रुतोऽयं साम्प्र-दायिकोऽर्थः । पक्षान्तरं वदति—

१ परमहपरत्वानुकूलतया । २ जीवमुख्यप्राणापराणि । ३ अत्र भोक्तृ-त्वजीवलिङ्गे मुख्यप्राणलिङ्गे च तत्तदंतर्यामितया परमात्मैवोक्त इत्यर्थः । ४ यो वै बालाके इत्यादिके कौपीनक्रियाक्षणप्रकरणे । ५ परस्परसापेक्षवैषयिकमुखादिप्राप्तिसिद्धिरित्यर्थः । ६ तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते इत्यादिकायां श्रुतौ । ७ अन्यवाक्यानां ब्रह्मपरत्वे इति शेषः ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥१८॥

‘तौ ह मुत्तं पुरुषमाजग्मतस्तं हाजातशत्रुरामंत्रयांचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम-
राजञ्जिति स इह तूष्णीमेव शित्ये तद्बृह एनं यष्ट्या व्याचिक्षेप स तत एव समुत्त-
स्थावि’त्यत्र स प्राणदेहनामभिरामंत्रणे कृतेऽपि तदश्रुतम्; ततः परं यष्टिघाते सत्यु-
त्थानेन प्राणायतिरिक्तयष्टिघातज्ञातृजीवसद्भावप्रतिपादनं ‘तदतिरिक्तं तदंतर्गमिना-
रायणप्रज्ञापनार्थमिति ‘यत्रैप’ एतत् बालाके पुरुषोऽयिष्ट क वा एतदभूत् कुत एत-
दागादि’ति प्रश्नाद् ‘यदा मुत्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्येथास्मिन्प्राण एवैकया भवतीति,
सता सौम्य तदा संपन्नो भवति’ इत्यादिश्रुत्यंतरसमानार्थात् तत्प्रतिवचनाच्चावगम्यते।
तथा एके वाजसनेयिनो विस्पष्टमस्मिन्बालाक्यजातशत्रुसंवादे एतत्समानार्थमधी-
यते। तत्र हि ‘यत्रैप एतत्सुप्तोऽभूद्य एप विज्ञानमयः पुरुषः यत्रैप तदा भूः कुत एतदा-
गात्’ इति प्रश्नः। ‘यत्रैप तत्सुप्तोऽभूद्य एप विज्ञानमयः पुरुषः तदैतेषां प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय य एषोऽतर्हदय’ आकाशस्तस्मिच्छेत्’ इति प्रतिवचनम्; तस्मान्निखिल-
जगत्कर्मां सकारणशरीरजीवस्य सुपृष्ठावाश्रयभूतांतर्गमिशक्तिरूपो नारायण एवा-
र्त्त प्रतिपाद्योऽस्तीति सिद्धम्। पुनरिममेवार्थं सूत्रपदार्थेन स्पष्टयति-जैमिनिराचार्यस्तु
अन्यार्थं जीवेतरपरब्रह्मसद्भावप्रज्ञापनार्थं श्रुतौ जीवनिरूपणमस्तीति प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां मन्यते; अपि चैवं तथैव एके वाजसनेयिनः बालाक्यजा-
तशत्रुसंवादांतर्गतप्रतिवचनवाक्यं नारायणबोधकमस्तीति स्पष्टं पठंति। मैत्रेयीब्रा-
ह्मणे सर्वत्र जीवब्रह्मणोरेकशब्दविषयत्वे प्रतीयमाने सति कथं तयोर्वैलक्षण्यमिति
प्रश्नपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते-

१ वचनं अश्रुतं श्रवणविषयं न कृतम् । २ जीवातिरिक्तम् । ३ जीवांतर्गमि ।
४ जीवातिरिक्ताधिकरणभवनापादनविषयान्प्रश्नान् स्वयमेव चकार कैप इत्यादि; अयमर्थः हे
बालाके ! शयनमेतवथा तथैतत्पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानित्यधिकरणप्रश्नार्थः।
एतद्ब्रह्ममेकीभावो यथा स्यात्तथा काश्रयः सुप्तोऽभूदिति भवनायतनप्रश्नार्थः। शयनमवनयोरा-
धारं पृष्ट्वेतद्विधानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति कुत इति; एतदागमनं यथा स्यात्तथा कस्मादु-
द्वाधावस्थायामगात् उत्थानं कृतवानित्यर्थः । एतत्प्रश्नोत्तरदानासमर्थं बालाकिं मत्वा स्वयमे-
वोत्तरमाह यदा सुप्त इत्यादि । ५ तदा । ६ कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदुपदिष्टप्रश्नोत्तरसमा-
नार्थम् । ७ आकाशशब्दो हि परमात्मनि प्रसिद्धः दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इति । ८ कौ-
पीतकिब्राह्मणापनिषदुपदिष्टप्रश्नोत्तरश्रुतौ । ९ तौ ह मुत्तं पुरुषमित्यादिकायाम् । १० एवं च
पुरुषकर्तारं वेदितव्ये परमात्मनि कौपीतकिब्राह्मणवाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यारभ्य 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि श्रूयते । इहात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यैर्भोगप्रीतियुक्ततया संसारित्वावगमात् अत्र प्रतिपाद्यमानो जीव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयामः—नारायण इति; कुतः, 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं इदं सर्वं यद्यमात्मेत्यादेर्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादि'—त्यवसानस्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य मोक्षज्ञानप्रदातरि सर्वज्ञे नारायणेऽन्वयात् । भोगप्रीतियुक्तस्यानाद्यविधायुतस्य नारायणज्ञानमंतरा मोक्षानर्हस्य जीवस्यानुवादेन तदंतर्यामिनारायणप्रतिपादनाविरोधः । कथमिह सर्वत्र जीवशब्देन नारायणाभिधानमिति चेत्तदिदं मतांतरेणोपपादयति—

प्रतिज्ञासिद्धेल्लिंगमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

'आत्मनि खल्वरे दृष्ट' इत्यादिनोक्तमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञायाः सिद्धेः सिद्धये जीवस्य परमात्मकार्यतया तदव्यतिरिक्तत्वं ज्ञापयितुं जीवशब्देन नारायणस्य लिंगमभिधानमित्याश्मरथ्यो मेने ।

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति एवमुक्तप्रकारेण उत्क्रमिष्यतः शरीरं विहाय गमिष्यतो मुक्तजीवस्य ब्रह्मभावाजीवशब्देन ब्रह्माभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मेने ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतौ शरीरभूते जीवात्मनि नारायणस्यात्मतयावस्थानधवणाजीवशब्दवाच्यत्वं नारायणस्येति काशकृत्स्नो मेने । इदमेव मतं सूत्रकारस्य त्रयाणां जैमिनिप्रभृत्याचार्याणां मतेषु परस्परं किंचिद्विरोधात् सूत्रकारमतानुसारिकाशकृत्स्नमतमेव सिद्धांततयाऽवगंतव्यं तदेव श्रुतिस्मृत्यभियुक्तसंमतमस्ति ।

१ बृहदारण्यके । २ आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीदिति प्राक् मृष्टेरकवावधारणात् यथा सुवीतात्पावकाद्विस्फुलिगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः तथाऽक्षराद्विधाः सांख्यभावाः प्रजायन्ते तत्रैवापि संतीत्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवोत्पत्तिश्रवणात्तस्मिन्नेवाप्ययश्रवणाच्च जीवस्य परमात्मकार्यत्वम् । ३ परमात्माऽभिन्नत्वम् ।

पूर्वं “जन्माद्यस्य यत” इति द्वितीयाधिकरणे ‘यतो वा इमानि भूतानी’ति पंचमी-
विभक्तिविशिष्टश्रुत्युदाहरणेनांतर्यामिन्नक्तिरूपनारायणस्य जगदुपादानत्वं सामान्येन
सूचितं तद्विशेषतः समर्थयितुमिदमधिकरणमारभ्यते—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् ॥ २३ ॥

‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदिति, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत
आकाशाद्वायुरिति, सोऽकामयत बहु स्यामिति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं
तदैक्षत बहु स्यामि’त्यादीनि वाक्यान्यस्य विषयः। एतेषु प्रसिद्धं निमित्तोपादानोभय-
कारणत्वं ब्रह्मणो युक्तं नवेति संदेहः। संदेहस्य बीजं तु लोके निमित्तस्य कुलालादेरु-
पादानमृत्पिंडादिभावादर्थनेनोपादानस्य मृत्पिंडादेर्निमित्तकुलालादिभावादर्थनेन च
प्रतीयमानस्तयोरत्यंतभेद एव। अत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते—यद्यपि तदैक्षतेत्यादिश्रुतिभिः
सर्वज्ञं परब्रह्मैव प्रपंचकारणत्वेन प्रतिपादितं तथापि ‘गौरनाद्यंतवती सा जनित्री
भूतभाविनी’त्यादिश्रुतिभिः प्रपंचोपादानत्वेन तु प्रधानमेव प्रतिपाद्यते इति प्रतीयते;
नहि श्रुतयः सर्वज्ञस्यापरिणामिनोऽधिष्ठातृस्तस्याधिष्ठेयादचेतनात्परिणामिनः प्रधा-
नादृते प्रपंचकारणत्वं प्रतिपादयंति। तथाहि ‘निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंज-
नम्; स वा एष महानज आत्माऽजरोमर’इति, ‘विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्
ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः॥ म्रियते पुरुषार्थीश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत्’इ-
ति॥ तथा प्रकृतिमुपादानतयाधिष्ठायैव परमात्मा निमित्तभूतः सन् प्रपंचं सृजति इति
श्रूयते स्मर्यते च—‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदिति, ‘प्रयोध्यक्षेण प्रकृतिः म्रियते
सचराचरमिति। अतः प्रपंचसर्जने परब्रह्म निमित्तकारणमेव नोपादानम्। उपादानं तु
तदधिष्ठितं प्रधानमेव। कुतः, असंभवात्; असंभवो हि घटं कुर्वाणः कुलालः स्वयमेव
मृत्पिंडीभूय घटं न निर्मिमीते; तथा पटं निर्मिमाणः कुर्विदः स्वयमेव तूलतंतुरूपीभूय
पटं न करोति; यदि स्वव्यतिरिक्तेनोपादानकारणभूतेन मृत्पिंडादिना निमित्त-
भूतः स्वयं कुलालादिः कर्तुमीहते तदा तु घटादिनिर्माणं संभवत्येव; एवं
च सति नैकस्मिन्संभवति निमित्तत्वमुपादानत्वं च जगत्कार्यं प्रतीति। किंच लोके
ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेत्वेव कुलालादिषु दृश्यते; बहुकारकपूर्विका च क्रिया-
फलसिद्धिर्हि दृश्यते; अतः ‘स ईक्षां चक्रे स प्राणमसृजते’त्यादिश्रुतिषु परब्रह्मण ईक्षा-
पूर्वकप्रपंचकर्तृत्वावगमादनेककारकसाध्यत्वाच्च कार्यस्य निमित्तभूतस्यैकस्य ब्रह्मण

१ क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसंकल्पेन मयाव्यक्षेणेक्षिता सचराचरं जगःसूयते।

उपादानत्वं न संभाव्यते। निष्प्रयोजनं च निमित्तस्य ब्रह्मण उपादानत्वकल्पनम् ; विनापि तत्कल्पनमुपादानभूतप्रकृतितो विश्वरूपकार्यनिष्पत्तेः कुलालादिकस्य मृत्पिण्डादेः पृथक्त्वेऽपि घटादिकार्यनिष्पत्तिदर्शनादिति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्निमित्तकारणं च ब्रह्मैवाभ्युपगंतव्यं नतु केवलं निमित्तकारणमेवेति निश्चीयते। कुतः प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् ; प्रतिज्ञा तावत् 'स्तब्धोऽस्युततमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति श्रूयमाणस्यादेशशब्दाभिहितस्यैकस्य परमात्मनो विज्ञानेन सर्वचिदचिद्वस्तुविज्ञानविषया दृष्टांतश्च 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथा सौम्यैकेन लोहमणिना विज्ञातेन यथा सौम्यैकेन नखनिकृंतनेने'ति मृत्पिण्डादेरुपादानकारणस्य विज्ञानात् घटादिसर्वकार्यविज्ञानविषयः। यदि ब्रह्मणो निमित्तकारणमात्रत्वं तदा तद्विज्ञानेन सकलप्रपंचविज्ञानं न संभवति; नहि कुलालादिविज्ञानेन घटादिकार्यं विज्ञायते; अतो निमित्तभूतस्य ब्रह्मण उपादानत्वे तूपादानभूतमृत्पिण्डादिविज्ञानेन घटादितत्कार्यविज्ञानवत् सूक्ष्मभावापन्नचिदचिद्वस्तुविशिष्टांतर्यामिरूपोपादानभूते ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं कार्यं जगद्विज्ञातमेव भवति। कारणमेवावस्थांतरमापन्नं कार्यं न द्रव्यांतरमिति कार्यकारणयोरभेदतयावस्थितमृत्तिकादितद्विकाररूपदृष्टांतानुपरोधदर्शनेन तदुपपादकप्रतिज्ञासमर्थनान्निमित्तभूतं ब्रह्मैवोपादानमुच्यते। यत् प्रतिज्ञादिना निमित्तोपादानयोरसामानाधिकरण्यं श्रुत्यादिना प्रतीयते इत्युक्तं तदसत् ; प्रतिज्ञाविषयकश्रुतौ तयोः सामानाधिकरण्यावगमात्। 'सदेव सौम्येदमग्न आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति जगत्सर्गाद् पूर्वमेकत्वावधारणाद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रंतरप्रतिषेधाच्च। प्रतिज्ञाविषयकश्रुतेरयमर्थः—आरुणिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं प्रत्याह, किं, हे श्वेतकेतो त्वं स्तब्धोसि उत तथापि तमादेशं आदिश्यते प्रशिष्यतेऽनेनेत्यादेशः करणे घञ् 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि मूर्याचंद्रमसौ विश्रुतौ तिष्ठत' इत्यादिश्रुतेः घञः करणविहितत्वेऽपि कर्ता विवक्षितः, तमादेष्टारं अप्राप्त्यः गुरुं प्रति पृष्टवानसि; स कीदृग्विध इत्यपेक्षायां तं विशिनष्टि येन आदेष्टा निमित्तभूतेन अधिष्ठात्रोपादानभूतेन परमात्मना विज्ञातेन तच्छरीरभूतमविज्ञातं सर्वं चिदचिद्रूपं जगद्विज्ञातं भवतीति निमित्तोपादानतयोः सामानाधिकरण्यमवगम्यते; अन्यत्स्यष्टार्थमिति। नन्वेवं च सति

१ तस्य ब्रह्मण उपादानत्वकल्पनम्। २ निमित्तमात्रब्रह्मविज्ञानेन। ३ चिदचिद्विशिष्टांतर्यामिकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानविरोधाभात्रोपपादकप्रतिज्ञासमर्थनात्।

‘गौरनाथंतवती सा जनित्री भूतभाविनी ।

विकारजननीमज्ञामप्तरूपमजां ध्रुवाम् ’ ॥

इत्यादयः श्रुतयः प्रकृतेराद्यंतवदभावेन नित्यत्वजगदुपादानत्वयोर्वोधिका विरुध्यंत
इति चेत्तत्रोच्यते-तत्रापि प्रलये मूर्क्षमभावापन्नाविभक्तनामरूपकारणावस्थचिदचिद्वि-
शिष्टांतर्यामिरूपं ब्रह्मैव प्रकृतिशब्देनाभिधीयते; ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यथात्मनः सर्वं
वेद यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयादि’त्यादौ तदन्व-
यातिरिक्तवस्त्वंतराभावेन ब्रह्मात्मकत्वश्रवणात् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतदात्म्यमिदं
सर्वमि’त्यादौ कार्यावस्थस्य कारणावस्थस्य च समस्तस्य जगतःशरीरशरीरिवदपृथ-
क्तया ब्रह्मात्मकत्वश्रवणाच्च । यदुक्तं नैकस्मिन् संभवति निमित्तत्वमुपादानत्वं च जग-
त्कार्यं प्रति; कार्यस्यानेककारकसाध्यत्वाच्चिमित्तस्यैकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं न संभा-
व्यत इत्यादि; अत्रोच्यते-स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिःक्षराक्षरविलक्षणस्यानवधिकाति-
शयासंख्येयकल्याणगुणगणस्याधिष्ठातुः सत्यसंकल्पस्याचित्यापरिमेशक्तैर्युगपत्सा-
क्षात्सदा स्वतः सर्वज्ञस्यैकस्य परब्रह्मण एवोभयकारणवत्त्वमनेककारकसाध्यविचित्र-
कार्यनिर्माणपटुत्वं चोपपद्यते । ‘ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो यावापृथिवी’त्यादौ
निमित्तभूतस्य ब्रह्मणः स्वसंकल्पेन विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टविभक्तनामरूप-
स्थूलचिदचिद्वस्तुरूपशरीरतया परिणामश्रवणात् मूर्त्तिपडादेरचेतनस्य तु ज्ञानेक्ष-
णादिधर्मायोगेनाधिष्ठातृत्वासंभवात् ज्ञानादिधर्मवतोऽधिष्ठातुः कुलालादेरपि सत्यसं-
कल्पत्वादिगुणायोगेन विचित्रपरिणामपूर्वकसृष्टिनिर्माणासंभवाच्च तथात्वं नोप-
पद्यते । एवं च सति ब्रह्मणो जगतो निमित्तत्वोपादानत्वप्रकारः स्पष्टतया वर्ण्यते ।
स्वधामस्थो दिव्यमनोहरमंगलमूर्त्तिः परमात्मा चिदचिद्व्यतिरिक्तः सन् स्वेच्छया
संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपस्वरूपकाशे मूर्क्षमभावेन संलग्नमंतर्यामिशक्तिविशिष्टत्वात्त-
च्छरीरभूतं नामरूपविभागानर्हं प्रकृतिपुरुषादिसकलचेतनाचेतनरूपविभं प्रलयकाले
यदस्ति तत् सर्वं सृष्टिसमये विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टतया स्थूलभावाहं विभ-
क्तनामरूपं करोतीति तस्य जगन्निमित्तकारणत्वं विज्ञायते; प्रलयकाले मूर्क्षमभा-
वापन्नाविभक्तनामरूपकसकलचेतनाचेतनशरीरकं अतएव चेतनाचेतनशरीरि चेत-
नाचेतनविशिष्टं संकुचितांतर्यामिरूपं कारणावस्थं मूर्त्तिपदमुत्कर्षादिस्थानीयं परब्रह्मणो

१ नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायारभुतकारणायैति, गजेंद्रकृतभगवत्स्तुतिपद्ये
अदभुतकारणायैतिपदव्याख्यानं श्रीधरस्वामिनो निमित्तस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वेऽपि विरोधाभा-
वमाहुः कारणत्वेऽपि यदादिबद्धिकारं वारयति अदभुतकारणायैतीति ।

यत् स्वरूपं तज्जगत उपादानकारणम् । तदेव सृष्टिकाले ततो व्यतिरिक्तनिमित्तभूत-
दिव्यविग्रहपरमात्मेच्छया विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषादिसकलचिदचिद्वस्तुशरीरकं स्थू-
लभावापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं स्थूलचिदचिद्वस्तुगृहप्रका-
शकं घटकुंडलादिस्थानीयं निमित्तभूतस्य परब्रह्मणो विकसितांतर्यामिरूपं कार्याव-
स्थं भवतीति विज्ञायते । परब्रह्मणोऽंतर्यामिरूपेण कार्यानुस्यूतत्वे ततः पृथग्भूतत्वे
च श्रुतिः— ‘अग्रियैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः’ ॥

इत्येवं परब्रह्मणा निमित्तस्य चिदचिद्वस्तुविशिष्टांतर्यामिशक्तेः संकोचविकाशाभ्यां
जगतः प्रलयोत्पत्तिस्थितयो भवति । एवं च सति स्वधामस्थं परमात्मस्वरूपं जगतो
निमित्तं कारणं तस्यैव परमात्मनः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टमंतर्यामिरूपमुपादानका-
रणमिति विवेकः । ननु कार्यावस्थस्य शरीरिणोऽंतर्यामिरूपस्य ब्रह्मणः शरीरभूतचि-
दचिद्वस्तुगतविकारवचं संभवतीति चेन्नैवं शक्यम् ; कुतः, चिदचिद्वस्तुशरीरस्यांतर्या-
मिशक्तिरूपस्य परब्रह्मण एवोपादानत्वेऽपि चेतनाचेतनगतविकाराणामस्पर्शदर्शनाय
‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया संनिर्मुद’ इति व्यपदेशात् ।
ननु निरीश्वरसांख्यतंत्रसिद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोर्योगत्कारणत्वे को दोष इति चेत्तत्र
श्रुतम्—अत्र पक्षे पुरुषस्योदासित्वमकर्तृत्वं चोक्तं जडायाः प्रकृतेश्च जगत्कर्तृत्वं सर्वात्म-
सर्वनियामकपरब्रह्मणस्तयोरुभयोनियम्यत्वात्मत्वहीनत्वं चोक्तम् । एवं सांख्यतंत्रोक्तौ
परब्रह्मनियम्यत्वात्मत्वरहितयोरुदासिजहयोः प्रकृतिपुरुषयोर्योगत्कर्तृत्वासंभवात् त-
दुक्तौ श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च कारणत्वासंभवः । अतो निरीश्वरसांख्यतंत्रोक्तयोस्तयो-
र्योगत्कारणत्वं श्रुतिस्मृतिविरुद्धमिति सिद्धांतः । सेश्वरसांख्यतंत्रोक्तयोः परब्रह्मांतर्या-
मिशक्तिविशिष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोर्योगदुत्पत्त्यादिकं परब्रह्मेच्छया संभवति, अतो न
विरोधः । निरीश्वरसांख्यतंत्रोक्तप्रकृतिपुरुषस्वरूपमुक्तं धन्वंतरिमुत्रे ‘उभावप्यनादी
उभावप्यनन्तावुभावप्यलिंगावुभावपि नित्यावुभावप्यपरावुभावपि सर्वगतावि’ति । ‘न
विद्यते परो याभ्यां तावपरौ इति निरीश्वरसांख्यतंत्रसिद्धांतः । सेश्वरसांख्यतंत्रोक्त-
प्रकृतिपुरुषयोः परमात्माधीनत्वं तस्मादुत्पत्त्यादिकं च श्रीमद्भागवते भगवद्गीतायां
स्कांदे च स्मर्यते—‘कालवृत्त्यानुमायायां गुणमय्यामथोक्षजः, पुरुषेणात्मभूतेन
वीर्यमाधत्त वीर्यवान्’ इति, ‘त्वत्तः पुमान् समधिगम्य ययास्य वीर्यम्’ इति,
‘स एष प्रकृतिं मूर्त्तां देवीं गुणमयीं विभुः, मद्विज्यैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया’
इति, नान्यत्र मद्भागवतः प्रधानपुरुषेश्वरादिति, प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु

चरणः पुरुषोत्तमस्येति, 'पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः । श्वनुवंत्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात्' इति, 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति, 'यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि ॥ तदिच्छया तिरोयान्ति स त्वेको वर्तते प्रभुः' इति, सिद्धसाधामवत्तस्य ब्रह्मांडानां यदा तदा । सकालाविर्बभूवादौ महा-माया ततो हि सा ॥ तां कालशक्तिमादाय वामुदेवोऽक्षरात्मना । सिद्धस्यैक्षत यदा सा चुक्षोभ तदैव हि ॥ तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने' इति, प्रभामभावतोर्वा गुणगुणिनोरेकात्मन्यायेनोपादानस्यांतर्यामिरूपस्य निमित्तेतरत्वं नास्तीति विज्ञापयितुं हेत्वंतरं वदति-

अभिधयोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिषु संकुचितांत-तर्यामिरूपेण नामरूपादिविभागशून्यग्रहप्रचिदचिद्वस्तुशरीरकः कारणावस्थोऽहं विक-सितांतर्यामिशक्त्या संविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकः स्यामिति निमित्तभू-तस्य स्रष्टृरूपस्यैक्षितुः सर्वज्ञस्य परब्रह्मण एव स्थावरजंगमविचित्रजगदाकारेण या अभिध्या बहुभवनचितनं तस्या उपदेशात् निमित्तकारणादन्यदुपादानकारणं नास्तीति ब्रह्मण एव जगत उपादानत्वं निमित्तत्वं च निश्चीयते, तदेव स्पष्टं दर्शयितुं सूत्रांतरमाह-

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

न केवलं प्रतिज्ञादृष्टांताभिधयोपदेशादिभिरेवायेमर्थो निश्चीयते किंतु, साक्षात्म-त्यक्षमेव वेदांतवाक्येषु उभयाम्नानात्-उभयोः कारणयोः आम्नानादभ्यसनात् जगत उपादानं निमित्तं च ब्रह्मैव ध्रूयते; तथाहि 'किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी'त्यारभ्य 'यदध्यतिष्ठद्दधुवनानि धारयन्नि'त्यंतेन वाक्येनोपादाने निमित्ते च पृष्टे सति 'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी'त्यारभ्य 'ब्रह्माध्यतिष्ठ-द्दधुवनानि धारय'न्नित्यंतेन वाक्येन ब्रह्मैवोपादानं निमित्तं चास्तीत्युत्तरं साक्षादा-म्नायते । उक्ते'र्धे प्रमाणांतरमस्तीत्याह-

आत्मकृतेः ॥ २६ ॥

'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति वाक्ये आत्मनः स्वस्य जगदाकारत्वेन नाराय-णस्य कृतिरवगम्यते; अतः स एवोपादानं निमित्तं च विज्ञायते । ननु स्वभावतोऽस्पृष्ट-

सकलचेतनवर्त्तिदोषमात्रकलंकः निःसीममंगलगुणरत्नाकरो निरंकुशनित्यसिद्धवैभवः
प्रपंचातीतः पुरुषोत्तमाभिधानारायणो विचित्रानंतपुरुषार्थास्पदविचित्रचिदचिन्मिश्र-
प्रपंचरूपेण कथं वर्त्तते इत्यत्राह—

परिणामात् ॥ २७ ॥

नित्यशुद्धानंदस्य निरतिशयमंगलस्वभावस्य दिव्यमूर्त्या स्वधामस्थस्य जगन्नि-
मित्तकारणभूतस्य परब्रह्मणः संकुचितांतर्यामिशक्तिविशिष्टमविभक्तनामरूपातिस्मृ-
चिदचिद्वस्तुरूपं शरीरमुपादानकारणभूतं आत्यंतिकमलये सति स्वप्रकाशे मूर्ध्मत्वे-
नादृश्यमभूत् तद्रूपेण तस्यापि जगदाकारत्वं युक्तमेव; तेच्छरीरकस्य परब्रह्मणः
स्वसंकल्पेन विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुरूपशरीर-
त्वेन परिणामात् सर्वमविरुद्धम् । ननु कारणविकृतिरूपो हि परिणामः, पूर्वावस्थापरि-
त्यागेनावस्थांतरापत्तिः परिणाम उच्यते; एवं च सति परब्रह्म निर्विकारादेः स्वध-
र्मात्कथं न चलेदिति चेत् यथा तस्य निमित्तस्योपादानत्वेऽपि विकारादिस्पर्शो न
स्यात्तथा तस्य परिणामोऽपि न संभवति । ननु कोऽयमपूर्वः परिणामः? तच्छब्दे वयं
कुतूहलिनः स्मः, अतः कथ्यतामिति चेच्छृणु, वयं ब्रूमः—‘पृथिव्यप्सु लीयते आपस्तेजसि
लीयते तेजो वायौ लीयते वायुराकाशे लीयते आकाशमिन्द्रियेषु इंद्रियाणि तन्मात्रेषु
तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे
लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवति’ इति, सदेव सौम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमिति, ‘प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी,
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयन्ते परमात्मनि ॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तम’
इति, ‘एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रय’ इति, ‘यदा च मायापु-
रुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि । तदिच्छया तिरो यांति स त्वेको वर्त्तते प्रभुः’
इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु ‘न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि’ति वक्ष्यमाणसूत्रे च कार-
णावस्थं मूक्षं प्रकृतिपुरुषादिसकलचेतनाचेतनवस्तुपरमात्मनोऽक्षररूपमकाशेऽव्यक्त-
भावेन संलग्नमभूदित्युक्तम्; अतः परमात्मानमेकमद्वितीयं वदन्ति बुधाः । नन्वेकत्राक्षर-
तेजसि लीनमित्युक्तमन्यत्र परमात्मनि लीनमिति च पृथक् पृथक् कथं लीनतेति चेत्त-
त्रोच्यते—अक्षररूपतेजःपरब्रह्मणोः प्रभाप्रभावतोरिवाभेदविवक्षयाऽक्षरतेजसि लीन-
मपि तत् परमात्मनि लीनमिति वदन्ति; परमात्मन्येव तत्संलग्नमित्युक्तौ तु सकलदो-

पराधर्मात्तस्यातिशुद्धस्य परमात्मनः समस्तचेतनाचेतनगतदोषसंबन्धापत्तिर्भवेदतो नैवं वाच्यम्; यतस्तस्य संकुचितांतर्यामिशक्तिविशिष्टं यत्सूक्ष्मचिदचिद्वस्तु भवति अतस्तत्परमात्मशरीरभूतं वदन्ति । तदा दिव्यमूर्त्तिपरमात्मनश्चिदचिद्विशिष्टाया अंतर्यामिशक्तेरेव संकोचो नतु निमित्तभूतस्य स्वस्य; उत्पत्तिकाले च विभक्तनामरूपकस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरे आत्मतया स्थितायास्तस्यांतर्यामिशक्तेरेव विकाशरूपपरिणामो नतु स्वस्य; एवं तस्मिन् निर्विकारत्वादिधर्मक्षतिर्न स्यात्; स्वेच्छया परमात्मनोऽन्तर्यामिशक्तेः संकोचविकाशाभ्यां चेतनाचेतनवस्तुद्वन्द्वस्य सूक्ष्मस्थूलभावौ भवतः । तदंतर्यामिशक्तिविकाशेन चेतनाचेतनानां स्थूलभावप्राप्तिः श्रूयते 'सोऽकामयत बहु-स्यामि'ति नामरूपादिविभागरहितः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः कारणावस्थो नारायणोऽहं संविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरको भवेयमिति सः संकल्पमकरोत् ततश्चेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति स्वशरीरभूतं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तु स्वप्रकाशाद्विभज्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशदिति स्वतेजसो विभक्ते चिदचिद्वस्तुनि स्वयं विकसितांतर्यामिशक्तिरूपात्मतया प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना सदसत्पंचरूपेण बहुधा परिणतोऽभवदिति पुरुषस्य बाल्लक्ष्युक्तत्वादित्यत्र ब्रह्मणो जगच्छरीरिणः कारणत्वं कार्यत्वं च । पुनस्तदेव स्पष्टं दर्शयितुमिदं सूत्रमाह—

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि'त्यादिषु सकलस्य प्रकृतिपुरुषादिस्वावरजंगमांतस्य भूतवर्गस्य परमात्मा योनित्वेनाधीयते; हि यस्माद्धेतोः स योनिरिति गीयते तस्मादुपादानमपि ब्रह्मैवेति विज्ञायते; योनिशब्दश्च उपादानकारणबोधक इति यथोर्णनाभिः सृजते गृहीते चेति वाक्यशेषाद् ज्ञायते; अतो जगत उपादानं निमित्तं च परब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना एतेन एतदन्तेन व्याख्यानीकृतेन न्यायकलापेन सर्वे ब्रह्मस्वरूपाभिधायिन उपनिषद्वाक्यसमूहाः उपासनबोधकाः पुरुषमृक्तादयो मंत्रब्राह्मणविभागाश्च स्मृतीतिहासपुराणाभियुक्तमृक्तिविशेषाश्च व्याख्याता इति अध्यायसमाप्तिद्योतिका द्विरुक्ताः । वेदादिषु यत्र यत्र चेतनेऽथवाऽचेतने जगत्कारणत्वादि श्रूयते तत्र तत्र प्रमाणवचनेषु तदंतर्यामी नारायण एव बोध्यः, यत्र यत्रापुरुषार्थविकाराज्ञत्वादिको धर्मस्तत्र तत्र नारायणस्य परब्रह्मणः शरीरं चिदचिद्वस्तुवै

बोध्यमिति सर्वं निरूपणं समंजसमेवेति 'सिद्धम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविर-
चिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकब्रह्मसूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ-
पादः समाप्तश्चाध्यायः ॥४॥

श्रीसहजानंदाय नमो नमः ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमपादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसंगात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सविदानन्दस्वरूपे सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिकत्वादिगुणकृतस्वरूपलक्षणे स-
कलजगज्जन्मादिकृतोपलक्षणे सर्वचेतनाचेतनविलक्षणे समस्तदोषकलंकवर्जिते सर्वा-
त्मनि स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचित्यनित्याद्भुतनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगं-
ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यसंख्यस्वरूपगुणगणविशिष्टे हरिकृष्णवासुदेवपरमात्मपुरु-
षोत्तमादिनामके परमकारुणिके परब्रह्मणि नारायणे निखिलवेदान्तवाक्यानां तदनुगु-
णानां स्मृत्यादीनां च तात्पर्येण समन्वयोऽभिहितः । इदानीं द्वितीयेनाध्यायेन तस्य
समन्वयस्य वेदांतविरुद्धस्मृतितर्कादिभिः प्राप्तो विरोधः परिह्रियते । प्रथमं सांख्यस्मृ-
तिविरोधः परिह्रियते । अस्मिन्सर्वत्र पूर्वोक्तसमन्वयो विषयः । इह वैदिकसमन्वयस्य
सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति नवेति संदेहः । कथमिति चेत्तत्रोच्यते-ब्रह्मणो जगत्कारण-
त्वं वेदोऽपि धत्ते, कपिलस्मृतिश्च प्रधानस्य । विरिंचिमुतः कपिलो हि महातपस्वी तत-
स्तद्वचनमपि प्रमाणमेव; वेदोऽपि भगवानखिलप्रमाणसर्वभौमः स चाप्रामाण्यगंधमपि
न सृष्टे-तस्मादनयोः कस्य केन वाध इति संशयप्राप्तिः । अत्र सांख्यस्मृतेर्धर्मादिप्र-
तिपादनेऽनवकाशत्वेन कारणवादे प्रबलत्वात् वेदस्य धर्मादिप्रतिपादने सावकाश-

१ चतुर्थपादे अधिकरणानि ६ सूत्राणि २९ । २ ब्रह्मव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं
तस्य शरीरं श्रुतिशतप्रशिद्धमस्ति तदस्यस्येति शरीरं ब्रह्म तदधिष्ठित्य प्रवृत्तं शास्त्रं
शारीरकमिष्यभियुक्तेरभिधीयते । ३ द्वितीयाध्याये । ४ सर्वेषु चतुर्षु पादेषु । ५ प्रथमाध्यायो-
क्तवेदांततदुपबन्धकस्मृत्यादिवाक्यसमन्वयः ।

तथा कारणवादे दुर्बलत्वात् यर्मादिप्रतिपादनेऽनवकाशया सांख्यस्मृत्या कारणवादे वेदस्य संकोच उचित इति चेद् यदति पूर्वपक्षी—तर्हि वयं नेति वदामः । अन्यासां वेदाविरोधिनीनां मन्वादिस्मृतीनां वैदिके कारणवादान्वयेऽनवकाशदोषप्रसंगात् । 'आसीदिदं तमोभूतेमि'त्यारभ्य, 'ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदं, महा-भूतादिमत्तेजः प्रादुरासीत्तमोनुदम् । सन्निधाय शरीरात्स्यात्सिद्धध्रुविविधाः प्रजाः । अप एव ससज्जादौ तामु वीर्यशुपासृजदि'ति मनुः । भगवद्गीतासु च 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं मवर्तत' इति । स्कान्दे च 'यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि । तदिच्छया तिरोयाति स त्यक्तो वर्त्तते प्रभुरिति॥ सिद्धसायाभवत्तस्य ब्रह्मांडानां यदा तदा । सकालाविर्बभूवादौ महामाया ततो हि सा ॥ तां कालशक्तिमादाय वामुदेवोऽक्षरात्मना । सिद्धयैक्षत यदा सा चुक्षोभ तदैव हि ॥ तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जगिरे मुने' इत्यादिभिः कारणवादिनीभिर्मन्वादिस्मृतिभिरनुमेयश्रुतिमूलायाः प्रधानकारणवादिन्याः सांख्यशास्त्राभिधकपिलस्मृतेरेव बाधः परमप्रामाणिकरामानुजप्रभृत्याचार्यैः परिगृह्यते । सूत्रार्थो वर्ण्यते—स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः—वैदिके परब्रह्मकारणवादान्वये प्रधानकारणवादिन्याः सांख्यस्मृतेः अनवकाशो योऽनवकाशभावः स एव दोषप्रसंगो मंतव्य इति चेन्न, कुतः; अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्—अन्यासां वेदानुकूलानां मन्वादिस्मृतीनां वैदिके कारणवादान्वये योऽनवकाशो भवेत्स एव दोषप्रसंगो मंतव्यः, स त्वत्र न प्रतीयते, अतस्ताभिः सांख्यस्मृतेर्बाधो युक्तः ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

इतरेषां मन्वादीनां परमप्रामाणिकानां सर्वज्ञानां स्मृतिषु विधिमुत्कपिलस्मृत्यभिहितस्य प्रधानकारणत्वस्य अनुपलब्धेः प्रधानकारणवादिनी स्मृतिरवेदमूलैवेति वक्तुं युक्तम्; अतः सांख्यस्मृत्या वैदिकसमन्वयस्य न संकोचः ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

अष्टांगयोगप्रतिपादिनी विधिमुनोर्हिरण्यगर्भर्षेयोंगस्मृतिरपि प्रधानकारणत्वमेव वदति विधितनयकपिलस्मृतिवत्; यथा वैदिकसमन्वयस्य प्रधानकारणत्ववादिन्या सांख्यस्मृत्या विरोधात्तया तस्य संकोचो नाभवत् तथा चानया योगस्मृत्यापि वैदि-

१ मप्रज्ञानमलक्षणम्, अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रमुममिव सर्वतः । २ सांख्यस्मृत्या । ३ वैदिकसमन्वयस्य ।

कसमन्वयस्य संकोचो न भवति, भवति वेति संदेहे संकोचो भवतीति पूर्वपक्षं ब्रूमः। कथमिति चेत्तत्रोच्यते—यद्यपि सांख्यस्मृतेरनुमेयश्रुतिमूलत्वे सति वैदिकसमन्वयसंकोचो न संभवति तथापि भेदाश्वतरोपनिषदि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया योगविधायीः प्रपञ्चितत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिमूलया हिरण्यगर्भयोगस्मृत्या प्रधानकारणवादिन्या परब्रह्मकारणवादिवैदिकसमन्वयस्य संकोच उचित इति प्राप्ते सिद्धांतं वदामः—न योगस्मृत्या श्रुतिसमन्वयसंकोचः, कुतः योगस्मृतेः। “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति सूत्रमारभ्य वैदिकाष्टांगयोगप्रतिपादने हि तात्पर्यमस्ति नावैदिके प्रधानकारणवादे। यदि योगस्मृतावपि सांख्यस्मृतिवत्तात्पर्यमस्ति चेत्तर्हि तस्या अपि प्रत्याख्यातं न्याय्यम्। ततो हिरण्यगर्भयोगस्मृत्यापि प्रधानकारणवादिन्या परब्रह्मकारणवादिश्रुतिसमन्वयस्य संकोच इति यदुक्तं तदयुक्तमेव। अथ सूत्रार्थमात्रं वर्ण्यते—तेन वैदिकसमन्वयविरुद्धप्रधानकारणत्वप्रदर्शकसांख्यस्मृतिनिषेधेन योगः प्रत्युक्तः—प्रधानकारणत्वबोधकयोगशास्त्रमपि प्रत्याख्यातं—निषिद्धमेवेत्यर्थः। पुनरपि ब्रह्मकारणवादिशास्त्रसमन्वयस्य सांख्यतर्कोक्ततर्केण बाध्यतामाशंक्य परिहरति—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

यथा वैदिकसमन्वयस्य सांख्यस्मृत्या न बाधः तथा “तत्तर्केणाप्यस्य” बाधो नास्ति, अस्ति वेति संशये सर्वथा तर्कबाध्योऽयं ब्रह्मकारणवाद इति पूर्वः पक्षः प्रवर्तते। कथमिति चेत्तत्र वदामः—ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य चान्योन्यविलक्षणत्वात् अस्य जगतः तथात्वं ब्रह्मकार्यत्वं न संभवति। कुतो वैलक्षण्यमवगतमिति चेत् शब्दादेव; चोऽवधारणे। “विज्ञानं चाविज्ञानं चे”ति श्रुतिशब्दो हि प्रपञ्चस्य विकारास्पदत्वाद्गत्वाद्यपुरुषार्थरूपमभिधत्ते, अतः सत्यज्ञानानंदरूपात् ब्रह्मणोऽस्यै वैलक्षण्यं सिद्धम्। एवं च सति कथमनयोऽन्वयेपयोरिव कार्यकारणत्वं घटते? “अत्र पुनरुपपत्तिमाह—

अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

यद्यचेतनत्वेन चेतनाद् ब्रह्मणो विलक्षणमिदं जगत्तर्हि ‘तं पृथिव्यव्रवीत्

१ द्वितीयाध्याये। २ त्रीणि कायग्रीवादिशिरांसि उन्नतानि यस्मिन् तच्छरीरं समं संस्थाप्य युंजीतेति योजना ‘त्रिरुन्नतं संस्थाप्य समं शरीरमि’त्यादिकायाः। ३ सांख्यतर्केण ४ वैदिकसमन्वयस्य। ५ प्रपञ्चस्य। ६ अस्मिन्स्वमते जगद्ब्रह्मणोर्वैलक्षण्यकार्यकारणत्वाभावापपत्तौ युक्त्यंतरेण तत्र बाधमाशंक्य पुनस्तदुपपत्तिमाह पूर्वपक्षी।

आपो वा अकामयंत शृणोत ग्रावाणो विद्रुप' इत्यादौ वाक्ये पृथिव्याद्य-
चेतनस्य कथं चेतनकार्यव्यपदेशः ? तस्मादिदं चेतनमेव सर्वं जगत्; अतो
ब्रह्मप्रपञ्चयोः चेतनाचेतनरूपतया न वैलक्षण्यं शङ्कनीयम्; इति चेत्तत्राह—यतः
पृथिव्यादिषु सर्वत्र चेतनकार्यव्यपदेशस्तु तदभिमानिदेवतासंबन्धेवावगम्यते
'हंताहमिमास्तिस्रो देवता' इति देवताशब्दविशेषात्, 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं
प्राविशदिति, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशदि'त्यादिभिः अचिद्वस्त्वभिमानिदेवतानुगतेश्च । तस्माच्चेतनसमूहमिश्रा-
चेतनत्वादिनापि कल्याणगुणगणविशिष्टाद् ब्रह्मणो विलक्षणमेव जगत् । ततो
जगतः कार्यत्वं ब्रह्मणः कारणत्वं च पूर्वपक्षयुक्तिवाध्यमेव ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

सिद्धांत उच्यते—विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणभावः संभवति ।
अचेतनाद्रोमयाचेतनवृत्तिकोत्पत्तिदर्शनाच्चेतनात्पुरुषादचेतनकेशाद्युत्पत्तिदर्शनाच्च ।
अतः शुष्कतर्कः श्रुतिसमन्वयस्य न बाधक इति निर्णीयते । पुनः
शङ्कित्वा परिहरति—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

एवं कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् कारणे कार्यमसदेव 'असद्वा इदमग्र आसी-
दि'ति श्रुतेरिति चेन्नैवं वाच्यं प्रतिषेधमात्रत्वात् । अस्याः श्रुतेस्तयोः समान-
लक्षणत्वनियमप्रतिषेधमात्रविषयत्वात् । अतः कार्यकारणयोर्वैलक्षण्येऽपि
पूर्वोक्तेन चेतनाचेतनानां ब्रह्मणश्च शरीरशरीरिभारूपेण श्रुतिस्पृत्यभिहित-
चातुर्येण वस्त्वेकता न हीयते एव ।

अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसम् ॥ ८ ॥

इतौ—जगतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः । तयोरेकभावोक्तत्वा
तद्वत्प्रसंगात्—जगतो यथा तथा ब्रह्मणोऽपि विकारत्वाज्ज्ञादिप्रसंगात् श्रुत्य-
भिहितं सर्वज्ञत्वनिर्विकारत्वादिकं तद्वर्महृदं असमंजसं स्यात् । इममेवार्थं विवृणोति
'सत्कार्यवादेन । कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकत्वे श्रुतिसमन्वयस्य तर्क-
बाध्यत्वमस्ति नवेति संदेहे सति तदस्तीति पूर्वः पक्षः । कथं, यत एव जगद्-
ब्रह्मणोर्वस्त्वैक्योक्तौ जगत् इव ब्रह्मणो विकाराज्ञानाद्यनिष्टप्रसंगः समागच्छते,

तत उपनिषद्वाक्यानामेकार्थसांगत्यमसमंजसमस्ति, अतस्तर्केण श्रुतिसमन्वयस्य बाध इति ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणाभिहितबाधबोधकपूर्वपक्षव्यावर्त्तकौ न तु शब्दौ । 'यस्यात्म-
शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं' मित्यादिबृहदारण्यश्रुत्या यः 'पृथिवीमंतरे संचरन्
यस्य पृथिवी शरीरं' मित्यारभ्य 'य आत्मानमंतरे संचरन् यस्यात्मा शरीरं' मिति
सवालोपनिपच्छत्या च ।

'खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किंच भूतं प्रणमेदनन्यः' ॥

इति श्रीमद्भागवतोक्त्या च सिद्धचिदचिच्छरीरकस्य परब्रह्मणो नारायणस्य कारण-
तया कार्यतया चावस्थाने सति गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावाच्चोपनिषद्वाक्या-
नामेकार्थसांगत्यमसमंजसं न भवति; कथमिति चेत्तत्रोच्यते-यथा मनुष्यादिभावोपगता-
त्मनो बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादयः शरीर एव मुखादयस्त्वात्मन्येव
तद्बद्धापि शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताज्ञानविकाराद्यनिष्ठानि शरीरभूते चिदचिद्वस्तुन्येव
तिष्ठन्ति, निरवयवत्वाविकारसर्गज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादयः आत्मभूते नारायण एव, इत्थं
दृष्टान्तभावात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सत्यत्वात् उपनिषद्वाक्यानामेकार्थसांगत्यस्यासामं-
जस्यं चेतनाचेतनशरीरिणि परब्रह्मणि नास्त्येव ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

केवलं तर्कावलंबने स्वपक्षरूपे प्रधानकारणवादे एव दोषः । तथाहि निर्विकार-
पुरुषसंनिधिवशात्प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्यां परस्परधर्माध्यासो दुर्निवार्यः । अन्यत्रान्यधर्मानु-
संधानरूपोऽध्यासः स निर्विकारस्य पुरुषस्य सदोदासिलादकर्तुर्न संभवति, अचेत-
नायाः प्रकृतेर्भानुसंधानरूपोऽध्यासो न संभवत्येव; अतः प्रधानकारणवाद एव
तर्कबाध्यः ।

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात्प्रधानकारणवादस्य तन्मूलत्वाच्च तर्कप्रतिर्कं तर्कांतरसंभ-
वाच्चस्यैवै त्थाज्यत्वं न ब्रह्मकारणवादस्य ।

१ चिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणः कार्यकारणतयावस्थाने । २ जगन्निर्माणहेतुक्चेतन्यगुणा-
नुसंधानरूपः । ३ तर्कमूलत्वात् । ४ प्रधानकारणवादे । ५ प्रधानकारणवादस्य ।

अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १२ ॥

अन्यथा यथा प्रधानकारणवादस्य प्रतितर्केण पराहतिर्न भवेत् तथा प्रकारान्तरेण प्रधानस्य कारणत्वमनुमेयमिति चेत् एवंवादोऽपि युक्तो न भवतीत्याह-तत्र वादेऽप्येवं तयोः परस्परसंयोगानर्हस्वभावयुक्तयोः प्रकृतिक्षेत्रज्ञसमूहयोर्निजस्वभावविरुद्धान्योऽन्यधर्माध्याससंपादकतर्कोपरि प्रतितर्ककलहसंभावनया एतद्वादमतिष्ठितत्वाभावदोषादनिर्मोक्ष एव प्रसज्यते; अनिमोक्षप्रसंगो हि क्षेत्रज्ञकलापस्य नित्योदासीनस्य प्रकृतिसंबन्धाभावाभित्ययुक्तत्वे न प्रतीयते; तयोर्नित्यं परस्परधर्माध्यासत्वे सति तु पुरुषसमूहस्य स एव प्रतीयते सदा प्रकृतिधर्माध्यासयतस्तत्स्योपदेष्टृतदन्यमुक्ताभावात् । ततः शुष्कतर्कमूलप्रधानकारणवाद एव त्याज्यः ननु प्रचलश्रुतिप्रमाणसिद्धो ब्रह्मकारणवाद इति युक्तम् ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

यथेदमनीश्वरसांख्यशास्त्रं तर्कमूलत्वेनाप्रतिष्ठितत्वादिभ्यः प्रत्याख्यातं तथैवैतेन प्रत्याख्यानेन शिष्टानामपरिग्रहाः कणभक्षाक्षपादादीनां युद्धिप्रतां पक्षा अप्यपरिग्राशा इति व्याख्याताः । एतदुक्तं भवति कणादमतसिद्धपरमाणुकारणवादोऽपि निराकृत इति ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

पूर्वत्र यदुक्तं चिदचिदात्मकविभ्विशिष्टांतर्यामिरूपनारायण एवाद्वितीयः सन् कारणं कार्यं च भवतीति विशिष्टं ब्रह्माद्वैतं तस्य वैदिकवाक्यसमन्वयसिद्धस्य युक्तिवाधापत्तिरस्ति नवेति संशयः । एवं सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते-यदि चिदचिच्छरीरकत्वमिष्यते नारायणस्य तदा शरीरित्वमस्य सिद्धम् ; तथा सति जीववत्सशरीरत्वेन तस्यापि शरीरसंबन्धप्रयुक्तमुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेरस्मात्संसारिणो जीवात्तस्य नारायणस्याविभागः प्राप्तः, अतोऽयं जीवोऽयं नारायणश्चेति विशेषानुपपत्त्या जगद्विशिष्टत्ववादे नारायणस्य निर्दोषस्वरूपासिद्धिप्रसंग इत्येवं पूर्वपक्षो मन्यते चेत् नात्र विरोध इति सिद्धांतः । निर्दोषनिखिलमंगलदिव्यमनोहरमूर्तित्वेन जीवान्नारायणस्य विभागः स्यादेव न खलु शरीरित्वप्रयुक्तमनिष्टभोक्तृत्वं किंतु पराधीनत्वप्रयुक्तमेव । यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्यवश्यस्य न स्वाज्ञाहननजन्यदुःखसंबन्ध इतरेषां तु भवति इति तस्य स्वाज्ञाभंगजन्यदुःखभोक्तृत्वं नेतरसमानम् । 'ज्ञाज्ञो ज्ञावज्ज्ञानीज्ञाविनि' जीवनारायणयोरस्वातंत्र्यं स्वातंत्र्यं च स्वतः सिद्धमेव; अतश्चेतनाचेतनस्वभावेभ्योऽ-

तिविलक्षणस्वभावया दिव्यमनोहरभंगलमूर्त्यां स्वधामस्थस्य स्वतंत्रस्यांतर्गमितया चिदचिच्छरीरिणो नारायणस्यास्वतंत्राज्जीवाच्छरीरसंबंधतुल्यत्वेऽपि विभागोऽस्त्येव; अतो न विशिष्टाद्वैतहानिः । यद्यपि स्वातंत्र्यास्वातंत्र्याद्यन्योन्यविरुद्धधर्मसंबंधेन जीवब्रह्मणोर्विभाग उच्यते तथापि तयोरचिद्विशिष्टजीवब्रह्मणोरनन्यत्वं सिध्यत्येवेत्याह—

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

३६ कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोः श्रुतिसमन्वयसिद्धमनितरत्वं युक्तं नवेति संदिश्यते । अचेतनत्वाल्लक्षणत्वकर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वसर्वज्ञत्वाद्यन्योन्यविरुद्धधर्मसंबंधवैलक्षण्यं संदेहस्य कारणम् ; विरुद्धधर्मिणोरनयोः कथमनन्यत्वमुपलभ्यते ? पूर्वाधिकरणे सर्वज्ञत्वादिसत्त्वेन नारायणस्य भोक्तृत्वाज्ञत्वादिना जीवस्य चोभयोर्विभागो निर्दिष्टः । अचिद्वस्तुनोऽप्यनेनात्यंतविलक्षणत्वादनन्यत्वकथा दूरत एव त्यक्ता । नहि कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकम् ; गोमयवृश्चिकादौ कार्यकारणत्वे सत्यपि तस्मिन् वैलक्षण्यदर्शनात् । घटमूर्त्तिडादिष्वपि पदार्थजलाहरणरूपक्रियादिव्यवहारभेदादभेदो नास्त्येव । अथवा कार्यकारणयोरत्यंताभेदे प्रपंचब्रह्मणोरैखंड्यत्वैकधर्मतया सर्वत्र कर्तृकर्मक्रियादिव्यवहारलोपः स्यादित्येवं प्राप्ते पूर्वपक्षे ब्रूमः—संकुचितांतर्गामिशक्त्या सूक्ष्मचेतनाचेतनवस्तुषु व्याप्तात् सूक्ष्मचिदचिच्छरीरिणः कारणात् ब्रह्मणः कार्यं विकसितांतर्गामिरूपेण विशिष्टं स्थूलचिदचिद्वस्तुभूतं जगदनन्यदेव ; कथमेतदवगम्यते ? आरंभणशब्दादिभ्यः—आरंभणे शब्द आदिर्येषां तेभ्यः, 'यथा वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीच्चामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यादिशब्देभ्यः । यदुक्तं नहि कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकमिति तत्राह—

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

घटादिकार्यभावे तदेवेदं सूक्ष्मव्यमित्यमवस्थितमिति कारणस्योपलब्धेश्च कारणादनन्यत्वकार्यम् ; यथा सजीवस्य देवदत्तदेहस्य बालत्वयुवत्वाद्यवस्थाविशिष्टत्वमनन्यत्वं

१ जीवब्रह्मणोरनन्यत्वाभावहेतुविभागातिर्देशेन । २ अविनाशिवरूपसमानधर्मतया ।

३ कारणस्य ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु । ४ इदं सर्वं यद्यमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वम् ।

तथा नारायणांतर्यामिशक्तिविशिष्टत्वात्स्वशरीरभूतस्य मूर्तिपिङ्गवस्थानीयकारणावस्थ-
मूर्क्षमचिदचिद्वस्तुसमूहस्य तद्विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टतया शरीरभूतघटादिस्था-
नीयकार्यावस्थस्थूलचिदचिद्वस्तुतया भवनमनन्यत्वम्; इत्थं मूर्तिपिङ्गवादिदृष्टान्तो योज-
नीयो न त्वन्यथा; कुतः, श्रुत्यभिहितानां चेतनाचेतनपरमात्मनां विलक्षणस्वरूपस्वभा-
वानां परस्परविरोधापत्तेः । तदेव स्पष्टयति—

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १७ ॥

अपरस्येति पाठांतरम् । अवरस्य स्थूलचेतनाचेतनरूपकार्यस्य जगतस्तद्व्यतिरि-
क्तनारायणप्रकाशे मूर्क्षरूपतया सत्त्वात् कारणावस्थतया प्रलयकाले विद्यमानत्वात्
संकुचितांतर्यामिशक्तिविशिष्टमूर्क्षमचिदचिद्वस्तुरूपकारणादनन्यत् विकसितांतर्यामिश-
क्तिविशिष्टस्थूलचिदचिद्वस्तुकार्यं व्यपदिश्यते । अनेन प्रकारेण कार्यकारणयोरजगद्व्य-
हणोरनन्यत्वं ज्ञातव्यं नतु मृदघटादिदृष्टान्तवदत्यंताभेदेन; कुतः, परस्परविरुद्धाल्पज्ञत्वा-
चेतनत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टानां चेतनाचेतनांतर्यामिणां कार्यकारणभावेनात्यंताभेदे
वाच्ये सति तत्त्वत्रयनिरूपकश्रुतिस्मृतीनां परस्परविरोधापत्तेः । नन्वेवं च सति मृदघ-
टादिदृष्टान्तप्रदर्शने किं प्रयोजनमिति चेत्तत्र द्रूमः—मृदघटादिदृष्टान्तप्रदर्शनं नु कारणाव-
स्थमूर्क्षमचिदचिद्वस्तूनां नामरूपविभागाभावप्रतिपादनपरम्, कार्यावस्थानां तेषां च
नामरूपविभागबोधनपरं च नतु तत्त्वत्रयस्यैकत्वप्रतिपादनपरम् । पुनराशंक्य तत्प्रतिद्वर्त्तुं
मूत्रांतरमारभ्यते—

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषाद्युक्तैः

शब्दांतराच्च ॥ १८ ॥

‘इदं वा अग्रे नैव किंचनासीदिति’ कार्यस्य पूर्वमसद्व्यपदेशात् कारणे कार्य-
मसदिति चेन्न, स्थूलत्वविरोधिमूर्क्षमत्वधर्मांतरयोगेनैवायमसद्व्यपदेशः नतु चिदचिद-
स्त्वभावेन; कुतः, ‘तदसदेव सन्मनोकुरु तस्या’मिति वाक्यशेषात् मनस्कारोपि विद्यमा-
स्यैव भवति, युक्तिरपि तथा असद्व्यपदेशस्य धर्मांतरयोगनिमित्ततामवगमयति । ‘युवा
प्राप्तासीदिदानीमस्ति तदानीं न भविष्यतीति’ बालत्वयुवत्वस्थविरत्वस्वरूपैरन्यान्यवि-
रोधिभिर्भावरूपैर्धर्मैर्विद्यमानस्यैव जीवविशिष्टशरीरस्यासदादिव्यपदेशोपपत्तौ न तद्व्य-
तिरिक्तः कश्चिदभावो नाम पदार्थो भवति येन असद्व्यपदेशान्धवनं धर्मांतरं कल्पनीयं
स्यादिति युक्तेः तथा शब्दांतराच्च ‘तदेदं तर्षव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते’

इत्यादेः—अत्रायमभिप्रायः—पूर्वं दिव्यमनोहरपरमंगलमूर्त्या स्वधामस्थस्य मूक्षमचि-
दचिद्वस्तुव्यतिरिक्तस्य जगन्निमित्तभूतस्यांतार्यामिश्रक्तिमतोऽद्वितीयस्य नारायणस्य
प्रकाशभूतांतार्यामिश्रक्तिविशिष्टनामरूपविभागानर्हमूक्षमचिदचिद्वस्तुशरीरकं शरीरश-
रीरिणोरभेदविवक्षयाऽद्वितीयमुपादानकारणभूतमंतार्यामिश्रक्तिरूपपरमात्मस्वरूपं श-
क्तिशक्तिमतोरभेदेनैकमेवासीत् पुनः स्वेच्छया तद्रूपः परमात्मा मूक्षमतया स्वस्थं
चिदचिद्वस्तुष्टुदं तत्पूर्वदशाविरोधिस्थूलक्षयुक्तनामरूपविभागार्हं यथा स्यात्तथा वहि-
र्विस्तारयति । अंतार्यामिश्रक्तिमतो नारायणस्य चिदचिद्वस्तुष्वंतार्यामिश्रक्तेः संकोचा-
वस्था प्रलयः विकाशावस्था स्रष्टिरिति एवं कारणात्परब्रह्मणः शरीरशरीरिभावेना-
भिन्नमेव जगत्कार्यमिति विज्ञायते । अत्र दृष्टांतांतरमाह—

पटवच्च ॥ १९ ॥

कनकक्रिमिकोशकार्पासानां तंतुभिर्निर्मितपटवत् मूक्षमावस्थं स्थूलावस्थं च विश्वं
व्यपदिश्यते । तथाहि यथा कनकादीनां तंतुत्रयेण रचितस्य पटस्य मूक्षमतया संकोचः
कारणावस्था, तस्य प्रसारणं कार्यावस्था, अथवा कंचुकरूपेण महापटकुटीरूपेण वा
रचना कार्यावस्था भवति; तथा मूक्षमचिदचिद्वस्तुविशिष्टं संकुचितांतार्यामिश्रक्तिरूपं
ब्रह्म कारणं विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं विकसितांतार्यामिश्रक्तिरूपं ब्रह्म
कार्यं च भवति । पुनर्निदर्शनांतरमाह—

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा वायुरेक एव स्थानभेदेन प्राणादिभेदमावहादिभेदं च भजते तथांतार्यामि-
श्रक्तिमदेकमेव ब्रह्म स्थूलभावापन्नप्रकृतिपुरुषादिसकलचेतनचेतनरूपस्थानभेदेन तत्त-
त्कर्मफलप्रकाशकमंतार्यामिश्रक्तिभेदं भजते । एवं ब्रह्मणः कारणाद्व्याप्यव्यापकभावे-
नानन्यत्कार्यं जगदिति युक्तम् । उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते—

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

परब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नवेति संदेहः । न संभवतीति पूर्वपक्षः प्रवर्तते ।
कुतः, 'तत्त्वमस्यमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिवाक्येषु जीवब्रह्मणोरेकत्वोक्त्या
जीवो ब्रह्मेति प्राप्तौ प्रपंचसर्जनस्य जीवदुःखहेतुत्वेन जीवभावापन्नस्य ब्रह्मणः
स्वहिताकरणादिदोषप्रसक्तेः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मणः प्रपंचकारणत्वानुपपत्तेः ।
एवं त्वदुक्तौ जीवब्रह्मणोर्भेदवादिन्यः श्रुतयः प्रपंचब्रह्मणोरनन्त्यत्वं कथयता त्वयैव
परित्यक्ता भवेयुः । तर्हि भेदो वाच्यः, भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धिः स्यात्, अतोऽत्रैवं

वक्तव्यम्; औपाधिकभेदप्रतिपादिकाः भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदप्रतिपादिका अभेदश्रुत-
यश्चेति चेत्तत्रेत्यं शङ्कयते-स्वभावेन स्वस्मादभिन्नं जीवकलापं प्रकृत्यानावृतः प्रपञ्चका-
रणभूतो ब्रह्मनामा परमात्मा किं न जानाति जानाति, न जानातीति चेत्सर्वज्ञत्वहानिः,
जानातीति चेत् स्वस्मादनन्यस्य जीवस्य आध्यात्मिकादित्रिविधास्तापाः स्वस्यैव तापाः
संतीति बोद्धुः परमात्मनः द्विताकरणादिदोषप्रसक्तिरवर्जनीया । ननु जीवब्रह्मणोर्भे-
दोऽज्ञानकृतः । तत्र पक्षे भेदप्रतिपादिका भेदश्रुतय इति चेत्त्रापि पूर्वोक्तदोषप्रसंग इति
प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्धान्यो मायया संनिरुद्धः,
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’
‘पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट’ इत्यादिभिर्जीवात्मनोऽधीतरभूतः परमात्मेत्य-
वगमात् जीवकर्मानुगुणप्रपञ्चरचनायाश्च परब्रह्मणो लीलामात्रप्रयोजनत्वात् प्रपञ्चकार-
णत्वं संभवत्येव । ‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्येषु जीवब्रह्मणोरेकत्वनिर्देशस्तु तयोः ‘यस्यात्मा
शरीरमि’त्यादिश्रुत्यंतरेषु शरीरशरीरिभावस्य स्वाभाविकत्वप्रतिपादनाज्जीवस्य पर-
ब्रह्मतादात्म्यभावमवगमयति । मूढमचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणवस्थं स्थूलचिदचिद्व-
स्तुशरीरं ब्रह्मैव कार्यावस्थमिति कार्यकारणयोरनन्यत्वम्; किंच शरीरभूतयोश्चेतनाचेत-
नवंस्तुनोर्दुःखित्वपरिणामित्वादिसंभवाद्वाः शरीरिणो ब्रह्मणश्च सकलदोषगन्धर्वजितत्व-
समस्तकल्याणगुणाकरत्वादिसंभवाश्च तत्त्वानां तेषां त्रयाणां स्वरूपवैलक्षण्यबोधकाः
श्रुतिसिद्धाः संतीति निश्चीयते । इदानीं मूत्रार्थविवेचनं विधीयते-इतरशब्देन ब्रह्मणो-
ऽन्यो जीवो व्यपदिश्यते; इतरस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेन व्यपदेशात् तयोरेकत्वमवगतम्;
अतो जीवभावापन्नस्य स्वस्य दुःखित्वादिधर्मोपलब्धेर्हितरूपप्रपञ्चकारणमद्वितरूप-
प्रपञ्चकरणमित्याद्यनेकदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणो भवति; अतस्तस्य जगत्कारणत्वं न संभाव-
नीयमित्यर्थः । तस्य जगत्कारणत्वं युक्तमिति प्रतिपादयितुं मूत्रमाह—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्द उक्तपक्षव्यावर्तकः । कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि जीवात्मनोऽधिकमर्थोतरभूतं
ब्रह्म श्रूयते; कुतः, भेदनिर्देशात् । तथाहि ‘करणाधिपाधिपः, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’
‘पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा’ ‘द्वा मुपर्णा सधुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते,
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिजाकशीति’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ’
‘विद्याचिचे ईशते यस्तु सोऽन्यः’ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् अंतः प्रविष्टः
शास्ता जनानां जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्’ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोतर’
इत्यादिश्रुतिभिर्नियम्याज्जीवान्नारायणस्य नियंतुर्भेदो निर्दिश्यते । ननु पूर्वं ‘तदन-

न्यत्वमारंभणश्चादिभ्यः' इत्यादिग्रन्थव्याख्याने चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्म-
णश्चानन्यत्वमभेदप्रतिपादकश्रुतिगणेन युष्माभिः साधितम् ; अत्र तु तयोः पृथक्त्वं
भेदप्रतिपादकश्रुतिगणेन साधितम् ; तत्र यत्प्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्मणश्चानन्यत्वं युष्माभिः
रभेदोपपादकश्रुतिगणेन साधितं तत्किं स्वाभाविकं स्वीक्रियते उतौपाधिकम् ?
तयोर्यत्पृथक्त्वं च भेदोपपादकश्रुतिगणेन साधितं तत्किमौपाधिकं स्वीक्रियते उत
स्वाभाविकं किंवात्र भवदभिप्रेतमिति न वयं निर्णेतुं शक्नुमः। किंच केवलभेदवाद-
भेदाभेदवादिनिर्विशेषवस्त्वैक्यवादरूपाणि त्रीणि मतानि सन्ति; तत्र कतमं मतमुभयथा
श्रुतिगणेन युष्माभिः साधितमिति चेन्न वयमुभयथा श्रुतिगणेन भवदभिप्रेतं प्रपञ्च-
ब्रह्मणोरनन्यत्वे पृथक्त्वे च स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं चाश्रित्य त्वदुक्तमतत्रयान्यत-
ममतं साधयामः, किंत्वनेन श्रुतिगणेन प्रतिपाद्यं विशिष्टाद्वैताख्यं मतमेव साधयामः।
यच्चया मतत्रयश्रुतं तत्राद्यं मतं वेदांतज्ञैरस्माभिरनंगीकृतम् ; यतः केवलभेदवादिनां
मते हि घटपटयोरिवात्यंतभिन्नयोः प्रपञ्चपरब्रह्मणोः केनापि प्रकारेणैक्यासंभवादस्ति-
लोपनिपत्प्रसिद्धं कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मशरीरभावमाश्रित्य विधी-
यमानमैतदात्म्यमिदं सर्वमिति तस्य ब्रह्मतादात्म्यभावोपदेशनं संभवेत् ; सकलोप-
निपत्वरित्याग रूपो विरोधश्चाप्यापद्येत; परित्यक्तश्रुतिप्रकोपश्चापि जायेत। द्वितीयम-
तमपि नास्माभिः स्वीकृतम् ; यतस्तद्वादिनां मतेऽपि विरोधबाहुल्यमापद्यते। ते च
जीवब्रह्मणोर्भेदश्रुतय औपाधिकभेदविषयाः अचिद्ब्रह्मणोर्भेदश्रुतयस्तु स्वाभाविक-
भेदविषया इति मन्यन्ते। अत्र को वा विरोध इति चेज्जीवब्रह्मणोरौपाधिकभेदवादे
मुपाधिसंसर्गेण ब्रह्मण एव जीवभावांगीकार आपद्येत; तथात्वे सर्वोपाध्युपहितस्वरू-
पस्य तस्यैकत्वाभ्युपगमाज्जीवानां परस्परं भोगव्यतिकरादयो दोषा उपपद्येरन्; जीव-
ब्रह्मणोर्नित्यत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधश्चाप्युपपद्येत; ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गाच्चोपा-
ध्युपहितब्रह्मणो जीववादजीवगता अनिष्टनिःसीमत्रिविधतापादिसहिष्णुत्वादयोऽनेके
दोषा अपि ब्रह्मण्येव प्रसज्येरन्; तथा सति निरस्तनिखिलदोषगंधर्मगलगुणगणाधार-
ब्रह्मस्वरूपनिरूपकश्रुत्यादयो विरुध्येरन्; सर्वोपाध्युपहितस्वरूपस्य ब्रह्मणो दुःखित्वा-
द्यनर्थोपलब्धेर्हितरूपप्रपञ्चाकरणमद्वैतरूपप्रपञ्चकरणमित्यादयोऽनेके दोषा ब्रह्मण्येव
प्रसज्येरन्। तृतीयमतमपि नास्माभिरंगीकृतम् ; यतस्तद्वादिनां भवतां मतेऽपि कृत्स्नप्र-
पञ्चस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपस्वभावगुणादिभिः परस्परवैरक्षण्यस्य तयोरनित्यत्वस्य च
प्रतिपादकश्रुत्यादयो विरुध्येरन्; किंच निर्विशेषे ब्रह्मस्मिन्वस्तुनि सति कृत्स्नप्रपञ्चस्य
ब्रह्मतादात्म्यभावोपदेशकश्रुतिगणो वैयर्थ्यं चापद्येत, कृत्स्नप्रपञ्चगतदोषाणां ब्रह्मण्येव
प्रसंगश्चापि स्यादेव। तथात्वे सति ब्रह्मणः सकलदोषवर्जितत्वसमस्तकल्याणगुणगणाक-

रत्नादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधश्चापद्येत; विशिनिषेधश्चास्त्वर्थता च स्यात्। किंच एत-
स्मिन्मतत्रिके दूषणोक्तिविशेषप्रपञ्चस्तन्निरासविशेषप्रपञ्चश्च श्रीरामानुजाचार्यकृतश्री-
भाष्यवेदादिसंग्रहादिग्रंथेभ्योऽवगतव्यः। किंच अस्मत्सिद्धांते संशयं कुर्वता त्वया त्वन्म-
तमेवांतर्गतं वाचि समायातीति न्यायेन प्रकाशितं, तत्र सजातीयविजातीयस्वगतभेद-
शून्यवस्त्वैक्यं प्रतिपादयता प्रपञ्चब्रह्मणोः पारमार्थिकभेदोपपादकश्रुतीनामौपाधिकत्वं
च वदता त्वयैव स्वसिद्धांते आसुरमतत्वमसयमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति भगव-
दुक्तैः प्रकाशितं, तयोः स्वाभाविकभेदप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रकोपश्चांगीकृत इत्यलं प्रच्छ-
न्नयौद्धानां युष्माकं मते दूषणपल्लवनेन। एवं दोषबाहुल्याद्विरोधबाहुल्याच्चैतानि ग्रीणि
मतानि परिहाय सर्वथा निर्दोषं सकलमतराजराजं विशिष्टाद्वैतमतमेवाश्रितानामस्मा-
कं न कापि विरोधाद्यापत्तिः। अथ स्वमतं निरूपयितुमादौ तदुपपादिकानां भेदाभे-
दवादिनीनां श्रुतीनामाशयः प्रतिपाद्यते। तत्र तावद् भेदवादिन्यो हि श्रुतयश्चिदचिदात्म-
कप्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपस्वभावादीनां वैलक्षण्यमसंकरत्वमनादिसिद्धं पार-
मार्थिकं भेदं च वदन्ति; ब्रह्मणश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चाद्व्यतिरिक्ततया दिव्यामाकृतमूर्ति-
मत्तया निमित्तकारणतया सपार्षदतया च ब्रह्मपुरेऽवस्थितिमंतर्यामिन्नक्तया सर्वाव-
स्थावस्थितचिदचिदात्मकप्रपञ्चानुप्रवेशं च वदन्ति; कथमिव यथा बह्म्यादयो देवा
मूर्तिमंतः सानुचराः संतः स्वस्वलोके स्थित्वा स्वस्वांशेन प्रपञ्चेऽनुप्रविष्टास्तथा
तस्याप्युभयथाऽवस्थानं वदन्ति। एवमेव बृहदारण्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमोऽत-
तर्यामिन्ब्राह्मणे 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतर' इत्यारभ्यैतद्ब्राह्मणसमाप्तिपर्यंतं
प्रपञ्चेऽतर्यामितया परब्रह्मानुस्यूतं दिव्यामाकृतमूर्तिमत्तया च ततः पृथक् स्थितं चेति
वर्णितमित्यवगम्यते। अन्यथा-

‘अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥
सूर्यो यथा लोकसर्वस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वाग्वदंपैः ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाक् ॥
एको वशी सर्वभूतांतरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति’ ।

इति कठबल्ह्युपनिषदि ब्रह्मणः प्रपञ्चानुप्रवेशे ततो व्यतिरेकभावे च मूर्तिमतां
स्वस्वलोकस्थानां बह्म्यादिदेवानां स्वस्वांशेन प्रपञ्चानुप्रवेशरूपदृष्टांतसंगतिः स्यात् ।

एवमन्यत्राप्युपनिषत्सु तस्योभयथाऽवस्थानं निरूपितम् । अमेदवादिन्यः श्रुतयस्तु स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षणतयावस्थितस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य ब्रह्म-
तादात्म्यभावं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धात्प्रपञ्चब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावस्य स्वाभाविकत्वाना-
दिसिद्धत्वप्रतिपादनादेवावगमयन्ति नतु निर्विशेषं चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्मैव स्वयं कृत्स्न-
प्रपञ्चरूपतया जातमिति प्रतिपादयति । अन्यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ज्ञाज्ञौ द्वा-
वजावीशानीशौ' 'नित्यो नित्यानामि'त्यादिश्रुत्युपदिष्टमविनाशित्वाजत्वनित्यत्वादिकं
ब्रह्मणो विरुध्येत । 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य' इति न्यायेन तदनुग्रहीताभिः श्रुति-
भिश्चोपदिष्टमजत्वं नित्यत्वं च जीवस्य विरुध्येत; वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति न्यायाभ्यां
प्रतिपादितो यो जीवानादित्वाभ्युपगमेन तत्कर्मनिमित्ततया वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारः
सोऽपि विरुध्येत; कार्याकार्यधर्माधर्मबंधमोक्षस्वर्गनरकादिवोधकानि शास्त्राण्यपि
वैयर्थ्यमापद्येरन्; 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां' 'गौरनाथंतवती सा जनित्री श्रुतभा-
विनीति' 'मकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपी'त्यादिश्रुतिस्मृतिभिः' प्रतिपादिता
प्रकृतेरजत्वानादितापि विरुध्येत; तस्मादभेदश्रुतीनामुक्तार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यम-
वसीयते । एवमेतयोरुभयोः श्रुतिसमूहयोरविरुद्धोऽयं मार्गः । अथ विशिष्टाद्वैतशब्दसमा-
सोक्तिपूर्वं भेदोपपादकश्रुतिसंगृहीतं तदर्थं प्रपञ्चयति-सर्वकारणकारणस्याचित्यविचित्रा-
नंतशक्तेर्नित्यविशुद्धनिरतिशयानंदमयस्य परममंगलास्पदस्य कृत्स्नचिदचिदात्मकप्रपं-
चात्स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरतिविलक्षणतया श्रुतिस्मृतिशतवचनैः प्रतिपादितस्य
दिव्याप्राकृतभोगोपकरणवति दिव्ये ब्रह्मपुरे दिव्याप्राकृतकरचरणाद्यवयववद्भिः स्वपा-
र्षदादिगणैरनवरतमुपास्यमानचरणपंकजस्य दिव्याप्राकृतान्योन्यसंस्पर्द्धिरूपानुरूपकर-
चरणाद्यवयवविशिष्टमनोहरमूर्तिमतो निमित्तकारणस्य परस्य ब्रह्मणः श्रीवामुदेवस्यां-
डसंजिहीर्षावशाद्यदा प्रलयस्तदाऽतिमूढमदशापन्ननामरूपविभागानर्हकारणावस्थशरी-
रभूतसकलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं शक्तिशक्तिमतोरभेदावगमात्परब्रह्मशब्दवाच्यांतर्योमिश्र-
क्तिरूपं कारणावस्थं शरीरिभूतं परं ब्रह्माद्यविशिष्टशब्देनोच्यते; यदा च तस्यैवांडसिद्धा-
वशात्सर्वस्तदाऽतिस्थूलदशापन्ननामरूपविभागार्हकार्यावस्थशरीरभूतसकलचिदचिद्व-
स्तुविशिष्टमुक्तविधांतर्योमिश्रक्तिरूपं कार्यावस्थं शरीरिभूतं परं ब्रह्म द्वितीयविशिष्टश-
ब्देनोच्यते । एवं कारणकार्यावस्थावस्थितयोः कृतैकशेषविशिष्टशब्दवाच्ययोरवस्थाद्व-
यवस्वरूपविशेषणसंबंधप्रयुक्ततत्स्वरूपवैलक्ष्येन भिन्नयोरपि परब्रह्मणोरद्वैतमभेदो वि-
शिष्टाद्वैतमिति पृथीतत्पुरुषसमासाश्रयणं सर्वथाऽनवद्यम् । एवंभूताभेदो दृष्टान्तेन साध्य-
ते-यथा लोके दंडी कुंडली कमंडलुवानयं देवदत्त इत्येवंजातीयके मुदाहरणे एकस्य

देवदत्तस्यैव दंडित्वकुंडलित्वकर्मंडलुयत्वरूपविशेषणसंबंधप्रयुक्तेन तत्स्वरूपवैलक्ष-
 ण्येनैव भेदोऽवगम्यते नतु विशेष्ये तत्स्वरूपे भेदस्तथैकस्यापि परस्य ब्रह्मणः कारण-
 कार्यरूपावस्थाद्वयवत्त्वरूपविशेषणसंबंधप्रयुक्तेन तत्स्वरूपवैलक्ष्ण्येनैव भेदोऽवगम्यते
 नतु विशेष्ये तत्स्वरूपे भेदः। एवमेव चिदचित्तोरपि कारणकार्यरूपावस्थाद्वयवत्त्वरू-
 पविशेषणसंबंधप्रयुक्तेन तत्तत्स्वरूपवैलक्ष्ण्येनैव भेदोऽवगम्यते नतु विशेष्ययोस्तत्त-
 त्स्वरूपयोर्भेद इत्यपि प्रसंगाद्बोध्यम्। एतावता कारणकार्योभयावस्थायां चेतनाचे-
 तनानां परस्य ब्रह्मणश्च सद्भावेन तेषां सर्वपामनादित्यं नित्यत्वं च चेतनाचेतनानां
 सदा परब्रह्मनियम्यत्वं परब्रह्मणश्च सदा तदुभयनियामकलघुपपन्नमिति फलितोऽर्थः।
 नन्वेवं चिदचिद्ब्रह्मणां कार्यकारणोभयावस्थायां संघातभावांगीकारात्स्वभावादि-
 संकरोऽप्युपपद्येतेति चेत्तत्रोत्तरायामः—यथा स्वरूपतः पृथगवस्थितानां कारणभूतानां
 शुक्लकृष्णरक्ततंतूनां संघाततया निर्मितस्य चित्रपटस्य श्रौक्यादिगुणसंबंधस्तत्तंतु-
 प्रदेशे एव भवतीति न पटरूपकार्यावस्थायामपि सर्वत्र वर्णसंकरस्तथा कारणाव-
 स्थायां स्वरूपतः पृथगवस्थितानां चिदचिद्ब्रह्मणां संघाततया प्रतीयमानजगद्रूपका-
 र्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनिर्धनुत्वाद्यसंकरः। नन्वेवं चेतनाचेतनब्रह्मणां
 स्वभावाद्यसंकरत्वे सिद्धेऽपि यथा लोके महापातकिजनसंसर्गिणस्तत्संसर्गप्रयुक्तं
 पातकित्वमापतति यथा चोपरसंसर्गिणः काष्ठस्य तत्संसर्गप्रयुक्तलवणत्वं दृश्यते
 तथा शरीरभूतचेतनाचेतनसंसर्गिणो ब्रह्मणस्तत्संसर्गप्रयुक्तपरिणामित्वापुरुषार्था-
 श्रयत्वे प्रसज्येयातामिति चेत्तत्रोत्तरायामः—यथा शरीरसंसर्गिणोऽपि जीवस्य बाल-
 त्वयुवत्वस्यविरत्नादयो धर्माः शरीरे एव पर्यवस्यन्ति मुखदुःखादिभोक्तृत्वापरिणा-
 मित्वादयो धर्मा जीवात्मन्येव पर्यवस्यन्ति तथा सर्वावस्थावस्थितशरीरभूतचेतना-
 चेतनसंसर्गेऽपि परिणामित्वापुरुषार्थाश्रयत्वे शरीरभूतचेतनाचेतनेष्वेव पर्यव-
 स्यतः। निरस्तसमस्तदोषगंधत्वसत्यसंकल्पत्वनिरतिशयज्ञानानंदत्वाद्यसंख्योदारगुण-
 गणा ब्रह्मण्येव पर्यवस्यन्ति नतु तत्तद्भूताः परिणामित्वादयः। अत्र चेतनाचेतनब्रह्मणां
 कार्यकारणभावांगीकारे इयान्विशेषोऽवगंतव्यः—तथाहि कार्यत्वं हि द्रव्यस्यैकस्याव-
 स्थांतरप्राप्तिः। तत्रावस्थाद्वयेऽप्यचेतनवर्गस्य स्वरूपान्यथाभावलक्षणो विकारः चेतन-
 वर्गस्य तु ज्ञानसंकोचविकाललक्षणोऽन्यथा भावो विकारः ब्रह्मणाऽपि स्थूलसूक्ष्मोभ-
 यावस्थावस्थितानां चेतनाचेतनानां पृथक् पृथक् फलप्रदानाय तत्तदवस्थतत्तद्विशिष्ट-
 तारूपविकारो भवति; विकारो ह्यवस्थांतरापत्तिरूपः स च शरीरभूतेषु चेतनाचेतनेषु
 तत्तच्छरीरिणि ब्रह्मणि च समानः, अतएवैकस्यावस्थांतरापत्तिरूपविकारापेक्षया 'ये-

नाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मुदादिदृष्टान्तो 'निदर्शितो ननु
 मृदूयदादिवत्प्रपञ्चब्रह्मणोरत्यन्ताभेदप्रतिपादनापेक्षया । किञ्च 'प्रजापतिः प्रजा असृजत्'
 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते' इत्यादयः श्रुतयश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिप्रलयादिवादिन्यश्चेतनवर्गस्य
 ज्ञानविकाशसंकोचकरो विचित्रशरीरसंयोगवियोगौ बोधयन्ति; अचेतनवर्गस्य तु स्व-
 रूपान्यथाभावं बोधयन्ति । चेतनवर्गस्योत्पत्तिप्रतिपेक्षवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च 'न
 जायते म्रियते' इत्यादयो 'नित्यो नित्यानामि'त्यादयश्च श्रुतयः स्वरूपान्यथात्वाभावं
 ज्ञानसंकोचविकाशरूपानिष्ठविकारवच्चेऽपि तदनादित्वं च बोधयन्ति; 'य आत्मनि तिष्ठ-
 न्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यां अन्तरो यं पृथिवी न वेद'
 इत्यादयः 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म नित्यो नित्यानामि'त्याद्याश्च
 श्रुतयः परस्य ब्रह्मणश्चेतनाचेतनेभ्यः स्वरूपस्वभावादिबैलक्षण्यं बोधयन्ति । तद्यथा
 श्रुतिभिर्भोग्यभूताचेतनवर्गभोक्तृभूतचेतनवर्गतत्तन्निर्यतुपरमात्मनो विलक्षणस्वभावा-
 न्प्रतिपाद्य भोग्यभूताचेतनवर्गगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृभूतचेतनवर्गे 'प्रतिपिध्य' तस्य
 नित्यत्वादिकं च प्रतिपाद्य भोग्यभूताचेतनवर्गगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृभूत-
 चेतनवर्गगतं च सांसारिकविविधतापाद्याश्रयत्वं तत्तन्निर्यन्तरि ब्रह्मणि प्रतिपिध्य
 तस्य नित्यत्वं निरवद्यत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं
 सर्वपतित्वं सर्वात्मत्वं च प्रतिपाद्य सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनशरीरकत्वं
 प्रतिपादितम् । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राकसृ-
 ष्टरेकत्वावधारणं सृष्ट्यनन्तरं नानात्वावधारणं च नामरूपविभागाभावभावाभ्यामुपप-
 ष्यते । तथाहि 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते' 'सदेव सोम्येदमग्र
 आसीदेकमेवाद्वितीयं बहु स्यां प्रजायेये'त्यादयः श्रुतयो हि चिदचिद्विशिष्टस्य ब्र-
 ह्मणो नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिविवक्षयैकत्वं नामरूपविभागाहस्थूलदशापत्ति-
 विवक्षया नानात्वं च वदन्तीति सकलवेदांतवेद्यतया निर्विवादत्वात्सर्वथा निरवद्यं
 विशिष्टाद्वैताख्यमतमेव न्यायविद्भिः स्वीकृतव्यम् ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

सर्वथा जीवब्रह्मणोरभेद एव अभेदश्रुतिभिरिति चेन्न, अनुपपत्तेः । कथमनुपपत्ति-
 स्तत्राह—अश्मादिवत्—अश्माकाष्ठलोष्ठतृणादेरचेतनस्य चेतनवर्गादिव जीववृन्दस्या-
 प्यज्ञत्वकर्मवश्यत्वादिदोषकलापेन सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यसंख्यगुणगणविशिष्टा-

१. यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिना ।

नारायणादत्यंतविजातीयत्वश्रवणात्तदनुपपत्तिस्तयोरेकत्वानुपपत्तिः । तस्मात्परं ब्रह्म जीवादर्थान्तरभूतमेव । यदि चेतनजात्या समानस्यापि जीवस्य लक्षणगुणैर्वैषम्या-
त्परब्रह्मत्वानुपपत्तिः तर्हि किमुताचेतनस्य जडत्वादिधर्मविलक्षणस्येति तात्पर्य-
बोध्यम् । सर्वथा श्रुतिस्मृतिन्यायैरुक्तेन विशिष्टकार्यत्वेन स्थानन्यरूपादपि चेत-
नाचेतनप्रपञ्चात् स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरतिविलक्षण एव सर्वज्ञः परमात्मा ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ ‘एको ह वै नारायण आसीदि-
त्यादिषु नारायण एक एव जगतः कारणमवगम्यते । तस्यैकस्य नानाविधप्रपञ्चा-
रणत्वमुचितं न वेति संदेहे तन्नोचितमिति पूर्वपक्षं द्रुमः । तदसंभवात्; कार्यमेतदाका-
शवाय्वशिसलिलरूपं विचित्रं कथं कारणवैचित्र्यमंतरेण संभवति? दृश्यते हि रथादि-
कार्येषु बहुकारकोपसंहारस्तस्मादेकस्य कारणत्वं न संभवतीति चेत् नैतदुचितम् । सू-
क्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरिणः स्वतः सिद्धासंख्यैश्वर्ययुतस्यैकस्यापि संकुचितांतर्यामिश-
क्तिरूपब्रह्मणो विसृतांतर्यामिशक्तिमिश्रस्थूलचेतनाचेतनप्रपञ्चरूपकार्येण परिणामः
संभवत्येव । यथा घृतमिश्रस्य क्षीरस्यैकस्यैव दधिभावेन तद्वत्स बोध्यस्तस्मात् ब्रह्मै-
ककारणकं जगत्कार्यं भवति । यदुक्तं कार्यवैचित्र्यं कारणवैचित्र्यापेक्षमिति तदयुक्त-
मेव । चेतनादेकस्मात्पुरुषात्केवलखादित्रिचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात्; अतो विचित्रज-
गत्कार्यनिर्वाहे ब्रह्म न कारणांतरापेक्षमिति शक्तिमतां सर्वं संभाव्यत एवेत्याह-

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोके स्वे स्वे स्थाने स्थिता ब्रह्मादयो देवाः आदिशब्दाद्याः कर्दमकश्यपाद्याः
ऋषयश्च तेषां शास्त्रावगतशक्तीनां यथा स्वापेक्षितवस्तुसर्गकर्तृत्वं तथा स्वलोके
स्थितस्य शास्त्रावगतसामर्थ्यस्य नारायणस्य स्वेच्छया प्रकृतिपुरुषादिस्वावरजंगमांत-
सकलप्रपञ्चकर्तृत्वमवगम्यते ‘स इमांलोकानसृजत्’ ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविक्ती ज्ञानबलक्रिया च’ ‘अखिलकारकशक्तिभर’ इत्यादिषु नारायण-
स्यासंख्यशक्तिमत्त्वं श्रूयते तस्य किमसाध्यम् ? ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

अत्रैकस्य ब्रह्मणो यो जगदाकारेण परिणामोऽभिहितः स किं एकस्य मूर्तियदस्य

घटशरावादिपरिणामवद्वा सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरिणोऽन्तर्यामिरूपस्य तस्य स्थूलभावा-
पन्नचिदचिद्वस्तुभूतशरीररूपेणेति संदेहः । पूर्वपक्षन्याये तु मूर्तिपिण्डस्य घटशरावादिप-
रिणामवत्तस्य जगदाकारेण परिणामो युज्यते । कथमिति चेत्त्रोच्यते—वाचारंभणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुत्या प्रतिपाद्यते, विकारो नामधेयं च
वाचारंभणं अभिलाषार्थक्रियारूपव्यवहारस्य निष्पादकं भवति मृद्वव्यस्यैव घटा-
वस्था, घटादिनामधेयं च अर्थक्रियाभिलाषरूपव्यवहारनिष्पत्तये भवतीति यावत् ।
वस्तुतो घटादिकमपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं मृद्व्यतिरेकेण घटभावाददर्शनात्;
अथवा वाचारंभणं विकारः घटो वाचारंभणं घटोऽयमिति वाचारंभविषयमात्रं मृद्वव्य-
मेव व्यवहारसिद्ध्यर्थं जायमानं अवस्थांतरं नतु मृदो द्रव्यांतरं किंतु मृत्तिकेत्येव
नामधेयं सत्यमस्ति, घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं मूर्तिपिण्डादिनामधेयं सत्यं
सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु सत्यं नतु द्रव्यांतरमिति सत्यशङ्कार्थेन कृत्वा यतो घटो
मृदेवेति तैर्दर्थः । अतो मृद्रूपात्कारणाद्यथा घटादिकार्यमनन्यदेव तथा मूर्त्तिमतः
कारणात् ब्रह्मणश्चेतनाचेतनात्मकं जगदनन्यत् । दृष्टांतांतरं च क्षीरस्य दधिरूपेणेव
ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणाम इति वाच्ये सति जगद्रूपेण परिणतस्य कृत्स्नस्यापि
ब्रह्मणः कार्यभावप्रसक्तिः कार्यत्वप्रसंग इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे न कारणं ब्रह्मावशिष्टं
भवेत् अथवा प्रपञ्चाकारेणेत्यपरिणतात्तस्मादवशिष्टस्य मूर्त्तिमतः कारणस्य ब्रह्मण
एवं परिणामे वाच्ये सति अवशिष्टस्य तस्य निरवयवत्वशङ्कोपो वा 'अपाणिपादो
जवनो मृहीता पश्यत्यचक्षुः स मृणोत्यकर्णः' 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, इदं वा
अग्रे नैव किंचनासीत्, 'आत्मा वा इदमेवाग्र आसीदि'त्यादीनां निराकारत्वबोध-
कानां शङ्कानां कोपो वा बाधश्च भवेत् इति महाकलहे प्राप्ते सूत्रांतरेण सूक्ष्मचिद-
चिद्वस्तुशरीरिणोऽन्तर्यामिशक्तिरूपस्य ब्रह्मणः स्थूलचेतनाचेतनभूतशरीररूपेण परि-
णामो युज्यते इति सिद्धांतं ब्रूमः ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षांतरव्यावर्तकः । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरिणो निमित्तकारणनारायण-
संकुचितांतर्यामिरूपस्य ब्रह्मणः स्वशरीरभूतेन विकसितांतर्यामिविशिष्टस्य स्थूल-

१ वाचारंभणमिति श्रुत्यर्थस्यावपक्षे घटाववस्थारूपो विकारो घटादिनामधेयं च वाचारं-
भणं मृत्तिकेत्येव सत्यम्; अथवेति द्वितीयपक्षे विकारो वाचारंभणं मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यमिति
विशेषः । २ घटादिके । ३ वाचारंभणमिति श्रुत्यर्थः । ४ क्षीरस्य दधिरूपेणेव ।

चिदचिद्वस्तरूपप्रपञ्चाकारेण परिणामो युक्त एव; तच्छ्रुतेः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः
ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति, सोऽकामयत बहुं स्यां
तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते 'इति, यस्यात्मा शरीरं यस्य
प्रकृतिः शरीरं यस्य पृथिवी शरीरमि'त्यादिषु सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य कारणस्य
नारायणांतर्यामिरूपस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरभूतेन प्रपञ्चाकारेण परिणाम-
श्रवणात् मृदो घटरूपेणेव तस्य परिणामे 'अजामेकां लोहितशुक्लकुष्णां' अजो ह्येको
जुषमाणोऽनुजेते 'ज्ञाशौ द्वात्रिंशतीशानीशौ' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
बहूनां यो विदधाति कामान्' 'तमात्मस्थं' 'न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोः'
'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपी'त्यादिश्रुतिस्मृत्युक्ताजत्वानादित्वादितत्त्वत्रय-
धर्मस्य विरोधापत्तेः विशिष्टेऽपरिणाम एव समुचितः । एवं कृत्स्नप्रसक्त्यभावरूपं
परिणामविवेकमुक्त्वा ब्रह्मणो निरवयवत्वशङ्कोपनिवारणे हेनुमाह-शङ्कमूलत्वात् 'स
इमांलोकानमृजत्' 'एको ह वै नारायण आसीत्' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः'
'तमाहुरद्वयं पुरुषं पुराणम्' पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' 'चरणं
पवित्रं विततं पुराणम्' 'हिरण्यदमश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणत्वात्सर्व एव मृग्य' इति,
'नमाम ते देव पदार्थिदं मार्गति यत्ते मुखपद्मनीडैः' 'स वै किलायं पुरुषः पुरातनो
य एक आसीदि'त्यादिश्रुतिस्मृतिशङ्का एव मूलं प्रमाणं यस्य ब्रह्मनिरवयवत्वनिषे-
धस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् शङ्ककोपो न भवति । उभयपक्षेऽप्ययमभिप्रायः-प्रपञ्चा-
द्वयतिरिक्तस्य निमित्तभूतस्य दिव्यमनोहरमूर्तेर्नारायणस्य संकुचितांतर्यामिशक्ति-
विशिष्टं यत् सूक्ष्मचेतनाचेतनद्वंद्वं सूक्ष्मत्वाददृश्यमंतर्यामिशक्तिविशिष्टत्वात्तच्छरीर-
भूतं च भवतिः तस्य विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टस्थूलचिदचिद्वस्तुरूपेण परिणामे
वाच्ये सति ब्रह्मणः कृत्स्नप्रसक्त्यभावः 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध' इत्यादि-
श्रुतिसमानार्थवाचिकानां 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदि'त्यादिकारणवादिनीनां श्रुतीनां
पुरुषाकारब्रह्मप्रतिपादकत्वात् कोपाभावश्च । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वोक्तिस्तु सूक्ष्मभावाप-
न्नयोश्चेतनाचेतनयोरदर्शनपरा, अपाणिपादादिश्रुत्युक्तिरप्यप्राकृतदिव्यावयवत्वबोध-
नपरा प्राकृतावयवत्वनिषेधपरा च । एवं ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं निःशंकतया
बोध्यमिति । एवंभूतस्य परब्रह्मणो दृष्टान्तेन सर्वविलक्षणत्वमाह—

१ सूक्ष्मचिदचिच्छरीरविशिष्टस्यांतर्यामिणो ब्रह्मणः स्थूलचिदचिच्छरीरभूतप्रपञ्चाकारेण
परिणामः ।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

यथा जीवात्मन्यचिद्धर्मविरोधिर्मयोगोऽप्यचिद्धिजातीयत्वादेव भवति; यथा च विचित्रा अमिजलादयोऽप्यचिद्धिशेषा अन्योन्यविलक्षणशक्तयो दृश्यन्ते एव तथा सर्वविलक्षणं ब्रह्मापि शब्दैकप्रमाणकं विचित्रानंतशक्तिकमप्राकृतदिव्यावयवकं च दृश्यते इति सर्वमविरुद्धम् ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषो निरवयवे अचित्सजातीये प्रधानादावेव वाच्यः न ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणके; अन्यथा स्वपक्षे ब्रह्मणो निर्विकारित्वादिधर्मपक्षे दोषात् बाधापत्तेः । कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषस्तु प्रधानादावेव निर्णीयते । सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वोपपत्तिमाह—

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

‘परास्य शक्तिर्विधिषैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इत्यादौ तस्य सर्वशक्तिमत्त्वदर्शनात् सर्वापि शक्तिरूपेता ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते; अतः सर्वशक्तिमतस्तस्य किं न संभवति ?

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्म समस्तेतरविलक्षणं सर्वशक्तिमत् तथापि ‘न तस्य कार्यकरणं च विद्यते’ इति श्रुतौ विकरणत्वात्तस्य ब्रह्मणः करणरहितत्वात् न कार्यारंभः संभवतीति चेत् तदुक्तं—तस्योत्तरं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् विचित्राश्च हीत्यत्रोक्तम् । पुनराशंक्य समाधातुमधिकरणांतमाह—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

यद्यपि शास्त्रावगतसर्वशक्तेर्मूर्तिमत्तो ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु कारणसामर्थ्यमस्ति इति निर्णीतं तथापि सर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वात् प्रयोजनसहितत्वादवाससकलकामस्य नारायणस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः संभवति नवेति संदेहः । कथं संदिश्यते तत्राह संभवतीति पक्षे ‘आनंदो ब्रह्म’ ‘अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः’ ‘नित्यतृप्तो निराख्यात’ इत्यादिभिः निरतिशयानंदस्वरूपो नित्यतृप्तो हि नारायणः श्रूयते । कथमसौ सृष्ट्यादिव्यापारेषु प्रयोजननिरपेक्षः प्रवर्तते ? यदि समप्रयोजनास्य प्रवृत्तिः तदा तस्य नित्यतृप्तताहानिः स्यात्, अन्यथा जनादिवदनुचितकारिता स्यादतो न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते ह्युक्तम्—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

लीलाकैवल्यं नित्यतृप्तस्य नारायणस्य दयालुत्वान्निष्प्रयोजनापि जगत्सृष्ट्या-
दिप्रवृत्तिः स्वप्रसन्नतार्थं सत्कर्मकर्तृणां ब्रह्मादिक्षेत्रज्ञानां चतुर्वर्गप्राप्तये लीलया लीला-
मात्रेणैव केवलं संभवति तत्र निर्दर्शनं लोकवत् ; यथा लोके निःस्पृहमियवतादेः
सामंतस्य राज्ञः प्रयोजनमंतरेणापि स्वसेवकगुणार्थं केवललीलया कंदुकताडनादिषु
प्रवृत्तिः तथा नारायणस्यावाप्तसकलकामस्यापि लीलया सृष्ट्यादिप्रवृत्तेरविरोधः।
नन्वेवं लीलार्थमपि जगत्सर्गं सति तत्स्थजीवदुःसहकलेक्षणभर्त्सेन निर्दयत्वप्रसक्तेः
परमदयालोर्नारायणस्य जगत्सर्गो न संभवतीति चेत्तत्राह—

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

नारायणकृतायां सृष्टौ क्षेत्रज्ञानां कमनीयाकमनीयदेहभोगस्थानादिप्रदाने वैषम्यं
न्यूनाधिकत्वं जीवदुःखप्रदप्रपंचकृतौ नैर्घृण्यं निर्दयत्वं च तस्य ते उभे न स्तः, कुतः,
विषमसृष्टौ जीवपुण्यपापरूपकर्मणां सापेक्षत्वात् जीवानां प्राचीनकर्मालोच्य हरिः
तत्तत्कर्मानुगुणं न्यूनाधिकं जगत्सर्गं करोति । एवं तत्तत्कर्मेव वैषम्यादिहेतुरित्यर्थः।
तथाहि दर्शयति श्रुतिः ‘साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति, पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा भवती’ति ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते

चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘एकमेवाद्वितीयमि’त्यादिश्रुत्युक्ते सृष्टेः
पूर्वकाले अवधारणार्थेवक्षणावगतादविभागात् क्षेत्रज्ञाविभागभ्रवणात् क्षेत्रज्ञास्तत्त-
त्कर्माणि च न भवेयुरिति चेन्न, कुतः, क्षेत्रज्ञानां तत्तत्कर्मप्रवाहाणां चानादित्वादना-
दिकालसिद्धत्वात् उपपद्यते च अतिमूल्यभावापन्नेषु नित्यत्वाजत्वादिधर्मविशिष्टेषु
क्षेत्रज्ञेषु परस्परमूल्यविभागश्च विद्यते एवेत्यर्थः। तर्हि कथमविभागोक्तिस्तत्राह-तदानीं
नामरूपविभागाभावाच्छ्रुतावविभाग उक्तः, इतरथा प्रलयानंतरसृष्टिकाले त्वकृतानां
शुभाशुभकर्मणामभ्यागमस्य प्रलयात्पूर्वसृष्टिकाले कृतानां तेषां विप्रनाशस्य च प्राप्तिः
स्यात्, अतः श्रुतिस्मृतिषु क्षेत्रज्ञानामनादित्वं नित्यानादिविशेषणविशिष्टत्वं च उपल-
भ्यते । चोऽवधारणे । तथाहि ‘तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते’ ‘न
जायते म्रियते वा विपश्चित्’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वावनावीशानीशौ’ ‘सूर्याचंद्रमसौ धाता

ययापूर्वमकल्पयत्' 'नित्यो नित्यानां' 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि' इत्यादिषु दृश्यते क्षेत्रज्ञानामनादित्वाजत्वप्रभृतिधर्मकलापस्तस्मात्पूर्वोक्तेऽप्यविभागे विभागो निर्णीत एव ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

किं बहुना, प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये कारणत्वोपपादका धर्मास्तेष्वनुपपन्नास्ते सर्वे सर्वप्रकाशके सर्वैश्वर्यसंपन्ने दिव्याकारे परब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते, अतः सर्वशक्तिमत्सकलेतरविसजातीयत्वेनाचित्यशक्तिमत्परं ब्रह्मैव जगत्सृष्ट्यादिकारणं श्रुतिशतवचनैः सिद्धम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनि-
विरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयपादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आद्यपादे सांख्यप्रभृतितर्कविरोधं संदिश्य स्वसिद्धांतप्रतिपादनं कृतम् ; पुनरस्मिन् द्वितीये पादे वैदिकतर्कावलंबनेन सांख्यप्रभृतिपक्षांतरेषु दूषणं ददाति । तत्र तावत् सांख्यशास्त्रनिष्ठानां प्रधानकारणवाद उचितो न वेति संशयः । संशयबीजं सर्वत्र प्रसिद्धमूहनीयम् । प्रधानकारणवाद एवोचित इति पूर्वपक्षी मन्यते । प्रधानं हि रजःसत्त्वतमोरूपं तदेव जगतः कारणं भवितुमर्हति, सर्वत्र तत्कार्येषु मुख्यदुःखमोहान्वयदर्शनात् । तथाहि तत्कार्यभूताः पटादयोऽप्युपलब्धाः प्रावरणादिप्रयोजनतया नरस्य मुखप्रदा भवंति त एवेतरजनापहता दुःखप्रदा भवंति स्वप्रयोजनसंपादकत्वाभावात् ; ते बांछिता अनुपलब्धाश्च संतो मोहप्रदा भवंति तदेवं मुखान्वयत्वात् त्रिगुणमेव प्रधानं जगत्कारणमिति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—न प्रधानं जगत्कारणमचेतनत्वात् । तथाहि दार्वादेरचेतनस्य रथमासादादिनिर्माणज्ञानशून्यस्य रथमासादादिरचनानुपपत्तिर्दृश्यते ; तद्वचनाप्रकारज्ञानाश्रितस्य जनस्य रथादिरचनाप्रवृत्तिर्दृश्यते, अतश्चेतनानधिष्ठितं प्रधानं जगत्कारणं भवितुं नार्हति । ततो न प्रधानकारणवादो युक्तः । सूत्रार्थविवेचनम्—अनुमीयते

१ प्रधानादिषु । २ अप्राप्ताः । ३ अधिकरणानि ६ सूत्राणि ३६ । ४ तेषु सांख्या-
दिपक्षेषु । ५ तत्पूर्वोक्तं एवमुना प्रकारेण निष्पन्नम् ।

इत्यनुमानं प्रधानं जगत्कारणं न, कुतः, जगद्रचनाज्ञानशून्यस्याचेतनस्य तस्य रचना-
नुपपत्तेः—प्रपञ्चविचित्ररचनाया अनुपपत्तेः, जगद्रचनाज्ञानकुशलस्य परमचेतनस्य
नारायणस्य विचित्रजगद्रचनाप्रवृत्तिर्दृश्यते, अतो नारायण एव जगत्कारणं न प्रधान-
मिति । पुनः संदिग्ध परिहारं करोति—

पयोऽनुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो दध्यादिभावे यथायुच द्विमशकलनादिकेरसादिविचित्रभावे चेतना-
श्रयानपेक्षं तद्वत्प्रधानमपीति चेत्तत्रापि तस्मिन् संदेहेऽप्युत्तरमेवमाध्यायते—‘योऽप्यु-
तिष्ठन्तद्ब्रह्मोऽस्तर’ इत्यादिश्रुतेः चेतनेन परब्रह्मणांतर्यामिणाधिष्ठितयोः पयोऽनुनोः
स्वस्वकार्ये प्रवृत्तिरनुमीयते ननु तद्व्यतिरेकेण केवलं तयोःस्तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्यम्;
अतश्चेतनानाधिष्ठिते प्रधाने जगत्कारणत्वादोऽनुपपन्नः । किंच—

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यचेतनस्य कार्यरचनाप्रवृत्तौ सर्वज्ञचेतनाधिष्ठानानपेक्षत्वं तर्हि तस्य कार्या-
कार्यकर्मसमयज्ञानशून्यत्वात् सर्वदा प्राप्तप्रतिप्रसंगेन तद्व्यतिरेकस्य प्रलयस्यानव-
स्थितिः प्रसज्येत ततो नाचेतनं जगत्कारणम् ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

क्षीरायमाणधेनूपयुक्ततृणादिवदचेतनमपि प्रधानं कारणमिति वक्तुं न युक्तम्;
अन्यत्र बलीवर्दाद्युपभुक्ते केनाप्यभुक्ते च तृणादी क्षीररूपपरिणामाभावात् तत्
क्षीरत्वमपि धेनुरूपचेतनाश्रितमेव ।

पुरुषादभवदिति चेत्तथापि ॥ ६ ॥

अत्र नेत्यनुवर्त्तते । अचेतनमपि प्रधानं पुरुषः जगत्सर्गे स्वसन्निधानात्प्रवर्चयति;
यथा पंगुरंधं यथा वाऽयस्कांतमणिरयस्तथेति संक्थः । ततो न सर्वज्ञापेक्षेति चेत्तथापि
न प्रधानस्य जगद्रचनाप्रवृत्तिः संभवति; सांख्यपक्षे पुरुषस्याविकृतत्वात्; अंधस्य मार्गे
प्रवृत्तिहेतुभूतोपदेशात् पंगोः अयःसन्निहितदेशांतरसंयोगाच्चात्मनोऽपि कश्चिद्विकारो
भवत्येव तस्मादविकृतपुरुषसंनिधिः क्लीबसंगः स्त्रीसंतानोत्पत्तौ यथा तथा प्रधान-

१ दधिद्विमशकलादिभावरूपं । २ अंतर्यामिपरब्रह्मव्यतिरेकेण । ३ पयोऽनुनोः । ४
स्वस्वकार्यं । ५ यथा तृणादिकं धेन्यादिभुक्तं सत् स्वयमेव क्षीररूपेण परिणमते तथा प्रवृत्ति-
रप्यचेतनानन्यापेक्षा सती स्वयमेव जगदाकारेणैति चेन्नैवं शङ्क्यं कुतः । ६ धेनोः सकाशात् ।

नप्रवृत्ता न हेतुः, अथवाऽयस्कांतलोहयोरचेतनयोः पञ्चमयोश्चेतनयोश्चोभयेपां ताभ्यां चेतनाभ्यां सह दृष्टांतत्वासंभवात् प्रधानकारणवादो न घटते ।

अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥ ७ ॥

त्रिगुणानां भुक्तर्पापकर्षकभावोऽगांगिभावस्ततः प्रतिसर्गावस्थायां प्रपञ्चप्रवृत्तिः सांख्यैरुच्यते । तत्र साम्यावस्थापन्नानां त्रिगुणानां वैषम्याभावादचेतनप्रधानात्मक-साम्यावस्थाकृतांगांगिभावानुपपत्तिः, अतश्च जगदारंभो न युज्यते प्रधानकारणवादे ।

अन्यथानुनितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ८ ॥

उक्तप्रकारादन्यप्रकारेण प्रधाने कारणतया अनुमीयमानेऽपि ज्ञातृत्वशक्तिवि-योगात् रचनानुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ९ ॥

प्रधानस्याभ्युपगमे अनुमानेन कारणत्वांगीकारेऽपि तेन सहार्थाभावात् ; यतो निरीश्वरसांख्यपक्षे उदासिनः पुरुषस्य निर्विकारत्वात् प्रधानदर्शनादिरूपविकारासंभवः । अत एव मुक्तस्य तस्य प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तो भोगः पुं प्रकृत्योर्विवेकानुसंधानकृतं कैवल्यं च ; एतद्रूपयोरर्थयोः प्रयोजनयोरभावात्प्रधानं न स्वीकार्यम् ।

विप्रतिपेधाच्चासमंजसम् ॥ १० ॥

विप्रतिपेधाच्च पुरुषस्य प्रकृतिसंबन्धेन द्रष्टृत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वादिकमस्ति ; वस्तुतस्तु तस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वादि नास्ति ; जीवो हि निर्विकारोऽकर्त्ता निर्वधनः कैवल्यः स एव परमात्मा पञ्चविंशकः प्रकृतिश्च जगत्कर्त्री ताभ्यां च परं किमपि नास्तीत्यादिकं सांख्या वदन्ति ; तस्य वेदे निपेधादप्यसमंजसमेव कापिलं मतम् ; एवं प्रधानका-रणवादो निःप्रमाणक इति निरूपितम् ; अतः परं परमाणुकारणवादनिरसनायाधि-करणमारभ्यते—

‘महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्याम् ॥ ११ ॥

अत्र वैशेषिकमतसिद्धः परमाणुकारणवादो युक्तो नवेति संदेहः । प्रधानकारणमते

१ परस्परअधिक्यन्यूनताभावः । २ सांख्यमते । ३ गुणमयकार्यदर्शनादगुणात्मिकायाः प्रकृते-जगत्कारणत्वसंभवोस्तीत्यनुमाने । ४ विविधविचित्रजगद्रचनासंपादिका ज्ञानरूपा या शक्तिस्त-स्याः । ५ प्रधानस्थितैव । ६ यत्तु ह्रस्वपरिमंडलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महदीर्घाणुवच्चेतना-द्वयलणोऽचेतनं जगद्ववतीति परैर्ब्रह्मकारणवान्द्रूपणपरिहारपरिमदं सूत्रं व्याख्यातं तदसंगतम् ; ब्रह्मकारणवादे परोक्तान् दोषान् पूर्वस्मिन् पादे परिहृत्य परपक्षप्रतिक्षेपो ह्यस्मिन्पादे क्रियते ।

अधिष्ठात् नारायणानङ्गीकारात्तत्कारणवादे विरुद्धेऽपि परमाणुकारणवादो युज्यते ।
 तथाहि प्रलीने जगति नारायणस्य सिद्धिस्तथा सत्यां प्राणिनां कर्मवशान्निश्चलेषु पर-
 माणुषु आद्यं कर्मोत्पद्यते; तस्मात्कर्मण एकः परमाणुः परमाण्वंतरेण संयुज्यते; तस्माच्च
 संयोगाद्द्व्यणुकमारभ्यते; तेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यश्चतुष्वणुकमित्यादिक्रमेण सर्वं जग-
 दुत्पद्यते; अतो न परमाणुकारणवादे विरोध इति पूर्वपक्षे सिद्धांत उच्यते-ह्रस्वपरिमं-
 डलाभ्यां महत्त्वदीर्घत्वयुक्तत्र्यणुकाणुत्वह्रस्वत्वयुक्तद्व्यणुकोत्पत्तिरुच्यते काणादमते;
 कथमेतत्संभवति ? तथाहि परमाणवः पारिमांडल्यपरिमाणयुक्ताः नल्यणुपरिमाणयुक्ताः।
 द्वाभ्यां परमाणुभ्यां अणुपरिमाणरहिताभ्यां अणुपरिमाणोपेतं ह्रस्वपरिमाणोपेतं च
 द्व्यणुकमुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते; तथा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वादीर्घपरिमाणरहितं द्व्यणु-
 कमस्ति; तादृशेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यो दीर्घपरिमाणोपेतमणुपरिमाणरहितं त्र्यणुकं
 मुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते । इदं सर्वमसमंजसमेव । 'कारणद्वयसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये
 स्वसमानजातीयगुणांतरानारभंत' इति तदभिमतन्यायेन पारिमांडल्याणुत्वादिकारण-
 गुणगणप्रकरणेन सह महत्त्वदीर्घत्वादिकार्यगुणगणानां विरोधात्; तथा तन्मते दोषां-
 तरमपि यथा त्र्यणुकादयो वच्यवाः स्वीयैः पट्टभिः पार्श्वैः सह संयुज्यातिमहतश्चतुर-
 णुकादीनवयवेन उत्पादयेति तथैव परमाणूनामप्युत्पादकत्वं स्वीकार्यम्; एवं च सति
 तेऽपि सावयवाः स्वीयैः पट्टभिः पार्श्वैः सह संयुज्येव द्व्यणुकादीनुत्पादयेयुः। परमा-
 णूनामवयवभेदाभावाङ्गीकारे यथैकस्य परमाणोः पारिमांडल्यपरिमाणत्वं तथा सहस्रप-
 रमाणुसंयोगेऽपि स्वाभिमतन्यायानुरोधात्तनुल्यपरिमाणत्वम्; एवं च सति अणुत्वह्रस्व-
 त्वमहत्त्वदीर्घत्वादीनां कार्यगुणानामसिद्धिः स्यात्; पुनस्तत्सिद्धये तेषामवयवभेदाङ्गीकारे
 तेऽपि सावयवाः स्वीयैः स्वीयैः पट्टभिः पट्टभिः पार्श्वैः सह संयुज्य महान्तं महान्तमव-
 यविनमुत्पादयेयुः, ते चापि सावयवाः संतः स्वीयैः स्वीयैः पट्टभिः पट्टभिः पार्श्वैः
 सह संयुज्य महान्तं महान्तमवयविनमुत्पादयेयुरिति पूर्वपूर्वत्रावयवभेदाङ्गीकारे कृत्रापि
 कारणानवस्थितिः स्यात्; अतः परमाणुकारणवादो न युक्तः। इदानीं सूत्रार्थो विवि-
 च्यते-महद्दीर्घवत् वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्यामसमंजसमित्यनुवर्त्तते । चकारार्थबोधको
 वाञ्छन्ः। ह्रस्वपरिमंडलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत्-महद्दीर्घह्रस्वाणुवत् मह-
 त्वदीर्घत्वह्रस्वत्वाणुत्वादिगुणोपेतत्र्यणुकद्व्यणुकोत्पत्तिवत् । अन्यत्र तदभ्युपगतं सर्वम-

१ आश्रितात् । २ ह्रस्वत्वादिगुणोपेतद्व्यणुकेन महत्त्वदीर्घत्वयुक्तत्र्यणुकोत्पत्तिः पारि-
 मांडल्यपरिमाणोपेतपरमाणुना ह्रस्वत्वाणुत्वगुणयुक्तद्व्यणुकोत्पत्तिस्तद्वदिति विवेकः । ३ पर-
 माणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिवादासामंजस्यातिरिक्तं काणादमतगतम् ।

समंजसम् । द्व्यणुकादिक्रमेण जगदारंभकत्वमसमीचीनं कारणानवस्थितेरिति पुनरनुपपत्तिमाह—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

परमाणुकारणवादे हि परमाणुगतकर्मजनिततत्संयोगपूर्वकद्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते । तत्र तस्य कर्मणः किञ्चिन्निमित्तं मन्यते नवा? प्रथमपक्षे कर्मनिमित्ततया प्रसिद्धं क्षेत्रज्ञप्रयासादिकं स्वीकार्यम्; नहि तत्संभवति, तस्य सृष्ट्युत्तरकालभावित्वात्; द्वितीयपक्षे कर्मानुद्भवः । एवं उभयथापि न कर्म संभवति; अतः कर्मासंभवात् तदभावः उक्तक्रमेण जगदुत्पत्त्यभावः । यद्वा निखिलजगदुत्पत्तिकारणभूतपरमाणुगतमाद्यं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते; अनेरुद्धज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमित्यादीन्यदृष्टकारितानीति तदिदं परमाणुगतं कर्म स्वंगतादृष्टकारितमागतादृष्टकारितं वा? उभयथापि न संभवति; क्षेत्रज्ञपुण्यपापानुसंधानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वासंभवात् तस्य परमाणुगतत्वसंभवे च सदोत्पादकत्वप्रसंगात् । नन्वादृष्टं हि विपाकापेक्षम्; विपाको बहदृष्टगतः कश्चिद्धर्मो नास्ति । किंतु कर्मविधिना कालविशेषनियतफलदातृत्वं यस्य कर्मण उदितं तस्य तत्कालागमनमेव विपाकः, अनियतकालविशेषाणां कर्मणां प्रबलकर्मांतरप्रतिबंधाभावो वा विपाकः । अदृष्टानि तत्तत्कर्मानुगुणफलदानस्वभावानि; अतोऽदृष्टस्य विपाकापेक्षत्वान्न सर्वदोत्पादकत्वप्रसंग इति चेन्नैतदुचितम्; असंख्यैरात्मभिरसंकेतपूर्वकं विविधकालफलदायित्वेनानुष्ठितानेकनानाकर्मजनितानामदृष्टानामेकदैकरूपविपाकस्य प्रामाणिकत्वाभावात्; अतोऽदृष्टमेकदा सृष्टिनिमित्तकमेकदा प्रलयनिमित्तकं च न संभवति; अतस्तदभावः—उभयथापि कर्मासंभवात् तयोः सृष्टिप्रलयोरभावः, अतः परमाणुकारणवादो न युक्तः । इयं चौत्रानुपपत्तिरित्याह—

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

काणादमते समवायाभ्युपगमात् समवायः परमाणुद्व्यणुकयोराधाराधेयभावोपपादकतया तयोरपृथक्सिद्धस्थितित्वहेतुः यः परस्परसंबन्धः तस्याभ्युपगमादंगीकारात् असमंजसमेतन्मतम्; कुतः, साम्यादनवस्थितेः । यथा आधेयतासिद्धये आश्रयमिन्तत्वेनांगीकृतानामवयविजातिगुणानामाधारभूतेष्ववयवव्यक्तिगुणिषु ततोऽपृथक्सि-

१ परमाणुकारणवादे । २ क्षेत्रज्ञप्रयासादिकस्य । ३ निमित्ताभावरूपे । ४ परमाणुगता । ५ विशेषकालागमनमेव । ६ आकस्मिकप्राणान्यथावापदगतभगवद्भूतस्वप्नादिरूपाणाम् । ७ परमाणुकारणवादे ।

द्धतयावस्थाने समवायापेक्षा तथैव समवायस्यापि समवायिषु ततोऽपृथक्सिद्धतया-
ऽवस्थाने समवायांतरापेक्षा आश्रयभिन्नत्वसाम्यात्; एवं द्वितीयसमवायस्यापि तत्ता-
म्यात्समवायिषु ततोऽपृथक्सिद्धतयाऽवस्थाने समवायांतरापेक्षा तथैव द्वितीयसम-
वायस्यापि तत्ताम्यात्समवायिषु ततोऽपृथक्सिद्धतयाऽवस्थाने समवायांतरापेक्षा
स्यादित्येवमनंतसमवायपरंपरा प्रसज्यते इत्यनवस्थितैरित्यर्थः। एवमवस्थायां प्रसज्य-
मानायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेः द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तदुत्पत्त्यभावे
च द्व्यणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण जगत्सृष्टिं वक्तुं न शक्येतेति भावः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणुनां प्रवृत्तिस्वभाववत्त्वांगीकारे तेषु प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात् प्रकृत्याभावम-
सक्तिः तेषां निवृत्तिस्वभाववत्त्वांगीकारे तेषु निवृत्तेर्नित्यमेव भावात् सर्गाभावमस-
क्तिश्च; अतो हेतोः समवायसंबन्धस्य नित्यत्वमंगीक्रियते चेत्तत्र संबन्धिनित्यत्वमंतरेण
तदनुपपत्तेश्च एतत्काणादमतमसमंजसमेव ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणुनामत्र काणादमते रूपादिमत्त्वमंगीकृतं तस्मात्तत्रोक्तानां तेषु नित्यत्वा-
णुत्वनिरवयवत्वादीनां विपर्ययः-अनित्यत्वं स्थूलत्वं सावयवत्वं च स्यात्; कुतः, लोके
रूपादिमत्सु घटादिषु तथा दर्शनात्; अतोऽप्यसमंजसमेतत् । ननूक्तदोषपरिजिहीर्षया
परमाणुनां रूपादिमत्त्वं नांगीक्रियते चेत्तत्राह—

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनित्यत्वादिपरिहाराय परमाणुनां रूपादिशून्यत्वांगीकारे रूपादेः कार्यगुणस्य
कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः, तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्त्वांगीकारे त्वनित्यत्वाद्यनर्था-
पत्तिरित्युभयथापि दोषादेवंप्रकारेणापि कणादमतमसमंजसमेव ।

अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सांख्यपक्षस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्यापि सत्कार्यवादादौ कचिदंगे वैदिकैः परिग्रहः कु-
तोऽस्ति कणादपक्षस्य तु केनाप्यंगेनापरिग्रहादत्यंतमनपेक्षैव निःश्रेयसार्थिमिःकार्या ।

१ नित्यत्वांगीकारपक्षे । २ समवायस्य नित्यत्वांगीकारपक्षानुपपत्तेः । ३ पार्थिवपक्षे-
जसवायवीमाधनुर्विधाः परमाणवो रूपस्पर्शादिमंतो नित्या अणवन्वेति वैशेषिकसिद्धांतः ।
४ काणादमते । ५ काणादमतम् । ६ तस्य कारणगुणपूर्वकत्वस्य सिद्धये ।

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

एवं वैदिकैकदेशिनां मतं निराकृतम्; इदानीं वेदवाद्यानां मतं निरस्यते-प्रथममिह बौद्धसिद्धांतसिद्धो वादश्चतुर्विधः—वैभाषिकसौत्रांतिकविज्ञानवादिसर्वशून्यवादिसंज्ञ-
तुर्विधयुद्धमुनिशिष्यमतवैचित्र्यात्। तत्र वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्ज्ञानं तद्व्यतिरिक्तपदा-
र्थश्च सर्वेक्षणकारणिकाः सत्याः संति; तयोः परस्परमियान् भेदः—वैभाषिकस्य
घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः, सौत्रांतिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याकारे उत्पन्ने तेनाकारेण प्रत्य-
क्षेणाप्रत्यक्षाः घटादयोऽनुमीयन्ते इति; ते च सर्वे पूर्णवैनाशिकाः। तत्रादौ वैभाषिक-
सौत्रांतिकयोर्वाक्यार्थोऽस्ति त्वाऽविशेषात्तयोर्भूतमेकीकृत्याह-तयोः स वादो युक्तो न वेति
संदेहः। युक्त इति पूर्वः पक्षः। तथा ग्राह्यमिति द्विविधबौद्धाः—द्वौ समुदायौ वासाभ्यन्त-
राविति; बाह्यः पृथिव्यादिः आंतरश्चित्तचैत्यात्मकश्च। समुदायद्वयमेव सर्वं जगत्। तथाहि
बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम्; ते च चतुर्विधाः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः। तेभ्यो
युगपत्पुंजीभूतेभ्यः समुदायो बाह्यो जायते। आंतरस्य समुदायस्य स्कंधपंचकं
कारणम्; रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काररूपाः पंच स्कंधाः। चित्तेन रूप्यमाणाः
सेंद्रियाः शब्दस्पर्शरूपादयो रूपस्कंधाः। तंदभिव्यक्तिर्विज्ञानस्कंधः। तज्जन्यदुःखं
वेदनास्कंधः। देवदत्तादिनाम संज्ञास्कंधाः। तेषां वासना संस्कारस्कंधः।
तेभ्यः पुञ्जीभूतेभ्य आंतरः समुदायो जायते; अतः समुदायकारणवादे को विरोध
इत्येवं प्राप्ते निरूप्यते—न युक्तः समुदायकारणवाद इति। ते हि क्षणिकत्ववादिनो
बौद्धाः, कथमेतेषां समुदायः संभवति? कारणानां क्षणिकत्वेन तदानीमेव नष्टत्वात्
कार्योत्पादनासमर्थत्वात्। इदानीं मूत्रार्थविवेचनं विधीयते—उभये हेतुकेऽपि समुदाये
तदप्राप्तिः—समुदायाप्राप्तिः। परमाणुहेतुकः पृथिव्यादिसमुदायः स्कंधहेतुकः इंद्रियस-
मुदायश्चेत्युभयहेतुकोऽपि समुदायः। स्थिरस्य समुदायकर्तुश्चेतनस्य तन्मतानभ्युपग-
मेन अचेतनानां परमाणूनां स्कंधानां च स्वतः समुदायासंभवात् क्षणिकत्वाभ्युप-
गमाच्च न सिद्ध्यतीत्यर्थः।

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

कार्यं प्रत्ययते जनकत्वेन प्राप्नोतीति व्युत्पत्त्या प्रत्ययशब्दः कारणवाची। ननु

१ तेषु चतुर्विधशिष्येषु मध्ये। २ विज्ञानस्कंधश्चित्तमित्यात्मेति च गीयते; इतरे स्कंधा-
श्चैत्यां ण्तेषां चित्तचैत्यानां स्कंधानां समुदायः सर्वव्यवहारास्पदम्। ३ तत्तत्त्रयमालाशब्दा-
द्विविधस्याभिव्यक्तिः। ४ तस्मादिंद्रियमालाशब्दाद्विविध्यात् जन्यमुत्पाद्यं यदुःखम्।

समुदायकर्तुश्चेतनस्याभावेऽपि क्षणिकत्वादस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाया अविद्याया रागादीनां चेतरेतरकारणत्वात् संधातभावादिकमुपपन्नमिति चेन्नैतदुचितम् ; अविद्यायाः संधातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । शुक्तिकादिषु या रजतादिबुद्धिरूपा अविद्या सा शुक्तिकादिवस्तुतो रजतादिकार्यं न करोति; विदुपस्तदानीमेव तेन रजतादिबुद्धेर्नष्टत्वात् तैन्निमित्तरागादयोऽपि न संभवन्ति; तस्मादयुक्तः समुदायकारणवादः । युक्त्यंतरमाह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

अत्र क्षणिकत्वक्षे च जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते; उत्तरक्षणात्पत्तिवेलायां पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वात् तस्योत्तरं क्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वे-
दोत्पद्यते । मूत्रार्थो वर्ण्यते-उत्तरोत्पादे-उत्तरघटादिक्षणोत्पत्तौ पूर्वनिरोधात्-पूर्वस्य घटादिवस्तुक्षणस्य नष्टत्वात्तस्योत्तरं घटक्षणं प्रति कारणत्वासंभवे सति पूर्वघटादि-
क्षणाभावस्यैवात्पादकत्वेऽविशेषात् सर्वदा सर्वेषामप्युत्पत्तिः स्यात् ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो योगपथमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ ततः कार्योत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि विषयाणां पूर्वज्ञानमिन्द्रियं च वीक्ष-
णादितद्व्यापारश्च विषयाश्चेत्येतेषां चतुर्णां कार्यभूतनीलादिज्ञानहेतुत्वप्रतिज्ञा भवति,
तस्याः विरोधः स्यात् ; अन्यथा तस्य पूर्वघटक्षणस्यापि स्थित्यभ्युपगमे सति युगपत्
घटक्षणद्वयोपलब्धिमसक्तिः, तस्य स्थिताविन्द्रियसंयोगज्ञानयोर्योगपथं प्रसज्यते;
तथा सति क्षणिकत्वप्रतिज्ञानाशः । एवं तावदसत् उत्पत्तिर्निरस्ता । सतो निरन्वयो
विनाशोऽपि नोपलभ्यते इति वक्ति—

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः विद्यमानं घटं भिनवीत्येवंरूपा प्रतिकूला संख्या-
बुद्धिः प्रतिसंख्या, तत्पूर्वको निरोधो मुद्गराद्यभिघातजन्यः स्थूलनाशः प्रतिसंख्या-
निरोधः अतत्पूर्वकैः प्रतिकृष्टमूढमनाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधस्तयोः स्थूलमूढमनिरन्वय-

१ शुक्तिकादिवस्तुनि । २ तादृगविद्यानिमित्त । ३ कार्यम् । ४ देशे । ५ कालत्रये
इत्यर्थः । ६ ननु निःकारणिकैव कार्योत्पत्तिरस्तु तथा च नोक्तदोष इति चेत्तत्राह । ७ स्थि-
तावङ्गीकृतायां सत्याम् । ८ स्थूलभावापन्नपदार्थस्य । ९ कारणसंपर्कव्यतिरिक्तः । १० स्थूल-
नाशप्रतिकूलः ।

विनाशयोः अमाप्तिरित्यर्थः अविच्छेदात् सतो द्रव्यस्यान्वयविच्छेदासंभवादिति सूत्रार्थः ।
अत्रायमभिप्रायः— निरोधो घटादेर्निरन्वयज्जिनाशः सः स्थूलः सूक्ष्मश्च न संभवति; कषा-
लादिभास्वरूपाप्रस्थाप्राप्तेरेव विनाशशब्दवाच्यत्वात् सतो द्रव्यस्यान्वयाविच्छेदात्
तस्य प्रिवृत्तादिरूपा अस्त्यप्राप्तिशेषाः नतु नाशशब्दवाच्याः, ततो न क्षणिकत्वसिद्धिः ।

‘उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

उभयथा च उत्पन्नस्य तुच्छताप्रतिस्तुच्छादुत्पत्तिश्चेत्युभयप्रकारेणाभावेनोत्पत्त्यसं-
भवात् अभावात्मककार्योत्पत्तिरूपादोपादसमंजसमिदं दर्शनम् । भावानां बुद्धिपूर्वकना-
शानुद्धिपूर्वकनाशौ आकाशं चेति त्रयमप्यवस्तुसन्निरूपाख्यं निर्हेतुकं तुच्छसंज्ञं चेति
वैनाशिकाः घृवंति । तत्र बुद्धिपूर्वकनाशानुद्धिपूर्वकनाशौ निराकृतौ; इदानीमाकाश-
स्वावस्थादिकं निराक्रियते ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे च नत्ववस्तुत्वादिकमुपपद्यते; ‘आत्मन आकाशः संभूत’ इति श्रुत्या शब्द-
गुणकत्वेन श्यामत्वेन चाकाशेऽपि भूम्यादिवद्वस्तुत्वादिप्रतिपत्तेरविशेषात् । अथा-
त्मनः क्षणिकत्वं निषेधति—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अनुस्मृतिरनुस्मरणं पूर्वानुभूतवस्तुविषयज्ञानमित्यर्थः । ततो हेतोः पूर्वानुभूतं
यद्वस्तु तदेवेदमित्यैकार्थ्येनानुस्मरतुरात्मनो न क्षणिकत्वसिद्धिः, आत्मांतरानुभूते
पदार्थे इतरात्मनः स्मरणायोगाच्चेत्यभिप्रायः । वास्तार्थास्तित्ववादिषु वैभाषिकसौत्रांति-
केषु गोघटादीनां प्रत्यक्षत्ववादिनो वैभाषिका बौद्धा निरस्ताः । ज्ञानानुमेयत्ववादिनः
सौत्रांतिका निरस्यन्ते—

१. क्षणिकत्वादिरिमरभ्युपेता तुच्छादुत्पत्तिरूपप्रस्य तुच्छतापत्तिश्च न संभवतीत्युक्तम्;
तदुभयप्रकाराभ्युपगमौ दोषश्च भवति; तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात्; यदि यस्मा-
दुत्पद्यते तत्तद्वत्समकं दृष्टं यथा मृत्सुवर्णादिरूपज्ञं मणिकमुकुटादिमृत्सुवर्णावाप्तकं दृष्टम्; न च
जगत्तुच्छात्मकं भवदभिरभ्युपगम्यते; न च प्रतीयते सतो निरन्वयविनाशे सति एकक्षण-
पूर्वं दृष्टस्तस्य जगत्तुच्छतापत्तिरेव स्यात् पश्चात्तुच्छाजगदुत्पत्तावनन्तरं तत्तुच्छात्मक-
मेव स्यात् अतः उभयथापि दोषान्न भवदुक्तप्रकारादुत्पत्तिनिरोधो । २ आवरणभावावमात्र-
मित्यर्थः । ३ तादृशे वैभाषिकमते ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इह बौद्धैकदेशिनां ज्ञानानुभेयत्ववादो युक्तो नयेति संशये पूर्वः पक्षः—ज्ञाने यदादीनां नीलपीतादिविचित्राकारं समर्थं विनष्टमर्थं ज्ञानाकारवैचित्र्येणानुमिनोति ज्ञाता, अतो ज्ञानवैचित्र्येण वाद्यार्थवैचित्र्यमनुमीयते इति प्राप्ते सिद्धांतः—एतन्ने संभवति; अर्थस्य क्षणिकत्वात् असतो विनष्टस्य नीलत्वपीतत्वाद्विधर्मिणो धर्मसंक्र-
मणस्यान्यत्रोदृष्टत्वात् ।

उदासीनानामपि चैवंसिद्धिः ॥ २७ ॥

एवं सर्वभावानां क्षणिकत्वाभ्युपगमादन्य एवानुष्ठाता अन्य एव फलस्वाप्नो । अतः उदासीनानामत्रादिसंपादने निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति दूषणं वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्द्वयोरपि समानं तस्मादसंभजसेन वाद्यार्थास्तित्वत्रादिनोर्वभा-
षिकसौत्रांतिकयोर्मतेन वैदिकसमन्वयस्य न बाध इति सिद्धम् ।

नाभात्र उपलब्धेः ॥ २८ ॥

इह बौद्धानां विज्ञानवादिनां केवलविज्ञानवादो युक्तो नयेति संशये युक्त इति पूर्वः पक्षः । तथाहि साकारं विज्ञानमेव तत्त्वमांतरं न वाद्याः पदार्थाः । स्वप्ने वासपदा-
र्थान्नप्रेक्ष्य केवलया बुद्ध्या व्यवहारदर्शनात् तदज्जाग्रद्व्यवहारस्यापि व्यवस्था
युज्यते; ततो विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्येवं प्राप्ते अभिधीयते—यदं जानामीति कर्तुः कर्म-
तया अर्थस्योपलब्धेर्यदादिवाद्यपदार्थाभावो न शक्यते वक्तुम् । पुरुषस्यार्थविशेषाणां
नामरूपादिपृथक्पृथग्व्यवहारानुगुण्यवेदनमेव हि ज्ञानस्याकारः ननु घटपटादिवत्सा-
कारत्वम् । यदुक्तं स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रद्व्यवहारस्यापि शून्यत्वं तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वाप्नज्ञानस्य जाग्रद्व्यवहारपदार्थस्मृतिमात्रालंबनेन जाग्रज्ज्ञानस्य सत्यपदार्थालंबनेन

१ क्षणिकात्कार्योत्पत्तिमिच्छताऽर्थादभावान्निरुपाध्यादेव कार्योत्पत्तिरंगीकृतेति प्रतिभाति
पूर्वक्षणनाशं विना कार्यक्षणोत्पत्त्ययोगात्साक्षादभाववादभावोत्पत्तिः स्वप्ने दर्शिता च तथा
चासतोऽभावान्निःस्वरूपात्कार्योत्पत्तिर्न युक्ता; कुतः; अदृष्टत्वात् निरुपाध्यात् नरविषाणादेः
कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः । २ योऽयं ज्ञाने नीलादिराकार उपलब्ध्यते स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारो
भवितुं नार्हति; कुतः; अदृष्टत्वात् न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्वैधर्म्यार्थांतरं संश्रयणं दृष्टम्; प्रति-
विम्बादिकमपि स्थिरस्यैव भवति तत्रापि न धर्ममात्रस्य । ३ ज्ञानाकारवैचित्र्येण विनष्टवाद्यार्थ-
वैचित्र्यानुमनम् । ४ अर्थांतरे । ५ विज्ञानेतरस्य ।

च परस्परं वैधर्म्याद्वैषम्याच्च न 'स्वप्नादिवज्जागरितज्ञानस्य निरालंबनत्वम् । किंच बाह्यपदार्थाभावे तज्ज्ञानमेव न स्यात् अतो न विज्ञानमात्रं तत्त्वम् ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न संभवति, तस्य कुत्राप्यनुपलंभात् ; स्वप्नज्ञानस्यापि जाग्रदृष्टार्थवत्ता संभवत्येव, ततो विज्ञानमात्रवादोऽनुपपन्नः ।

सर्वार्थानुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

इह सर्वशून्यवादिनां बौद्धानां सर्वशून्यवादो युक्तो नवेति संदेहः । युक्त इति पूर्वः पक्षः । तथाहि सर्वं जगन्न सत् बाधितत्वात् ; नासत् प्रतीयमानत्वात् ; नोभयात्मकं परस्परविरोधात् ; किंतु त्रिकोटिविनिर्मुक्तं सर्वशून्यमेवा प्रत्यक्षावभासस्तु संवृत्तिमूलः तस्मात् शून्यवादः समीचीन इत्येवं प्राप्ते सिद्धांत उच्यते-न संभवति सर्वशून्यवादः जगतः कोटित्रयसहितत्वात् ; तथाहि न सदिति यदुक्तं तन्न युक्तम् ; तत्रस्थचेतनानाम-विनाशित्वेनाबाधितत्वात् ; नासदिति यदुक्तं तदपि न युक्तम् ; देहादीनां नश्वरत्वात् ; नोभयात्मकमिति यत्तदपि न युक्तम् ; चेतनाचेतनानामन्योन्याश्रयत्वेनोभयात्मकत्वे विरोधाभावात् । प्रत्यक्षावभासस्तु भ्रांतिमूल इति यदुक्तं तदपि न युक्तम् ; कथं यथा वस्तुतया सत्यजलस्य पारमार्थिकसूर्यकिरणयोगेनोपि रप्रदेशेऽवभासः प्रतीयते यथा च पारमार्थिकसर्पादेः सत्परज्ज्वादी भ्रांत्या तत्तुल्योऽवभासः प्रतीयते तथा द्रष्टृपुरुषाः दृश्यवस्तूनि तत्कर्ता चैतेषां सर्वेषां शून्यत्वे कस्य पारमार्थिकपदार्थस्य भ्रांतिमूला जगद्रूपः प्रत्यक्षावभासः प्रतीयते ? न कस्यापि, सः कैर्दृश्यते ? किंच मनुष्यपश्वेदेर्यथाचितः शतसंवत्सराद्यायुःकालनियमः आपधिप्रभृतेः पाके वृष्ट्यादित्रयप्रभृत्तौ च कालनियमो दृश्यते ; एतत्सर्वं सर्वशून्यत्वे पारमार्थिककर्तारमृते कथं सिद्धयेत् ? एवं सर्वप्रकारैः सर्वशून्यत्वानुपपत्तेः सर्वशून्यवादः सर्वविरुद्ध एव ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥

गता बौद्धाः । इदानीं जैनमतं निरस्यते-जैना हि सप्तभंगीन्याये नैकस्मिन्नपि वस्तूनि नानाभावमापादयन्ति । तेषां मतं युक्तं नवेति संदेहः । तत्र तेषां प्रक्रिया उच्यते-जीवः अजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ । जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः सावयवः । अजीवः पृथिविः । वनमहीधरादिरेकः आस्रवसंवरनिर्जरवंशमोक्षारूपाः पंच । आस्रवत्यनेन जीवो विषयेषु इत्यास्रव इन्द्रियसंघातः । संवृणोति चित्तेकमिति अचिदेकादिः

संवरः। निःशेषं जीर्यत्यनेन कामक्रोधादिरिति केशोल्लुचनतप्तशिलारोहणादितपो नि-
र्जरः। कर्माष्टकेनापादिता जन्मपरंपरा बंधः। चत्वारि यातिकर्माणि पापरूपाणि चत्वा-
र्यधातिकर्माणि पुण्यरूपाणि तेभ्यो मुक्तस्य जीवस्य ततोऽर्धगमनं मोक्षः। एते सप्त
पदार्थाः सप्तमंगीन्यायेन व्यवस्थाप्याः-स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च
स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं स्यान्नास्ति चावक्तव्यं स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यं
चेति सप्तमंगीन्यायः। स्याच्छब्द इपदर्थः। अतः सप्तमंगीन्यायात्सप्तपदार्थसिद्धिरिति
एतदयुक्तं कुतः, एकस्मिन्वस्तुनि सत्तासत्वनित्यत्वानित्यत्वभेदाभेदादीनामसंभवात्।
पर्यायभाविनश्च द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिशब्दाः बुद्धिधिपयाः परस्परविरुद्धाः पिंडत्व-
घटलकपालत्वाद्यवस्थावत् युगपन्न संभवन्ति। किंच स्वशास्त्रीयतपोदयादिकर्मरूपसा-
धनैर्वैद्यालपज्ञक्षेत्रज्ञानां सर्वज्ञतासंपन्नमोक्षो भवेत्; यस्य च मुक्तत्वं जातं स एव स्व-
निर्मितग्रंथे जीवमोक्षहेतुकतपोदयादिसाधनानि तथा तत्साधनोक्तियुक्तशास्त्रकर्ताऽन्यः
कश्चिदनादिसिद्धपरमेश्वरो नास्तीति च मुक्तमोक्तसाधनैरेव मोक्षोक्तिश्चेति वदती-
त्यपि जैनमतोक्तिः। तत्रेयं महादोषापत्तिरवभासत एव। तथाहि अनादिसिद्धसर्वज्ञ-
नारायणनिर्मितशास्त्रं विना प्रथममनाद्यविद्याऽनादिवैद्यालपज्ञक्षेत्रज्ञानां मोक्षसाधन-
ज्ञानं कथं भवेत्? तज्ज्ञानं विना च सर्वज्ञतासंपन्नमुक्तत्वं कथं भवेत्? तदभावे च सति
सर्वज्ञतायुतमोक्षोपायबोधकशास्त्रकर्तृत्वशक्तिः कथं संभवेदित्यन्योऽन्याश्रयदोषा-
पत्तिः। अतो वेदविरुद्ध एव जैनवादः।

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३३ ॥

जैनमते प्राप्तमात्माऽकात्स्न्यमपि एवं पूर्ववद्विरुद्धमेव। कथमिति चेत्त्राह-आ-
त्मनः शरीरपरिमाणत्वे सावयवत्वे च सति सावयवाद्दस्त्यादिवृहच्छरीरादल्पीय-
सि सावयवे पिपीलिकादिशरीरे प्रविशतस्तस्य अकात्स्न्यं समग्रत्वेन प्रवेशानर्हत्वं स-
मानावयवतत्संख्यानर्हत्वं च प्रसज्यते; अतो जीवात्मनः शरीरपरिमाणत्वं सावय-
वत्वं च न संभवत्येव। अथ संकोचविकाशधर्मत्वेन जीवात्मनः पर्यायशब्दवाच्याव-
स्थांतरापत्तौ तत्तच्छरीरप्रवेशसंभवशंकां परिहर्तुमिदं सूत्रमाह—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३४ ॥

पर्यायादपि तथाविधाल्पत्वावस्थांतरयोगादप्यविरोधो न संभवति; कुतः, विका-

१ अवस्थाविशेषभाविनः। २ हस्तिपिपीलिकादिशरीर। ३ प्रवेशः संभवतीतोमां शंका।

४ हस्त्यादिरथूलदेहस्थस्यात्मनः पिपीलिकादिमूढमदेहयोगात्।

रादिभ्यो दोषेभ्यः मृदो विकारघटादिवदात्मनः तत्तच्छरीरमवशेन वृद्धिद्वासवत्वे
घटादिवृद्धिकारादिदोषमसत्केरित्यर्थः ।

अंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३५ ॥

जीवात्मनो यदंत्यं मोक्षदशासंभूतं ज्ञानघनसत्कारूपं परिमाणं तस्यैकरूपाव-
स्थितेः मोक्षदशावस्थितस्य पश्चात्पाकृतदेहान्तरपरिग्रहाभावाच्च मोक्षदशासंभूतपरि-
णामस्य जीवात्मनश्चोभयोरपि नित्यत्वाच्च तदेव तस्य स्वाभाविकं परिमाणम् ; अतः
पूर्वावस्थायामप्यविशेषः साम्यम् ; अतस्तस्य पूर्वमपि न शरीररूपेण परिमाणत्वसिद्धिः
स्यादेव ; अत एकस्मिन् सत्त्वासत्त्वादिषादादात्मनः मुक्तिसाधनबोधकानादिसिद्धेश्च-
राभाववादाच्च सावयवशरीरपरिमाणवादाच्च जैनमतमपि वेदविरुद्धमेव ।

पत्युरसामंजस्यात् ॥ ३६ ॥

अत्र नैकस्मिन्नसंभवादित्यतो नस्यानुवृत्तिः ॥ पत्युः पशुपतेः अनुसृतानां का-
पालादीनां तत्तत्रोक्तं मतं नादरणीयं कुतः, असामंजस्यात् ; असामंजस्य हि निमित्तो-
पादानकारणमेदत्वं तामसस्य रुद्रस्य गुणातीतत्वकथनं च मुद्रिकापट्टधारणमगासन-
स्वात्मध्यानमुराकुंभस्थापनतत्तस्य देवतार्चनगूढाचारमज्ञानमस्मत्स्नानप्रणवपूर्वाभिध्या-
नाद्यन्योन्यविरुद्धानि तेषां परिकल्पनं चोपासनमाचारश्चेदं सर्वं वेदविरुद्धमेव ; अत-
स्तन्यतस्यानादरः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अशरीरस्येश्वरस्य प्रधानरूपजगदुपादानकारणाधिष्ठानानुपपत्तिः कथमिति चेत्त-
त्राह-लोके शरीरिण एव कुलाब्जादेर्मूर्तिपद्माद्युपादानाधिष्ठानं दृष्टम् ; अतस्तेन्यते कुला-
ब्जादिदृष्टांतो विरुद्धः । अशरीरस्येश्वरस्य प्रधानानधिष्ठानत्वे सति तस्य प्रधानानांगी-
कारात्तात्पर्यमतमेवोपपन्नं निरवयवपुरुषरूपेणेश्वरेण सह प्रधानस्य प्रपंचसर्गे प्रयोज-
नाभावात् ; अतोऽप्येतन्मतासामंजस्यं सिद्धम् । पुनराशंक्य परिहरति—

१ अंतिममोक्षदशासंभूतज्ञानघनसत्कारूपमेव । २ पशुपतिमतानुसारेण धनुर्विधाः—कापालाः
कालाशुक्लाः पाशुपताः शैवाश्चेति । ३ पशुपतिमतागमोक्तम् । ५ कंटिका रुचकं चैव कुंडलं च
शिखामणिः । मरुत यज्ञोपवीतं च मुद्रापट्टं प्रचक्षते ॥ ६ तदाधारः । ७ मुद्रिकापट्टधारणादीनाम् ।
८ पशुपतिमतस्य । ९ पशुपतिमते ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३८ ॥

नन्वशरीरस्येश्वरस्य प्रधानाधिष्ठाने शरीरापेक्षा नास्ति । यथा जीवः करणमिन्द्रियं शरीरमप्यशरीरः सन्नधितिष्ठति तद्वत्प्रधानमीश्वर इति चेन्न; तत्कृतानर्थभोगादिभ्यः॥ यथा जीवस्याशरीरस्य शरीराधिष्ठाने शरीरगतमुखदुःखादिसंबन्धस्तथा पशुपतेरपि प्रधानाधिष्ठाने तद्गतभोगादिप्रसंगः, ततोऽप्येतन्मतमसमंजसमेव ।

अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३९ ॥

वाञ्छब्दश्चकारबोधकः। तथा भोगादिप्रसंगेनेश्वरस्य पुण्यपापरूपादृष्टवत्त्वे अंत-
वत्त्वं नाज्ञवत्त्वं नित्याज्ञादिचिपेणविशिष्टस्य तस्य करणकलेवरस्थानभोगादिभ्य-
स्तैज्ज्ञानाच्च क्षरणस्वभाववत्त्वमित्यर्थः। अतएवासर्वज्ञता च भवेत्, अतो नैतन्मतमाद-
रणीयम्। एतेषां वेदविरुद्धानां सांख्यादिमतानां निराकरणविस्तारस्तु लक्ष्मणाचार्य-
कृतभाष्यादवगंतव्यः ।

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४० ॥

सांख्यादितंत्रप्रणीतमतवत्पंचरात्रतंत्रमपि प्रमाणतया ग्राह्यं नवेति संदेहः । न
ग्राह्यमिति पूर्वपक्षी मन्यते । कथमिति चेत्तत्राह वामुदेवात्संकर्षणाभिधो जीवः प्रादु-
र्भूयते, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नाख्यं मन आत्रिर्भूयते, तस्मादनिरुद्धनामाहंकारश्चेति 'द्राव-
जावीशानीशात्रि'त्यादिश्रुतिविरुद्धजीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनेन तस्यानादरश्रवणात् इति
प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां 'अजायमानो बहुधा व्यजायते'ति
श्रुतावभिहितानां पुरुषोत्तमाविर्भावानां स्वेच्छाविग्रहप्रतिपादनान् श्रुतिविरोधाभावात्॥
जीवमनोऽहंकाराणामधिष्ठातृत्वात्तेषां संकर्षणादीनां जीवादिशब्दैरभिधानमविरुद्धम्;
यथाकाशमाणादिशब्दैः परब्रह्मणोऽभिधानं तद्वत्; अतो भगवता वामुदेवेन परमनिः-
श्रेयससाधनावबोधितया प्रोक्तं वामुदेवादिचतुर्व्यूहस्य तदवताराणां चोपासनबोधकं
वेदार्थानां परमोपबृंहकं पंचरात्रतंत्रं परब्रह्मोपासकैः परमप्रमाणतया ग्राह्यम्; तच्छास्त्रं
ये जना युक्त्या दूषयन्ति ते मंदभाग्याः देवानां प्रियाश्च भवन्ति । मृत्रार्थवर्णनं- 'न
जायते म्रियते वा विपश्चिदिति' 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूला भविता
वा न भूयः, अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु जीवकलाप-
स्योत्पत्त्यसंभवात् न प्रमाणं जीवोत्पत्तिवाक्यमिति । पुनरग्राह्यत्वमाह—

१ प्रधानकृत । २ पशुपतिमतम् । ३ सशरीरजीवता । ४ करणादिज्ञानात् । ५ पंचरात्रतंत्रस्य ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४१ ॥

संकर्षणात्प्रभुम्राख्यं मनो जायते इति कर्मकर्तुर्जीवात्करणभूतस्य मनस उत्पत्तिर्न संभवति; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'त्युपादानकारणभूता-
दंतर्योमिशक्तिरूपात्प्रकृतिशरीरिणः परब्रह्मणो मनस उत्पत्तिश्रवणात् श्रुतिविरुद्धार्थ-
प्रतिपादनेन पंचरात्रतंत्रस्याप्रामाण्यमिति प्राप्ते नश्यमाणेन सूत्रेण सिद्धातं ब्रूमः—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। विज्ञानादिभावे-विज्ञानं संकर्षणसंज्ञो जीवः आदि-
शब्दप्राप्तौ प्रभुम्रानिरुद्धौ च तेषां भावे वामुदेवावतारत्वेन प्रादुर्भावे सति तत्प्रति-
पादनपरपंचरात्रतंत्रस्य प्रामाण्यप्रतिषेधो माभूदित्यर्थः। अत्रायमाशयः-भागवतप्रक्रि-
यानभिज्ञानां जनानां जीवपरमनिःश्रेयसप्रापणाय स्वेच्छया प्रादुर्भूतेषु संकर्षणादि-
पुरुषोत्तमावतारेषु जीवभावान्निः प्रतीयते; किंच संकर्षणादीनां जीवादिसंज्ञास्तु जी-
वमनोऽहंकाराणामधिष्ठानृत्वपरा बोध्याः। तद्विदस्तु परब्रह्मैव मुमुक्षुसमाश्रयणाय
स्वेच्छया चतुर्थावतिष्ठते चाराहाद्यवतारैरनेकधा चेति वदंति। तथा श्रूयते 'अजाय-
मानो बहुधा व्यजायते'ति। तथा मार्कण्डेये स्मर्यते—'स देवो भगवान् सर्वं व्याप्य
नारायणो विश्वः। चतुर्थां संस्थितो ब्रह्मन् सगुणो निर्गुणस्तथा ॥ एका सूर्तिरनि-
र्देश्या श्रुक्तां पश्यंति तां बुधाः। ज्वालामालोपरुद्धांगी निष्ठा सा योगिनां परा ॥
दूरस्था चांतिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा। वामुदेवाभिधानासौ निर्ममत्वेन
दृश्यते ॥ द्वितीया पृथिवीं मूर्ध्ना शेपाख्या धारयत्यधः। संकर्षणेति विज्ञेया बलमु-
त्तमास्थिता ॥ तामसी सा समाख्याता तिर्यक्त्वं सगुणाश्रिता। तृतीया कर्म कुरुते
प्रजापालनतत्परा ॥ सत्त्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थानकारिणी ॥ चतुर्थी जलम-
ध्यस्था शेते पद्मगततल्पगा। अनिरुद्धेति सा ज्ञेया जगदुत्पत्तिकारिणी ॥ व्यूहात्मानं
चतुर्थां च वामुदेवादिमूर्तिभिः। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येव विश्रुतात्मा जनार्दनः'। इति;
व्यासवचनं यथा पौष्करसंहितायाम्—

‘कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते।

१ भागवतप्रक्रियाविदस्तु। २ यत्र यस्मिन्संदर्भे ब्राह्मणैः कर्तुंभिः क्रमागतैः जगत्सृष्ट्यादिक्रियानुक्रमो-
पलब्ध्याभिरित्यर्थः स्वस्य परब्रह्मणः संज्ञाभिर्बामुदेवसंकर्षणप्रभुम्रानिरुद्धनामभिः सर्वावस्थावस्थित-
सकलचिदचिदंतर्योमितया तत्तत्कर्मानुगुणफलदानक्रियया वामुदेव इति नाम्ना, प्रलये स्वशिरसि
भूतभूषणगावस्थित्या जगत्सर्गे स्वलोकस्थितिपूर्वकतदुत्पत्तिक्रियया च अनिरुद्ध इति नाम्ना,

क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरोगमं तु तत्' ॥

इत्यादि । तच्च चातुरात्म्योपासनं वामुदेवाख्यपरब्रह्मोपासनमिति, तथा साच्च-
तसंहितायामुक्तम्—

‘ब्राह्मणानां हि ‘सद्वर्चं वामुदेवाख्ययाजिनाम् ।

चिवेकदं परं शास्त्रं ब्रह्मोपनिषदं महत्' ॥

इति । तथा श्रीमद्भागवते स्मर्यते—‘अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यक-
र्तृग्रहणाय पुंसांमिति’ ‘मत्स्याश्वकच्छपवराहवृत्सिंहहंसराजान्यविप्रविश्वेषु कृताच-
तारः, त्वं पासि न’ इत्यादिवचनैः पंचरात्रतत्रोक्तं संकर्षणादिपुरुषोत्तमात्रतारो-
पासनं सिद्धम् ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४३ ॥

अस्मिन्पंचरात्रतत्रे जीवोत्पत्तेर्विप्रतिषेधात् नैतद्वेदविरुद्धम् । ‘तथाहि ‘अचेतना
परार्था च नित्या तत्रास्ति विक्रिया, त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतिरूपमुच्यते । व्या-
प्तिरूपेण संवंधस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स दानादिरनंतश्च परमार्थेन निश्चित’ इति,
‘अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः । अनुग्रहादरेरेव मुच्यते नात्र संशयः’
इति जीवस्योत्पत्तिस्तत्रैव विप्रतिषिध्यते ।

इति श्रीशुद्धैकांतधर्मप्रवर्चकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनिविर-
चिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयःपादः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयपादः ।

समग्रः श्रुतिविरुद्धशास्त्रमतसिद्धांतो द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निराकृतः, इदानीं
पादद्वयेन पुनः श्रुतिष्वचांतरविरोधं परिहरति—

प्रजापालनधर्मसंस्थापनक्रियया प्रमुग्ध इति नाम्ना, च जगत्संहरणक्रियया संकर्षण इति नाम्ना
च विहितं चातुरात्म्यं वामुदेवादिमूर्तिभिर्विख्यातं चतुर्व्यूहं कर्तव्यत्वेनावश्यकानुष्ठेयत्वेन कर-
णेन उपास्यते सेव्यते वै निश्चितम् । १ तत्तु तदेव आगमं पंचरात्रसंज्ञं प्रोक्तमिति शेषः ।
२ सद्ब्रह्म । ३ परमसंहितायाम् । ४ पंचरात्र एव । ५ अधिकरणानि ६ सूत्राणि ४३

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

निरवयवत्वेनाकार्यत्वभ्रमादाकाशस्योत्पत्तिः संभवति नवेति संदिश्यते । विय-
न्नोत्पद्यत इति प्राप्तं कुतः, अश्रुतेः, तथाहि छांदोग्ये 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदि'-
त्यारभ्य 'तत्तेजोऽ सृजते'ति तेजःप्रभृतिभूतसृष्टिरभिधीयते । तेन नाकाशस्योत्पत्तिः
श्रूयते । या त्वात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतिस्तैत्तिरीये सा गौणी भवितुमर्हति आ-
काशोत्पादककारणनिरूपणासंभवात् ; अतः सर्वगतस्याकाशस्याजजीवन्नोत्पत्ति-
रिति प्राप्ते सिद्धांतं प्रवच्यः—

अस्ति तु ॥ २ ॥

वियत उत्पत्तिरस्त्येव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिश्रुतेः ।
आत्मनस्तु 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति प्रतिषेधादनुत्पत्तिः । वियदुत्पत्तिप्रति-
षेधश्रुतिर्नास्ति, अतो वियदुत्पद्यत एव । यदुक्तमुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति तत् संदिश्य
निर्णयमाह—

गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

'तत्तेजोऽ सृजते'ति तेजसः प्रथमं सृष्टिवचनादाकाशः संभूत इति श्रुतिर्गौणी,
तस्य निरवयवस्यात्यसंभवात् वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतमिति नित्यत्वशब्दाच्च ।

स्याच्चैकस्य^१ ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति'त्यादिष्वनुगतस्यैकस्य
संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वं च स्यात् ब्रह्मशब्दवत् ; यथैकस्य ब्रह्मश-
ब्दस्यैकप्रकरणगतस्य 'तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इति प्रकृतौ गौणत्वं
'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति ब्रह्मणि मुख्यत्वं च भवति तद्वद्वापि । यथैकप्रकरणे उभयत्र
प्रयुक्तब्रह्मशब्दे गौणमुख्यभावोऽभिहितस्तथैवानुपगोऽपि तदुभयत्वं संभवत्येवेत्यर्थः,
अत आकाशोत्पत्तिरयुक्तेति । अस्य संदेहस्य परिहार उच्यते—

१ मृतसृष्टौ । २ छांदोग्ये । ३ नवान्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्ये संभूतशब्द-
स्याकाशे गौणत्वं तेजसादौ तु मुख्यत्वमित्येतद्विरुद्धम् ; एकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य गौणमु-
ल्यत्वादर्शनादिति चेत्तत्राह 'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्, यथा एतस्मिन्नेव प्रकरणे अन्नं ब्रह्मेति
व्यजानादित्यादावन्नादिषु ब्रह्मशब्दो गौण आनंदो ब्रह्मेत्यत्र मुख्यः विषयभेदात् एवं प्रकृतेऽपि
विषयभेदादेकस्य संभूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यादित्यर्थः । ४ संभूतशब्देऽपि ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवती’त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हानिर्न भवति, कुतः, वियदादीनां ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्माव्यतिरेकात्; अतो न संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वम्; गौणत्वे च सति सदा सतो वियतोऽतर्थाभिन्नकस्यनुसंकोचविकाशाभावे-
नैकवस्तुविज्ञानसंभूतसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हान्याद्युपपत्तेः । यथा प्रतिज्ञाया अहा-
निस्तथा योजनीयम् ।

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

‘आत्मन आकाशः संभूतः’ ‘तामसादपि भूतादेर्विकुर्याणादभून्नभ’ इत्यादिवहु-
श्रुतिस्मृतिशब्देभ्योऽवगतां वियदुत्पत्तिं ‘तत्तेजोऽसृजते’त्यत्राकाशोत्पत्त्यवचनावगतं
तेजःप्राथम्यं न निवारयितुं क्षमते ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

यद्यपि छांदोग्ये ‘तत्तेजोऽसृजते’त्यत्राकाशोत्पत्तिर्नोक्ता तथापि तस्मिन्नेव
‘ऐतद्वात्म्यमिदं सर्वमि’त्याकाशादेः सर्ववस्तुनोऽपि ब्रह्मकार्यावगमाच्चेजःप्रभृतिकार्य-
वचनं तु यावद्विकारं यत्परिमितप्रकृत्यादिकार्यं तस्य सर्वस्यापि वस्तुनो विभाग
उत्पत्तिस्तद्दर्शनार्थमिति विज्ञायते लोकवत् । यथा लोके दश मे पुत्रा इत्युक्त्वा
तेषु केषांचिदुत्पत्तिवचनं सर्वपुत्रोत्पत्तिकथनपरं तद्वत् ‘तस्मादाकाशः संभूत’ इति
वचनं युक्तमेव ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

तेजोऽत इति वक्ष्यति तदर्थमेवात्र वायोः ‘पृथगुपादानम् । आकाशवद्वायोरूपत्तिरस्ति
नवेति संशये वायुर्नोत्पद्यते इति पूर्वं पक्षः । छांदोग्ये वायोरूपत्तेरश्रुतेः, बृहदा-
रण्यके ‘सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति तज्जन्मनिपेधाच्च वायुर्नोत्पद्यत इति
प्राप्ते सिद्धांतः—छांदोग्ये वायोर्जन्माश्रवणेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन ‘आका-
शाद्वायुरिति तैत्तिरीयवाक्योपसंहारे सति श्रुतमेव छांदोग्येऽपि वायोर्जन्म ।
‘सैपाऽनस्तमिते’ति श्रुतिः स्तुतिपरा उपासनप्रकरणात्; तस्मादेतेनोक्तन्यायेन
वायुरप्युत्पत्तिप्रकरणे व्याख्यात एव ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सद्रूपात् ब्रह्मण आकाशादीनामुत्पत्तिरिति

निरूपितं तद्वदिह सर्वकारणस्य सतोऽपि ब्रह्मणः कुतश्चित्कारणादुत्पत्तिरस्ति नवेति संदेहे सति ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तीत्युच्यते; कथमिति चेत्तत्रोच्यते—यथाकाशस्य वायोः कारणत्वेऽपि ‘आकाशः संभूत’ इति ‘तदुत्पत्तिः श्रूयते तथा सर्वकार्येभ्यः पूर्वमस्य सतो ब्रह्मणः कारणस्यापि ‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सज्जायते’-त्युत्पत्तिश्चरणात् । अत्राडागमाभावश्चादसः ततोऽसतः सद्रूपं ब्रह्माप्यजायतेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं—दूमः ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्;’ ‘एको ह वै नारायण आसीत्’ ‘पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः,’ ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः,’ तर्हि न सन्न चासदुभयं नच कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमत्रकृप्य शयीत यदा’ ‘पृथिव्यप्सु लीयते’ इत्यारभ्य तमः परे देवे’ इत्यादि-श्रुत्यभिहितस्य ‘आत्माधारोखिलाश्रय’ इति स्मृत्युक्तस्य च सर्वकारणस्य सदेवेत्यवधारणार्थगतस्य सद्रूपस्य परब्रह्मसंज्ञस्य नारायणस्यैकस्य असंभवोऽनुत्पत्तिः, तदितरस्य पुरुषप्रकृत्यादिसर्वस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाद्यनुपपत्तेः संभवोऽभिहितः असद्वा इदमग्र इति श्रुतौ; ततोऽसच्छब्दवाच्यात्कारणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दवाच्यं स्थूलं विस्वरूपं कार्यमजायतेति तात्पर्यार्थात्; ततोऽसतः सद्रूपं ब्रह्मापि जायत इति यदुक्तं तदनर्थमूलमेवेति ।

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

अत्र वाय्वादिकार्यं साक्षात् ब्रह्मण उत्पद्यते स्वस्वपूर्वकारणाद्वेति संदेहे सति स्वस्वपूर्वकारणादिति पूर्वः पक्षः । तथाहि आकाशाद्वायुरिति श्रुतेर्वायुराकाशादेवोत्पद्यते न साक्षाद्ब्रह्मणः तथा तेजोऽपि अतो वायोरेव वायोरग्निरित्याह श्रुतिः ।

आपः ॥ ११ ॥

‘अग्नेराप’ इति श्रुतेरापोऽप्यग्नेरेव ।

पृथिवी ॥ १२ ॥

अद्वयः पृथिवीति श्रुतेरद्वय एव पृथिवी, अतो ब्रह्मण एव साक्षान्नोत्पद्यते भूतानि । ननु ‘ता अन्नमसृजन्ते’ति श्रुत्यन्तरेऽन्नशब्दस्य कथं पृथिवीवाचकत्वमिति चेत्तत्राह ।

अधिकाररूपशब्दांतरेभ्यः ॥ १३ ॥

छांदोग्येऽपि ‘ता अन्नमसृजन्ते’त्यन्नशब्देन पृथिव्येयोच्यते, सर्वमहाभूतसृष्ट्यधि-

कारात्। पश्चादपि वाक्यशेषे महाभूतरूपकीर्त्तने 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्रं तदर्पां यत्कृष्णं तदन्नस्ये'ति रूपकीर्त्तनाच्च समानप्रकरणे 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी'-तिशब्दांतराच्चेति हेतुत्रयात्पृथिव्येवाद्भ्यः उत्पद्यते। तदेवंन्यायेन ब्रह्म न सर्वेषां कारणं किंतु परंपरयेति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते-

तदभिध्यानादेव तु तद्धिंगात्सः ॥ १४ ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यारभ्य वाग्यादीनां पृथिव्यंतानां पूर्वपूर्वकारणादुत्पत्तिर्नोच्यते; 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यारभ्य 'तमः परे देवे' इति पृथिव्यादितमः पर्यंतानां पूर्वपूर्वकारणे लयोऽपि नोच्यते; किंतु पूर्वपूर्वकारणतमः प्रभृति-विशिष्टाद् ब्रह्मण एवोत्तरोत्तरपुरुषाव्यक्तमहदादिकार्योत्पत्तिरुच्यते, तथा पृथिव्यादि-पूर्वपूर्वसर्वविशिष्टे कारणे ब्रह्मण्येव मूर्क्ष्यरूपेण स्थितिलक्षणो लय उच्यते इति सः परमात्मा नारायण एव सर्वेषामुत्पादको विलापकश्च भवति; कुतः, तद्धिंगात्-तस्य परमात्मन एव लिंगात् सृष्ट्यादिज्ञापनात् तदभिध्यानाच्च। तुल्यार्थः। तस्य परमात्मनस्तथाविधाभिध्यानाश्चितानात्; तथाहि 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति 'तत्तेजोऽसृजते'ति तथा 'तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति, 'ता आप ऐक्षंत बहुवचः स्याम प्रजायेमही'ति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिषु बहु-भवनसंकल्परूपाभिध्यानं तस्यैव श्रूयते; तथाविधमभिध्यानमितरस्य तु न संभवति; तथाविधं जगत्सर्गादिसामर्थ्यं यत्र कुत्रापि दृश्यते तत्तस्यैवेति निश्चीयते।

विपर्येण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

तुल्यार्थोऽवधारणार्थः। इह पूर्वमूत्रे पुरुषाव्यक्तमहदहंकारादीनां निरूपितसृष्टिक्रम उपपद्यते नवेति संदेहः। नोपपद्यते इति पूर्वः पक्षः। तथाहि भुङ्कोपनिषदि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इति प्राणादीनां त्रियदादिभ्यः पूर्वमुत्पत्तिः श्रूयते; अतः 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुरिति'त्यादिनाऽऽकाशादेः पूर्वोक्तः सृष्टिक्रमो नोपपद्यते; कुतः, तस्य 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यत्र विपर्ययेण प्रतीयमानत्वात् इति प्राप्ते सिद्धांतं श्रमः-पूर्वपक्षनिषेधः सृष्टिक्रमो युक्त एव, कथमिति चेन्नत्र मूत्रार्थनोच्यते, विपर्येणोक्तावपि

१ एवं न्यायेनोक्तप्रकारेण तद्व्रत्त्येव न्ययः। २ चिदचिदस्तु नस्तु। ३ चिदचिदस्तु न्यपि। ४ चिदचिदंतर्यामिशक्तिमतः परमात्मन गवास्तीति। ५ आकाशादिसृष्टिक्रमस्य। ६ प्रकृतिपुरुषप्रधानमहदहंकारादीनां पारंपर्यसृष्टिक्रमाद्वैपरीत्येन सृष्टिक्रमोऽपि।

क्रमो न भ्रश्यते एव; कुतः, 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्मि'ति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणात्, अतो भूतेष्वंतर्भावान्न पृथक् क्रमापेक्षोपपद्यते, तथा एकत्र यथोक्तस्यान्यथान्यथोक्तस्यापि पुरुषाव्यक्तमहदहंकारादेः सृष्टिक्रमे विरोधाभावश्चाप्युपपद्यते ततः पूर्वोक्तक्रमे न विरोधः । पुनराशंक्य परिहरति—

अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥१६॥

विज्ञानसाधनत्वेन इंद्रियाणि विज्ञानमित्युच्यते । 'एतस्माज्जायते प्राण' इति वाक्यमाकाशतन्मात्रपंचकयोरंतराले विज्ञानमनसी क्रमेणोत्पद्येते इत्येतद्बोधकं 'ततो विज्ञानमनसी' इत्यत्र विज्ञानशब्दः प्राणस्यापि प्रदर्शनार्थः, 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यारभ्य 'वायुराकाशे लीयते आकाश इंद्रियेषु इंद्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ भूतादिर्महति महानव्यक्ते अव्यक्तमक्षराख्ये पुरुषे अक्षरं तमसि तमः परे' इति प्रलयक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपात्तल्लिङ्गात् उत्पत्तिज्ञापनात् 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्येतदपि वाक्यं न श्रुत्यंतरविरुद्धम्; किंतु पारंपर्यक्रमपरमिति चेन्न; कुतः, अविशेषात् 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यत्र श्रूयमाणस्यैतच्छब्दवाच्यस्य नारायणस्य प्राणादिपृथिव्यंतरेषु सर्वेषु प्रत्येकमंतर्यामित्वेनान्वयस्य विशेषाभावात्, अतः पुरुषप्रकृतिप्रभृतीनामाकाशप्रभृतीनां च प्राणप्रभृतीनां च तेजःप्रभृतीनां च सर्वेषां नारायण एव कारणम्; तत्र तत्रांतर्यामिशक्त्या तस्य प्रवेशात्, तत्तद्वाचका ये शब्दास्ते सर्वे सकलशरीरिणो नारायणस्यैव वाचका इति निर्णीयते ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भा-

वभावित्वात् ॥ १७ ॥

पूर्वसूत्रे पुरुषप्रकृत्याकाशादिशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम्; तत्र गौणत्वं मुख्यत्वं वेति शंकानिरासार्थस्तुशब्दः । चेतनाचेतनात्मकचराचरवस्तूनां व्यपाश्रयः संबंधो विद्यते यस्य चराचरसंबंधी तद्व्यपदेशः स्थावरजंगमवाचिशब्दः चेतनाचेतनांतर्यामिणि ब्रह्मण्यभाक्तः स्यात् गौणो नास्ति किंतु मुख्य एव; कुतः, तद्भावभावित्वात् पुरुषप्रकृतिवियत्प्राणतेजःप्रभृतिष्वंतर्यामितया ब्रह्मभावभावित्वात् सर्वेषां चराचरवस्तूनां ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मप्रकारत्वात् चराचरवाचिशब्दानां सर्वात्मनि ब्रह्मण्येव पर्यवसाना-

१ तस्माद्वा एतस्मादित्यादिसत्तरीयश्रुतौ । २ एतस्माज्जायते इत्यादिमुंडकश्रुतौ । ३ श्रुत्यंतराविरुद्धतयेति शेषः । ४ आकाशतन्मात्रपंचकांतराले विज्ञानमनसोरूपत्वावपि तत्तच्छरीरकपरब्रह्माभिधायित्वादाकाशेन्द्रियमनःप्राणानां सर्वेषां साक्षादुत्पत्तिपरत्वाविशेषादित्यर्थः ।

दभाक्तत्वं यथा देवमनुष्यादिशरीरवाचिशब्दानां शरीरिणि क्षेत्रज्ञसमुदाये पर्यवसा-
यित्वेन मुख्यत्वं तथेति संबंधः ।

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

पूर्वमूत्रे प्रकृतिवियत्तेजःप्रभृतीनां स्थूलतया ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता तथा जीवक-
लापोऽपि ब्रह्मणः समुत्पद्यते नवेति संदेहः । समुत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । 'सदेव सौ-
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तर्हि न सन्न चासदुभयं नच कालजयः किमपि न
तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदे'त्यादिश्रुतिषु प्राक्सृष्टेर्ब्रह्मेकत्वावधारणान् सदसतोर्नि-
पेधाच्च; अतः सृष्टिकाले ब्रह्मण उत्पद्यत एव जीवकलापः । विस्फुल्लिगदृष्टांतोऽपि जी-
वोत्पत्त्यनुगुणः श्रूयते 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुल्लिगा द्युर्वाति एवमेवैतस्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युचरंती'ति ।
तस्माद्यथाग्नेर्विस्फुल्लिगा जायंते तथा ब्रह्मण आत्मानोऽपि जायंते इत्येवं प्राप्ते
द्रूमः-आत्मकलापो नोत्पद्यते 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति श्रुतेः, ताभ्यः 'नि-
त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां, 'ज्ञाज्ञौ डावजावीशानीशौ, 'अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते,
इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नान्यं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो
नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति, 'अंतवंत इमे देहा नित्य-
स्योक्ताः शरीरिण' इति, अपरिमितः प्रुतास्तनुभूत' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च नित्यत्वानित्य-
त्वाजत्वावगतेश्च सृष्टेः प्राक् ब्रह्मण एकत्वावधारणं तच्छरीरभूतस्य क्षेत्रज्ञसमुदा-
यस्याचिदस्त्वनश्च नामरूपविभागाभावात् न जीवादिस्वरूपासद्भावेन । विस्फुल्लिग-
श्रुतिश्च तेषां नामरूपसमुत्पत्तिर्बोधनपरा ननु जन्मपरा, अन्यथा त्यक्ताभ्यागमकृत-
विनाशादिदोषप्रसंगः । तस्मान् ब्रह्मणो न जायत एव जीवसमुदायः ।

ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

पूर्वत्र नित्यतया जीवः सिद्धः । पुनरस्य स्वाभाविकं ज्ञानमस्ति नवेति संदिष्यते;
एवं सति पूर्वः पक्षः-स्वाभाविकं ज्ञानधर्मित्वं नास्तीति; 'ज्ञाज्ञौ डावि'ति जीवकलाप-
स्याज्ञत्वमेव हि श्रूयते; तस्मादसौ जीवकलापोऽज्ञ एव नैतन्यमात्रस्वरूपः अनादिप्र-
कृतिसंबंधात् । प्रतिसर्गं हरिणा यथाकर्मप्रापितकरणकलेवरदिरयं देवोऽहं मनुष्योऽहं
देहोऽहमिति शरीरजन्याहंकारबद्धः ममायं पिता ममेयं माता ममेदं पुत्रधनकलत्रदीति
ममत्वबद्धश्च सन् संसरति । संसारदशायां जीवकलापस्य कर्मजन्यज्ञानान् स्वतो
ज्ञातृत्वं नास्त्वैव; अन्यथा कुतोऽस्य मोक्षोपदेश इत्येवं प्राप्ते द्रूमः- 'ज्ञातैवाय-

मात्मा; 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते न पश्यो मृत्युं पश्यति दृष्टा श्रोता घ्राता रसयिते'ति,

‘इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः’॥
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो बद्धमुक्तोभयावस्थोऽस्ति । अस्य विज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु स्वरू-
पानुबंधिज्ञानधर्मयुक्तत्वात्; अतः ‘यो विज्ञाने तिष्ठन् मनोभयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञा-
नमय’ इति ज्ञानधर्मयुक्तत्वश्रवणात् अयं ज्ञ एव ज्ञातैवा नन्वेवं च सति सुषुप्तिमूर्छाम-
प्रलयेषु स्थावरभावे चास्य कथं ज्ञानाभावा इति चेत्तत्रोच्यते—कर्मणा कालेन चास्य
ज्ञानं तदानीं संकुचितमनभिव्यक्तमपि सर्गजागरादौ विकसितमभिव्यज्यत इति न
विरोधः । यदुक्तमनादिप्रकृतिसंबन्धादित्यारभ्य संसारदशायामस्य जीवकलापस्य क-
र्मजन्यज्ञानात्स्वतो ज्ञातृत्वं नास्तीति तत्सत्यम् ; अनादिप्रकृतिसंबन्धेनानादिकबलीकृ-
तस्वाभाविकस्वज्ञानधर्मोऽयं प्राकृतेन्द्रियसंबन्धाद्भोक्ता मुखदुःखयोर्ज्ञाता शरीराङ्कार-
मात्रविश्रांतः संसरति जीवः । यदा चास्य ब्रह्मज्ञानोपासनाभ्यासान्मलत्रयसंबन्धोऽपैति
तदासौ ब्रह्मसदृशोऽभिव्यक्तनिरतिशयज्ञानधर्मो मुक्त इत्युच्यते । किंच ‘निरंजनः परमं
साम्यमुपैती’ति परमात्मनः पार्षदत्वरूपं सर्वोत्कृष्टं साम्यमस्य जीवकलापस्य श्रूयते ।
ज्ञाज्ञावित्यत्र हि संसारिणः जीवस्याज्ञत्वं किंचिदज्ञत्वमेव । अत्र नवोऽल्पार्थत्वात्
नारायणस्य ज्ञत्वं सदा सर्वज्ञत्वमुच्यते; अतः संसारे किञ्चिज्ज्ञत्वं मुक्तौ सर्वज्ञत्वमिति
ज्ञातैवात्मा ।

उत्क्रांतिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

पूर्वत्र ज्ञातृत्वेन सिद्धस्यात्मन उत्क्रांत्यादिदर्शनादणुत्वमवगम्यते, तद्युज्यते नवेति
संदेहः । नास्याणुत्वमुपपद्यते । ‘स वा एष महानज आत्मे’ति जीवस्य व्यापकत्वपर्या-
यरूपविश्रुत्वावगमादयमात्मा विश्वरिति प्राप्ते निरूप्यते—अणुरेवायमात्मा उत्क्रान्ति-
गत्यागतीनां श्रुतेः ‘तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्य इत्युत्क्रांतिः श्रूयते’ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छं-
तीति गतिः, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण’इत्यागतिः । विश्रुत्वे जीवस्यैताः
उत्क्रांतिगत्यागतयो नोपपद्येरन् । यद्यपि शरीरवियोगरूपोत्क्रांतिर्विश्रुत्वेऽप्यात्मनः
स्यात् तथापि गत्यागती नैवमित्याह—

स्वारमना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥

उत्तरयोर्गत्यागतयोः स्वात्मनैव संपाद्यत्वादणुरयमात्मा; यदुक्तं ‘महानज आत्मे’ति

तन्मारायणप्रकरणाच्चैतद्विषयमिति वक्ष्यति। तस्मादणुरेव जीवात्मा। संदिग्धपरिहरति-

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥

अतच्छ्रुतेरनल्पत्वश्रुतेः “योऽयं विज्ञानमय” इति जीवात्मानं निरूप्य ‘स वा एष महानज आत्मे’ति महत्त्वश्रवणान्नाणुर्जीवात्मेति चेन्न, इतराधिकारात् ‘यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मे’ति जीवात्मेतरपरमात्मन एवाधिकारात् प्रकरणात् ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

स्वशब्दात् ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्माणः पञ्चधा संविवेशे’ति श्रुतावात्मवाचकाणुशब्दात् चालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः संविवेशे इति ‘आराग्रमात्रो हवरो हि दृष्ट’ इति उन्मानाच्च अणुरात्मा । अणुसदृशं वस्तुदाहृत्य तन्मानत्वप्रदर्शनमुन्मानम् । अणुत्वेऽस्य सकलदेहव्यापिवेदनानुभवः कुत इत्यत आह—

अविरोधश्चंदनवत् ॥ २४ ॥

यथा चंदनविंदुरेकदेशस्थोऽपि सकलदेहव्यापिमुखं जनयति तद्वदात्मा च देहैकदेशस्थोऽपि सकलशरीरस्ये मुखदुःखे अनुभवतीत्यविरोधः । पुनराशंक्य परिहरति—

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २५ ॥

अवस्थितिवैशेष्यात् चंदनविन्दोर्देहैकदेशस्थितिविशेषत्वात्तथात्वं संभवति, जीवात्मनस्तु न तथात्वमिति चेन्न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात् ‘हृदि शयमात्मास्ति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यंतर्ज्योतिःपुरुष’ इति श्रवणात् ‘इत्थ्योऽणुः सूक्ष्मचिद्रूपो ज्ञाता व्याप्याखिलां तनुं, ज्ञानशक्त्या स्थितो जीवो ज्ञेयोऽच्छेद्यादिलक्षण’ इति नारायणमुनिस्मरणाच्च । जीवात्मनो देशविशेषस्थितिरूपानाय चंदनदृष्टान्तः प्रदर्शितः । पुनर्जीवात्मनः प्रकारान्तरेण शरीरे व्याप्तिमाह—

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २६ ॥

वाशब्दो देहव्याप्तौ प्रकारान्तरं बोधयति। गुणात् जीवात्मा स्वज्ञानगुणेन सम-

१ जीवविषयम् । २ वाजसनेयके कृतम आत्मेति पृष्ट्वा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यंतर्ज्योतिः पुरुष इति । ३ यद्यभ्युपगमे जीवः प्रस्तुतस्तथापि यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति मध्ये परः प्रतिपाद्यते इति तत्संबन्धीदं महत्त्वं न जीवस्य । ४ सकलदेहव्यापिमुखजनकत्वम् । ५ देहैकदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् ।

स्तस्वदेहं व्याप्यानुभवति आलोकवत् ; आलोकः स्वप्रकाशस्तेन यथैकदेशस्था दीपरवि-
मणिप्रभृतयो व्याप्य ब्रह्मांडं गेहं च प्रकाशयति तद्वत् । तथाहि पंचरात्रे 'स्वरूपतोऽणु-
भूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः । एकदेशस्थितो वेति हरिचंदनचिंदुवत् ॥ प्रभया भास्करो
यद्ब्रह्मांडं व्याप्य तिष्ठति । एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नं गेहं प्रकाशते' इति॥ तथा
च स्मर्यते—

‘यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते’ति ॥

व्यतिरेको गंधवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

पुष्पादिरूपेण परिणताया गंधवत्याः पृथिव्याः सकाशात् पृथक् स्थितेन पुंसा-
ऽऽघ्रातप्रसृतगंधगुणवत् घटादिकं जानामीति जीवस्य स्वतो दूरे प्रसृतेन ज्ञानगुणेन
घटाद्युपलब्धेः ज्ञानजीवात्मनोः पृथिवीगंधवद्गुणगुणिभावेन व्यतिरेकोऽस्तीति
दर्शयति' च श्रुतिः 'व्यतिरेकं जानात्येवायं पुरुष' इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

ज्ञानं जीवात्मनः पृथगुपदिश्यते, अतो नित्यज्ञानगुणक आत्मा सिद्धः । तथाहि
श्रूयते 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति । ननु ज्ञानगुणकत्वे कथं ज्ञान-
मात्रत्वव्यपदेश इत्यत आह—

‘तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानव्यपदेशः, न ज्ञानमात्रत्वात् प्राज्ञवत्; यथा प्राज्ञस्य 'यः
सर्वज्ञः सर्वविदि'ति श्रूयमाणस्य विपश्चितोऽपि ज्ञानगुणसारत्वात् 'सत्यं ज्ञानमनंतमि'ति
तद्व्यपदेशः । ततो जीवात्मनो ज्ञानमात्रत्वव्यपदेशो दोषो न भवतीति पुनरुपपत्तिमाह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वात्-ज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपानुबंधित्वात् तेन ज्ञानेन तद्व्यपदेशो न
दोषः कुतः बलीवर्दादिषु तद्दर्शनात् ; यावत्स्वरूपानुबंधिधर्मत्वेन श्वेतपीतरक्तकर्पूरादि-

१ श्रुतिरेव तथा व्यतिरेकं दर्शयतात्यर्थः । २ यो विज्ञाते तिष्ठन्विज्ञानं यज्ञं तनुते ज्ञा-
नस्वरूपमयं तनिर्मलमित्यादिज्ञानमेवामेति व्यपदेशः । ३ स ज्ञानरूपो गुण एव सारः प्रधानं
यस्य स तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । ४ ज्ञानव्यपदेशः । ५ यावत्कालमारभ्येदमात्मनः स्वरूपं
भवति तावत्कालमारभ्येदं ज्ञानमात्रस्वरूपानुपपत्तं तद्वत्त्वादिः अर्थः ।

गुणयुक्तानां बलीवर्दानां श्वेतोऽयं पीतोऽयं रक्तोऽयं कर्तुरश्चायं बलीवर्द इति व्यपदेशो
दृश्यते, अत आत्मनः स्वरूपानुबन्धिज्ञानधर्मेण ज्ञानमात्रो जीव इति व्यपदेशः। मुमुक्ष्या-
दिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्याशङ्क्याह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

मुमुक्ष्यादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्यापि जागरितादायभिव्यक्तिसंभवात् तस्य
स्वरूपानुबन्धयेव ज्ञानम्; यथा पुरुषेत्वंसाधारणसप्तमधातोर्धाल्येऽपि सतो युवत्वेऽभि-
व्यक्तिस्ततो न ज्ञानस्यात्मस्वरूपानुबन्धित्वे दोषः। इत्यमात्मनोऽणुत्वं ज्ञातृत्वं चोक्त्या
साम्प्रतं पक्षांतरे दूषणं पठति—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मवादे—हेत्वंतरायत्तज्ञानसर्वगतात्मवादे चैवं दोषः-
ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मवादे तावद्दोषं दर्शयति—आत्मनो ज्ञप्तिमात्रस्वरूपत्वे चिदचिदात्मके
लोके वर्तमानस्य तस्य नित्यं सर्वदैवोपलब्धिप्रसंगः स्यात्—सर्वदैव ज्ञानसंभवो भवेत्
संकोचाभावात्, तथापि सर्वदानुभूतत्वाद्विद्यमानस्य ज्ञानानुपलब्धिप्रसंगस्यापि सा
ज्ञप्तिरेव स्वयं नित्यं हेतुर्भवेत्, ज्ञाने विद्यमाने सति हेत्वंतरेण ज्ञप्तेर्निवारणसंभवात्।
एवं च सति ज्ञप्तेरेव ज्ञप्त्यनुपलब्धिहेतुसमभिमतं वाऽथवा युगपद्विरुद्धकार्योत्पादना-
योगात् सहैव ज्ञानोपलब्ध्यनुपलब्धी विरुध्येते। तस्मादुपलब्धेरनुपलब्धेर्वा कश्चिदन्या-
ऽदृष्टरूपो हेतुः कल्प्यते चेत्तदा तयोर्मध्येऽन्यतरनियमः स्यात्। तथाहि—अदृष्टं ज्ञप्तिमा-
त्रत्वस्य नित्योपलब्धेरेव हेतुः स्यात्, नित्यानुपलब्धेरेव वा हेतुः स्यात् ननुभयोः, कुतः,
उभयधर्मयोर्युगपदेकत्र विरोधित्वात्; एकमन्यतरनियमे सत्यपि दूषणं तद्यथा—अदृष्टस्य
ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिहेतुत्वांगीकारेऽपि तस्य पुण्यपापानुसंधानजनितत्वा-
द्विरोधापत्तिः। कथं यद्यदृष्टं नित्यं केवलपुण्यानुसंधानजनितं तदा तु तस्य ज्ञप्तिमात्र-
स्वरूपात्मनित्योपलब्धिहेतुत्वप्रसंगः स्यात्, परंतु तन्न संभवति; देशकालादिवैषम्येण
सततं तादृक्मानुष्ठानायोगात्। यदि त्वदृष्टं केवलपापानुसंधानजनितं तदाऽदृष्टस्य
ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिहेतुत्वांगीकारपक्षेऽपि तस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्या-

१ चकारादज्ञानवदात्मनोऽपि स्वप्रकाशात्वेन ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इति समुच्चिनोति।

२ पुंस्त्वादिवत् यथा पुंस्त्वाथसाधारणस्य धातोर्धाल्यावस्थायां सतोऽध्यनभिव्यक्तस्य युवत्वेऽभि-
व्यक्तौ पुंसस्तद्वत्ता न कादाचित्का भवति; सप्तधातुमयं हि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धितः सप्तधा-
तु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरमिति शरीरस्वरूपव्यपदेशात्।

नुपलब्धिहेतुत्वप्रसंग एव स्यान्नतु ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिप्रसक्तिः। एवमेवा-
दृष्टस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्वांगीकारेऽपि तस्य पुण्यपापानुसंधानज-
नितत्वाद्धिरोधापत्तिः। कथं यद्यदृष्टं नित्यं केवलपापानुसंधानजनितं तदा तु तस्य
ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्वप्रसंगः स्यात् परंतु तन्न संभवति, असद्वैशका-
लादिवैषम्येण निरंतरं पापकर्मानुष्ठानायोगात्। यदि त्वदृष्टं केवलपुण्यानुसंधानजनितं
तदा अदृष्टस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्वांगीकारपक्षेऽपि तस्य ज्ञप्तिमात्र-
स्वरूपात्मोपलब्धिहेतुत्वप्रसंग एव स्यान्नतु ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्व-
प्रसक्तिः। एवमन्यतरनियमे दूषणत्वात् सर्वदा ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनो नियमाभाव एवो-
पपन्नः। हेत्वंतरायचक्षानसर्वगतात्मवादेऽपि स एव दोषः। तथाहि सर्वेषामात्मनां सर्व-
गतत्वे सति ज्ञानहेतूनां मनःप्रभृतीनामदृष्टहेतूनां च कर्मणामपि सर्वसाधारणतया
संयोगेन संकोचाभावाद्धेतोः आत्मनि नित्यं सर्वगतत्वोपलब्धिप्रसंगः स्यात्; तथा-
त्वेऽपि सर्वदानुभूतत्वाद्विद्यमानायाः सर्वगतत्वानुपलब्धेरपि सर्वगतत्वमेव स्वयं नित्यं
हेतुः स्यात्, तस्मिन्नित्यं विद्यमाने सति हेत्वंतरेणापि तन्निवारणासंभवात्। एवं च
सति सर्वगतत्वस्यैव सर्वगतत्वानुपलब्धिहेतुत्वमभिमतम्; अथवा युगपद्विरुद्धकार्योत्पा-
दनायोगात् सदैव सर्वगतत्वोपलब्ध्यनुपलब्धी विरुद्धयेते। तत् उपलब्धेरनुपलब्धेर्वा
किञ्चिन्मनःसंयोगादिरूपमदृष्टरूपं च हेत्वंतरं कल्प्यते चेत्तदा तयोर्मध्येऽन्यतर-
नियमः स्यात्। तथाहि-सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन स्वस्वधारणादृष्टानां सर्वसाधारणत्वा-
ददृष्टं सर्वात्मनि सर्वगतत्वस्योपलब्धेरेव नित्यं हेतुः स्यात्, अनुपलब्धेरेव वा नित्यं
हेतुः स्यात् नतूभयोः, कुतः, उभयधर्मयोर्युगपदेकत्र विरोधित्वात्; एवमन्यतरनियमेन
सर्वदा सर्वगतत्वस्यानियम एव दोष इति अत्र दूषणांतरं चोपपद्यते। किं तत्-आ-
त्मनः सर्वगतत्वे अदृष्टहेतूनां शुभाशुभकर्मणामपि सर्वसाधारणत्वापत्त्या सर्वात्मनां स्व-
स्वासाधारणादृष्टेनोच्चावचस्त्रीरोपलब्धिव्यवस्थापि समूलमुत्पाटिता। किंच यस्या-
शुभादृष्टापत्तौ शुभादृष्टवति प्रविश्य स शुभादृष्टमेवानुभविष्यति नाशुभादृष्टम्; अतः
पूर्वोक्तिमात्मनोऽणुत्वं ज्ञातुत्वमेव समंजसम्।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥३३॥

ज्ञातुत्वमणुत्वं च निरूपितमात्मनः कर्तृत्वमस्ति नवेति संदेहः। अकर्तुरात्मनः
कर्तृत्वं न संभवति 'अहंकारविमृदात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते' 'नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तार-
मि'त्यादिषु प्रकृतिगुणानामेव कर्तृत्वस्मरणात्। गुणात्मिकायाः प्रकृतेस्तदुत्पन्नबुद्धेश्च

वा कर्तृत्वमुचितमकर्तुरात्मनस्तु तन्नोपपन्नमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु आत्मा कर्त्तृत्वः कुतः, शास्त्रार्थवत्त्वात् ज्ञातुस्तैस्य स्वर्गमोक्षोपायविधिवोधकशास्त्राणामर्थवत्त्वात्प्रयोजनवत्त्वात्; नन्वेतन्नानां बुद्धिविशिष्टगुणानां तथाभूतायाः प्रकृतेः कर्त्तृत्वमुचितम् 'यजेत स्वर्गकामः' 'मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीते'ति शास्त्रशिक्षा चैतन्यस्य ज्ञातुरेव संभवति नन्वेतन्नस्य। अन्यथा शास्त्रस्य त्रैयर्थ्यापत्तिः स्यात्। 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारमि'त्यादिवचनद्वन्द्वं कर्तुर्जीवात्मन उदासित्वजनकत्वेन गुणविमुक्तिबोधनपरं ननु तस्याकर्त्तृत्वबोधनपरम् ।

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

'एवमेवैष एतान्प्राणान् गृहीत्वा स्वशरीरे यथाकामं परिवर्त्तत' इति उपादानविहारोपदेशाभ्यां चायं कर्त्तृत्वो यदुक्तं बुद्धिप्रकृत्योरेव कर्त्तृत्वमिति तत्र बुद्धेः कर्त्तृत्वपक्षं दूषयति—

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥

'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे'त्यादिना यज्ञादिक्रियायां कर्त्तृत्वव्यपदेशाच्चात्मैव कर्त्ता। विज्ञानशब्देन बुद्धेर्व्यपदेशो नात्मन इति चेन्न; तथा सति 'विज्ञानेन यज्ञं तनुते' इति निर्देशविपर्ययः स्यात्। अन्यत्र हि बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते। तथाहि—'तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति। अतो बुद्धेः करणत्वात्कर्त्तृत्वं नास्तीति। प्रकृतेः कर्त्तृत्वपक्षं दूषयति—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

प्रकृतेः कर्त्तृत्वे त्वात्मनो न भोक्तृत्वं, तस्याः सर्वजीवसाधारणत्वेन पूर्वोक्तोपलब्ध्यनियमवत्फलानियमः स्यात्।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतेः कर्त्तृत्वे कर्तुरेव भोक्तृत्वमिति सैव भोक्त्री स्यात्, ततश्चात्मनो भोक्तृत्वशक्तेर्विपर्ययो हानिः स्यात्; अतो न प्रकृतेः कर्त्तृत्वमुचितम्।

-
- १ कर्त्तृत्वम् । २ आत्मनः । ३ अचेतनायाः । ४ अचेतनस्यापि कर्त्तृत्वांगीकारे । ५ चेतनार्हकर्त्तृत्वबोधकतया विहितस्य 'यजेतोपासीते'त्यादिरूपस्य । ६ श्रुत्यन्तेन । ७ तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात्सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युरित्यर्थः । ८ भोक्तृवरूपायाः ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

किंच प्रकृतेरेव कर्तृत्वे 'प्रकृतेरेन्योऽस्मी'ति जीवस्य मोक्षसाधनभूतज्ञानजन्य-
समाध्यभावप्रसंगाच्चाकर्तृत्वं नास्ति; ततो जीवात्मैव कर्त्ता । समाधिप्रसंगे त्वकर्तृत्वं
संभवेदेव ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

जीवात्मनः कर्तृत्वे भोगवांछया कर्म करोति जीवोऽन्यथा न करोतीत्युभयव्य-
वस्था । यथा च तक्षा शिल्पी स्वेच्छया कार्यं करोति न करोति च तथेति । बुद्धेरपि
इच्छासंभवाच्च पूर्वोक्तव्यवस्थेति चेन्नैवं वाच्यम्; इच्छायाश्चेतनधर्मत्वात् । तस्मादा-
त्मनः कर्तृत्वं न बुद्धेः, नापि प्रकृतेरिति निर्णयः ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४० ॥

ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च प्रतिपादितमात्मनः । तत्कर्तृत्वं स्वायत्तं नारायणायत्तं वेति
संदेहः । स्वायत्तमिति प्राप्तम् । अन्यथा कर्मस्विष्टानिष्टरूपेषु व्यापारयन् जीवं नारा-
यणो वैषम्यादिदोषभाजनं स्यात् । किंच जीवप्रवृत्तेर्नारायणायत्तत्वे तस्य कर्तृत्वा-
भावाद्धितप्रतिपिद्धकर्मवैयर्थ्यं च स्यात् । तस्मान्जीवस्य स्वायत्ता प्रवृत्तिरिति
प्राप्ते श्रूमः—नारायणायत्तमेव जीवस्य कर्तृत्वं न स्वायत्तम्; तज्जीवात्मनः कर्तृत्वं
तु परात् क्षराक्षरपरतयाभिहितात्परमात्मन एव सिद्ध्यति । कुतः, 'अंतःप्रविष्टः शास्ता
जनानाम्' 'यो भूतान्यंतरो यमयति य आत्मानमंतरो यमयती'त्यादिश्रुतेः । यदुक्तं नारा-
यणस्य जीवं प्रवर्त्तयतो वैषम्यादिकप्रस्य जीवस्य च विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यमिति तत्राह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४१ ॥

जीवः स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुं यत्नं करोति । स्वकर्मपाकवशेन जीवकृतप्रयत्नं
प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमवेक्ष्य तदनुमतिदानेन परः प्रवर्त्तयतीति विधिनिषेधावैयर्थ्यं
निग्रहानुग्रहादिभ्योऽवगम्यते । यथा स्वमस्तकाचारोपितगुस्तरदावादिहरणं बालः

१ अन्यसितुरात्मनो ज्ञानाभ्यासकर्तृत्वाभावात्मुक्त्युपायभूतज्ञानोत्पन्नस्य समाधेर्धैर्यस्व-
रूपे चित्तैकाग्र्यस्य । २ भोगवांछाभावे । ३ शिल्पिपटप्रतिन जीवात्मन एव कर्तृत्वाकर्तृत्व-
व्यवस्था । ४ जीवाधीनम् । ५ स्वाधीनाभावे । ६ जीवस्य । ७ स्वस्य जीवात्मनो यानि क-
र्माणि शुभाशुभाणि तेभ्यो जनितानि यान्यदृष्टानि तेषां पाकवशेन विशेषकालागमनवशेन । ८
विषेयाविधेयकर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुजीवकृतप्रयत्नानुकूलेन यन्मतिदानं बुद्धिप्रेरणं तेनैवार्थः ।

स्वमस्तकाधारोपक्रमयत्सहायः कुर्वन्नपि निर्वाधसवाधतया तद्धारवहनरूपे स्वप्रयत्ने विधिनिषेधयोग्यो भवति एवं जीवः स्वेन्द्रियांतःकरणादिप्रकाशकांतर्यामिसहायः प्रवर्तमानोऽपि स्वयं विधिनिषेधयोग्यो भवति । अतो जीवकृतप्रयत्नापेक्षत्वात्कर्मणु जीवस्य करणप्रकाशकत्वेन प्रवर्तकः परो न वै प्रम्यभाक् । जीवस्यापि स्वाधीन-प्रवृत्तिसद्भावात् विधिनिषेधादिवैयर्थ्यं च न संभवतीति सिद्धमिति सूत्राशयः । अथ सूत्रपदार्थो वर्ण्यते—जीवात्प्रयत्ना कृतो यः प्रयत्न उद्योगस्तमपेक्षते इति कृत-प्रयत्नापेक्षः परस्तु जीवप्रयत्नानुगुणशुद्धिप्रदाने वै प्रम्यभाग् न भवति । कुतः, विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः—तथा सति वेदयिहितप्रतिपिद्धानां जीवकर्मणां वैयर्थ्यं न स्यात्, आदिशब्दप्राधान्यां तत्कर्मफलभूतानामनुग्रहनिग्रहादीनां चापि वैयर्थ्यं न स्यात् । अतः ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते य एष वासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीपते’ इति श्रुत्यभिहिता जीवानामुन्निनीपा अधोनिनीपा च परस्य नोपपद्यते; अतोऽस्याः श्रुतेरर्थसूक्त-सूत्रव्याख्यानुसारेण विधीयते—यो नारायणः यं साधु कर्म कर्तुमिच्छंतं जनं एभ्यो निकृष्टेभ्यो लोकेभ्यः ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति स एष जनेन्द्रियांतःकरणप्रकाशकांत-र्यामी तं यदा साधु कर्म कर्तुमुद्यंतं तदैव साधु कर्म कारयति, तत्प्रकाशितेन्द्रियांतः—करणो जनः साधु कर्म तु स्वयमेव करोति तत्प्रकाशितत्वादेव कारयतीत्युक्तम्; यमसाधु कर्म कर्तुमिच्छंतं जनं उत्कृष्टलोकेभ्योऽधो निनीपते अथो नेतुमिच्छति एष च तमसाधु कर्म कर्तुमुद्यंतं जनं यदा तदैवासाधुकर्म कारयति पूर्ववत्कारयतीत्य-स्यार्थानुसंगतिः । अन्यथाव्याख्याने कृते सति अस्याः ‘साधुकारी साधुर्भवति पाप-कारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन कर्मणे’ त्यादिश्रुत्यंतरस्य च परस्परव्याघातप्रसंगापत्तिः ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत
एके ॥ ४२ ॥

नित्यो ज्ञाताऽणुः कर्ता नारायणसहायापेक्षप्रवृत्तिर्जीव इति पूर्वत्र निरूपितम्; स इह नारायण एव किंवा तदंशभूत इति संशये नारायण इति पूर्वं पक्षः । नारायण एव बहुविधोपाधिवशात् जीवभावमुपगतो दृश्यते; यथैक आकाशो घटानुपाधिवशा-

१ एष ह्येव साधुकर्मत्यादिकायाः श्रुतेः । २ ननु तदन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्रैवायमर्थो निर्णीतः, सत्यं स एव नानावैक्यश्रुतिप्रतिपत्त्याक्षिप्य जीवस्य प्रज्ञांशत्वोपपादनेन विशेषतो निर्णयिते ।

न्नानाकारो दृश्यते परिच्छिन्नश्च । तथाहि श्रुतिरयमात्मा ब्रह्मेति वदति, तस्मान्न-
 नारायण एवाज्ञानाज्जीवभावमुपगत इति प्राप्ते सिद्धांतं द्रूमः—जीवात्मा नारायणस्यां-
 शः, कुतः, तच्छरीरत्वतद्व्याप्यत्वमित्यत्वाजत्वाच्छेद्यत्वादितद्वर्भवत्वतन्नि्याम्यत्वत-
 त्याल्यत्वतदधीनत्वादिनानाव्यपदेशात् । नतु खंडत्वेन तदंशो जीवः । तथाहि 'य
 आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽतरो यमात्मान वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमंतरो यम-
 यति सत आत्मांतर्याम्यमृत' इति, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो
 विदधाति कामान्, 'तमात्मस्थं येऽनुपश्येति धीरा' इति, 'द्वावजावीशानीशावि'ति,
 'अजो योको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां शुक्तभोगामजोऽन्य' इति, 'अंतः प्रविष्टः
 शास्ता जनानामि'ति, 'पृथगात्मानं मेरितारं च मत्वे'ति, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान'
 इत्यादिश्रुतिषु तच्छरीरत्वादिव्यवहारात् । यदुक्तमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मण एव
 जीवत्वमिति तत्राह—अन्यथा 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिकाद्व्यपदेशात्तयो-
 जीवब्रह्मणोर्व्याप्यव्यापकभावेनानन्यत्वम् ; अपि च तथैवानन्यत्वेन दाशकितवादित्व-
 मधीयत एके आथर्वणिकाः । 'ब्रह्मदाश ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा' इति; एवं ब्रह्म-
 णोऽंशत्वेऽपि तेन व्याप्तस्य जीवस्य तद्व्यपदेशो युक्तः । अच्युताक्षराच्छेद्यादिविशेषण-
 विशिष्टस्य ब्रह्मणो विभागासंभवात् । यथा वह्निना व्याप्तस्य काष्ठादेर्वह्निव्यपदेशः
 तथापि तयोर्वह्निकाष्ठयोर्नाभेदः, एवं ब्रह्मणो भिन्नोऽपि जीवस्तद्व्याप्यत्वाद्ब्रह्मणो-
 ऽंशभूत एव तत्स्वरूपः प्रतिपाद्यते । ब्रह्मण एवाज्ञानाज्जीवभावकल्पने अज्ञत्वसर्वज्ञ-
 त्वादधर्मबोधकानेकश्रुतिविरोधादिवद्बुद्धोपप्रसक्तिर्दुर्वारा ।

मंत्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

'पादोऽस्य विश्वाभूतानी'ति मंत्रवर्णाच्च ब्रह्मांशो जीव उक्तरीत्या पादशब्दोऽंशवाची ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

'मयैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति, जीवस्य परमात्मांशत्वं स्मर्यते
 च नित्यत्वाजत्वाच्छेद्यत्वादिधर्मजीवस्य परमात्मसमानत्वात् परमात्मांशत्वं वदति
 श्रुतिस्मृतयः । तस्य ब्रह्मस्वरूपांशत्वे तु तद्गतदोषा ब्रह्मण्येव प्रसज्येयुरित्याशंक्याह—

प्रकाशादिवस्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

तुशब्दो ब्रह्मैकदेशांशशक्तिनिवृत्त्यर्थः । प्रकाशस्तेज आदिर्गुणैः येषां ते प्रकाशादयो

१ खंडनानर्हत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । २ तच्छरीरत्वतद्व्याप्यत्वादिनानाव्यपदेशेन
 तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिना बह्वनिकाष्ठवदनन्यत्वव्यपदेशेन च ।

मणितारकादयस्तद्वत्तुल्यं जीवात्मवस्तु यथाऽल्पप्रकाशवत्वाल्पज्ञत्वानाद्यविद्यावद-
त्वकर्माधीनत्वेन्द्रियारामत्वादिदोषबहुलं भवति एवं तथा न परः-अनवधिकातिशय-
प्रकाशवत्त्वसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वास्पृष्टसकलदोषत्वाद्यसंख्यगुणगणनिधिः परमात्मा
पुरुषोत्तमो भवतीत्यर्थः ।

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

‘अनाद्यविद्योपहृतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिभ्रमातुरा’ इति, ‘अनाद्यविद्यायुक्त-
स्य पुरुषस्ये’ति ‘बन्धोऽस्याविद्यायानादिरिति’ ‘तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्ती’त्यादिषु
जीवात्मदोषान् स्मरन्ति मुनयः ।

‘सर्वज्ञता वृत्तिरनादिवोधः स्वतंत्रता नित्यमलुप्तदृष्टिः ।

अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः पडाहुरंगानि मद्देश्वरस्ये’ति ॥

‘सत्यव्रतं सत्यपरमि’ति ‘सत्यं शौचं दया क्षान्तिः त्यागः संतोष आर्जवमि’त्यारभ्य-

‘एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।

प्राथ्यां महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित्’ ॥

इत्यादिषु च परमात्मगुणगणान् स्मरन्ति । अतः शरीरभूतस्य जीवस्य दोषाः
शरीरिणं परमात्मानं न स्पृशन्ति । एवं जीवपरयोरेकांशिभावेऽपि स्वरूपस्वभावा-
दिभिरनादिरत्यंतश्च भेदः सिद्धः ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥

सर्वेषां जीवानां ब्रह्मशरीरत्वेन सामान्येऽपि तेषां मध्ये केपांचिज्जीवानां स-
र्वाध्ययनादेरनुज्ञा-आज्ञा केपांचित्स्पर्शादेः परिहारो-निषेधः कथमिति चेत्तत्रोच्यते-
ब्राह्मणादिदेहसंबन्धात्तदुपपत्तिः । यथाग्न्यादेः श्रोत्रियागारम्भश्चानादिसंबन्धात्तद्वत् ।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

अव्यतिरेक इति पाठांतरम् । जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्च तत्राणुत्वेन युक्तत्वाच्च
असंततेश्च-देहांतरेष्वव्याप्तेर्हेतोः स्पृष्टोऽहं कृष्टोऽहं मुख्यहं दुःखहं ब्रह्मणोऽहं क्षत्रि-
योऽहमिति देहाभिमानिनां सांसारिकज्ञानमुखादेः अव्यतिकरोऽव्यतिरेकोऽभिन्नत्वं
भवति । अत्रायमाशयो भवति-सर्वेषां देहाभिमानिनामक्षरब्रह्मात्मभावप्राप्यभावस्य स-
मानत्वात् सांसारिकं ज्ञानमुखादिकं परिमितं भवति; ततः परब्रह्मोपासनज्ञानाधिक्येन

१ अनुज्ञापरिहारोपपत्तिः । २ अनुज्ञापरिहाराविति शेषः ।

विगलितदेहामिमानानामुपगताक्षरब्रह्मात्मभावानां मुक्तात्मनां निरतिशयनित्यज्ञान-
मुखादिप्राप्त्या सांसारिकज्ञानमुखादिभ्यो व्यतिरेक इति सिद्धम् । अज्ञानोपाधिभ्यां
ब्रह्मैव संबद्धमिति चेत्तत्र न व्यवस्थेत्याह—

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

सत्यमिथ्योपाधिभ्यां बद्धस्य ब्रह्मण एव जीवभाव इति पक्षद्वयेऽपि युक्त्य
आभासा एव—परीचिकानलतुल्या एव संति । तथाहि—

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

सत्यमिथ्योपाधिभ्यां ब्रह्मणः सकाशात् जीवात्मनां कृतत्वे हि ब्रह्मण एवाज्ञा-
नमुपाधिश्च । तत्राज्ञानकृतेनादृष्टेनात्रानियमः—अज्ञानेन ब्रह्मणो जीवत्वं ज्ञानेन पुनर्ब्र-
ह्मत्वं पुनरेवं तस्य जीवत्वं पुनरेवं तस्य ब्रह्मत्वमित्थं नियमाभावः । अतस्ता युक्त्य
आभासमात्रा एव संति 'यद्गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम' इति स्मृतिविरोधाच्च
अज्ञानकृतभेदवादो मिथ्या । किंच—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिषु ब्रह्मणो जीवभावप्रापकस्यादृष्टहेतोरुपाधिरभिसंधानादिषु एवमेव
नियमाभावश्च । एकस्य ब्रह्मणो हि द्वितीयाभावपक्षे वस्त्वंतराभावादुपाधिरपि वक्तु-
मशक्यः । अत उपाधिकृतभेदवादपक्षोऽपि मिथ्या । पुनराशंक्य परिहरति—

प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॥ ५२ ॥

प्रदेशात्-उपाधिसंबंधिब्रह्मप्रदेशभेदात् उपाधिकृतजीवव्यवस्था सत्येति चेन्न,
कृतः, अंतर्भावात्-उपाधिषु नष्टेषु सत्सु सर्वप्रदेशानां ब्रह्मांतर्भावात् ; तथा सति
सत्यमिथ्योपाधिभ्यां परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वं तन्नाशे पुनर्ब्रह्मत्वं तत्संबंधे पुन-
र्जीवत्वमिति पक्षद्वयेऽपि न व्यवस्था संभवति । ततो जीवब्रह्मणोरनादित्वमनादिभेदश्च
ब्रह्मणः शरीरतया व्याप्यतया च नित्यत्वाजत्वाच्छेषत्वादितद्धर्मतया च जीवोऽश-
भूतो नतु शक्यत्वमेवेति सिद्धम् ।

१ पूर्वत्र नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो नान्यथा उपलब्धिप्रवदनियम इति
द्राम्यां सूत्राभ्यां वेदवाह्यानां सर्वगतजीववादिनां दोष उक्तः । अत्र त्वामास एव चेत्यादिभिः
सूत्रैर्वेदावलंबिनामात्मैक्यवादिनां दोष उच्यते ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्यासामिषायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थपादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

पूर्वत्राकाशादीनि भूतानि समुत्पद्यन्ते इति निरूपितम्; जीवो नित्योऽजोऽणुर्ज्ञाताऽनाद्यज्ञानेनानादिबद्ध इति च । इह भूतानामिन्द्रियाणां ब्रह्मण उत्पत्तिः उत जीववन्तित्वमिति विचार्यते । यथा नित्यत्वान्न जीवः समुत्पद्यते तथेन्द्रियाण्यपि । जीववदमीषामपि नित्यत्वे श्रुतिसंभवात् । तथाहि 'असद्वा इदमग्र आसीत् ऋषयो वा वते' अग्रेऽसदासीत् तद्वाहुः, के ते ऋषयः इति, प्राणा वा ऋषयः इति प्रलयकाले प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिराम्नायते । प्राणास्ततो ब्रह्मणो नोत्पद्यन्त इति प्राप्ते द्रुमः सिद्धांतम्-

गौण्यसंभवात्तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ २ ॥

अत्र नकारोऽध्याहार्यः । तत्प्राक्-तेषां प्राणानां सृष्टेः प्राक् नावस्थितिः, किंतु नारायणस्यैव 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति' श्रुतेः । अतः ऋषिशब्दः प्राणशब्दश्च नारायण एव वर्तते, तस्य बहुत्वासंभवात्; बहुवचनश्रुतिस्तत्र गौणी; ततो ब्रह्मण एव प्रागवस्थितिश्रुतिर्नैन्द्रियाणाम् । युक्त्यंतरमाह—

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

वाचः-नामरूपविभागसृष्टिबोधकवाण्याः सफाशात् तत्पूर्वकत्वात् 'एको ह वै नारायण आसीदिति' नारायणबोधकवाण्या तस्यैव पूर्वकत्वात्प्राथम्यात् प्राणशब्दो नैन्द्रियविषयः, किंतु परमात्मविषय एव ।

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वत्र सृष्ट्यावस्थानस्यता । चिदंतर्यामिग्रहकार्यतया सिद्धानीन्द्रियाणि क्रियत्संख्यानीति संदेहे सति सप्तेति पूर्वः पक्षः । कुतः 'यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह, बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गति'मिति सप्तानामेवावगतेः । 'सप्तं प्राणाः प्रभवन्ती'त्यादिश्रुतौ सप्तेति विशेषितत्वाच्चेत्येवं प्राप्ते द्रुमः—

१ अधिकरणानि ८ सूत्राणि ५२ । २ ऋषयः प्राणा इति । ३ नारायणे । ४ नारायणस्यैव । ५ श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनासीति सप्त ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

नैवं-सप्तैवेन्द्रियाणीति न मंतव्यम्; हस्तादयोऽपीन्द्रियाण्येवं; देहांतःस्थिते जीवे
तेषामुपकरणत्वाविशेषात्; अत इन्द्रियाण्येकादशैवं 'दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशेति'
'इन्द्रियाणि दशैकं चे'ति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञायन्ते। आत्मशब्दोऽतःकरणवाची। आत्मा
मन इति पक्षे बुद्ध्यादयस्तद्वत्तयः।

अणवश्च ॥ ६ ॥

एकादशेन्द्रियाणि सर्वगतानि किंवाणूनीति संदेहे चक्षुरादीनां दूरगतवस्तुग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वगतानीति प्राप्ते अणूनीत्युच्यन्ते; कथमिति चेत्तत्राह-'तन्मुत्क्रामन्तं प्राणो-
ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति श्रवणात् न सर्वगतानीन्द्रि-
याणि। सर्वगतत्वे हि न तेषां गतिःसंभवति-चक्षुरादेर्दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यं सर्व-
गतत्वेन न भवति, किंतु तेजोरूपत्वादणुत्वाच्च भवति। शीघ्रगतिमन्त्रादिन्द्रियाण्यणून्त्येव।

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति सर्वप्राणश्रेष्ठतया श्रूयमाणः पंचवृ-
त्त्यात्मा प्राणवायुर्ध्रुवश्च उत्पद्यते नवेति संशये न जायते प्राणवायुः। 'न भृत्युरासी-
दमृतं न तर्हि न रात्र्या अह आसीत्प्रकेतः, आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यं
न परः किंच नासे'त्यत्र आनीच्छब्देन सृष्टेः प्रागपि प्राणचेष्टायाः श्रवणादिति प्राप्ते
वदामः-प्राणवायुरपि जायते एव; आनीच्छब्दो न प्राणस्य व्यापारं वक्ति; अवातमिति
तच्चिपेधात्; किंतु दिव्यमूर्तेर्ध्रुवश्च सत्त्वमेव ब्रूते; अतो न प्राणानादित्वं संभवति।
अयं प्राणवायुरुत्पत्तिमान् भवतु, स तु सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावयवःपंचेति

१ वाक्प्राणिपादपायूपस्थाहंकारचित्ताह्यानि। २ श्रोत्रादीनां हस्तादीनां चोभयेषाम्।
३ भोगोपकरणत्वे साधारण्यात्। ४ अध्ययसायामिमानचित्तावृत्तिर्भेदान्नमन एव बुद्धचहंकार-
चित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इत्येकादशेन्द्रियाणि। ५ त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यानंत्य-
श्रवणेन। ६ तर्हि तस्मिन्महालये मृत्युर्भृत्युवद्वा नासीत्, अमृतं देवभोग्यं च नासीत्, तथा
रात्रेरहन्श्च प्रकेतश्चिह्नभूतध्वजः सविता च नास्तां, स्वधया सहेति संबंधः, स्वधाशब्देन
पितृभ्यो दीयमानमन्नं तदर्थं चोच्यते; तर्हि शून्यवादः स्यादित्यत आह-आनीति; तदेकं
मूलकारणं परब्रह्म अवातं वाय्वादिप्रपंचरहितं आनीदासीदित्यर्थः, तस्मादात्मनोऽन्य किंचिदपि
नास ह न बभूव किलेति हकारस्यान्वय इति श्रुत्यर्थः। ७ प्राणनिपेधात्। ८ पंचवृत्त्यात्मा।
९ प्राणोऽपानोऽन्यान उदानः समान इति पंच।

तंत्रांतरोक्तीत्या समस्तेंद्रियवृत्तिरूपोऽवगम्यते; अतस्तद्वृत्तिभ्यो वा यः प्राणः स वायुरिति श्रुत्या भूतवायोर्वा न पृथग्भूत इत्यत आह—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

प्राणोऽयं न वायुः, न चेंद्रियवृत्तिरूपक्रियाभूतः, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' ति श्रुत्या पृथगुपदेशात् । ततो वायोरिन्द्रियवृत्तिभ्यश्चान्य एव प्राणः । वायोरन्यत्वेऽपि न तस्य भूतांतरत्वमित्याह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टादिभ्यः ॥ ९ ॥

तुशब्दो भूतांतरशंकानिर्वर्तकः । नोयं भूतांतररूपः, किंतु वायुरेवावस्थांतरं प्राप्तः । किंच अयं चक्षुरादिवत् जीवात्मोपकरणम्; तद्योपकरणत्वं उपकरणरूपैरिन्द्रियैः सह शिष्टादिभ्यः-ज्ञासनादिभ्यो विज्ञायते; शिष्टिः ज्ञासनमुपदेश इति यावत् । प्राणसंवादादिषु चक्षुरादिकरणैः सहायं प्राण उपदिश्यते इति सूत्रमपि व्याख्यातम् ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १० ॥

अकरणत्वमक्रियत्वं प्राणस्य जीवोपकारक्रियारहितत्वादपि अस्योपकारविशेषरूपया शरीरेंद्रियधारणादिरूपया च क्रियया जीवोपकरणाक्तौ न दोषः । तथाहि दर्शयति श्रुतिः प्राणसंवादे 'यस्मिन्नुत्क्रांते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ' इति । कुत एतत् प्रजापतिवचनानंतरं त्रामाशुत्क्रमणेऽपि देहस्येंद्रियाणां च स्थितिं दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे देहेंद्रियशैथिल्याभिधानात् ।

पंचवृत्तिर्मनोबह्वपदिश्यते ॥ ११ ॥

प्राण एक एव स्ववृत्तिभिः प्राणापानादिपंचभिः संज्ञाभेदभाग्भवति । यथा मन एकमेव कामादिभिः स्ववृत्तिभिः संज्ञाभेदं भजति-कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा-ऽश्रद्धावृत्तिरवृत्तिर्भीर्भीर्हीरित्येतत्सर्वं मन एवेति वचनात्, तथा स पंचवृत्तिभिः संज्ञाभेदं भजति, अतः प्राण एक एव पंचभूतांतर्वर्त्तौ वातादीन्द्रियवृत्तिर्वायोश्च व्यतिरिक्तो जीवोपकारक इति व्यपदिश्यते ।

अणुश्च ॥ १२ ॥

पंचवृत्तिरयं प्राणवायुरिन्द्रियवदणुर्विश्रुतेति संदेहे सति नाणुरयं 'सम एभिस्त्रिभि-

१ वायोः पृथग्भूतोऽप्ययं नाग्न्यादिवद्भूतांतरमित्यर्थः । २ ननु चक्षुरादीनां यथा क्रियाजनकत्वं तथाऽस्य प्राणस्य तद्भावान्न करणत्वं युक्तमिति चेत्तत्राह । ३ नन्वेवं नामभेदाकार्यभेदाच्च प्राणापानादयस्तत्वांतराणि स्युरिति चेत्तत्राह पंचवृत्तिरिति ।

लोकैः समोऽनेन सर्वेण प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितं सर्वे हीदं प्राणेन दृढमिति श्रुतेः सर्वा-
वधारकतया व्यापी प्राण इति प्राप्ते द्रुमः-अणुरेव प्राणवायुः 'प्राणमनूत्क्रामंतमि'ति
तस्य गतिश्रवणात्। आधिदैविकस्य हिरण्यगर्भप्राणस्य समष्टिरूपस्य विशुत्वं न व्यष्टि-
रूपस्येति न विरोधः। तस्मादणुरेव प्राणः पंचवृत्तिरिति।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ॥ १३ ॥

‘इहादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदि’त्यादिना चक्षुरादीनामादित्याद्यधिष्ठानं
श्रूयते, जीवस्य च रूपादिग्रहणाय तदधिष्ठानमुपदिश्यते। एवमेव एतान्प्राणान्गृहीत्वा
स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते इति तदिदं जीवेन सहेंद्रियाधिष्ठानम् आदित्यादीनां
नारायणायत्तं उत स्वतंत्रमिति संशये ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदि’त्यादिषु
स्वातंत्र्यश्रवणादादित्याद्यधिष्ठानं न नारायणायत्तमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु नारा-
यणायत्तमिन्द्रियाद्यधिष्ठानमादित्यादीनाम्; कुतः, ‘य आदित्यमंतरो यमयति आत्मान-
मंतरो यमयति’ इत्यादिश्रवणाच्चारायणसंकल्पपूर्वकत्वाच्च सर्वप्रवृत्तीनां तस्मादिन्द्रियाद्य-
धिष्ठानं जीवस्यादित्यादीनां च नारायणायत्तमेव। अथ सूत्रशब्दार्थवर्णनम्-प्राणवता
जीवेन सह ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु ज्योतिरादीनामादित्यादीनां चक्षुराद्यधिष्ठानं तु
तदामननात्-तस्य नारायणस्य अभिमुख्येन मननं संकल्पस्तस्मात् नारायणसंकल्पा-
देव भवतीत्यर्थः, ‘आदित्यमंतरो यमयति आत्मानमंतरो यमयती’त्यादिशब्दात्।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

तैस्योक्तस्य सर्वस्य च नारायणनियम्यत्वं नित्यमेव। अतोऽपि नारायणसंकल्पा-
यत्तमेवैषामधिष्ठातृत्वम्।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

इह पूर्वोक्तानि वागादीनीन्द्रियाणि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानि नवेति संशये मुख्य-
प्राणव्यवहारसामान्यात् प्राणशब्दनिर्दिष्टानि तानि; तस्मात्प्राणादन्यानीन्द्रियाणीति
पूर्वपक्षे प्राप्ते मुख्यप्राणादन्यान्येवेंद्रियाणीति सिद्धांतं द्रुमः। श्रेष्ठात्प्राणात्ते प्राणाः
अन्यभ्रान्ये प्राणशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाण्यन्यान्येव तद्व्यपदेशात् ‘इन्द्रियाणि दशैकं च
पंच चेंद्रियमोचरा’ इत्यादिवचने तेषामिन्द्रियाणामेव पृथग्व्यपदेशात्।

१ तेषां चक्षुरादीनामधिष्ठानम्। २ जीवप्राणेंद्रियाधिष्ठातृम्यादिः। ३ जीवस्यादिष्ठादनां
चेत्यर्थः। ४ सर्वेषामविशेषेण प्राणशब्दनिर्देशात्करणत्वाच्चेत्यर्थः।

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राणा मनः सर्वेन्द्रियाणि चे’ति प्राणेंद्रियाणां भेदेनोत्पत्तिश्रवणात् इन्द्रियाद्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमरूपं वैलक्षण्यं च दृश्यते, अतोऽपि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानीन्द्रियाणि ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

पूर्वं भूतेंद्रियादीनां समष्टिव्यष्टिक्षेत्रज्ञशरीराणां च कर्तृत्वं परस्मान्नारायणादेवेत्युक्तं, तदनंतरं जीवात्मनां स्वेन्द्रियाधिष्ठानं नारायणायनमिति च स्मारितम् ; इदानीं स्थावरजंगमात्मकव्यष्टिसर्गः किं समस्तब्रह्मांडात्मकात्पुरुषाद्वा परब्रह्मसंज्ञादरेरिति संदेहः । केवलात्मसमस्तब्रह्मांडात्मकात्पुरुषादिति पूर्वः पक्षः । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’तिश्रुतेः जीवस्य परमात्मांशत्वेनाहं व्याकरवाणीति उत्तमपुरुषनिर्देशोऽपि कथंचिदुपपद्यते । सिद्धांतस्तु ‘नामरूपे व्याकरवाणी’ति तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याक्रियोपदेशात् परमात्मन एव नामरूपव्याकरणरूपः स्थावरजंगमात्मकव्यष्टिसर्गो भवतीति युक्तम् ; त्रिवृत्करणं तु ब्रह्मांडात्मकपुरुषेण न शक्यं, ब्रह्मांडात्मकपुरुषोत्पत्तेः श्रुतिर्विशतितत्वात्मकसर्गोत्तरकालाभावितात् त्रिवृत्कृतैरेव तेजोऽयन्नैरंडसर्गसंभवाच्च । तथाहि स्मर्यते- ‘तदंडमभवद्दैमं सहस्रांशुसमप्रभम्, तस्मिन्जज्ञे स्वयं ब्रह्मे’ति;

‘नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कुत्सन्तः ॥

समेत्यान्यान्वसंयोगं परस्य रसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषांता ब्रह्ममुत्पादयंति ते ’ ॥

इति । तस्माद्ब्रह्मांडात्मकपुरुषरूपशरीरकात् पुरुषोत्तमादेव व्यष्टिसर्गः । एवं च सति ‘परब्रह्माहं व्याकरवाणी’त्युत्तमपुरुषनिर्देशः समीचीनः । अनेन जीवेनेति भिन्ननिर्देशोऽपि आत्मना स्वशरीरभूतेन पुरुषरूपजीवेनेत्यन्वयादुचितः । पुरुषवाचकजीवशब्दस्तेजःप्रभृतिशब्दवज्जीवशरीरकपरब्रह्मवाचीत्यभिहितम् । इत्थं जीवेनात्मनेत्येकत्वनिर्देशः । तथा अहं प्रविश्येति, अहं नामरूपे व्याकरवाणीति समानकर्तृकत्वव्यपदेशश्च तस्मिन्मुख्यः । अथ मूत्रार्थवर्णनम्-तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त-

१ जीवकर्तृत्वध्रवणात् । २ नहि परा देवता स्वेन रूपेण नामरूपे व्याकरवाणीत्यैश्वर्येण, अपितु स्वांशभूतेन जीवरूपेण अनेन जीवेनात्मनेति वचनात् ।

कः । संज्ञामूर्त्तिकृत्स्तिस्तु—नामरूपविभागकल्पनं तु परमात्मन एव कर्म, कुतः त्रिवृत्-
त्तुर्वतः त्रिवृत्क्रियां विदधतस्तस्यैव नामरूपव्याकरणोपदेशात् । यथा 'खलु सौम्येमा-
स्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति' 'अन्नमशितं
त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽ-
णिष्ठस्तन्मेन' इत्यादिना चतुर्मुखसृष्ट्यपुरुषादीनां शरीरेषु त्रिवृत्प्रकारो लुपदिश्यते;
तमेव दर्शयति—

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥

'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादौ प्राक् निरूपितात् त्रिवृत्करणादर्थान्तरभूत
एवांशान्तर्वर्तिपुरुषोपश्रुक्तान्नादीनां परिणामप्रकार उच्यते नतु त्रिवृत्करणम् । अन्य-
था हि 'मांसमनसोः पुरीषादणुत्वेनाणिष्ठत्वेन चाप्यत्वतैजसत्वप्रसंगः, 'तथा सत्यन्न-
मशितं त्रेधेति भूमेरेव त्रैविध्योपक्रमः 'अन्नमयं हि सौम्य मन' इति मनसो भौमत्वं
च विरुध्येत, तयेतरयोरप्येजसोस्त्रैविध्यं विरुध्येत । तमेव परिणामप्रकारस्माद्-मांसा-

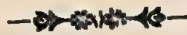
१ सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणि तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति समानकर्तृत्वोपदेशात् इमास्तेजोऽवन्नरूपा-
स्तिष्ठो देवताः अनेन जीवेन जीवसमष्टिविशिष्टेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि विय-
दादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानि च करवाणि तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोऽवन्नानां
विशेषसृष्ट्यासमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तं करवाणीति; अतः परस्यैव ब्रह्मणः क-
र्मदं नामरूपव्याकरणमिति सेयं देवतेति श्रुत्यर्थः । २ त्रिवृत्कृतमन्नं अशितं भुक्तं त्रेधा
विधीयते—जाठराग्निना पच्यमानं त्रिधा विभज्यते इत्यर्थः । ३ आपः पीताब्धेधा विधीयन्ते तासां
यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राण इति; तेजोऽशितं त्रेधा
विधीयते; तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा
वागिति । ४ अंडोत्पत्तिहेतुमूतानां तेजोऽवन्नानां निरूपितात् । ५ सेयं देवतेमास्तिष्ठो देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकामकरोदिति श्रूयमाणे
त्रिवृत्करणप्रकारे प्रागेव त्रिवृत्कृतानां पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानां अन्नमशितमित्यादिनैकैकस्य
त्रेधा परिणाम उच्यते नत्वनेन वाक्येन तेजोऽवन्नानां त्रिवृत्करणं कुतः अंडसृष्टेः प्रागेव तेषां
त्रिवृत्करणेन भवितव्यत्वात् । ६ अन्नमशितमित्यादौ तेजोऽवन्नानां त्रिवृत्करणांगीकारे । ७
पृथिवीविकारयोः । ८ मांसमनसोराप्यत्वतैजसत्वांगीकारं सति । ९ अन्नमशितमित्यादिश्रुत्यु-
पदिष्टमेव ।

दिभौमं यथाशब्दमितरयोश्चेति यथाशब्दमन्मशितमिति श्रुतिशब्दमनतिक्रम्य मां-
सादिभौमं पुरीषवन्मांसमनसी अपि भौमे इष्येते इत्यर्थः । इतरयोरस्तेजसोरपि कार्य-
त्रयं 'यथाशब्दं बोध्यम्; तथाहि मूत्रवद्वोहितप्राणावाप्यौ; तथास्थिवन्मज्जावाचौ
तेजस्यौ; प्राणस्य जलायत्तस्थितित्वेन जलकार्यलोक्तिः, तथा मनसोऽप्यन्नभक्षणा-
त्स्वास्थ्येन तत्कार्यत्वोक्तिस्तथा वाचोऽग्निदेवताप्रकाशत्वेन तेजःकार्यत्वोक्तिरिति
ज्ञेयम् । नन्वन्नमशितमापः पीतास्तेजोऽशितमिति त्रिधा त्रिधा परिणतानामन्नादीनां
मध्ये एकैकस्य पूर्वमेव तेजोऽयन्नात्मकत्वेन त्रिवृत्कृतस्य प्रत्येकमन्नमापस्तेज इति
संज्ञा कथमुच्यते इत्यत आह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

सत्यपि त्रिवृत्करणे मनुष्ययादोदेवादीनां व्यवहारसिद्ध्यर्थं प्रतिशरीरमन्नाद्य-
न्यतमभूयस्त्वेन वैशेष्यात् विशेषभावात्तु तद्वादोऽन्नादिवादः । द्विरुक्तिस्तद्व्यायसमा-
प्तिप्रकाशिका । तस्मात्त्रिवृत्कुर्वतः परस्माद्व्यहणः 'हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति पुरुषरूपजीवेनात्मना चेतनाचेतनानां
समस्तनामाकृतिसर्गोऽन्नादित्र्यात्मक इति समंजसम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविर-
चिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकमूत्रभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः
पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

श्रीसहजानन्दाय नमो नमः ॥

तृतीयाध्याये प्रथमपादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये प्रथमाध्यायसिद्धस्य ब्रह्मकारणवादिसमन्वयस्य विरोधः परिहृतः ।
तथाहि द्वितीयस्य प्रथमे पादे सांख्यादितर्कविरोधः, परिहृतः, 'तस्य द्वितीये' म-

१ आपः पीतालेषा विधीयंत इति श्रुतिशब्दमनतिक्रम्य तेजोऽशितं त्रेधा विधीयत
इति श्रुतिशब्दमनतिक्रम्य चेत्त्यर्थः । २ अधिकरणानि ८ सूत्राणि १९ । ३ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिक-
रणम् । ४ अध्यायस्येति शेषः । ५ द्वितीयाध्यायस्य । ६ पादे इति शेषः ।

धानकारणवादादिषु तर्कविरोधः प्रदर्शितः, 'तृतीये श्रुत्युक्तभूतसप्रवृत्त्यान्तरविरोधपरि-
हारपूर्वकं जीवश्च नित्यत्वादिधर्मैर्निरूपितः, 'चतुर्थे प्राणेंद्रियाणां स्वरूपं ब्रह्मणः
संकाशाचेपाद्भुत्वत्तिमप्यभिधाय सर्वेषां नामरूपव्याकरणं च निरूपितम् । अस्य तृती-
याध्यायस्य प्रथमपादे नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं क्रियते; 'तस्य
द्वितीये' 'तदवस्थानिरूपणपूर्वकं नारायणस्य स्वरूपलक्षणमुच्यते; 'तृतीये' 'तदु-
पासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः, 'चतुर्थे त्वाश्रमादिधर्म इति विवेकः । 'अस्याध्या-
यस्य प्रथमाधिकरणे जीवो लोकांतरगमनागमनेषु देहान्तरप्राप्तये भूतसूक्ष्मैर्वेष्टितो
याति उतावेष्टित इति संक्षयः । जीवो देहान्निर्गच्छन् भूतसूक्ष्मैर्भावविशरीरवी-
जैरपरिवृक्त एव याति, भूतानां 'सर्वत्र सुलभत्वेन भूतरक्षणायासस्यापार्थकत्वात्
इति प्राप्तेऽधिकरणार्थेन सह सिद्धांतं ब्रूमः-संज्ञामूर्त्तिकल्पितिरित्यतो मूर्त्तिशब्दस्त-
च्छब्देनानुक्रुप्यते । स च देहवाची । तदंतरप्रतिपत्तौ जीवो देहान्तरप्राप्तौ भूतसूक्ष्मैः
परिवृक्तो रंहति प्रयातीति पंचाग्निविद्यायां प्रश्ननिरूपणाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामवगम्यते ।
'तथाहि 'वेत्य यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंती'ति प्रश्नः । इतितु पंचम्या-

१ द्वितीयाध्यायतृतीयपादे । २ द्वितीयाध्यायचतुर्थपादे । ३ तृतीयाध्यायस्य । ४ पादे
इति शेषः । ५ तस्य जीवस्यावस्थानिरूपणपूर्वकम् । ६ तृतीयाध्यायतृतीयपादे । ७
तस्य नारायणस्योपासनाविशेषाणाम् । ८ तृतीयाध्यायचतुर्थपादे । ९ तृतीयस्य । १० च-
तुर्विधयोगिषु । ११ पुलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित्सु पंचस्वप्निष्टपोपासनाख्यपंचाग्निविद्या-
प्रस्तावे प्रवाहणाख्यस्य राज्ञः सर्वां प्रविष्टं श्वेतकेतुं राजा पप्रच्छ-वेत्येव यथा पंचम्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवंति-अयमर्थः-अस्मिन्लोके जलमयदधिपयःप्रभृतिकद्रव्यकहोमे श्रद्धापूर्वं कृते
तद्भुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्वारा पुलोकाख्याग्निं गच्छच्छूद्राख्याहुतिवभाषणं यजमानेन्द्रि-
याधिष्ठानुदेवास्तस्मिन्नग्नौ जुहति, तच्च हुतं जलं सोमाख्यदेहात्मना परिणमते, सच जलमयो
देहः पर्जन्येऽग्नौ वृष्ट्यभिमानिदेवविशेषे हुतः सन् वृष्टिर्भवति, तदेव जलं सोमाख्यदेहभावं
वृष्टिभावं चापन्नं पृथिव्यामग्नौ हुतं सङ्गीहियवाषण्णभावमामोति, ताश्चात्रान्नभावमापन्ना आपः
पुरुषाग्नौ हुताः सत्यो रेतोभावमाप्नुवंति, ताश्च रेतोभावमापन्नाः पंचमाहुतिरूपा आपो योषिदग्नौ
हुता गर्भात्मना स्थिताः पुरुष इति संज्ञां लभन्ते, इति पुरुषवचस्त्वमपामिति वस्तुगतिः । तां वस्तु-
गतिं जानन्नेव राजा पंचम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दवाच्या अपः पुरुषाकारेण परिणमन्ते
तथा किं त्वं वेत्येति पप्रच्छ । एवं वृष्टः श्वेतकेतुः पितरं गौतममागल्योवाचैवं राजाहं वृष्टोऽ-
स्मि तस्योत्तरं न जानामीति । स च गौतमः स्वयमप्यज्ञः सन् राजसमीपं गत्वा तां विद्यां ब्रूहीत्युवाच ।
एवमुक्त्य राज्ञो गौतमं प्रति निरूपणं पंचाग्निविद्योपदेशस्तत्र चापां पुरुषवचस्वप्रकारः स्फुटोक्तः ।

माहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति स उल्बावृतो गर्भ इत्युत्तरं च । 'तत्र चायमर्थः- सर्पिडितः ब्राह्मणादिदेहस्थो जीवः स्वाहादानादिकर्म कृत्वा तत्फलभोगायास्मादे- हादुत्थाय गच्छन्नेतदेहस्थाभिरद्भिर्भूतांतरसंस्पृष्टाभिः मूर्ध्माभिः परिप्वक्तोऽग्नित्वेन रूपितं शुलोकं प्राप्य ताभिरेवामृतमयदेहाकारेण परिणताभिरद्भिः परिप्वक्तो देव- भावमुपगम्य देवैः सह भोगविशेषाननुभूय भुक्तावशिष्टेन ब्राह्मणादिदेहप्रापकेण क- र्मणा सह पुनरिममागमिष्यन् कर्म कर्तुं ताभिरेव परिप्वक्तोऽग्नित्वेन रूपितं पर्जन्यं प्राप्य वर्षधाराभिः सहाग्नित्वेन रूपितां पृथिवीमुपगम्य व्रीह्यादिसस्येन भोजनीया- न्नाकारपरिणतेन सहाग्नित्वेन रूपितं पुरुषं प्राप्य तत्र शुक्राकारपरिणताभिस्ताभिरद्भिः परिप्वक्तोऽग्नित्वेन रूपितां योषितं प्राप्य तत्र देहाकारपरिणताभिः पुरुषशब्दा- मिलपनीयाभिस्ताभिः परिप्वक्तः कर्मानुरूपब्राह्मणादिदेहेन जायत' इति तदेतत्स- र्वमुत्तरत्राभिर्व्यज्यते । तस्मात्पुरुषो भूतमूर्ध्मवेष्टित एह देहांतरं प्राप्नोतीति ।

३ 'आत्मकत्वात् भूयस्त्वात्' ॥ २ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्करणेन आत्मकत्वाद्भूतांतरसंस्पृष्टा एव आपस्तासां भूयस्त्वादप- शब्देनोच्यते; अतः पंचम्यामाहुतावाप इत्यत्र केवलापशब्दग्रहणेऽपि न विरोधः ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

'तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामंती'ति स प्राणेन जीवेन सहेंद्रियगतेरिंद्रियाथयत्वेन मूर्ध्मदेहगमनमपि प्रतीयते । तथाहि स्मर्यते—

'शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति चायुर्गंधानिवाश्रयादि'ति ॥

अतोऽपि मूर्ध्मदेहवेष्टित एव जीवो यातीति आशंक्य परिहरति—

१ प्रश्नोत्तरे । २ नच्चापः पुरुषवचस इत्युक्ते अपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीतिर्गच्छता जीवेन सह तासामेव परिवंगः प्रतीयते; अतः कथं सर्वेषां भूतसूक्ष्माणां परिवंग इत्यत आह- आत्मकत्वादिति । ३ आत्मिका व्यापत्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारभिकास्वभ्युपगतास्वित्तरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगतव्यं भवति, आत्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोऽवज्ञानां तस्मिन्कार्येऽपि लब्धेः, यद्वा त्रिधातुत्वात् त्रिभिर्वर्तित्तत्त्वैर्मभिर्वायुतेजोजलकार्यभूतैः स आत्मकः, न स भूतां- तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्विरारम्भुं शक्यते; तस्मादभ्युपगम्योऽयमापः पुरुषवचसो भवंतीति प्रश्नप्रतिवचनयोरपशब्दो न केवल्यपेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । यद्यपि देहे पृथिवीभूयस्त्वमेव तथापि तेज आपपेक्षयाऽपां भूयस्त्वं बोध्यम् ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं घ्राणश्चक्षुरादित्यमि'त्यादौ इन्द्रिया-
णामग्न्याद्यभिगमः श्रूयते; ततो न जीवेन सहेंद्रियाणां गमनं, येन सूक्ष्मदेहगमनप्र-
तीतिः स्यात्; अतः 'प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंती'ति जीवेन सहेंद्रियगति-
श्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न, वागाद्यभिमानिदेवतासु वागादिप्राप्तिवाक्यानां भाक्तत्वात्-
गौणत्वात् । 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा' इत्यन्यज्विल्लोमादिभिः सह पाठा-
द्गौणत्वम्, अतो जीवेन सहेंद्रियाणां गमनमेव भवतीति निश्चीयते ।

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे शुलोकान्नौ अपामश्रवणात् भूतांतरसंस्पृष्टा आपो न गच्छन्ति तस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुह्वतीति होम्या श्रद्धैव हि श्रूयत इति चेन्न, हि यतस्ता एव आप एव
श्रद्धाशब्देन प्रतिवचनोपक्रमे तत्रोच्यते; कुतः 'वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावि'ति प्रश्नस्य
'यो देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति प्रतिवचनोपक्रमस्तद्गतेन श्रद्धाशब्देन शुलोकान्नौ होम्य-
त्वेनाप्तस्यैवोपपत्तिः, अन्यथा प्रश्नप्रतिवचनयोरसंगत्यापत्तिः स्यात्; श्रद्धाशब्दश्चाप्सु
युज्यते 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः । पुनराशंक्य परिहरति—

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

'आपः पुरुषवचसो भवंती'ति 'देवाः श्रद्धां जुह्वती'त्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनयोरपि
एव श्रूयते; जीवस्याश्रुतत्वात् न तत्परिष्वक्तो जीव इति चेन्न; 'उत्तरत्र' 'अथ य इमे

१ वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाले उपकारनिवृत्तिमा-
त्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन् गच्छेतीत्युपचारादित्यर्थः । २ नहि मृतस्य लोमानि केशाश्च
प्रत्यक्षेण दृश्यमाना ओषधिवनस्पतिषु लयं गच्छन्तो दृश्येते । अतस्तत्सहपातात् अग्न्यादिषु
वागादित्युपचारिक इत्यर्थः । ३ अपां होम्यत्वाश्रवणात् । ४ अपां हि होम्यत्वात्वेनाहु-
तित्वं न संभवति; मनोवृत्तिविशेषद्रव्यरूपश्रद्धा तु मनसः सकाशात् पृथक्कृत्य होमायोपा-
दातुं न शक्यते; तदाहुतिजन्यसोमाख्यशरीरादेरग्न्याहुत्यानुपपत्तिश्च; तस्मात् श्रद्धापूर्वमग्नि-
लोकेऽग्न्यहुलदधिपयःप्रवृत्तिद्रव्यस्य हुतस्य शुलोकान्नौ आहुतित्वेन पर्यवसानादप्सु श्रद्धा-
शब्दो लक्षणिक इत्यर्थः । 'आपो हास्मै श्रद्धां संनमंते पुण्याय कर्मण' इति श्रुतावपां श्रद्धाजन-
कत्वश्रवणात् तेन संबन्धेन वाप्सु श्रद्धाशब्दस्य लक्षणा । अस्मै पुंसे आपो दर्शनमात्रेण स्नाना-
दिपुण्यकर्मसिद्धयर्थे श्रद्धां संनमंते जनयंतीति श्रुत्यर्थः । ५ पंचाग्निविष्टानंतरमर्चिरादिमार्गा-
दग्निमे घृमादिमार्गबोधकसंदर्भे ।

ग्राम इष्टापूर्ते दक्षमित्युपासते ते धूमगभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षं अपरपक्षा-
धानं पेद्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलो-
कादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मि-
न्यावत्संपातमपित्ताऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते यथेतमाकाशमाकाशाद्यायुं वायुर्भूत्वा
धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त
इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमापा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरं
यो यो ह्यन्नमसि यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति वाक्ये शुल्लोके सोमराज-
शब्दोक्तामृतमयदेहवैशिष्ट्येन पुण्यफलमनुभूय पुण्यकर्मावसाने पुनरिहागत्य गर्भं प्रा-
प्नुवतामिष्टादिकारिणां प्रतीतेः पंचाग्निविद्यायामपि । ईहापि 'तेषामेव तस्मिन्नेतस्मि-
न्ननौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवती'यत्र सोमराजशब्देन
प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यद्भिः परिष्वक्तस्तच्छरीरको जीव आप
इति गम्यते ।

भाक्तं वानात्मचित्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति सोमराजभावापन्नस्य देहस्यैव
देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणान्नासावप्संश्चो जीव इति चेत्तत्राह-केवलेष्ट्यादिकारिणां अना-
त्मचित्वात् देहाभिमानित्वात् एतत् देवभक्ष्यत्ववचनं भाक्तं वा गौणमेव-अनात्मज्ञ-
त्वेन देवोपकरणभावाभिप्रायपरमित्यर्थः । तथाहि 'पंथुरेव स देवानामि'ति श्रुतिरनात्म-
विदां पशुवद्देवोपकरणत्वं दर्शयति । तस्मादात्मविदां नारायणोपकरणत्वं अनात्मविदां

१ पण्मासान्दक्षिणा दक्षिणां दिशं सविता प्रतिगच्छति तान् मासान्दक्षिणायनपण्मा-
साभिमानिर्देवता इत्यर्थः २ कथं पुनरावर्त्तते यथेतं तथा येन क्रमेणेत्तं गतं यथेतं तथा
वर्त्तत एवेत्येवमावर्त्तने एकनियमोऽभिप्रेतो नतु गतिक्रमेणैवागतिकमनियमोऽपि विवक्षितः पितृ-
ल्लोकाणसंकीर्तनादध्वादिसंकीर्तनाच्च । ३ अतोऽस्माद्वीणादिभावात् दुर्निष्प्रपत्तरं दुर्निर्मम-
तरम् ; अत्रैकतकारो लुप्तो दृष्टव्यः, दुःखेन निष्प्रपतो दुर्निष्प्रपतोऽतिशयेन दुर्निष्प्रपतो
दुर्निष्प्रपत्तर इति विग्रहः । ४ पंचाग्निविद्यायामपि । ५ यजमानप्राणा आधिदैविकस्वरूपमा-
पना अन्यादयः । ६ सोमराजवर्षांजरेतो गर्भरूपेणापां परिणामत्वेनैव इति तु पंचम्यामिति
पुरुषवचस्तत्वं गम्यते । ७ नतु मोदकादिवच्चर्वणनिगरणे कुतः तृप्तिरेव च देवानां भक्षणमिति
भ्रूयते । न ह वै देवा अभजन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दध्ना तृप्यन्तीत्यर्थः । ८ अनात्मचित्वात्प-
शुवदेवानामुपकरोति हविरादानेनेति देवभोग्य इति श्रुतितात्पर्यम् ।

देवोपकरणत्वमिति 'मंतव्यम्'। अतः सर्वथा जीवो भूतद्रूपमवेष्टित एव रंहतीति सिद्धम्।

३ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

सर्वत्र भूतद्रूपशरीरयुक्त एव जीवः स्वर्गादिकमुपेत्य देवादिशरीरे निजकर्मानुगुणं भोगं प्राप्नोतीति सिद्धम् । इह लिप्ट्यादिकर्मभोगानंतरं स जीवः पुनरिमं लोकं सकर्मशेषोऽवतरति निःशेषश्रुतकर्मा वेति संशयः । तथा सति पुरुषो निरनुशय एव स्वर्गादिमं लोकमवरोहतीति युक्तम् । अनुशयो नाम कर्मशेषः जीवमनुशेत इति व्युत्पत्तेः । न स्वर्गादवरोहतोऽनुशयः संभवति; अनुशयफलस्य तत्र श्रुतत्वात् 'यावत्संपातमुपित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते यथेतमि'ति श्रुतिर्स्तद्धिपया । अत्र संपातः कर्मसमूहः, संपातमनतिक्रम्येति यावत्संपातमित्युच्यते; अतो निःशेषं कर्मफलं भुक्त्वा कर्मरहित एव स्वर्गादवरोहति जीव इति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु कृतात्यये इष्ट्यादिसुकृतक्षये स्वर्गात्पुनरिमं लोकमवरोहन् सकर्मशेष एवागच्छति । ननु यावत्संपातमुपित्वेति सकलकर्मफलभोगानंतरमवरोहः श्रूयत इति चेन्न, तत्र यावत्पदस्य स्वर्गे भोक्तव्येष्ट्याद्यशेषकर्मपरत्वं नतु ततः पूर्वसंचितवासनावत्प्रारब्धभूतप्रबलकर्मांतरानुपमर्दितानारब्धफलकर्मपरत्वमन्यथा स्वर्गादिष्ट्यादिपुण्यकर्मशेषेणाहारोहतां श्वशूकरादियोनिमाप्तिध्वंशं सद्यः समुत्पन्नस्य बालस्य मुखदुःखभोगश्चापि न संभवेत्; कथमवगम्यते श्रुतिस्मृतिभ्याम्—'तर्ह्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वे'ति श्रुतिः, 'जायंते पुण्यकर्माण' इत्यादिका स्मृतिः । तस्मादनुशयवानेवावतरति । नन्वसावारोहणे येन मार्गेण सोमराजपदं प्राप्तस्तेनैव मार्गेणावतरत्युत मार्गविशेषेण

१ 'देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपीति स्मृतेः' । २ कृतात्ययाधिकरणम् । ३ उपमुक्तशिष्टं कर्मत्यर्थः । ४ स्वर्ग । ५ यावदिति तस्मिन्चंद्रलोके यावद्भोक्तव्यकर्मोपित्वा भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनंतरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानमाकाशबायुभूमाभ्यादिरूपं प्रति पुनरागच्छति । ६ अनुशयफलभोगविषया । ७ श्रुति । ८ तेषां कर्माणां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ स्वर्गे भोक्तव्यातिरिक्तं पुण्यं कृतवतस्ते स्वर्गादवरोहंतो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमापधेरन्निति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्रं हि अवश्यमेवेत्यर्थः । ९ रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापधंते, कपूयचरणाः कपूयां योनिमिति; रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणो ब्राह्मणादिपुण्ययोनिं प्रविशन्ति, कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणस्तिर्यगादियोनौ जायंते ।

वेति चेत्तत्रोत्तरमाह—‘ययेतमनेवं चे’ति आरोहणमार्गे श्रुतयोर्धूमाकाशयोरेवाचरोहण-
मार्गे श्रुतत्वाद्ययेतं यथागतमवतरतीति गम्यते । आरोहणमार्गे श्रुतानां रात्र्यादी-
नामत्रोश्रवणाद्वाद्याधिकश्रवणाच्चात्रोहणं आरोहणमार्गाद्विपरीतमार्गेणैवावतरति ननु
यथाश्रुतारोहणमार्गेणेत्यर्थः । पुनराशंक्य मतांतरेण परिहरति—

चरणादिति चेन्न, तदुपलक्षणार्थेति काष्णार्जिनिः ॥ ९ ॥

‘रमणीयचरणाः कपूयचरणा’ इति चरणशब्दान्नानुशयसिद्धेः चरणशब्दस्य स्मार्त्ताचा-
रविषयस्य योन्यापत्तिहेतुभूतस्य चानुशयाद्भिन्नत्वादिति चेन्न, सः अनुशयपर्यायः
कर्मशेष एवोपलक्षणेन अर्थो यस्याः सा तदुपलक्षणार्थं चरणश्रुतिरिति काष्णार्जि-
मिराचार्यो मन्यते; नहि केवलात्स्मार्त्ताचारादेव रमणीयारमणीययोन्यापत्त्या साक्षा-
त्मुखदुःखप्राप्तिः संभवति; कुतस्तर्हीति चेत् पुण्यपापकर्मानुष्ठानादेव; अतश्चरणशब्दो-
पलक्षितोभयविधकर्मानुशयस्यैवेह मुखादिसाधकत्वमुचितमिति तदभिप्रायः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

एवं च सति स्मार्त्ताचारस्यानुपयोगादानर्थक्यं स्यादिति चेन्न, तदपेक्षत्वात्—इष्टादि-
मुकृतकर्मणः स्मार्त्ताचारापेक्षत्वात् ‘आचारहीनं न पुनंति वेदा’ इति,

‘संख्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मम् ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्यवेत्’ ॥

इत्यादिवचने स्मार्त्ताचारः प्रदर्शित इति काष्णार्जिनिमतम् ।

मुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादरिस्तु ‘रमणीयचरणाः कपूयचरणा’ इति चरणशब्देन मुकृतदुष्कृते एवोच्येते,
‘पुण्यं कर्माचरति पापं कर्माचरती’ति प्रसिद्धेरिति मन्यते । एतदेव मूत्रकारस्य मतं
यैदाचारशब्दः मुकृतदुष्कृतयोर्वाचकः ननु लक्षक इति वादरेर्मतम् । अत्र स्मार्त्ताचारापेक्षं
कमेति तु स्वीकृतमेव; अतः मुकृतदुष्कृतानुशयवानेव स्वर्गाद्वरोहति जीव इति सिद्धम् ।

‘अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

३४ यथेष्टापूर्तादिकारिणां चंद्रगमनं तथा अन्येषामप्यस्ति नवेति संशयः । इष्टा-

१ धूमराद्यपरपक्षदक्षिणायनपणमासपितृलोकाकाशचंद्रक्रमेणारोहणम् । २ चंद्रमसः
स्थानादाकाशवायुधूमात्रमेघक्रमेणावरोहणम् । ३ अवरोहणमार्गे । ४ अनुशयस्यैव मुखा-
दिसाधकत्वांगीकारे सति । ५ यद् यस्माद्धेतोः । ६ वादरिमते । ७ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।

पूर्त्ताद्यकुर्वतामपि चंद्रगमनमस्त्येवेति पूर्वः पक्षः 'ये वैके' चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमस-
मेव ते सर्वे गच्छंतीत्यविशेषेण सर्वेषां चंद्रगमनश्रवणात् । यद्यपि तत्र पापिनां भोगो
नास्ति तथापि पुनरागत्य शरीरग्रहार्थं पंचमाहुतेर्लाभाय स्वर्गगतिरपेक्ष्या । तस्मादि-
ष्टापूर्त्ताद्यकुर्वतामपि चंद्रगमनं युक्तमिति प्राप्ते मूत्रेण सिद्धांतं द्रुमः—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥१३॥

इतरेषामिष्टापूर्त्ताद्यकुर्वतां चंद्रगमनं नास्ति; किंतु ते यमसदने कर्मफलमनुभूय
प्रत्यवरोहंति । एवंभूतावेव तेषामारोहावरोहौ । 'वैवस्वतं संगमनं जनानामिति तद्-
गतिदर्शनम्-इष्टाद्यकुर्वतां यमलोकप्राप्तिदर्शनम्, अतो यमलोकप्राप्तिरेवोचिता तेषाम् ।

स्मरंति च ॥ १४ ॥

इममर्थं स्मरंति च पराशरादयः 'सर्वे चैते वशं यांति यमस्य भगवन् किल' इत्यादिना ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

सप्त रौरवादीनपि पापिनां महानरकान् स्मरंति । ननु पापिनां यमवशत्वमुक्तं
तदयुक्तम्, रौरवादिषु चित्रगुप्तादीनां यातनादापनाधिपत्वस्मरणादिति चेत्तत्राह—

तत्रापि तद्वथापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि चित्रगुप्ताद्यधिष्ठातृकेषु नरकेष्वपि तेषां प्रेरकस्य यमस्य तदधिष्ठातृत्व-
व्यापारविद्यमानत्वात्सूर्यमुताधीनत्वस्य विरोधाभावः ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोः फलभोगार्थं ब्रह्मगमनं चंद्रगमनं च । कुतः 'तद्य इत्थं विदुर्ये

१ तथाहि कौपितकिनः समामनंति । २ चंद्रमंडले । ३ 'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमा-
ण्यं तं वित्तमोहेन मूढम्, अर्थं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापयते मे' इति वैवस्वतं
संगमनं जनानामित्यादिकं पापिनां यमलोकगतौ लिंगम् ; सम्यगवश्यंभावेन परः परस्तादेहपा-
तादूर्ध्वमयते गम्यते इति व्युत्पत्त्या संपरायः परलोकः तत्साधनभूतकर्मविशेषः सांपरायः स
बालमविवेकिनं विशेषतो वित्तनिमित्तेन मोहेन मूढं चक्षुर्दृष्टि अत एव प्रमाण्यं प्रमाणं विप-
यासक्तिं कुर्वतं प्रति न भाति, स च बालो न केवलमज्ञ एव किंतु विपरितदर्शी यतोऽयमेव
लोकोऽन्नपानादिरस्ति न पर इति मननशीलस्तस्मात्तदनु रूपं पापमाचरन् पुनः पुनर्जन्ममरण-
प्राप्त्या मे मम वशमापयत इति मृत्योर्नैचिकेतसं प्रति वचनं जनानां परलोकं गतानां पापिनां
संगमने सम्यगागम्यं वैवस्वतं यमं राजानं हविषा प्रीणयतेत्यर्थः । ४ चित्रगुप्तादीनाम् ।

चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति, अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्त्ते दत्त-
मित्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीति ब्रह्मगमने चंद्रगमने च विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वात्-
प्रसंगत्वात्, अतो न पापिनां तद्वतिप्रसंगः ।

‘न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

केवलपापकर्मिणां तृतीयं स्थानम्; तस्मिन्स्थाने देहारंभाय पंचमाहुत्यपेक्षा नास्ति;
कुतः तथोपलब्धेः-तथा तेषां शुलोकगमनानर्हत्वात्पंचमाहुतिनियमंतरेणैव तृतीयस्थाने
देहोपलब्धेः। ‘अथैतयोः’ पथोर्न कतरेण च तानीमानि भुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति, जायस्य म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत’ इति
तृतीयं स्थानं पापकर्मिणां प्राप्यनरकादिस्थानमुक्तम्। अतः पापिनां न स्वर्गगमनम्।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोके द्रौपदेयभृष्टशुभ्रादीनां पुण्यकर्मणामपि पंचमाहुत्यनपेक्षा देहारंभाय स्मर्यते।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

लोके जैरायुजांडजंस्वेदजोद्भिज्जजेषु चतुर्विधदेहेषु स्वेदजोद्भिज्जदेहयोः स्त्रीषुसंबंधं
विनेत्रोत्पत्तेर्दर्शनात्पंचमाहुत्यनपेक्षत्वम्। ननु ‘तेषां खल्वेषां भूतानां ग्रीण्येव बीजानि
भवन्ति आंडजं जीवजमुद्भिज्जमिति श्रुतौ स्वेदजग्रहणं कुतो नास्तीति चेत्तत्राह-

१ ननु पापिनामस्मिन्लोके देहप्राप्त्यर्थं चंद्रलोकगमनमंगीकर्तव्यं ‘पंचम्यामा-
हुतावापः पुरुषवचसो भवंतीत्याहुतिसंख्यानियमेन देहप्राप्त्यभिधानादन्यथा संख्यानियमाभा-
वप्रसंग इत्यत आह । २ अथ ज्ञानिनां कर्मिणां च स्थानांतरोक्त्यानेतरं तदुभयसाधनहीनानां
स्थानांतरोक्त्युपक्रमाशोऽप्यशब्दः, पथिशब्दश्चात्र विद्याकर्मविषयः, तथा च यानि मृतानि एतयो-
र्व्यथोक्तयोरर्चिभूमादिलक्षणयोः पथोर्मध्ये कतरेणान्यतरेण न अपियंतीति शेषः यथोक्तपथिसाधनं
ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठंतीति यावत् तानीमानि भुद्राणि दंशमशकृष्टादीनि भूतानि असकृद्वारंवा-
रमावर्तनशीलान्यावर्तानि भवंति; जायस्य म्रियस्वेति पौनःपुन्येन लोपमध्यमैकवचनात्तयोः सर्वा-
ख्यातेषु विधानात्पुनःपुनर्जायंते म्रियंते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्य म्रियस्वेति प्रयोगः । ३ लोके
भारतादौ द्रोणभृष्टशुभ्रादीनां सीताद्रौपयादीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते; तत्र द्रोणादीनां योषिदा-
हुतिरंका नारित भृष्टशुभ्रादीनां योषिपुरुषविषये द्वे आहुती न स्त इत्याहुतिसंख्यापेक्षाया अनि-
यमः। ४ मनुष्यादिशरीरम् । ५ पक्ष्यादिशरीरम् । ६ यूकादिशरीरम्। ७ वृक्षादिशरीरम्।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्यापि तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनावरोधः-संग्रहोस्तीत्यर्थः, अतः पापकर्मिणां न स्वर्गगमनमिति निश्चीयते ।

तत्त्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

पूर्वत्र फलभोगानन्तरं स्वर्गात्सानुशयोऽवतरतीति निरूपितम्; तस्यावरोहत आकाशादिभावः श्रूयते 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति; अत्र यो जीवस्याकाशादिभावः स किं देवमनुष्यादिवत्तत्स्वरूपापत्तिः किंवा तत्तत्सादृश्यापत्तिरिति संदेहः। तत्र भूत्वेतिशब्दादाकाशादिस्वरूपापत्तिर्जीवस्येति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-अवरोहतो जीवस्य नाकाशादिस्वरूपापत्तिः, किंतु तत्त्वाभाव्यापत्तिस्तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः। कुतः उपपत्तेः-तत्र सुखदुःखाद्यनुभवाभावोपपत्तेः। सुखाद्यनुभवार्थं हि तत्तच्छरीरैकत्वसंबंधः, स च तस्य न भवति, अन्यस्यान्यत्वानुपपत्तेश्च; तस्मार्चत्सादृश्यापत्तिरवरोहत इत्येवोपपद्यत इति निर्णयः ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

अत्रावरोहं कुर्वन् जीवस्तत्रैव तत्र विलंबते न विलंबते वा उतानियम इति संशयः। तत्रैव प्रवर्षणानन्तरं ग्रीवादिभावः श्रूयते 'त इह ग्रीहियवा ओपधिवनस्पतयस्तिलमापा जायंत' इति; प्रागेतस्माच्चिरस्थायिनोर्ग्रीहियवादिभावादाकाशादौ विलंबत्वचरयोर्न नियमं इति प्राप्ते ब्रूमः-नातिचिरेण ग्रीवादिप्राप्तेः प्रागाकाशादिषु नातिचिरं तिष्ठति

१ वृक्षादिकं हि पृथिवीमुद्भिद्य जायते, स्वेदजं तु जलमुद्भिद्येत्युभयोरवयवार्थत्वाविशेषादुद्भिज्जपदेन संग्रहः श्रुतौ कृतः, न ह्येतावता चातुर्विध्यहानिर्भवति, स्थावरजंगमात्मकत्वेनोभयोर्भेदस्य दुरपहवःवादिति भावः । २ तत्त्वाभाव्यापत्यधिकरणम् । ३ यथेतमित्युपलक्षणमनेवमित्यस्यापि । ४ यथेतमाकाशमित्यादिश्रुतौ । ५ लोके क्षीरस्य दधिभावो युक्तः क्षीरकाले दध्यभावात् इह तु पूर्वं विद्यमानाकाशादिभावो जीवस्य दुरुपपादः। किंच जीवस्याकाशस्वरूपापत्तौ बाध्याद्विज्रमेणावरोहाभावप्रसंग इत्यादियुक्तिवशाद्भवति। श्रुतेर्गौणत्वमंगीकर्तव्यमित्याकाशादिसंबंधमात्रमेव जीवानां, संबंधश्च सादृश्यातिरिक्तो न संभवतीति सादृश्यमेवेति सिद्धम्। ६ आकाशादिषु । ७ अवरोहतो जीवस्य । ८ आकाशादिसादृश्यापत्तिः । ९ नातिचिराधिकरणम् । १० आकाशादिषु । ११ तथाविधे संशये । १२ एवमाकाशादिषु वर्णन्तेषु पूर्वसादृश्यान्तरमुत्तरोत्तरसादृश्यमित्युक्तं; तदुपजीव्य विचार्यते-किं जीवश्चिरकालमेकसादृश्येनावस्थायाऽपरसादृश्यं गच्छत्युत्तालपकालमिति विषये नियामकशास्त्राभावाद्नियम इति प्राप्ते सिद्धांतयति ।

जीवः। कुतः विशेषात्-ब्रीह्यादिभावानंतरं विशेषः कथं 'अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरमि'-
ति ब्रीह्यादिभावाभिर्गमनं दुःशकमिति हि श्रूयते। अतो ब्रीह्यादौ विलंबकथनेनान्यत्र
त्वरस्यवगमादाकाशादौ न विलंबते जीव इति ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

इह ब्रीह्यादावपि जीवस्य संश्लेषमात्रमुत जन्मेति संशये 'ब्रीह्यादिरूपेण जायंत'
इति श्रवणात्तस्य ब्रीह्यादिरूपं जन्मेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-अन्येन जीवे-
नाधिष्ठिते ब्रीह्यादौ जीवस्य संश्लेषमात्रमस्ति; कथं पूर्ववदाकाशादौ यथाऽवरोहत-
स्तस्य तत्र जननहेतुसंकीर्तनविरहिताभिलाषाज्जायंत इति श्रुतिर्गांणी। यत्र ब्राह्म-
णादिषु जन्मास्ति तत्र 'रमणीयचरणाः कपूयचरणा' इति जन्महेतुरभिलष्यते, अतो
ब्राह्मणादावेवास्य जन्माभिलापात् अन्यत्रास्या संबंधमात्रमिति निर्णयः ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

नन्ववरोहतः पुरुषस्य पूर्वानुष्ठितयागादिष्वग्नीषोमीयादौ कृतं हिंसामिधं कर्म
'हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति न वा उ एतस्मिन्त्रियसे न रिप्यसी'त्यहिंसनभाव-
शब्दाच्छुद्धं प्रतीयते इति चेन्न, रसलोलुपतया मांसभक्षणासक्तस्य हिंसशीलस्याहिं-
साधर्मपालनासक्तस्य पुरुषस्य शुद्धवदाभासमानमप्यशुद्धमिति निश्चयात् ; तथाहि श्रू-
यते स्मर्यतेच 'केवलेन नः पशुनेष्टमसदि'ति ऐतरेयब्राह्मणे, 'प्लवा त्वेने अह्ना यज्ञ-
रूपा अष्टादशोक्तमवरं येपु कर्म, एतच्छ्रेयो येऽभिनंदन्ति मृदा जरामृत्यू ते पुनरेवापि-
यंती'ति मुंडके च 'अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हंतुमर्हथ, नैष धर्मः सतो देवा यत्र
बध्येत वै पशुरिति; एवं च सति तत्कर्म कृतवतोऽप्यवरोहतो नरस्य ब्रीह्यादिभावमा-
प्तिरेव हिंसयज्ञफलमिति नोक्तं किंतु फलान्तरमेव वैक्ष्यति; अतो ब्रीह्यादौ संश्लेष-
मात्रमेव । उपपत्त्यंतरमाह—

१ अतोऽस्माद्ब्रीह्यादिभावात् दुर्निष्पत्तरं दुःस्तरं जीवानां निःसरणं भवतीत्यर्थः ।
२ ब्रीह्यादिभ्यो जीवस्य दुःखं निःसरणं भवतीत्युक्ते आकाशादिभ्यः सुखं निःसरणं जात-
मिति प्रतीयते; यथा लोके कश्चिर्षडितोऽनेकराजसभासंचारं चरित्वा कस्यांचिद्राजसभायां
आंदोलिकाप्रतिष्ठां विदते इत्युक्ते इतरामु सभामु आंदोलिकां न लब्धवानिति प्रतीयते तद्वत् ।
३ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । ४ मेधगुणरहितेनाजादिपशुना नोऽस्माभिरिष्टं यद्यजनं कृतं
तत् असत् गर्हितं कर्मास्ति । ५ पोडश ऋत्विजः यजमानस्तत्पानी चेति । ६ हिंसामिधं
कर्म । ७ योनेः शरीरमित्यग्रिमसूत्रे उपन्यस्तशतपथब्राह्मणश्रुतौ ।

रेतःसिन्धयोगोऽथ ॥ २६ ॥

‘यो यो ह्यन्नमति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवती’त्यत्रान्नरोहतो जीवस्याथ -
व्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिंचा पुरुषेण सह योगमात्रमुच्यते, अतः पूर्वमपि व्रीह्यादिपु
योगमात्रम् ।

‘योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

यस्य यदा योपिदादियोनेः प्राप्तिस्तस्य तदैव शरीरमुत्पद्यते; शरीरोत्पत्त्यनन्तरं
सुखदुःखादिसंबन्धाधिक्यं भवति; अतः पूर्वं सर्वत्र तु संश्लेषमात्रमिति भावः। अहिंस-
यज्ञकर्तुरवरोहतो जीवस्य समीचीनब्राह्मणादिदेहोपलब्धिः, हिंसामययज्ञकर्तुस्तस्य
कुत्सितपुरुषाश्चादिशरीरप्राप्तिश्च; तथा च श्रुतिः ‘तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह
यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयामि’-
त्यादिः शतपथब्राह्मणश्रुतिश्च ‘स यं पुरुषमालभंत स किं पुरुषोऽभन्नद्यावत् च गां
तौ गौरवश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभंत स उष्ट्रोऽभवद्यमजमालभंत स शरभोऽभ-
वत्समादेतेषां पशूनां नाशितव्यमपक्रांतमेधा हैते पशवः’ इति ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिचि-
रचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयपादः ।

‘संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वत्र जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं कृतम्; इह तदवस्था विचार्यते । संध्ये स्वप्ने ‘न तत्र
रथान् रथयोगान् पथानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत’ इत्यादिना सृष्टि-
र-

१ नन्वनुशयिनां सर्वत्र संसर्गस्यैवांगीकारे जन्म क्वापि न स्यात् तथा ‘रमणीयां योनि-
मापद्येरन्’त्यादिश्रुतेर्निरवकाशत्वप्रसंग इति चेत्तत्राह । २ एवं जीवस्य गत्यागतिविवेककृतं
वैराग्यं ज्ञानसाधनमिति सिद्धम् । ३ अधिकरणानि ५ सूत्राणि २७ । ४ संख्याऽधिकरणम् ।
५ जाग्रदुपुष्योः संधौ भवे स्वप्ने । ६ न तत्रानेदा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः
सृजते न तत्र वेशंताः पुष्करिण्यः स्रवंत्यो भवन्त्यथ वेशंतान् पुष्करिणीः स्रवंतीः सृजते स हि
कर्तेति ।

भिधीयते । सैषा जीवकृता नारायणकृता वेति संशयः । एवं सति जीवकृतेत्यवगम्यते 'अथ वेदशतान्पुष्करिणीः स्रवतीः सृजते स हि कर्त्ते'ति स्वप्नदृशं जीवमेव कर्तारमाह हि श्रुतिः । किञ्च—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

'य एषु मुत्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति जीवमेव स्वप्ने कामानां निर्मातारं एके शाखिनोऽधीयते । ततः कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानाः पुत्रादयः प्रतीयन्ते । पूर्वत्र सर्वान्कामान् छंदतः प्रार्थयस्वेत्युक्त्वा तदनंतरं शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति तेषामेव प्रकृतत्वात्, ततश्च जीवकृतैव स्वप्नसृष्टिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतोऽभिधीयते—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥३॥

स्वप्ने यत् रथादिषुप्रमथजातं तदिदं मायामात्रं नारायणकृतं न जीवकृतम् ; स्वप्नदृशैकेनानुभावं तत् कालमात्रावसायीत्याश्चर्यतया मायामात्रमित्युक्तम् । जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं नारायणोपासनेनानाद्यविद्यातिरोधानानंतरं श्रुतिस्मृतिषु निश्चितमतस्तस्य रथादिषुप्रसामर्थ्यं न संभवति; अतः पुरुषो निर्मिमाण इति न जीवविषयं किंतु 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते, तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चने'ति वाक्यशेषोन्नारार्यविषयम् ; तदैकाध्यात्स हि कर्त्तेत्यपि तद्विषयमेव, अतो नारायणकृता स्वप्नसृष्टिरिति । इदानीं सूत्रार्थवर्णनं स्वप्ने यदिदं सृष्टं मायामात्रं तनु नारायणकृतमेव न जीवकृतम् ; कुतः कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्-अनाद्यविद्याऽनादिब्रह्मस्य जीवस्य निःशेषतया नारायणोपासनमृते सत्यसंकल्पत्वादेः स्वस्य चाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात् । अथ जीवस्वरूपानभिव्यक्तिहेतुमाह—

पराभिध्यानान्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्-परस्य नारायणादन्यप्राकृतविषयस्य अभिध्यानात्-संकल्पादनाद्यविद्यारूपवासनात् एवेत्यर्थः, जीवस्य निजस्वरूपं तिरोहितप्रनादिकालतोऽतर्हितम् ; तथा स्मृतिः—'अनाद्यविद्योपहृतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुरा' इति नारायणाभिध्यानान्तु तदाविर्भूतमिति भावः । ततस्ताभ्यां नारायणानुपासनोपासनाभ्यां

१ एषु चक्षुरादिकरणेषु मुत्तेषु निर्व्यापारेष्वित्यर्थः । २ पुत्रादीनाम् । ३ यो जागर्त्ति तदेवेत्यन्यथः । ४ य एषु मुत्तेषु जागर्त्ता यावुपक्रमे तदेव शुक्रमित्याद्युपसंहारं च नारायणस्वभावप्रतीतिः । ५ नारायणविषयम् । ६ जीवस्य निजस्वरूपम् ।

अस्य जीवस्य बंधविपर्ययौ बंधमोक्षौ भवतो हि एव । तथाहि स्मर्यते—

‘एकस्यैव ममांशस्य जीवस्य हि महामंते ।

बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तयेतर’ इति ॥

‘मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पत’ इति ॥

देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि जीवस्य स्वरूपतिरोधानभावोऽप्यनाद्यविद्यामयलिङ्गाख्यदेहयोगाद्भवति । वाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थो नारायणज्ञानपूर्वकोपासकत्वाभावाच्च । एवं तस्य कृष्णोपास-
नरहिततयाऽनधिगतसत्यसंकल्पत्वादिकस्य तात्कालिकविचित्रसृष्टिसामर्थ्यं स्वप्ने न
संभवति । उपपत्त्यंतरमाह—

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति, समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्न-
निदर्शने’ ‘अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हंती’त्यादिश्रुतेः शुभाशु-
भसूचकश्च स्वप्नः । स्वप्नाध्यायविदश्च शुभाशुभसूचकान् स्वप्नविशेषानाचक्षते, अतो
न जीवसृष्टाः स्वप्नार्थाः । तेषां जीवसृष्टृत्वे स्वाशुभसूचकानां सृष्ट्यभावप्रसंगापत्तिः,
तस्मान्नारायणकृता स्वप्नसृष्टिरिति युक्तमेव ।

तेर्दभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

‘अथ तथैतमुक्तः समस्तः संप्रतिपन्नः स्वप्नं न विजानाति आमु तदा
नाडीषु मुप्तो भवतीति, अथ यदा मुपुप्तो भवति न कस्यचन वेद हि ता नाम नाड्यो
डासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिपठते ताभिः प्रत्यक्सृष्ट्य पुरीतति शेत’ इति,
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवती’ति चैताभिः श्रुतिभिः
जीवस्य मुपुप्तौ सत्यां नाडीषु पुरीतति चात्मनि च ज्ञयनमवगम्यते । तेष्वस्य विकल्पः
समुच्चयो वेति संशयः । नाड्यादीनि स्थानानि विकल्पितानि भवितुमर्हति, एकप्रयो-
जनत्वात् ; ‘यथा व्रीहिभिर्यजेत’ ‘यवैर्यजेत’त्यत्र पुरोडाशनिष्पादनप्रयोजनस्यैकत्वेन

१ तदभावाधिकरणम् । २ एवं बोद्धाकरणोपरमरूपं स्वप्नमात्मनः परोक्ष्यातःकरणोप-
रमरूपां स्वप्नांतरभाविनीं मुपुति निरूपयति । ३ तन्नामु स्वप्नाद्यवस्थामु यत्रावस्थायामेतद्वा-
द्येन्द्रियोपरमर्णं यथा स्यात्तथा मुपः मुपुतः संवृतबोद्धेन्द्रिय इति यावत् समस्तः अविशेषवृत्तिः
संप्रसन्नः संहतांतःकरणश्च यदा स्वप्नं न जानाति तदा नाडीषु मुप इत्यर्थः ।

विकल्पः स्वीक्रियते, तथा मुपुत्तिप्रयोजनस्यैकत्वात् कदाचिन्नाडीषु शेते कदाचित्पुरी-
तति कदाचिदात्मनि चेति विकल्प एवात्र समुचित इति पूर्वः पक्षः । समुचय इति
सिद्धांतः। कुतः नैकप्रयोजनत्वात्। तथाहि जीवस्य हृदयनिष्ठब्रह्मगमनमार्गतया नाडीनां
साधनत्वं तामु पुरीतति च ब्रह्मणि च शयनस्य प्रासादस्वप्नापर्यंकवदविरोधः।
अतो नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति' हृदयांतर्वर्त्तिस्थानविशेषे च आत्मनि कार-
णशरीरव्याप्तंस्तयोभिरूपे ब्रह्मणि च जीवः शेते इति उपकारभेदात्समुचयः ।
मूत्रशब्दार्थविवेचनं विधीयते—तदभावः स्वप्नाभावः मुपुत्तिरित्यर्थः । मुपुत्ति-
र्नाडीप्लात्मनि चकारात्पुरीतति च तच्छ्रुतेः—तेषां त्रयाणां मुपुत्तिस्थानत्वश्रुतेः। उक्तेन
न्यायेन समुचयो न्यायोपेत इत्यभिप्रायः ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

‘अस्मात्सत आगत्य न विदुः सत आगच्छाम’ इति कारणशरीरव्याप्तब्रह्मणः
सकाशादस्य जाग्रद्रूपं प्रयोधं श्रुतिराहातः ‘समुचय एव स्वीकार्यो ननु विकल्प’ इति
समाधानम् ।

‘स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अस्य ‘सता सौम्य तदा संपन्नो भवती’ति विषयः । पूर्वत्र जीवस्य मुपुत्त्यवस्था
निरूपिता । तत्र ब्रह्मणि मुपुत्त एव जीवः पुनः प्रतिशुध्यते उतान्य इति संशयः । अन्य-
जीव इति प्राप्तम् । ‘यद्गत्वा न निवर्त्तते’ इति ब्रह्मप्राप्तस्य जीवस्यावृत्तेरनुचितत्वात्;
निरतिशयानंदे ब्रह्मणि साम्यं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्न दुःखमयसंसारावृत्तिरुपपद्यते;
‘सता संपन्न’ इति ब्रह्मापन्नः कथमुनिष्ठेत् को वात्र विभाग इति प्राप्ते द्वयः—सता

१ केचित्तु पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते, तदंतर्वर्त्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शस्यते
पुरीतति शेते इति वक्तुं यथा प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि हि पुरे वर्त्तमानः प्राकारं वर्त्तते इत्युच्यते इति
मन्यते । २ विकल्पेऽंगीकृतेऽष्टदोषप्रसंगः । तथाहि यदा जीवो नाडीषु शेते इत्यंगीक्रियेत तदा
पुरीतदब्रह्मवाक्ययोः प्रामाण्यं प्राप्तं परित्यजेत अप्राप्तं चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत; यदा पुनः पुरी-
तदब्रह्मणोः शेते तदा पुरीतदब्रह्मवाक्ययोः पूर्वं त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत स्वीकृतं चाप्रामाण्यं
परित्यजेतेति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारः परित्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतु-
ष्टयं पुरीतदब्रह्मवाक्यकोटौ; तथा नाडीवाक्यकोटौ च दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषा
भवन्ति; ततो न विकल्पः समुचयोपपत्ताविति समाधिः । ३ नाडीषु प्रविश्य ततः पुरीततं
प्रत्यवस्थापयामास शयनप्रतीतेरिति भावः । ४ कर्मानुस्मृतिशब्दविव्याधिकरणम् । ५ मुपुत्त्य-
वस्थायाम् । ६ ब्रह्मापन्ने जीवे ।

संपन्नोऽपि यो जीवः स एव मुक्त एव प्रतिबुद्ध उत्तिष्ठति; कुतः कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः-
कर्म तावत् सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपम्, परमात्मज्ञानराहित्येन कृतात्तेन जीवेनानु-
भोग्यात्कर्मणः अनुस्मृतेः 'य एवाहं मुक्तः स एव मजागरितोऽस्मी'ति पूर्वानुभूतस्मरणान्न ।
ज्ञोऽपि मुक्तप्रबुद्धं व्याघ्रादिकं स एवायमिति दर्शयति । तथाहि—'त इह व्याघ्रो वा
सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति
तत्तदो भवन्ति' इति तद्भावशब्दाच्च 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति' 'तमेव विदि-
त्वातिष्ठत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति,

‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुने’ति ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ इति ॥

‘द्वैर्विमुक्ताः मुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्यभि-
हितमोक्षोपायविधेयैवं कर्मादिचतुर्भ्यः हेतुभ्यः मुक्तस्य साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तौ सत्यां
मोक्षोपायविधिवाक्यानर्थक्यप्रसंगाच्च । ‘सत आगत्य न विदुरि’ति संपन्नस्य ब्रह्मानन्द-
ज्ञानाभावोक्तेर्मुक्ताविव न ब्रह्मसंबन्धः, किंत्वनाद्यज्ञानमयत्रिगुणात्मककारणशरीरावृ-
ततया जीवस्य सता तद्व्याप्तांतर्यामिशक्तिरूपब्रह्मणा संपन्नत्वम्; अतो यो जीवः
मुक्तः स एव पुनरुत्तिष्ठतीति युक्तम् ।

‘मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

‘मूर्छितः पुरुष’ इति व्यवहारात् मूर्छेति काचिदवस्थानुभूयते; सैषा सुषुप्त्यादिभ्यो
भिन्ना नवेति संदेहः । जागरस्वप्नसुषुप्तिभ्यो भिन्नाया अवस्थाया अप्रसिद्धत्वात्
मूर्छा जागरादिव्यन्तर्भूतेति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—मुग्धे मूर्छिते पुरुषे या अवस्था सा
मरणोर्ध्वसंपत्तिः, कुतः, परिशेषात्-मूर्छितस्य कस्यचित्पुरुषस्य जीवनावशेषात् जाग-
रादिभ्यो भिन्नैयं प्रपञ्चमतीतेरभावात् न तस्यां जागरस्वप्नयोरन्तर्भावः । शब्दश्रवणा-
दिक्रियोचितायाः सुषुप्तेः सकाशात् शब्दश्रवणादिव्यापारानर्हाऽप्रसन्नवदनादिलक्ष-
णायाः अस्याः विशेषात् सुषुप्तौ नांतर्भावः, ततोऽप्यन्यावस्था मूर्छेति ।

१ क्षेत्रज्ञम् । २ तथा । ३ मुग्धाधिकरणम् । ४ अर्द्धां मरणावस्थायाः कंपनादिधर्मरूपा
संपत्तिः यस्याः सा मूर्च्छेत्युच्यते । ५ मूर्छावस्था । ६ मूर्छावस्थायाः । ७ मूर्छावस्थायाः ।

१न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

पूर्वेषु मूत्रेषु जीवस्य स्वरूपधर्मगत्यागत्यवस्थानां भेदनिरूपणं कृतम् ; अतः परं नारायणस्य स्वरूपधर्मादिकं निरूप्यते । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि'त्यादिषु नारायणस्य सर्वात्मकतया प्रवेशः श्रूयते ; तस्य सर्वावस्थामु सर्वांतर्यामितयावस्थितौ तत्तद्दोष-
कलंकः प्रसज्यते नवेति संशये प्रसज्यत इति पूर्वः पक्षः । तथाहि यदि प्रकृतिसंब-
धोऽप्यस्योभ्युपगम्येत तर्हि जीववदसावपि सकलविकारदोषास्पदं भवेदिति प्राप्ते
सिद्धांतं ब्रूमः—परस्य परमात्मनः सर्वावस्थामु सर्वांतर्यामितयाऽवस्थानादपि न तस्य
कश्चिद्दोषकलंकप्रसंगः, कथमिति चेत्तत्राह—सर्वत्र श्रुतिषु स्मृतिषु चास्य निरस्तसमस्त-
दोषकलंकत्वं निरतिशयमंगलगुणाकारत्वं चेत्युभयलिङ्गं हि प्रसिद्धम् 'एष आत्मापहत-
पाप्मा विजरो विष्टृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' 'निरवधं
निरंजनं' 'यः सर्वज्ञः सर्वविदिति, 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' 'परः
पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः संति परावरेण' इत्यादिकां तां तां । तस्मात्पृथि-
व्यादिष्वंतर्यामितयावस्थानतोऽपि न दोषः ।

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य परमात्मोपासनेनापहतपाप्मत्वादिगुणभाजनस्यापि देवादिशरीर-
संबंधित्वावस्थामेदात्सकलदोषवत्त्वं तथा परस्यापि 'यस्य पृथिवीशरीरमि'ति शरीर-
संबंधित्वावस्थामेदादोषाः स्युरिति चेन्न, प्रत्येकं प्रतिपर्यायमतद्वचनात्—दोषासंबंधि-
त्ववचनात् 'यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिषु 'एष त आत्मांतर्याम्यमृत' इत्यंतास्वंतर्यामि-
ब्राह्मणश्रुतिष्वंतर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु परामिध्यानात्तत्स्वरूपं
तिरोहितमित्युक्तम् ।

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि च एकस्मिन् शरीरे शरीरशरीरित्वेनावस्थितयोरपि जीवपरयोर्दोषसंबंधि-
त्वतद्विपरीतत्वलक्षणो विशेषो यथा प्रसिध्यति तथैके शास्त्रिनोऽधीयते 'द्वा मुपणां
सपुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व्यनश्ननन्यो
अभिचाकशीती'ति; अतो न जीववन्नारायणे दोषप्रसंगः । जीवपरयोः शरीरस्थि-
तिसाम्येऽपि स्थितिवैषम्यमाह—

१ उभयलिङ्गाधिकरणम् । २ नारायणस्यापीत्यन्वयः । ३ नारायणस्य । ४ द्वयं स्वरूप-
ज्ञापकचिह्नम् ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

तत् मूर्तिमत् परब्रह्म देवमनुष्यादिशरीरेषु शरीरितयावस्थितमपि अरूपवत्-
रूपरहितवस्तुवन्निलेपतयैव वर्तते; कुतः प्रधानत्वात्-तस्य चिदचिन्नामरूपनिर्वाहकत्वेन
मुख्यत्वात्; तथाहि श्रूयते 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्बहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मे'ति
नामरूपयोरंतराले तत्कार्यस्पर्शरहित एव वर्तते इति स्वातंत्र्यमुक्तं, कर्मफलभोगार्थं
हि जीवस्य शरीरे स्थितिरिति पारतन्त्र्यमुक्तम्, अत उभयोर्बैषम्यम् ।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरिति' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति 'सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'ति वाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशवत्-असंख्यकोटिमूर्त्यंचंद्रतुल्यप्रकाशयुक्तं
परब्रह्मणः स्वरूपमिति विज्ञायते; तथा 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः'
'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यादिवचनावैयर्थ्याच्च निरवयवं कल्याणगुणकरं
परब्रह्मणः स्वरूपमिति हि विज्ञायते, अतस्तदुभयलिङ्गमेव ।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

'ज्योतिषां ज्योतिः' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिद्वंद्वं ब्रह्मणस्तन्मात्रं-प्रका-
शबहुलावृत्तं स्वरूपमाह, नतु कल्याणगुणगणविशिष्टपुरुषाकृतित्वं निवारयति ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' ॥

'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' 'यो वेत्ति
युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' 'ज्ञातं निरवयवं निरंजनमि'त्यादिश्रुतिकलापो
ब्रह्मणोऽस्पृष्टसकलदोषत्वं कल्याणगुणगणवत्त्वं च दर्शयति; अथो स्मर्यतेऽपि च-
'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो
जगत्' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' 'मां भजन्ति गुणाः सर्वे
निर्गुणं निरपेक्षकम् । मुहूर्दं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोऽगुणा' इति;
अगुणाः-गुणत्रयपरिणामरहिता गुणा इत्यर्थः । तथा पराशरश्च 'स सर्वभूतः प्रकृ-
तेर्विकारान् गुणादिदोषांश्च भुने व्यतीत' इत्यादिस्मृतिगणेन हेयगुणराहित्येन क-
ल्याणगुणसहिततया च ब्रह्मणो रूपमुभयलिङ्गं निरूप्यते ।

१ तयोर्नामरूपयोर्यत्कार्यं तज्जन्यमुखदुःखादि तस्य स्पर्शरहित एव । २ परब्रह्म । ३ तथा ।

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥१८॥

यतः पृथिव्यादिषु सर्वेषु चेतनाचेतनेषु स्थितस्यापि नारायणस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणगणाकरत्वं चोक्तम्, अत एव शास्त्रेषु जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यादिवत्परमात्मन उपमा क्रियते—‘आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्, तथात्मैको ह्यनेकस्यो जलाधारेष्विवांशुमानि’ति । अत्र वस्तुतः स्थितमाकाशं वस्तुतोऽनवस्थितं सूर्यं चोपमानमुपादत्ते, अनेनाभिप्रायेण यथैकमेवाकाशं घटादिषु पृथक् पृथगेव व्याप्य स्थितं तथैक एवात्मा—परमात्मा एकदेशस्थश्चेतनाचेतनेष्वन्तर्यामितया पृथक् पृथग्व्याप्य स्थित इति नारायणस्यैकस्य बह्वेषु स्थित्या नभ उपमानम् ; जलाधारेषु वस्तुतोऽनवस्थितस्य सूर्यस्य यथा न तद्विकारादिदोषस्पर्शः तथा पृथिव्यादिषु वस्तुतोऽन्तर्यामिशक्त्या स्थितस्यापि नारायणस्य न तद्विकारादिदोषस्पर्श इति सर्वान्तर्यामिणो नारायणस्य निर्दोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेति सूर्योपमानं दिव्यपुरुषाकारस्य तस्यैकदेशस्थित्यान्तर्यामिशक्त्या सर्वत्र व्याप्त्या चापि तदुपमानम्, अत आकाशाद्युपमयापि सर्वात्मनो नारायणस्य सिद्धमुभेयल्लिङ्गत्वम् । अत्राशङ्कते—

अंबुवदग्रहणान्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अंबुवदिति सम्यन्तादितिप्रत्ययः । अंबुनि सूर्यस्य यथा वस्तुतोऽग्रहणाद्ग्रहणं नास्ति नारायणस्य तु न तथात्वम् ; तदेव स्पष्टयति—अंबुनि यथा भानुरवस्तुतया गृह्यते तथा चेतनाचेतनेषु नारायणोऽवस्तुतया न गृह्यते, किंनु परमार्थतोऽन्तर्यामिशक्त्या तत्र स्थित एव गृह्यते, स्वैकान्तिकभक्तेषु तु स्वयमेव स्थितश्च । अतः कथमस्य निर्दोषत्वमिति शङ्कायाः परिहार उच्यते—

वृद्धिद्वा सभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेवंदर्शनाच्च ॥२०॥

नेत्यनुर्धते । वस्तुतः पृथिव्यादिष्वन्तर्भावादपि नारायणस्य तद्व्रतवृद्धिद्वासभाक्त्वं न भवतीति पूर्वोक्तोभयवृष्टांतग्रहणसामंजस्यादेव गम्यते । उक्तं हि वस्तुतोऽनवस्थितस्य सूर्यस्य स्थितस्य चाकाशस्योपमानत्वेन ग्रहणं सर्वत्रान्तर्यामितयाऽवस्थि-

१ लोके । २ तेषां जलाधाराणां यो विकारः कंषादिरूपस्तदादिदोषस्पर्शः । ३ तेषां पृथिव्यादीनां विकाराः परिणामास्तदादिदोषस्पर्शः । ४ सूर्योपमानम् । ५ निर्दोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेत्युभयल्लिङ्गत्वम् । ६ वस्तुतोऽग्रहणाभावात् । ७ चेतनाचेतनेषु । ८ गृह्यते इत्यन्वयः । ९ वस्तुतोऽन्तर्यामिशक्त्या स्वनिवासादपि । १० पृथिव्यादिगत । ११ दृष्टांतद्वये इति शेषः ।

तस्यापि नारायणस्य न तदोपस्पर्श इति ज्ञापयितुमस्तीति; एवं तथा दृश्यते विवक्षित-
धर्मसाम्यज्ञापनमात्रेण चंद्रवत्सुखमिति दृष्टांतः । तस्मादुभयलिङ्गसिद्धिः पृथिव्यादिपु-
बस्तुतः स्थितस्यापि नारायणस्य । अथवा 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापमि'त्यादि-
श्रुतावपि दृश्यते विवक्षितधर्मसाम्येन दृष्टांतः—अश्वो यथा रोमाणि सहजानि स्वा-
वयवभूतानि त्यजति तथा जीवस्तु कदाचित्स्वकृतान्यनवयवभूतानि कर्माणीति
तदर्थः । अतो विवक्षितधर्मसाम्येनोभयदृष्टांतसामंजस्यात् उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति सिद्धं,
तथा मूर्त्याकाशदृष्टांताभ्यां मूर्त्तिमतो नारायणस्यैकदेशस्थत्वं सर्वगतत्वं च सिद्धम् ।
उभयलिङ्गासंभवमांशंक्याह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं साधितं तत्र बाधोऽस्ति नवेति सिद्धिरते । 'द्वे वा
ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चे'त्यादिना बृहदारण्ये पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं
मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चं रूपं ब्रह्मण उक्त्वा 'अथात आदेशो नेति नेती'ति श्रूयते । अत्रेति
शब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वात् ब्रह्मणः पूर्वप्रतिपादितं मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चरूपत्वं
निषिध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—नेति नेतीति वाक्येन पूर्वप्रसिद्धं ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपत्वं
न निषिध्यते; प्रमाणांतरैरप्रज्ञातत्वेनाभिहितस्य स्वधामस्थस्य प्रपञ्चरूपतयोक्तस्य
च ब्रह्मणस्तत्र व्यापकतया प्रतिषेधायोगात्, किंतु प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रकरण-
प्राप्तमेतावन्मात्रत्वं न भवतीति प्रकृते ब्रह्मणीयत्तामेव नेति नेतीतिवाक्यं प्रति-
षेधतीति युक्तं, ततश्चोक्तात्स्वरूपनिरूपणादपि भूयो भूयस्त्वं ब्रवीति नेति नेतीत्या-
देशः । तथाहि न वेतस्मादिति वाक्येन नेतीति निर्दिष्टात् ब्रह्मणोऽन्यत्वास्त्युत्कृष्ट-
मित्युच्यते; अथ नामधेयं 'सत्यस्य सत्यमि'ति ब्रह्मणो नामधेयमुच्यते; तदर्थं निर्व-
चनं 'प्राणा वै सत्यं तेपामेव सत्यमिति; प्राणा जीवात्मानः सत्यं वियदाद्युत्पत्ति-
बदुत्पत्यभावात्तेषां तेभ्यः सत्येभ्यो ह्येव परमात्मा' सत्यं तद्वैज्ञानसंकोचाद्यभावा-
त्; इत्थं वाक्यशेषोदितसत्यशब्दोपलक्षितापहतपाप्मत्वादिगुणजातयोगाद् ब्रह्मणो न
मूर्त्तामूर्त्तरूपप्रपञ्चपरत्वं नेति नेतीति वाक्यस्य, किंतु पूर्वप्रकृतधर्मयत्तामात्रप्रतिषेधपर-
त्वमिति निश्चीयते; अतो ब्रह्मणः पूर्वसिद्धमुभयलिङ्गत्वं न हीयते एव; एवं तावत्तस्य

१ अस्पृष्टसकलदोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेत्युभयलिङ्गत्वं तस्य सिद्धिरित्यर्थः । २
श्रुत्यर्थः । ३ मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चे । ४ पृथिव्यादितुल्यत्वम् । ५ अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्ट
इति शेषः । ६ कर्मानुगुण्येन जीवज्ञानसंकोचादिवत् । ७ वस्तुतश्चिदचिदंत्यामितया—
ऽवस्थितस्यापि परब्रह्मणोऽस्पृष्टसकलदोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेत्युभयलिङ्गत्वम् ।

प्रमाणांतरागोचरत्वात्तच्छरीरतयोपदिष्टमूर्त्तिमूर्त्तिरूपप्रपञ्चस्य तच्छरीरानुवादावगतं यदेतावच्च तत्प्रतिपिद्धम् । तदेव प्रमाणांतरागोचरत्वं द्रव्यति-

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यक्षादिना प्रमाणांतरेण नाभिच्यज्यते 'न सदशे तिष्ठति रूप-
मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि'त्यादिना यतः श्रुतिराह, अतः स्वभामस्यं ब्रह्म-
स्वरूपं यथावस्थितं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं न भवति । ब्रह्मस्वरूपग्रहणे बुपायमाह-

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि तु ज्ञानेन नवविधभक्त्या च सम्यगाराधने ब्रह्मस्वरूपं गृह्यते, ये परमभा-
वयुक्ताः परब्रह्मोपासते तेषां ब्रह्मस्वरूपं ग्रहणयोग्यं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामवग-
म्यते; 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तन्नं स्वामि'ति-एष आत्मा परमात्मा स्वां तन्नं स्वकीयां
रमणीयां मूर्त्तिं वृणुते ददातीत्यर्थः, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति;
'निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिका श्रुतिः,

'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।'

भक्त्या तनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप' ॥ इति

तच्छ्रद्धधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्ताः ।

पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया' ॥

इत्यादिका स्मृतिश्च ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

ज्ञानानंदवत् चेतनाचेतनात्मकजगदैश्वर्यमपि परब्रह्मणो रूपमिति दर्शयति शास्त्रम्;
एकेषां वामदेवादीनां दिव्यमूर्त्तिपुरुषोत्तमसंराधनरूपे कर्मणि अभ्यासात् प्रकाशश्च
संजातः-ज्ञानानंदमयमूर्त्तेर्नारायणस्य दर्शनं संजातमित्यर्थः, तेषां नदर्शने जाते सति
प्रकाशादिवत् परब्रह्मणो ज्ञानानंदादिधर्मवत् जगदैश्वर्यस्याप्यवैशेष्यं प्रतीयते शास्त्रे
'तथैतत्पश्यन्नुपिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादौ । उभयन्निगत्व-
मुपसंहरति-

१ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादि । २ वामदेवादीनाम् । ३ नारायणदर्शने ।

अतोऽनन्तेन तथाहि लिंगम् ॥ २५ ॥

अत उक्तैर्हेतुभिः अनन्तेनासंख्येन गंगलगुणगणेन सह योगः परब्रह्मणः प्रतिपादितः, तथा एवं सति तस्योभयलिंगत्वं सिद्धमेव । ब्रह्मशरीरभूतस्य स्थूल-
सूक्ष्मोभयावस्थावस्थितस्याचिद्वस्तुनो 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं चे'-
त्यादिना मूर्त्तामूर्त्तत्वमुपदिष्टं, तथाहि कुण्डलज्जुन्यायेन प्रपंचयति—

३ उभयव्यपदेशात्त्वहि कुण्डलवत् ॥ २६ ॥

अहि कुण्डलवदहिप्रसारकुण्डलभाववत् अचेतनप्रपंचस्य मूर्त्तामूर्त्तत्वे वेदितव्ये; तथाहि
अहेः सर्पस्य यथा देहप्रसारो विकाशः कुण्डलाकृतिः संकोचश्च, तद्वदचेतनशरीरकस्यात-
र्यामिरूपस्य परमात्मनोऽपि सृष्टिप्रलयकालयोर्विकाशसंकोचाभ्यां मूर्त्तामूर्त्तत्वे वेदित-
व्ये; तत्र मूर्त्तत्वं नाम रूपभाक्त्वम्, अमूर्त्तत्वं नाम रूपविभागानर्हभाक्त्वमिति विवेकः।
सूत्रेऽनुक्तसमुच्चयवाचकार्थस्तु शब्दोऽचेतनवस्तुनोऽप्यहिप्रसारकुण्डलभाववन्मूर्त्तामूर्त्तत्वे
चिज्ञापयति । अत्रायमाशयः—सर्पस्य ऋजुभावकुण्डलभाववत्कार्यकारणोभयावस्थावस्थि-
तचेतनाचेतनात्मकप्रपंचगते विकाशसंकोचाभ्यां मूर्त्तामूर्त्तत्वे तत्तच्छरीरिणः परमात्मन
एव संप्रयेते इति; कुत एतन्मूर्त्तामूर्त्तत्वमवगम्यते उभयव्यपदेशात्—'अस्मान्मायी
सृजते विश्वमेतदि'ति 'इताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणी'ति 'ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिषु कार्यकारणोभयावस्थाव-
स्थितानां चेतनाचेतनानां नामरूपविभागभावाभावनिर्देशात् । इत्थं चेतनाचेतनात्मक-
प्रपंचशरीरकस्य परमात्मनः कार्यकारणरूपावस्थाद्वयेन प्रतिपादितस्य मूर्त्तामूर्त्तात्म-
करूपद्वयस्यैक्यमाह दृष्टान्तेन—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । प्रकाशाश्रयवत्—दिव्यमूर्त्तेर्नारायणस्य प्रकाशः तदाश्रयो
नारायणस्तयोः प्रभाप्रभावतोर्यथा भिन्नत्वेऽपि तेजस्त्वात्—प्रकाशत्वेनैकजातियोगादे-
कत्वमस्ति, तथा सूक्ष्मावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म स्थूलावस्था-
वस्थितचिद्वस्तुविशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्म तयोरावस्थाद्वयरूपविशेषणसंबंधप्रयुक्तविषयवै-
लक्षण्येन भिन्नयोरपि चिदचिद्विशिष्टयोर्ब्रह्मणोरभेद एवेत्यर्थः । किंच—

१ सत्याभ्याख्यातम् । २ अहि कुण्डलाधिकरणम् ।

पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । पूर्ववदेव यथा पूर्वत्रे अंशो नानाव्यपदेशात् प्रकाशादिव-
त्तु, नैवं पर इत्युभयनिर्देशसिद्धये परमात्मनो निर्दोषत्वोपपत्तये च शरीरशरीरिवत्
पृथक्सिद्ध्यनर्हतया जीवस्य ब्रह्मांशत्वमभिहितम्, एवमचिद्वस्तुनोऽपि ब्रह्मांशत्वं तथा
आत्मपृथिव्यादिवेत्तनाचेतनवाचकशब्देनापि चिदचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधेयमस्ति;
तथा श्रुतिषु शरीरशरीरिभावेन जगद्ब्रह्मणोः 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं'मित्यभेद-
व्यपदेशोऽस्ति; जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपस्वभावादिभेदज्ञापनाय तयोः पृथक् पृथग्विरूपणेन
भेदव्यपदेशश्चोपपद्यते; 'यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद यस्यात्मा शरीरं यमात्मा
न वेद' 'क्षरं त्वविद्या ब्रह्मतं तु विद्या' 'विद्याविद्ये ईक्षते यस्तु सोऽन्य' इत्यादिना
ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च ।

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः' 'नास्य जरयैतज्जीर्यति विजरो विशोको
विमृत्यु'रित्यादिषु ब्रह्मणोऽचेतनधर्मप्रतिषेधाच्च व्याप्यव्यापकभावेन शरीरशरीरिभा-
वेन चांशांशिभाव इत्यभिप्रायः ।

*परमतः सेतून्मानसंवंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥

'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना प्रतिषेधाच्चेत्यंतेन यः परमकारणतया प्रतिपादितो
नारायणः, अतः परमपि वस्त्यस्ति नवेति संशये परमस्तीति पूर्वः पक्षः । तथाहि 'अय
य आत्मा स सेतुर्विष्टितिरेतं सेतुं तीर्त्वा अंधः सवनंधो भवती' त्यत्रास्यं सेतुं त्वव्य-
पदेशात्; एतं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रास्य तरितव्यत्वव्यपदेशाच्चात्रोक्तात्परमन्यद्ब्रह्मास्तीति
गम्यते । 'चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमि'ति परिमितत्वेन चोन्मानव्यपदेशादपरिमितमन्य-
दस्तीत्यवगम्यते; 'अमृतस्यैष सेतुरि'ति प्रापकत्वेन श्रुतिव्यपदेशाच्च प्राप्यमन्यदस्तीति
प्राप्यप्रापकत्वरूपसंवंधात्प्रतीयते; तथा 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरमि'ति
पुरुषशक्तिर्निर्दिष्टाद्ब्रह्मण उत्तरत्वेन भेदव्यपदेशाच्चान्यत् परमस्तीति प्राप्ते वक्ष्यमाण-
मूत्राण्यालंब्य सिद्धांतं ब्रूमः—न सेतस्मादिति नेत्यन्यन्परमस्तीत्युपदिष्टात्परब्रह्मणः

१ द्वितीयाध्यायतृतीयपादे । २ इति सूत्रद्वये जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदश्रुतिसिद्धये । ३
एवं ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गावयवमपि सिद्धम् । ४ पराधिकरणम् ।
५ नारायणस्य । ६ सेतुशब्दस्य च लोके कूलांतरप्राप्तिहेतौ प्रसिद्धेः । ७ अथ य इति श्रुतौ
उक्तात् आत्मशब्दवाच्यवस्तुनः ।

परमन्यभास्तीति परस्मिन्पेधेन सर्वकारणात्परब्रह्मणः परं वस्त्वंतरं नास्तीति निश्ची-
यते । तस्य सेतुत्वव्यपदेशस्त्वेपां लोकानामसंभेदायेति सकललोकासंकरताकारकत्वात्;
एतं सेतुं तीर्त्वा सेतुरूपमेतं नारायणं प्राप्येति प्राप्तिवाचकस्तरतिधातुः वेदांतं तर-
तीवत्; चेतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्युन्मानव्यपदेशोऽपि 'वाक्पादः प्राणपादश्चक्षुष्पादः'
इतिवदुपासनप्रयोजनतया संभवति । अपरिमितस्यापि ब्रह्मणोऽमितत्वानुसंधानं तैत्त-
ह्येनसंबंधितयावसेयम् । 'अमृतस्यैव सेतुरिति स्वस्यैवामृतस्य स्वयमेव प्रापकमित्यु-
च्यते 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिश्रुतेः, ततो यदुत्तरतरमिति वचनं तेनेदं
पूर्णमिति निर्दिष्टात् पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह, अपि तु 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति पूर्वप्रतिज्ञातपुरुषवेदनस्यामृतत्वे हेतुत्वं वदति; तद्वेद-
नादन्यस्य चाऽयथात्वं वददुपसंहरति; यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदित्यारभ्य; 'तेनेदं
पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति परस्य पुरुषस्य च सर्वस्मात्परत्वमन्यस्य परत्वाभावं प्रतिपाद्य
यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं तदेव रूपमनामयं यतः ततो हेतोर्ये एतत्पुरुषतत्त्वं विदुः त
एवामृता भवंति अयेतरे दुःखमेवाऽपियंती'ति प्रतिज्ञातमनेन पूर्वपक्षो व्यावृत्तः ।
तान्येव सूत्राण्याह—

सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तस्य सेतुत्वव्यपदेशस्तु तस्मान्नारायणान्नान्यबोधकः,
कृतः, सामान्यात्-लोकविधृतिरूपेण सेतुसाहचर्याद्धेतोः, अतस्तस्य तथा व्यपदेशोऽस्तीति
श्रुतिरेव सेतुशब्दं वक्ति 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेपां लोकानामसंभेदाये'ति;
यद्येत्स्वभावान् लोकानसृजत तत्तत्स्वभावाऽसंकराय सर्वान् लोकानयमेव सेतुवद-
तर्यामिरूपेण विभर्ति इति हेतोः स सेतुरित्यर्थः ।

बुद्धयर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

पादवत्-वाक्पादः प्राणपादश्चक्षुष्पादः इतिवत् चतुष्पाद्ब्रह्म । 'पादोऽस्य विश्वा-
भूतानीत्युन्मानव्यपदेशो बुद्धयर्थः-वेदनरूपोपासनार्थः ।

१ चतस्रो दिशः एकः पादः, पृथिव्यंतरिक्षं चोः समुद्र इति द्वितीयः पादः, अग्निः
सूर्यश्चंद्रमा विशुद्धिति तृतीयः पादः, चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन इति चतुर्थः पादः इति श्रुतावुपा-
सनार्थं चतुष्पाद्ब्रह्मैयुक्तमिति मतव्यम् । २ वागादिस्थानविशेषसंबंधितया । ३ राजसहामः
ससात्विकस्वभावान् ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

अपरिमित एव यद्यपि नारायणस्तथाप्यस्य स्थानविशेषात्परिच्छेद्यतयानुसंधानं युज्यते; यथा चित्तस्य प्रकाशादेरपि वातायनघटादिस्थानविशेषसंबन्धात् परिमितत्वमस्ति तथा युज्यते । अथ प्राप्यस्य प्रापकत्वं चास्तीत्याह—

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

प्राप्यस्यैव नारायणस्य प्रापकत्वं चोपपद्यते यथाह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति; अतो नारायणान्नास्ति परमिति सिद्धम् ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' 'तमाहुरग्न्यं पुरुषं पुराणम्' 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यस्मान्परं नापरमस्ति किञ्चित्' यस्मादिव्यपुरुषाकाराद् ब्रह्मणः सकाशादपरं किञ्चिन् किमपि वस्तु परमुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः—इत्यादिश्रुतिषु यथा पुरुषाकृतेर्नारायणादन्यस्य श्रेष्ठत्वप्रतिषेधः तथा तेन नारायणेन सहान्यस्य सदृशत्वप्रतिषेधात् स एव सर्वोपास्यस्तदज्ञानेनैव मोक्षो भवतीति निश्चीयते । तथाहि श्रूयते—'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न सदृशो तिष्ठति रूपमस्य' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति, 'एतद्विदुरः मृतास्ते भवंति यथेतरे दुःखमेवापियंती'ति, स्मर्यते च 'निरस्तसाम्पातिशयेन राधसा खधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम' इति । पुनरपि नारायणेन सदृशं तदुत्कृष्टं च किञ्चिदपि वस्तु नास्तीत्याह—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

आयामो व्याप्तिः, अनेन दिव्यविग्रहपुरुषोत्तमस्य प्रकाशात्मकांतर्यामिरूपेण सर्वगतत्वं 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि'ति 'अंतर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' 'नित्यं विभुं सर्वगतं मुमुक्षुं यद्भूतयोनिं परिपश्यंती'ति, व्याप्तिवाचकशब्देभ्योऽवगम्यते; एवं विज्ञानमेव तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यच्छ्रेष्ठं वस्तु निषेधतीति तात्पर्यम्; आदिशब्देन 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वमि'त्यादयो गृह्यन्ते । 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिभिः मूर्ध्वरभिहितजगत्कारणाद्ब्रह्मणोऽन्य उत्कृष्टो नास्ति, तेन सदृशोऽपि नास्तीति निश्चीयते । एवमुक्तः सर्वोन्मा

१ अस्मिन् जगति अंतर्मन्ये ततो बहिश्च यत्किञ्चिद्विद्वत्तुजातं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा तत्सर्वं व्याप्येत्यर्थः ।

नारायणः स्वोपासनरूपाणां च वेदोक्तकर्मणां तत्तद्देवतांतर्यामिरूपेण स्वयं च फलदाता भवतीति निरूपयितुमिदमधिकरणमाह—

‘फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

पूर्वत्र सर्वेश्वरतया प्रतिपादितस्य नारायणस्यैव सर्वेषामनुष्ठातृणामनुष्ठानफलदातृत्वमुतान्यस्येति संशयः। अनुक्षणविनाशिनोऽपि कर्मणोऽपूर्वं व्यवधानेन कालांतरभाविफलदाने सामर्थ्यमस्त्येव, ततः कर्मणः फलदातृत्वे सिद्धे सति ‘तदतिरिक्तफलप्रदायकनारायणकल्पने प्रयोजनाभावात्तस्य’ फलदातृत्वमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु अतः नारायणादेवाराधितात्सर्वेषां कर्मफलसिद्धिः, उपपत्तेः-सेवितराजादिवदुपासिताभ्यारायणादुपासकानां फलसिद्ध्युपपत्तेः। न तच्चेतनस्य कर्मणस्तदपूर्वसंज्ञसामर्थ्यस्य वा तारतम्येन ‘प्रतिनियतं फलं ज्ञातुं दातुं सामर्थ्यमस्ति। सेवाक्रियायामचेतनायां तथा दर्शनात्। इह शास्त्रसिद्धस्य नारायणस्याकल्प्यत्वाच्च प्रयोजनाभावः। तथाहि श्रूयते ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीपते’ इति श्रुतिर्नारायणस्यैव धर्माधर्मफलदातृत्वं देशकालप्रकृत्याद्यनुगुणमतिदानेन तत्कारयितृत्वं च वदति, प्रत्युत अपूर्वस्यैवाश्रुतस्य कल्पने प्रयोजनाभावं तस्मात्कर्मभिराराधितव्यो नारायण एव फलदाता न कर्मेति निर्णयः।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

श्रूयते हि सर्वकर्मणां फलप्रदाता नारायण एव ‘स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः एष ह्येवानंदयती’ति वसुधाववाच्यं भोगापन्नर्गाख्यफलं ददातीति फलप्रदातृत्वेन श्रुतत्वात् स एव फलप्रदाता सर्वयज्ञाराध्यश्चेत्यवगम्यते। पक्षांतरमाह—

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

धर्म यागादिकं कर्म भगवदाराधनरूपं कर्म चैव फलदायिनं जैमिनिराचार्यो मेने; कुतः अत एव उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च; उपपत्तिस्तावत् कृप्यादिकर्मणो धान्यादिमर्द-

१ फलाधिकरणम्। २ कर्मातिरिक्त। ३ नारायणस्य। ४ यथावदनुष्ठितकर्मानुगुणानुसंधानपूर्वकावश्यकाभिमुखं यथा तथा। ५ कल्पितत्वामसंभावत्।

नकर्मणश्च साक्षात्परंपरया वा फलसिद्धिदर्शनं श्रुतं च कामिनानुष्ठितं यागादिकर्मैव स्वैपकावस्थारूपेण कामिनः फलसाधनमिति ।

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुशब्द उक्तमतं निरासयति । पूर्वमभिहितं कर्मणः फलदातृत्वं नारायणस्यैवास्तीति भगवान्वादरायणो मन्यते; कुतः हेतुव्यपदेशात्—भूतिकामस्य वायुयजनं 'ततः फलमाप्तिश्चोक्ता' 'स एवैनं भूतिं गमयती'त्यादिषु वाग्यादिशरीररूपेणावस्थितस्य नारायणस्य कर्मविधिष्वेव फलहेतुव्यपदेशात् । 'यो' वायो तिष्ठन् यं वायुर्न वेद वायुमंतरो यमयति यस्य वायुः शरीरमि'ति वाग्यात्मना तस्यैवावस्थाने श्रूयते तत्परित्यागेनाकर्मणोऽपूर्वद्वारा फलसाधनत्वकल्पनं फलप्रदातृत्वकल्पनं च । कर्मणोऽपूर्वत्वकल्पनं च श्रुतिविरुद्धमेव; अतः सकलदेवतात्मतया सर्वकर्मफलप्रदाता स एवास्तीति तात्पर्यम् । तथाहि स्मर्यते—

‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ इति;

एवं सर्वशास्त्रेषु 'तस्यैव सर्वाराध्यत्वं सर्वयागादिकर्मफलप्रदातृत्वं च सिद्धम् ।

इति श्रीगृद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनि-
विरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः 'पादः ॥ २ ॥

१ अपूर्वरूपेण । २ वायोः सकाशात् । ३ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । ४ अंतर्यामिब्राह्मणे । ५ वाग्यात्मना च
परमपुरुष एवावाच्यतया फलप्रदायिवेन चावतिष्ठत इति श्रूयते; इष्टापूर्वं बहुधा जातं जायमानं
विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुरस्तत्सूर्यस्तत्चंद्रमा इति । ६ निरस्तसमस्तावि-
द्याद्विद्योपगंधस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमितोद्धारगुणसागरस्य पुरुषोत्तमस्य । ७ अधि-
करणानि ८ सूत्राणि ४० ।

तृतीयाध्याये तृतीयपादः ।

श्रीहरये नमः

‘पूर्वत्र नित्यत्वादिगुणको जीव उपासको निरूपितः, सर्वज्ञत्वादिगुणगणवाचा-
रायण उपास्यश्च’ । अत्र कथमुपासनमित्याकांक्षायां तन्निरूपणमुत्तरत्र प्रतिपादयति—

‘सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्वेषु वेदांतेषु दहराद्युपासनं श्रूयते; तदेकमुत शाखाभेदादिना भिन्नमेवेति
संदेहः। शाखाभेदेन प्रकरणभेदात्प्रतिशाखमुपासनं भिद्यते । तथा छांदोग्ये तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे च ब्रह्मोपासनमाह्वयते । एकत्र ‘एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
रि’त्यारभ्य अपहतपाप्मत्वादयो गुणा आह्वयताः । अन्यत्र ‘सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो
वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नि’त्यारभ्य सत्यज्ञानानंदादयो गुणाआह्वयताः । तत्रै
गुणभेदेन उपासनं भिद्यते; छांदोग्ये पंचाग्निविद्यायां कौथुममिति नाम, बृहदारण्यके
वाजसनेयमिति नाम; तत्र नामभेदादुपासनं भिद्यते; एकस्यां शाखायामविशेषतया
पुनः पठितायाः श्रुतेः प्रतीयमानप्रकरणांतरस्य च भेदहेतुत्वावगमाच्छाखांतरे चापि
तथैव पठितायाः प्रकरणांतरं च प्राप्नुवत्यास्तत्स्योस्तैथावगमाच्चोपासनं भिद्यते;
मुंडकशाखायां शिरोव्रताख्यो धर्मः श्रूयते—‘तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं
विधिवच्चैस्तु चीर्णमि’ति; शिरोव्रतं नाम व्रतविशेषः, आथर्वणिकान्मिति विहितो नेत-
रान्प्रति; अतो धर्मभेदादुपासनभेदः; ततः शाखादिभेदादुपासनभेद इति पूर्वः पक्षः।
सिद्धांतस्तु सर्वेषु वेदांतेषूपनिस्तु प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्सर्ववेदांतप्रत्ययं दहराद्युपास-
नमेकमेव; कर्मविधिष्वेवं चोदनाफलसंयोगैरुपाख्यानामविशेषात् भेदाभावात् विद्या-

१ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे । २ निरूपित इत्यन्वयः । ३ तृतीयपादे । ४ सर्ववे-
दांतप्रत्ययाधिकरणम् । ५ छांदोग्ये । ६ तैत्तिरीयब्राह्मणे । ७ तत्र तयोश्च छांदोग्यतैत्तिरीयब्राह्म-
णयोः । ८ छांदोग्यबृहदारण्ययोः । ९ अविशेषतया पुनः । १० श्रुतेः । ११ भेदहेतुत्वावग-
मात् । १२ विहित इत्यन्वयः । १३ आदिशब्देन गुणनामधर्मादीनां ग्रहणम् । १४ यथैक-
स्मिन्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोषते जुहुयादिति । १५ चोदनाद्यवि-
शेषात्; चोदना तावदुपासीत विद्यादित्येवं जातीयको धात्वर्थविशेषविधिः, आदिशब्देन एकं वा
संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति कर्मकाण्डशाखांतराधिकरणमूत्रोक्ताः संयोगरूपाह्वया गृह्यते ।

दुपासीनेत्युभयविधा चोदना तावत् शाखाभेदेऽप्यत्रिशिष्टा, फलसंयोगो ब्रह्मप्राप्तिरूपोऽ-
विशिष्टः, वेद्यमपि वैश्वानरादिरूपं ब्रह्माविशिष्टम्, आख्यापि वैश्वानरविद्येत्येवमादिर-
विशिष्टैवेत्येकमेवोपासनम्; अतः शाखादिभेदेऽप्युपासनं न भिद्यते। तथाहि 'तस्मिन्यदंत-
स्तदन्वेष्टव्यमिति छांदोग्ये दहरविद्याविधिः', 'यो वेद निहितं गुह्यायामिति तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे तद्वेदनविधिश्च । तत्र स्थानाद्यभेदादुपास्यस्य ब्रह्मणोऽप्यभेदादुभयत्रोक्तानां
धर्माणां परस्परमविरोधाच्च विद्यैक्यमेवास्ति; तथा छांदोग्यवृहदारण्यकशाखयोर्गुणैर्ज-
न्यपृथिवीपुरुषयोपिदाख्यस्याग्निपंचकस्य वेद्यतया यत्स्वरूपमात्मानं तदुभयत्रापि
समानम्, अतो न विद्याभेदः। यथैकस्यां शाखायामित्यादिना विद्यैक्ये विरोध उप-
क्षिप्तस्तमनूय परिहरति—

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

विद्याया अविशेषेण पुनः पठिता श्रुतिः प्रकरणांतरसहिता सती भेदप्रतिपादिका
दृश्यते, ततो न विद्यैक्यमिति चेत्तत्रोत्तरम्-एकस्यामपि विद्यायां शाखांतरं सति विद्या-
प्रतिपत्तृभेदात् भिन्नतयोपपन्नापि सा श्रुतिरभेदावहा, एकविद्यैकोपास्यस्यैवावग-
मात्। अयं भावः-यस्यां शाखायामेकस्मिन्विद्यागृहीतरि सति अविशेषतया पुनः श्रुतिः
पठिता स्यात् प्रकरणांतरं च तत्रैव वर्त्तते तद्वत् तदनुपपत्त्या कर्तव्यभेदाद्विद्याभेदः
प्रतीयते; यत्र च विद्यागृहीतुर्भेदे प्रतीयमाने तु तस्य विद्योपदेशार्थत्वेनाविशेषपुनः-
श्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र कर्तव्यांतरासंभवाच्च विद्याभेद इति शिरोव्रतवतो ब्रह्मविद्यायाम-
धिकार इति यदुक्तं तदसंगतमित्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सवचच्च

तन्निधमः ॥ ३ ॥

अथर्ववेदे 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेते'ति तन्निधमः शिरोव्रतनियमः स्वाध्याय-
स्य तथात्वेन संगत्वेनास्ति नतु विद्यांगत्वेन। 'तथाहि नैतदचीर्णव्रतोऽधीतं इति तैस्या-
ध्ययनसंबंधावगमः श्रूयते समाचारे समाचारसंज्ञे ग्रंथे; 'इदमपि वेदव्रतनेन व्याख्यात-
मिति तैस्याधिकाराच्च वेदव्रतत्वप्रतिपादनाच्च ब्रह्मविद्यामित्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदवाच-

१ ब्रह्मवेदनविधिः । २ छांदोग्यतैत्तिरीयब्राह्मणयोः । ३ स्वरूपम् । ४ छांदोग्यतैत्तिरीय-
ब्राह्मणयोरपि । ५ तस्यां शाखायाम् । ६ प्रकरणांतरं विना । ७ अविशेषपुनःश्रुत्यनुपपत्त्या ।
८ शाखायाम् । ९ तस्यां शाखायाम् । १० अनुष्ठितशिरोव्रतः । ११ शिरोव्रतस्य । १२
शिरोव्रतमपि । १३ शिरोव्रतस्य ।

कोऽस्ति तस्मात् संवच्च तन्नियमः । यथा सर्वहोमस्तेषामेव तथा शिरोव्रतमपि,
अतस्तत्र धर्मभेदेऽपि न विद्याभेदः ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव विधैक्यं दर्शयति । तथाहि छांदोग्ये दहरविद्यायां 'अथ यदिदमस्मिन्नि'-
त्यारभ्य 'तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यमि'त्यंतेनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्य नारा-
यणस्योपासनमभिहितम्; तैत्तिरीयके तु छांदोग्यस्यश्रुपासनप्रतिदर्शनमाजीव्यं विशोक-
स्तस्मिन्पदंतस्तदुपासितव्यमिति गुणाष्टकयुक्तस्य तस्यैवोपासनमभिहितम्; तदुभयत्र
विधैकत्वे सति संभवति, अतस्तत्र विद्याभेदिका श्रुतिरिति शंकाया नावकाशः, तत-
श्चोदनाद्यविशेषात् सकलवेदांतप्रत्ययं एकमेवोपासनम्; तद्भेदं कश्चिदन्तराद्यदर्शना-
दिति सिद्धम् । सर्ववेदान्तचोदितानां विद्यानामैक्यप्रतिपादनफलमाह-

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एवं सर्ववेदांतेषु विधैक्येनोपासने समाने सत्यपि शाखांतरसिद्धानां गुणानां
शाखांतर उपसंहारो न कर्तव्यः कर्तव्यो वेति संशये न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।
तथाहि छांदोग्ये दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादयो गुणा आम्राताः न ते तैत्तिरीय-
शाखीयब्राह्मणे आम्राताः, न तत्र तेषामुपसंहारः कर्तव्यः तत्रानुक्तत्वात् विशेषोपकार-
स्तत्रोक्तैरेव सत्यज्ञानानंदत्वादिगुणैर्भविष्यति किमपेरितेनोपसंहारेणेति प्राप्ते सिद्धांतं
ब्रूमः-सर्वत्र विधैक्ये छांदोग्यादिपूक्तानां दहराश्रुपासनधर्माणामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्र
तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणादिपूषंहारः कर्तव्यः, कुतः, अर्थाभेदात्-विशेषोपकाररूपस्यार्थ-
स्यैकत्वात् विधिशेषवत् यथैकविधिशेषतया विहितानामंगानामग्निहोत्रादिपूषंहारस्त-
थैव नोदनादिभिः समाने दहराश्रुपासने गुणानां प्राप्तिरिति गुणोपसंहारो युक्त एव ।

१ यथा सवाः सप्तहोमाः सौम्यादयः शतौदनांताः शाखांतरोक्तत्रेताग्न्यसंबन्धादध्वर्गोक्तै-
काग्निबंधाच्चैकाग्रिनामाध्वर्गणिकानामेव नियम्यन्ते तद्वदेतच्छब्दादधीत इतिशब्दाच्च मुंडकाध्य-
यन् एव शिरोव्रतस्य नियम इत्यर्थः । २ आध्वर्गणिकानामेव । ३ तेषामेवेत्यन्वयः । ४ मुंडक-
शाखायाम् । ५ दहरं गमनं विशोकः । ६ नारायणस्यैव । ७ छांदोग्यतैत्तिरीयकयोः । ८
तैत्तिरीयके । ९ उपासनभेदक । १० गुणाः । ११ तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणे । १२ छांदोग्य-
स्थापहतपाप्मत्वादिगुणानाम् । १३ उपासनपुष्टिः । १४ तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणोक्तैरेव । १५
सर्वशास्त्रासु चोदनाद्यविशेषाद्विधैक्ये सिद्धे । १६ नो यो विधिशेषः विधावग्निहोत्रादिकर्मविशेषे
शेषो गौणस्तस्य भावस्तत्ता तथा । १७ एकः सर्वशास्त्रासु सम एवं चोदनाद्यविशेषाद्विधैक्य-
मेकत्वे च गुणोपसंहारः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

‘अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजिनां छंदोगानां चोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं विधीयते, तत्र विधैक्यमस्ति नवेति संदेहः। तत्र वाजिनां प्राणदृष्ट्योपासनमुद्गानकर्तृविषयमि‘त्यथ ह इमप्रासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायदि’ति शब्दात्प्रतीयते। छंदोगानां तु तदुपासनमुद्गानकर्मविषयमिति ‘य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रि’ इति शब्दात् प्रतीयते; तस्माच्चोदनाद्यविशेष्येऽप्यन्यथात्वं विषयो-र्नैक्यमिति सिद्धांती वदेच्चेत्तर्हि पूर्वपक्षी नैत्याह; कुतः, ‘अविशेषात् ‘इयाह प्राजापत्या देवाश्चामुराश्च ततः कानीयसा एव देवाः ज्यायांसः अमुरास्त एषु लोकेषु अस्पृक्ष-त ते ह देवा ऊचुः हंतामुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे’त्येकत्र, अन्यत्र च ‘देवामुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्यामः’ इत्यादि; एवं द्वयोरुपक्रमवचनाविशेषादुभयत्र विधैक्यमिति प्राप्ते सिद्धांतमाह-

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

परोवरीयस्त्वं उत्तरोत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठत्वं नोभयत्र विधैक्यं प्रकरणभेदात्। तथाहि ‘ओमित्येतदक्षमुद्गीथमुपासीते’त्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयमुपासनप्रकरणं

१ अन्यथात्वाधिकरणम्। २ छंदोग्यबृहदारण्ययोः। ३ बृहदारण्यके श्रूयते उद्गीथब्राह्मणं क्षेत्रज्ञस्य यास्तामसवृत्तयस्तेऽमुराः याध सात्विकवृत्तयस्ते देवास्तेषां देवामुराणामन्योन्यं स्पर्द्धां तामसवृत्तयुद्ध्ये सात्विकवृत्त्यनुदभवः सात्विकवृत्त्युद्ध्ये च तामसवृत्त्यनुदभव इत्येवंरूपां श्रावयित्वा तत्र देवाः सामभक्तिरूपेणोद्गीथोद्गातृकर्मणा अमुरजयं करिष्याम इति बुद्ध्या वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनश्चोचुः—स्वमस्माकमोद्गात्रं कर्मोद्गीथं कुर्विति, ते च वागादयस्तथास्त्विष्युक्तवतः, कर्मणि प्रवृत्तांस्तानुद्गातृन् अमुरा एभिरुद्गातृभिर्देवा अस्मज्जयं करिष्यंतीति बुद्ध्या ताडितवंतस्ते च वागादयस्ताडिता इति वागादीर्निर्दिष्टा मुख्यप्राणमुद्गातृत्वेन श्रावयति; अथ हेमं मुख्यं प्राणं देवा ऊनुस्वमस्माकमुद्गाता भवेति स प्राणस्तथास्त्विष्युक्त्वा कर्मणि प्रवृत्तस्तं चोद्गातारं प्राणं प्राप्य हंतुकामा अमुराः पापाणं प्राप्य वेगवान् लोष्ट इव विशीर्णावयवा अभूवन्निनि प्राणस्तुतिं कृत्वोद्गीथकर्त्तारं प्राणमुपास्यं दर्शयतीति। ४ एवमेव छंदोग्येऽपि श्रूयते तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्यामः तत् तत्र पूर्ववदेवामुरस्पर्द्धायां देवा उद्गीथोप-लक्षितमोद्गात्रं कर्मोद्गीथोद्गात्रेण कर्मणैरान् तामसवृत्तिलक्षणानमुगन् अभिभविष्याम इत्युपक्रम्य पूर्ववदेव वागादिनिर्दिष्टां कृत्वा अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे देवा इति सर्वत्र वागादिशब्दास्तद्धभिमानिदेवतापरा बोध्याः। ५ संप्रामं कृतवतः।

छंदोगानां, बाजिनां तु 'हंतामुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे'ति कृत्स्नोद्गीथविषयमित्यु-
पक्रमभेदेन रूपभेदाद्विद्याभेदः, परोक्षरीयस्त्वादिवत्-यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथो-
पासनेषु परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यानाकाशः परायणं स एष
परोक्षरीयानुद्गीथः स एषोऽनंत' इति प्राणाद्यपेक्षयोत्तरोत्तरं श्रेष्ठतयोद्गीथे संपा-
दितस्यापरिमितैश्वर्यतया ततः पृथगवस्थितस्य च तस्य प्राणाद्युद्गीथेपूपासनमादि-
त्यगतहिरण्यम्भ्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनादर्थोत्तरमिति रूपभेदः, तथात्रापि ।
आशंक्य परिहरति—

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

संज्ञात—उद्गीथविधेति संज्ञैक्यादुभयत्राभेद इति चेत्तत्रेदमुत्तरं वाच्यं—तद्विद्या-
भिक्तत्वं पूर्वमुक्तमस्ति हि । विधेयभेदेऽपि तत्संज्ञैक्यं भवति यथा नैयमिकामिहोत्रे
कुंडयागिनामयनाग्निहोत्रे च नामैक्येऽपि कर्मभेदस्तद्वद्वापि न विरोधः ।

व्याप्तेश्च समंजसम् ॥ ९ ॥

छांदोग्ये 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति श्रूयते; इह प्रणवोद्गीथयोर्मिश्रित-
मुपासनम् उक्तैकविषयमिति संज्ञये पूर्वः पक्षः—यद्यपि प्रणवोद्गीथयोः सामानाधिकर-
ण्यमवगम्यते तच्च विशेषणविशेष्यतया संभवति । यथाप्युद्गीथेन प्रणवो विशिष्यते
प्रणवे चोद्गीथ इत्यत्र नियामकाभावात् तत्रमुपासनमित्येवं प्राप्ते द्वयः—न मिश्रितमु-
द्गीथप्रणवरूपोपासनम्; छांदोग्ये प्रथमप्रपाठके 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति
मुद्गायती'ति तस्योपक्रमवद्भूतत्रापि 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'ति प्रण-
वस्य उपास्यत्वव्याप्तेश्चोद्गीथेन प्रणवो विशेष्यत इत्युपासनस्य प्रणवविषयत्वमेव
समंजसम्, अतः प्रणव एवोपास्यः, तस्य परब्रह्मवाचकत्वादुपासनं युक्तमेव ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

'यो' ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च

१ छांदोग्यबृहदारण्ययोः । २ न वा प्रकरणभेदादिति सूत्रे । ३ नित्याग्निहोत्रे । ४
विद्याभेदेऽपि । ५ सामानाधिकरण्यम् । ६ सर्वाभेदाधिकरणम् । ७ छांदोग्यवाजसनेयकयोः
प्राणविद्यामन्यते । ८ यो ह वै कश्चिन् ज्येष्ठश्च प्रथमवयसं श्रेष्ठं च गुणैरन्यभिर्यं वेदोपास्ते
सं ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च ह वै भवतीत्यर्थः । कोऽसौ तादृगित्यपेक्षायामाह—प्राणो वाव एव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यो गर्भवृद्धिहेतुत्वेन प्राणस्य प्रथमं लब्धवृत्तित्वात् तस्य श्रेष्ठत्वं त्वमे स यथा
मुह्य इत्यादौ ह्यदृष्टान्तेन स्पष्टीकरिष्यति ततोऽवगंतव्यम् ।

श्रेष्ठश्चेति छंदोगा वाजिनश्च प्राणविज्ञायां प्राणस्य ज्यैष्ठ्यादिक्रमधीयते कौपीतकि-
नश्च; एभिस्त्रिभिरपि वागादिकरणग्रामस्थितेस्तत्कार्यस्थितेश्च हेतुत्वेन प्राणस्य ज्यैष्ठ्य-
मुपपादितम् । 'वागादिगतवसिष्ठत्वादिसंयन्धित्वमपि प्राणस्य छांदोग्ये बृहदारण्ये चोक्तं
'अथ हैनं वाग्नुवाच यदहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति; अथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं
प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति; अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति;
अथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति; सा ह वाग्नुवाच यडा
अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति; चक्षुर्षडा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसीत्या-
रभ्य 'मनो यडा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति च' । कौपीतकिब्राह्मणे तु
नोक्तमपि तद्वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्य नवेति संशये 'य एवं विद्वानि'त्येवंशब्देन तच्छा-
स्वोक्तगुणानामेव ग्रहणादन्यत्रोपसंहार्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—अत्रानुक्तमपि वसिष्ठत्वादि-
कमुपसंहार्यमेव, एवंशब्देनानुक्तगुणानामप्युक्तगुणवत् परामर्शेन प्राणस्य गुणिनो

१ अथातो निःश्रेयसाधनम् 'एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना' इत्यादिना
प्राणश्रेष्ठ्यमुक्तम् । २ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवतीति वसिष्ठं वस्तुतमं
वासयितुममाच्छादयितुमं वा निवासाच्छादनार्थं वात्सोराश्रयणात्; स उपासनानुसारं
स्वानां ज्ञातीनां मन्ये वसिष्ठो भवतीत्यर्थः । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्यपेक्षायामाह—'वाग्वाच वसिष्ठ'
इति वाग्मिनो हि पुरुषा वसंति वासयंति चान्यानभिभवन्ति चातो युवते वाचो वसिष्ठ-
त्वमित्यर्थः । पुनरपि गुणांतरमुपदिशन् फलेन प्रलोभयति 'यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतिहतिष्ठ-
त्यस्मिन् लोकेऽमुष्मिन्'चेति सुखबोधमेतत् का तर्हि प्रतिष्ठेयपेक्षायामाह—'चक्षुर्वाच प्रतिष्ठे'ति;
'चक्षुषा हि पश्यन् विषमदेशादौ प्रतितिष्ठति चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठती'ति श्रुत्यंतरा-
दित्यर्थः । पुनरपि फलेन प्रलोभयन् गुणांतरमुपदिशति—यो ह वै संपदं वेद सं हास्मै कामाः
पचंते देवाश्च मानुषाश्चेति अस्मै संपदगुणकोपासकाय देवाः कामाः स्वर्गादयो मानुषाश्च कामाः
पश्चादयः संपचंते; का तर्हि संपदित्यपेक्षायामाह—श्रोत्रं वाच संपदिति श्रोत्रेण वेदाः गृह्यंते
तदर्थं विज्ञानं च, ततः कर्माणि क्रियंते ततः कामसंपदित्येवं परंपरया संपदेतुवाच्छ्रोत्रं वायैव
संपदित्यर्थः । पुनरपि गुणांतरमुपदिशन् फलेन प्रलोभयति—यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह
स्वानां भवतीति; स्वानां बन्धादीनामायतनमाश्रयो भवतीत्यर्थः । किं तद्वस्यतनमित्यपेक्षायामाह
मनो ह वा आयतनमिति इन्द्रियोपहतानां विषयाणां प्रत्ययरूपाणां भोक्त्रार्थानां मनो ह वै
प्रसिद्धमायतनमिति । ३ एनं मुख्यं प्राणं वाक् तावदुवाच किं यदहं वसिष्ठास्मि अहं वसि-
ष्ठ्यगुणास्मीति यतत् स्वमेव वसिष्ठो वसिष्ठत्वगुणोऽस्मि । ४ अथो य एवं विद्वान् प्राणे
निःश्रेयसे विदित्वेति श्रूयमाणेन एवंशब्देन । ५ कौपीतकिब्राह्मणे ।

गुणानामप्येकत्वेन बुद्धिस्थत्वात् । यथा देवदत्तो मथुरायामध्यापयन् दृष्टः माहिष्य-
त्यामनध्यापयन्नप्यध्यापकत्वेन प्रत्यभिज्ञायते तथा छांदोग्यादिषु वसिष्ठत्वादिनोक्तः
पुनरन्यत्र केवल उच्यमानोऽपि प्राणस्तद्गुणैर्विशिष्टतया बुद्धिस्थो भवति; तत
एवंशब्देन परामर्शात् वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यमिति । अथ सूत्रार्थवर्णनं विधीयते—
अन्यत्र कौपीतकिप्राणविद्यायामनुक्ता अपि इमे वसिष्ठत्वादयो गुणास्तत्र संत्येव,
कुतः सर्वाभेदात् सर्वत्र—प्राणगुणानां भेदाभावात् ।

२ आनंदादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

अभेदादिति परामुद्रयते; प्रधानस्य मुख्यस्य ब्रह्मण आनंदादयः आनंदत्वानंत-
त्वामलत्वविशोकत्वादयः श्रुतिप्रोक्ता गुणाः सर्वासु परविद्यासु उपसंहार्याः । तथाहि
यथा नीलो धवलो रक्तः खंडः पूर्णशृंग' इत्यादीनामन्योन्यविरुद्धधर्माणामेव धर्मिभे-
दावहत्वं न तथा 'नीलं मुग्धि महदुत्पलमि'यत्र नीलिमादीनाम् ; एवं ब्रह्मणो गुणानां
परस्पराविरोधाच्च भेदावहत्वम्, तस्मात् गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्राभेदादुपसंहार्या आनं-
दादय इति ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

'तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्र । ह प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्मत्वेन ध्रूयन्ते; तेऽप्यानेन्द्रादय इव
परविद्यामुपसंहार्या नवेति संशये तेषामपि सत्यसंकल्पादिवदुपसंहारे को विरोध
इति प्राप्ते ब्रूमः—नास्ति प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारप्राप्तिः परविद्यासु सत्यसंकल्प-
त्वादिवत्तेषां दिव्यमूर्तिपरब्रह्मगुणत्वाभावात् ; तेषामुपसंहारे सति ब्रह्मणः शिरःपक्षा-
दिकल्पितावयवभेदः स्यात् । दिव्यमूर्तेस्तस्य तस्मिन् कल्पितावयवभेदे सति उपच-
यापचयौ प्रसज्येयातामनित्यत्वं च, अतः प्रियशिरस्त्वादयोः 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म'
'अजरोऽमृत' इत्यादिभिर्विरुद्धा भवेयुः, अतस्तेषां नोपसंहारः । आनंदत्वामलत्वादी-
नामिव सर्वज्ञत्वादीनां परब्रह्मस्वरूपांतर्भूतगुणत्वादुपसंहारे सत्यविरोध इत्याह—

इतरे स्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्यनित्यत्वत्वादयो ब्रह्मस्वरूपांतर्गततयार्थसामान्यात्
सर्वत्रोपसंहार्याः । प्रियशिरस्त्वादीनां परब्रह्मस्वरूपे साक्षात्संबन्धाभावाच्चोपसंहार इति ।

१ वशिष्टत्वादिगुण । २ आनंदाद्यधिकरणम् । ३ सर्वज्ञत्वादित्वगुणैः प्रतिपाद्यस्यार्थस्य
परब्रह्मरूपपदार्थस्य सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । ४ शास्त्रासु ।

‘आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इह पूर्वोक्तानन्दमयात्मानुसंधानवदन्नमयादीनामप्यनुसंधानं नियतमस्ति नवेति संशयः । अन्नमयादिचतुष्काभ्यन्तरस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणोऽन्नमयाश्चनुसंधानक्रममृते च-
तुष्ट्याभ्यन्तरत्वेनोपासकस्यानुसंधानायोगात् तेषामनुसंधानं नियतमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतोऽभिधीयते-आध्यानाय परब्रह्मानुचितनायैव अन्नमयादीनामनुसंधानं न नियतं प्रयोजनाभावात्; तस्यानन्दमयब्रह्मसिद्धिर्हि प्रयोजनम्, अतस्तत्सिद्धिपर्यंतमेवान्नमया-
दीनामनुसंधानम्; अथवा स्वधाम्नि स्थितत्वान्मनोवागाद्यगोचरस्य दिव्यानन्दमयमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य आध्यानायानुचितनायैव प्रियादिभिः शिर आदिकल्पनं न तु तत्र प्रयोजनांतरम्, अतस्तेषां न नियतमनुसंधानम् । किंच-

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

‘एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्राम्य एतं प्राणमयमा-
त्मानमुपसंक्रामती’त्यादिष्वन्नमयादीनां प्रत्येकमात्मशब्दात् अन्नाद्यधिष्ठानुश्वेतत्वं न च-
गम्यते, अतस्तस्य ध्येयत्वेनानुसंधानमिति चेत् ब्रह्मव्यतिरिक्तानां चेतनानां मुमुक्षु-
ध्येयत्वनिषेधात् ध्यानकाले तेषां नानुसंधानम् । तथा च गोपालतापिन्यां श्रूयते—
‘सत्सुन्दरीकनयनं मेघाभं वैष्णुतांवरम् । द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥
गोपगोपीगवां वीतं मुरद्रुमतलाश्रयम् । दिव्यालंकरणोपेतं रक्तपंकजमध्यगम् ॥
कालिंदीजलकल्लोलसंगिमारुतसेवितम् । चिंतयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः’ इति
स्मर्यते च— ‘आलोड्य सर्वज्ञास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं मुनिप्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा’ ॥

इत्यादौ नारायणस्यैव मुमुक्षुध्येयत्वमुक्तं नेतरेषाम्, अतोऽन्नमयादीनामनुसंधानानियमः ।

१ यद्युपचयापचयप्रसंगात्प्रियशिरस्वाद्यो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपेण साप्रार्थाः न तु ब्रह्मगुणाः तर्कतधारूपस्य ब्रह्मणस्तथात्वेन निरूपणं किमर्थं क्रियते, अतश्चानृतस्य हि तथात्वरूपेण केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यं यथा ‘आत्मानं रश्मिं विद्धि’ इत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रश्मिर्वादिष्वनिरूपणम् उपासनोपकरणभूतशरीरैर्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्थं न चेह तथाविधं किंचिप्रयोजनं दृश्यते इति बलात् ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्वादीनामभ्युपेतं तत्राह । २ प्रथमाध्यायप्रथमपादस्थानन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रोक्ता । ३ अन्नमयादीनाम् । ४ अन्नमयाणुसंधानस्य । ५ प्रियादीनां शिरःप्रभृतिकल्पनं ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

‘इहान्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यात्मगृहीतिः परमात्मविषया न प्रत्यगात्मविषया इतरवेत् ‘आत्मन आकाशः संभूत’ इत्यात्मशब्दवत् तदिदमुत्तरात् ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये’त्यानन्दमयशब्दवाच्यपरमात्मपरामर्शकतच्छब्दगर्भितादुत्तरवाक्यादवगम्यते । तस्मादानन्दमयात्मानुसंधानं मुख्यं ब्रह्मानुसंधानमिति ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

अन्नमयादीनामप्यात्मशब्दान्वयात् परमात्मत्वेन तेषामुपासनमविरुद्धमिति चेत्तत्रोत्तरम्—‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यानन्दमयस्य परमात्मनो नारायणस्यान्नमयादिभ्यो भिन्नत्वावगमात् ‘चित्तयश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति’ ‘ध्येयो नारायणः सदा’ इत्यादिषु स्वधामस्थनारायणसेवारूपां मुक्तिं ध्यानेन प्रापयतः स्वस्यैकस्यैव ध्येयत्वेनावधारणान्निर्णयपूर्वं कथनाच्च तदात्मत्वेन तेषामुपासनं विरुद्धमेव । अत्र हि निरस्तसमस्तकलंकत्वेन निखिलमंगलभाजनत्वेन च कृष्णनारायणादिशब्देनानन्दभूमिः परब्रह्मोच्यते, अतस्तद्ध्यानेनैव तत्सेवारूपा मुक्तिः स्यात्, अतस्तदन्वेषामन्नमयादीनां यथोपासनं फलमवगम्यते । एवं च सति तद्व्यतिरिक्तानामनुसंधानं न आनन्दमयनारायणसेवारूपमुक्तिप्रापकम् ; अत आनन्दमयो नारायण एक एवानुसंधेय इति तात्पर्यम् ।

‘कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

छांदोग्यवाजसनेयकयोर्यो ह ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे’त्यारभ्य ‘किं मे वास’ इति वागादीन्प्रति प्राणप्रश्नस्योत्तरे अपां प्राणस्य वासस्त्वमुक्तम् । ‘अथ तस्माद्वा एतदक्षिप्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चान्निः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्यनमो भवती’ति छांदोग्ये ; तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अक्षिप्यंत आचामंत्यश्चित्वा चाचामंत्येतमेव तदन्नम-

१ यथा इतरेषु मृष्टिवाक्येषु ‘आत्मन आकाशः संभूत’ इत्यादिषु आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वदत्रापि । २ कार्याख्यानाधिकरणम् । ३ पूर्वप्रस्तुतप्राणविशेषभूतमिदानीं चिंत्यते । ४ यस्मात्प्राणस्यापो वासस्तस्माद्धै नस्मादेवाक्षिप्यंतो भोक्ष्यमाणा भुक्तवंतश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत् कुर्वन्ति ; एतर्किं पुरस्ताद्भोजनादूर्ध्वं चान्निर्वासस्थानीयमिः परिदधति—मुख्यप्राणस्य परिधानं कुर्वतीत्यर्थः । उक्तवासो दृष्टिफलमाह—लंभुक इति एवमुपासकस्य लंभुकोलंभनशालो वासो ह भवति—वाससो लब्धा भवतीति यावत् ; अनमो ह उत्तरीयवानुपासको भवति ।

नग्नं कुर्वतो मन्यन्ते तस्मादेवंविदक्षिप्य नाचामेदक्षित्वाचामेदेतमेव तदन्नमनग्नं कुरुत'
इति वाजसनेयके च श्रूयते । इहाशनात्माक् अशनानन्तरं च विधीयमानमाचमनीया-
नामपामाचमनं प्राणवासस्त्वं चेत्युभयं विधीयते उत तासां केवलं प्राणवासस्त्वमेवेति
संदेहे उभयत्वात्तौ विशेषाभावाद्युभयमप्यस्तीति प्राप्ते तासामाचमनस्य 'अमृतोपस्त-
रणमसि स्वाहा'तं मंत्रमुचरेत् । 'आपोऽश्नानमिति प्राहुर्भोजनोदौ पिबेज्जलम् । अपो-
श्नानमकृत्वा तु यदभुङ्क्ते द्विजसत्तमः । अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्' ॥
इति स्पृत्याचारप्राप्तत्वादपूर्वपूर्वमप्राप्तमेव तासां यत्प्राणवासस्त्वं तदत्र विधीयते; कुतः
कार्याख्यानात्—अप्राप्तस्यैव विधेयत्वाख्यानात् । अप्राप्ते प्राप्तुमर्हे चाचारो विधिक-
ल्पना; तस्मादपूर्वं प्राणवासस्त्वानुसंधानमेव विधेयमिति युक्तम् ।

३समान एव चाभेदात् ॥ १९ ॥

अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च आडिल्यविद्या आम्नायते—एकत्रात्मानमुपासीत
मनोमयं प्राणश्चरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमाकाशात्मानमिति; इतरत्र 'मनोमयोऽयं पुरुषो
भाः सत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये ब्रीहिर्या यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधि-
पतिः सर्वमिदं प्रशास्ती'ति; उभयत्र विद्या भिन्ना नवेति संशयः । एकत्र आकाशात्मत्वेन
महत्त्वम्, इतरत्र यवसाहस्येनाल्पत्वम्, एकत्र सत्यसंकल्पत्वम्, इतरत्र वशित्वादिकमिति
धर्मभेदाद्भिन्नेति प्राप्ते द्रूमः—सर्वत्र मनोमयत्वादिके समाने सति आकाशात्मत्वस्य
वाक्यस्य आकाशवत्स्वच्छतापरत्वेन माहात्म्यपरतया स्तुत्यर्हपरत्वेन च 'ब्रीहिर्या यवो
वे'त्यस्य चोपासकाल्पहृदयनिवासकपरत्वेन समानत्वोपपत्तेः । एवं च वशित्वादीनामपि
सत्यसंकल्पत्वगुणविशेषरूपत्वेन तेषां तदभेदाच्च विधेयकम् ।

१०संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

पूर्वत्र यथा विधेयं प्रतिपादितमेवमन्यत्र बृहदारण्यके 'तद्यत्सत्यमसौ स
आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिणि'त्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मणो
व्योहतिश्चरीरत्वेनादित्यमंडलेऽक्षिणि चापास्यत्वमुक्त्वा 'तस्यापनिर्पेदहरित्यधिर्देवतं

१ भोजनादौ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति भोजनांतं च अमृतापिधानमसि स्वाहेत्यनेना-
चमनइयरूपापोश्नानविधिः । २ छांदोग्यवाजसनेयकयोः । ३ समानाधिकरणम् । ४ अग्नि-
रहस्ये । ५ बृहदारण्ये । ६ अग्निरहस्ये । ७ बृहदारण्ये । ८ अग्निरहस्ये । ९ बृहदारण्ये ।
१० संबन्धाधिकरणम् । ११ भूरिति शिरः सुव इति बाहुः स्वरिणि प्रतिप्रापादायिति व्याहृति-
शरीरत्वेन । १२ उपनिषच्छब्देन देवताप्रकाशकं रहस्यनामोच्यते, अहःशब्दः प्रकाशवाची
अहंशब्दः प्रत्यगात्मवाची तावद्गृहंशब्दो क्रमेणादित्यचाक्षुषपुरुषयोर्नामनी इति स्थितिः ।

तस्योपनिषद्द्विमित्यध्यात्ममि'त्यत्रोपास्यस्योपासनशेषतया द्वे हरस्य नामनी आम्नायेते उभयत्रैकस्योपास्यत्वसंबंधात् ; ते उभयत्रोपसंहार्ये नवेति संशये सत्युपास्यैक्याद्विधैक्यम्, अत उभयत्रापि प्रत्येकं द्वे नामनी उपसंहार्ये इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

वा शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः । नात्र विधैक्यम्, आदित्याक्षिस्थानविशेषसंबंधित्वेन हि विशेषादुपास्यरूपभेदात् । एवं स्थानविशेषतया विद्याभेदतस्तमेकं परमात्मानं प्रत्येकं द्वे नामनी नियते भवतो न तु प्रतिस्थानम् ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

छांदोग्ये 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्चक्षुर्हिरण्यकेश आग्रणस्वात्सर्व एव सुवर्ण' इति 'एषोऽक्षिणि पुरुष' इति श्रुतिद्वयं हिरण्मयपुरुषोऽक्षिपुरुषश्चेति द्वे नामनी रूपे च दर्शयत्येकस्य परमात्मनः, अतो विद्याभेदेऽप्युभयेषां नामरूपाणां तत्रोपसंहारो विधीयते नतु प्रत्येकम् ।

*संभृतिद्युव्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके राणायनीयानां खिलेषु श्रूयते 'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमोऽर्तं जज्ञे नार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क' इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां गुणानां संभृतिः संधारणं तस्यै द्युव्याप्तिश्चेत्यादिगुणवृद्धमात्मानं यत्तत्सर्वासु परविद्यामूपसंहार्यम् अथवा कुत्रचिदुपसंहार्यं कुत्रचिन्नोपसंहार्यमिति संशये अनारभ्याधीतत्वात्तद्गुणजातं सर्वोऽसु परविद्यामूपसंहार्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽभिधीयते—यद्यपि स्थानविशेषसंबंध्युपासनमनारभ्याधीतमेतद्गुणवृद्धं भवति तथापि ज्येष्ठैर्वीर्यशब्दवाच्यैर्गुणगणैर्विशिष्टस्य ब्रह्मणो द्युव्याप्तिसामर्थ्यात्तद्गुणजातस्य हृदयाद्यल्प-

१ अक्षादित्यस्थानयोः । २ बृहदारण्ये । ३ परमात्मनि । ४ संभृत्यधिकरणम् । ५ वीर्यवीर्याणि पराक्रमविशेषरूपाणि वियदादीनि ब्रह्मैव, ज्येष्ठं अनन्यापेक्षं कारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि लौकिकेश्वरवीर्याणां बलवद्भिर्मन्ये भंगः संभवति ब्रह्मवीर्याणां तु नैवमित्याह संभृतानीतिसर्वाधिकेन ब्रह्मणा निर्विघ्नसमुद्धानीत्यर्थः । तच्च ज्येष्ठब्रह्माग्रे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान ध्यातवत् इत्यर्थः । ६ तेनार्हति । ७ ब्रह्मणः । ८ ज्येष्ठत्वादिगुणजातम् ।

स्थानेषूपसंहारायोगात्, अंतश्चान्यत्र महास्थानेषु तत्सोहचर्याच्च एतदल्पस्थानविहितागु
विद्यामु नोपसंहार्यम् अन्यत्र महास्थानविहितागु चोपसंहार्यम् ।

१५ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अपिरवधारणार्थः । चकारो विद्याभेदज्ञापनार्थः । छांदोग्येतैत्तिरीयक्याः पुरुष-
विद्याम्नाता 'पुरुषो वाव यज्ञः तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनमि'त्या-
दिरेकत्र 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिरि'त्या-
दिरन्यत्र सोमयज्ञाभिन्ना भिन्ना वेति संशयः । उभयत्र पुरुषविद्येति नामाभेदाद्यज्ञा-
वयवकल्पनाया असाम्येऽप्यभिन्नेति प्राप्तेऽभिधीयते तैत्तिरीये पुरुषविद्यायामितरेषां
सामानातानां यजमानपत्न्यादीनां यज्ञान्यवानां सवनत्रयादीनां च छांदोग्येऽनाम्नानात्
तैत्रान्यथैव सवनत्रयादिकल्पनाच्च भिन्नैवोभयत्र पुरुषविद्या । तैत्तिरीयके हि 'यत्सायं
प्रातर्मध्यं दिनं च तानि सवनानी'ति सवनत्रयकल्पनं, छांदोग्ये पुरुषायुषं त्रैधा विभज्य
सवनत्रयकल्पनं तैत्तिरीये ब्राह्मणे 'त्वामहस ओमित्यात्मानं युंजीते'ति ब्रह्मविद्यामभि-
धाय 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती'ति तत्फलं चाभिधाय तस्यैवं विदुष इत्यादिनाम्नाता
पुरुषविद्या प्रस्तुतब्रह्मविद्यांगमस्ति; तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिरेव छांदोग्ये 'मंहपोहशं वर्षशतं
जीवती'ति फलं श्रुतं ततः फलभेदादवयवभेदाच्च न त्रिवैक्यमिति ।

११ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

तैत्तिरीयाणामुपनिषदुपक्रमे श्रुतौ 'शन्नो मित्रः शं वरुणः, सह नाववत्वि'ति मंत्रौ
विद्यांगभूतौ नवेति संशये विद्यासंश्लेषाद्विद्यांगभूतावेति प्राप्ते उच्यते—वेधादिव-
दिमायिति शेषः । तथाहि यथा आथर्वणिष्कानामुपनिषदारंभे पठितः 'मूर्तं प्रविध्य
हृदयं प्रविध्ये'त्यादिमंत्रो हृदयादिवेधप्रकाशनसामर्थ्यरूपाङ्गिगादभिचारशेषः । यथा
वा ऐतरेयिणो वैजसनेयिनां चोपनिषदारंभे पठितं महाव्रतं प्रवर्ग्यरूपं च कर्म च श्रुत्या
चिनियोगात्कृतुशेषभूतं तथेमावपि मंत्रौ 'कृतं वदिष्यामि, तेजस्विनावधीतमस्ति'-
त्यादिर्लिगादध्ययनशेषभूतावेव न विद्यांगभूतौ; एवं च सति श्रुतिर्लिगवाक्यैः अर्थ-
भेदात्प्रयोजनभेदात् सन्निधेर्दुर्वलत्वमवगम्यते ।

१ हृदयावल्पस्थानात् । २ ज्येष्ठत्वादिगुणसाहचर्याच्च । ३ ज्येष्ठत्वादिगुणजातम् । ४ पुरुषविद्या-
धिकरणम् । ५ छांदोग्ये । ६ तैत्तिरीयके । ७ छांदोग्ये । ८ तस्य यानि चतुर्विंशति-
वर्षाणि तत्प्रातःसवनं ततः पराणि चतुर्धाचारिशद्वर्षाणि मास्यंदिनं सवनं ततः पराण्यष्टाचत्वारि-
ंशद्वर्षाणि तृतीयं सवनं पुरुषविद्याविदः षोडशोत्तरशतवर्षजीवित्वात् । ९ ब्रह्मविद्याफलम् ।
१० षोडशोत्तरशतवर्षं प्रजीवति हृदयेत्यर्थः । ११ वेधावधिकरणम् । १२ सर्वम् । १३ इन्द्रो
वै वृत्रं हत्वा महानभवादित्यादि । १४ देवा ह वै सत्रं निषेदुरित्यादि ।

‘हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छंदस्तुत्युपगा-
नवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं कुत्रचिच्छाखायामाम्नातम् ; विमुक्तयोस्तयोर्मध्ये पुण्यस्य प्रवेशस्थानं मुहदः पापस्य प्रवेशस्थानं शत्रव इति प्रवेशस्थानमेकस्यां शाखायामाम्नातं नतु विमोचनम् ; अन्यस्यां विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्युभयमाम्नातम् एतत्सर्वं चितनीयमेव । इह विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्यनयोः समुच्चयेन सर्वत्र चितनमुत विकल्पेनेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं ‘तस्य पुत्रा दायमुपयंति मुहदः साधुकृत्यां द्विपंतः पापकृत्यामि’ति शाट्यायनके श्रूयते; तांश्चिच्छाखायां ‘अथ इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्ममुच्ये’ति श्रूयते; ‘तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैती’ति चाथर्वणे; अत्र विदुषः पुण्यपापपरित्यागप्रतिपादकश्रुतौ परित्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानं नोपसंहार्य परित्यागश्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—हानिर्विमोचनम्, उपायनं प्रवेशः । सूत्रे तुशब्देन हानिशब्दशेषत्वादिति हेतुः समुचीयते । तत्र हानिशब्द उपायनशब्दस्याप्युपलक्षणं तेन केवलायां हानावाम्नातायां केवले चोपायने आम्नाते इतरेतरसमुच्चय एव न्याय्यो न विकल्पः । कुतः उपायनशब्दशेषत्वात्—उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् विदुषा त्यक्तयोस्तयोः प्रवेशस्थानवाचिन उपायनशब्दस्य हानिशब्दापेक्षत्वादित्यर्थः । हानिशब्दशेषत्वाच्च पुण्यपापविमोचनवाचिनो हानिशब्दस्य तदुपादानभूतोपायनशब्दापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । ननु प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तरवाक्यं कथं शेषभूतमिति

१ हान्यधिकरणम् । २ परेस्तु हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति सूत्रांश एव व्याख्यायते—क्वचिमुक्तदुःकृतयोर्हानिः श्रूयते क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं क्वचित्तूभयमपि हानिरुपायनं च तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावन्न किंचिद्वक्तव्यमितरत्र यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानिस्तत्राप्यर्थदेव हानिः संनिपतति । अन्यैर्गात्मीययोः मुक्तदुःकृतयोरेकमेव योगावश्यकत्वात्तद्धानेः यत्र तु हानिरेव श्रूयते नतूपायनं तत्रोपायनं संनिपत्तेन्नवेति विचिक्विसायामश्रवणात् असंनिपातो विधांतरगोचरत्वाच्च शास्त्रांतरीयस्य श्रवणस्यापि चात्मकर्तृकं मुक्तदुःकृतयोर्हानिं परकर्तृकं तूपायनं तयोरेकस्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाश्लिष्येत । तस्मादसंनिपातो हानावुपायनस्येत्येतस्यां प्राप्ता पठति हानाविति । हानौ त्वेतस्यां केवलयायामपि श्रूयमाणायानुपायनं संनिपत्तिमुपैति; कुतः उपायनशब्दशेषत्वात्—हानिशब्दशेषोऽनुपायनशब्दः समधिगतः क्रीपीतकिरहस्ये तस्मादन्यत्र केवलहानश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिरिति ।

चेत् यथा 'वानस्पत्याः कुशा' इत्येतद्वाक्यशेषभूतं 'औदुम्बराः कुशा' इत्येतच्चद्विशेषकं प्रदेशांतरस्थं यथा वा 'देवामुराणां छंदोभिः स्तुवीतेत्ये'तच्छेषभूतं 'देवछंदांसि पूर्वा-णी'ति यथा 'पोडशिनःस्तोत्रमुपाकरोती'त्यत्र छंदोगानां कालविशेषग्रहणाभावात् पोड-शिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणे अंगभूतं स्तोत्रं कदा कर्त्तव्यमित्येतच्छेषभूतं 'समयाध्यु-पिते सूर्ये पोडशिनःस्तोत्रमिति तैत्तिरीयकवाक्यं यथा ऋत्विज उपगायंती'येतच्छेषभूतं 'नाध्वर्युरुपगायेदि'ति शाखांतरीयं निषेधवाक्यम्, एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेष-तया निर्वोहो सति न विकल्पो न्याय्यः । तदुक्तं पूर्वमीमांसायां जैमिनिना-अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति । नन्वर्थवादः कथं देशांतरस्यार्थवादसापेक्ष इति चेत् न, सामोपास्तिस्तावकत्वेन श्रुतस्य 'एकविंशो वा इतोऽसावादित्य' इत्यर्थवादस्य एकविंशत्वनिर्णयाय तैत्तिरीयकगतसत्रप्रकरणस्यार्थ-वादापेक्षत्वदर्शनात् 'द्वादश मासाः पंचर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' इति हि तत्र संख्यानिर्वाह उक्तः । ततोऽर्थवादत्वेऽप्युपायनमुपसंहार्यम्, हान्युपायनयोरे-कत्राप्यवगतिरस्ति कौपीतकिश्रुतौ 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य मिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति अमिया दुष्कृतमि'ति, अतस्तयोः समुच्चयः ।

१ सांपराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

पूर्वोक्तं पुण्यपापविमोचनं देहवियोगकाल एव चिंतनीयमुत मार्गे वेति संदिग्ध उभयत्रेति पूर्वपक्षयति । तथाहि 'अथ इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्भुखात्म-मुच्य भूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी'ति कुत्रचिद्देहवियोगकाल एव श्रुता मुकृतदुष्कृतहानिः, कुत्रचित्स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्येति, तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति, अध्वनि श्रुता तद्धानिरिति प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः-एवमु-भयश्रुतिसद्भावेऽपि सांपराये देहवियोगकाल एव चिंतनीया तद्धानिः । तदूर्ध्वं या ब्रह्मप्राप्तिस्तदन्तरं तर्त्तव्यस्यातिक्रमणीयस्य कर्मसाध्यस्य मुखदुःखभोगस्याभावात् । तथा क्षयीयतेऽन्ये 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपश्य' इति देहवियो-गादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिरेव ।

छंदत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

देहवियोगकाले पुण्यपापविमोचनं तदूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिश्च श्रूयते, एवमुभयत्र श्रुत्य-विरोधाद्वेतोस्तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति मार्गश्रुतिखंडः छंदतो यथेष्टं नेतव्यः 'स

एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छतीत्यारभ्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्येती'त्यंतद्वाक्यात्प्रागुपनेतव्य इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षी वदति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

देहवियोगकाले विरजानश्रुतिक्रमणकाले चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव देवयान-
गतेः अर्थवत्त्वं प्रयोजनवत्त्वम् ; अन्यथा देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सति मूक्ष-
शरीरधारककर्मनाशः स्यात्, तथा सति मूक्षमशरीरानुपलब्धेः देवयानगतिश्रुतिविरोध
इति प्राप्ते द्वयः—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये सत्यपि गतिविधिरुपपन्न एव परब्रह्मोपासकानाम् ;
कुतः तल्लक्षणार्थोपलब्धेः—क्षीणकर्मणामप्याविर्भूतस्वरूपाणां तेषां भागवतीतनु-
संबंधलक्षणार्थोपलब्धेः । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति
जक्षत्कीडन् रममाणः स्वस्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिषु
भागवतीतनुसंबंधः श्रूयते । लोकवत्—यथा लोके राजाश्रितानां पुरुषाणामितरपुरुष-
साधारणसर्वार्थसिद्धिर्नास्ति किंत्वधिकैव तद्वत् । तथा सति परब्रह्मैकांतिकभक्तानां
देहवियोगकाले सकलकर्मक्षयेऽपि परब्रह्मोपासनवलादुपगतभागवतीतन्वा देवयानश्रु-
त्यभिहितमार्गगतिः तच्चदेशविहारशशांकसंवादादिसर्वार्थसिद्धिसंभवश्च श्रूयते । अतो
मार्गश्रुतेरपि न बाधः । 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्येति, तत्पुनरुक्तदुष्कृते
विधुनुते' इति श्रुतिस्तु छंदत इति सूत्रे व्याख्याता । अथवा सा निरवयवाक्षरब्रह्मो-
पासकानां देहवियोगकालानंतरं मूक्षमशरीरेणार्चिरादिमार्गे विरजानदीप्राप्त्यनंतरं
मुक्तदुःकृतमयशरीरभंगपूर्वकनिरवयवाक्षरब्रह्मैक्यप्राप्तिबोधिकेति निर्णयः । आधि-
कारिकाणां कथं मुक्तिप्रकार इति चेत्तत्राह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

सर्वप्राप्तिहितं परब्रह्मोपासकानां शुभाशुभकर्मविमोचनमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मपुर-
प्राप्तिश्च । अत्र ब्रह्मांडकलापे परब्रह्मोपासकानामधिकारिकाणां देवानामृषीणां च
अधिकारभोगसमाप्तिमृते ब्रह्मपुरप्राप्तिरूपा मुक्तिरस्ति नवेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं
वसिष्ठादीनामधिकारिणां तत्र तत्र पुराणादिषु जन्मान्तरश्रवणान्तेषां तच्चब्रिदामधिका-
रसमाप्तिं विनापि मोक्षप्राप्तिरिति चेदगोच्यते—अधिकारिपुरुषाणां ज्ञापेन स्वेच्छया
वा स्वाधिकारिकदेहपातादनंतरप्राप्तमनुप्यादिदेहपातादनंतरं न फलांतरानुभवः, किंतु

आप्रारब्धाधिकारहेतुकर्मविनाशादूर्ध्वमेवेति निश्चीयते । एवं च सति यावदधिकारसमाप्तिस्तावत्तद्वेतुकर्मानुभवाय तत्रैव तेषामवस्थितिर्नाचिचरादिगत्या ब्रह्मपुरप्राप्तिः । तेषां तदन्यज्ञानिनां च प्रारब्धकर्मभोगानंतरमेव सर्वकर्म नश्यति, अतोऽधिकारिणामधिकारनिवृत्तेरनंतरं मुक्तिर्न मध्ये मोक्षप्राप्तिः । प्रत्यक्षश्रीहर्षेकांतिकभक्तानां तु तदिच्छात एव ब्रह्मपुरप्राप्तिर्नतु प्रारब्धकर्मभोगाधीना । परब्रह्मणः स्वातंत्र्यादिति पक्षांतरनिर्णयः ।

‘अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलाशुपासनेष्वर्चिचरादिगतिराम्नायते । सा किं तन्निष्ठानामेव उत सर्वेषां ब्रह्मोपासकानामिति संशयः । छांदोग्ये पंचाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां चार्चिचरादिगतिः पठिता, इतरामु ब्रह्मविद्यामु न पठिता; यामु प्रकरणवशाच्छ्रुता तास्वेव नियता नापरास्विति पूर्वपक्षे प्राप्ते ब्रूमः—यामु श्रुता तास्वेवेति न नियमः, अपि तु सर्वासु परब्रह्मोपासनामु सा गतिर्भवति; तथा सत्येव शब्दानुमानाभ्यां—श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । पंचाग्निविद्यायां ‘ये चाग्नी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिचपमभिसंभवती’ति अविशेषेण श्रुतिः । स्मृतिरपि—

‘अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः’ ॥

इत्यविशेषिका । ततः सर्वेषां परब्रह्मोपासकानामर्चिचरादिगत्या ब्रह्मपुरप्राप्तिर्नियतैव ।

‘अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यके ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनन्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंग’मित्यादौ ब्रह्मस्वरूपबोधाय केचन निषेधाः श्रुताः, तथा चार्धवर्णे ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्ब्रह्ममग्राह्यमगोच्रमवर्णमि’त्यादौ केचन निषेधाः श्रुताः, तेषामानन्दादिवदुपसंहारोऽस्ति नवेति संशयः । तत्र किं प्राप्नोति तेषां निषेधानामानन्दादिवद्गुणत्वाभावात् न सर्वासु परविद्यामूपसंहार इति प्राप्ते ब्रूमः—अक्षराख्यपरब्रह्मसंबन्धिर्नामस्थूलत्वाद्ब्रह्मत्वादिनिषेधधियां तत्तन्निषेधबुद्धिरूपाणां गुणानां परामु परविद्यास्वबोध उपसंहार उचितः, कुतः, सामान्यतद्भावाभ्यां—सकलमंगलगुणिनो ब्रह्मपुरस्थस्य दिव्यमूर्तेरूपास्यस्य परमात्मनः

१ अधिकारसमाप्तिहेतु । २ अधिकारत्वेक । ३ देवादीनाम् । ४ अनियमाधिकरणम् ।

५ उपकोसलाशुपासननिष्ठानामेव । ६ अर्चिचरादिः । ७ अक्षराध्यधिकरणम् ।

सर्ववेदेषु सामान्यादेकत्वागमात् तत्र तेषां धर्माणां भावाच्च ऐतैर्हि सकलेतरवस्तु-
विसजातीयपरब्रह्मानुसंधानोपपत्तिर्युक्तेतरथा नास्ति । हेयगुणसंबंधानर्हानंदादयो हि
प्रत्यगात्मनः सकाशात् परब्रह्मणो वैलक्षण्यबोधकाः । नन्वस्थूल्लादित्वादयो धर्मा
जीवात्मन्यपि संबन्तीति चेन्न हि तस्यानाद्यविद्यावशत्वेन स्थूलत्वादिस्वभावसंबंधा-
देते संबन्ति; प्रधानानुवृत्तित्वं गुणस्य स्वभावः । तथात्वे निदर्शनमाह-औपसदवदिति;
यथा 'जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रणायजते'ति यजुर्वेदविहिते जामदग्न्यहोत्रे पुरोडाश-
संबन्धिन्य उपसदः इष्टयः उपदिष्टाः संति । तत्र पठितानां पुरोडाशप्रदानमंत्राणामग्नेर्वै
होत्रं विरश्चरमित्यादीनामुद्गातृसामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरस्योदात्तत्वबोधके उच्चै-
स्त्वे प्राप्तेऽपि तेषां याजुर्वेदिकाध्वर्युकर्तृकपुरोडाशसंबन्ध्युपसदनुवृत्तित्वादनुदात्तत्व-
बोधकमुपांशुगुणत्वं तथा गुणिनः प्रधानभूतस्य परमात्मनः स्वरूपवैलक्षण्यबोधाय
यत्र कुत्रापि श्रुतानां तत्तन्निषेधयुद्धिरूपाणां गुणानां तदनुवर्तित्वम् । तदुक्तं धर्ममीमांसा-
प्रथमकांडे गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति; नैतावता सर्वेषाम्भु-
पसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननं इयदेव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्य येन गुणजातेन
सकलेतरव्यावृत्तं ब्रह्ममननं भवति, अतोऽक्षराख्यपरब्रह्मसंबन्धिनीनां अस्थूलत्वादि-
निषेधधियामेव सकलेतरवस्तुव्यावर्तकधर्मरूपत्वादुपसंहारः परविद्यामु नतु 'सर्वकर्मा
सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस' इत्यादीनामपीति ।

अंतराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-

पदेशवत् ॥ ३५ ॥

अंतराशब्द उभयप्रश्नभेदमूचकः । बृहदारण्यके 'यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा
सर्वोतरस्तं मे व्याक्ष्वे'ति उपस्तप्रश्ने प्रतिवचनमेवाम्नायते 'यः प्राणेन प्राणिति
स त आत्मा सर्वोतरः योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वोतरः' इत्याद्यतो 'अन्यदा-
र्त्तमि'त्यंतम् । तदनंतरं 'यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वोतरस्तं मे व्याक्ष्वे'ति
कहोलप्रश्ने तु प्रतिवचनमेवाम्नायते 'योऽक्षनायापिपासे श्लोकं मोहं जरां मृत्युमत्ये-
त्येतं ह्येवमात्मानं विदित्वे'त्याद्यतोऽन्यदार्त्तमित्यंतम्; इहोभयत्र विद्यैक्यं नवेति संशयः ।

१ सर्ववेदादिषु । २ अस्थूलत्वादीनाम् । ३ अस्थूलत्वादिधर्मः । ४ अस्थूलत्वादिधर्माः ।

५ अंतरत्वाधिकरणम् ।

तथा सति य आत्मेत्युपस्तप्रश्नो भूतग्रामवत्स्वात्मनः देहवतः स्वकीयात्मनः संबंधी प्रत्यगात्मविषय इत्यर्थः । अन्यथा स परमात्मविषय इत्युक्तौ 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मे'त्यत्र प्रतिवचनविषयः प्रत्यगात्मेत्युक्ते विरोधात् कहोलप्रतिवचनविषय-स्याश्चनायाद्यतीतत्वहेतोः परमात्मनो भेदानुपपत्तिरित्युभयप्रश्नप्रतिवचनपक्षे विद्याभे-दरूपा पूर्वपक्षशंकास्तीति चेत्तत्र सिद्धांतयति—नोपदेशवदिति उभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् नारायण एवात्र प्रश्नविषयः न प्रत्यगात्मा । प्रतिवचनगतं निरुपाधिकं प्राणनादिहेतु-त्वमश्चनायाद्यतीतत्वप्रयोजकत्वं च तत्रैव समुपपद्यते सद्विद्योपदेशवत् । प्रश्नप्रतिवचना-वृत्तिरेकविषया प्रष्टृभेदो रूपभेदश्च न विद्याभेदावहः । तथा वाह—

व्यतिहारो विशिषंति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

अर्थक्ये निश्चिते सति तयोरुभयोः प्रष्टोः प्रतिवचनगतबुद्धिद्वयतिहारः परस्परं कर्तव्यः । तथाहि उपस्तेनाप्यशनप्रभृत्यतीतधीः कार्या तथा कहालेनापि प्राणना-दिहेतुत्वादिधीः कार्या । उभयत्र गतानि हि वाक्यानि नारायणं विशिषंति इतरवत् यथेतरत्र सद्विद्यायां एकस्यैव प्रश्नप्रतिवचनगतत्वं तद्वत् अतो न विद्याभेदः ।

सैव^१ हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

यद्वृष्टांतेन पूर्वाधिकरणनिर्णयः तत्रापि सद्विद्यायां संशयः भिन्नेयमभिज्ञा वेति । प्रश्नश्रुतिदर्शनात् प्रतिवचनभेददर्शनेन सत्यावृत्तिभेदात् सा भिन्नेति प्राप्ते ब्रूमः— न भिन्नेयं सद्विद्या 'सेयं देवतैक्षते'ति प्रस्तुताया एव हरिदेवतायाः प्रश्नप्रतिवचने-प्यनुवृत्तेः । यतस्तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति पुनः पुनः सत्यादीनामावृत्तिर्गम्यते; अतो वस्तुवैक्यादभिन्नेयं विद्येति ।

'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छांदोग्ये वाजसनेयिशाखायां च दहरविद्या श्रुता सेयमभिज्ञा भिज्ञा वेति

१ 'उपस्तकहोलवृच्छायाम् । २ उपस्तकहोलवृच्छायाम् । ३ नारायण एव । ४ उभयोरु-पस्तकहोलयोः वृच्छायाम् । ५ सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणमृता परा देवतैव सेयं देव-तैक्षत तेजः परस्यां देवतायां इति प्रकृता यथा सोममधुकृता निस्तिष्ठन्तीत्यादिषु पर्यायेषु सर्व-पूपपद्यते यत ऐतद्वात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मेति प्रथमपर्यायापीताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंह्रियन्ते । ६ सद्विद्यादृष्टांतेन । ७ नित्यानन्दपरिवाद्भूतायां छांदोग्यस्य समस्तपद्याध्यायटीकायां स्पष्टमेतःप्रतीयते अतो विशेषविस्तारस्ततोऽवगम्यः । ८ तत्सत्यं स आत्मेति पुनः पुनः सत्यादीनामावृत्तिभेदात् । ९ कामादधिकरणम् ।

संशये पूर्वः पक्षः—‘यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेष्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाश’
 इत्यारभ्य दहदाकाशशब्दोक्तस्य दहरपुंडरीकवर्तिनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं मुख्यमा-
 म्नातं वाजसनेयिशाखायां ‘य एषोऽतर्हदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्व-
 स्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ती’ति वक्षित्वादयो धर्माः प्रदर्शिताः । इत्युभ-
 यत्रोपास्यस्य धर्मिणः परमात्मन एकैकत्राकाशशब्दवाच्यत्वमितरत्र चाकाशे शयानत्वम् ;
 एवं तस्य रूपभेदो रूपभेदाच्च विद्या भिन्नेति प्राप्ते सिद्धांतं द्रूमः—तत्र वाजनेयिशाखाया-
 माकाशशयानस्य दिव्यमूर्त्तेः परमात्मनश्चिदाकाशशरीरतया ‘यस्याकाशः शरीरमि’ति
 श्रुतत्वात्, इतरत्र छांदोग्ये शरीरशरीरिणोरभेदविवक्षान्यायत आकाशरूपतया श्रुत-
 त्वाच्च पुंडरीकायतनादिभ्यो विद्यैक्यमेव । अतः सत्यकामादिगुणजातं सर्वत्रोपसंहार्य
 छांदोग्यगतापहतपाप्मत्वादयो वाजिशाखागता वक्षित्वादयश्च सर्वे एते गुणा दहर-
 विद्यायां दिव्यमनोहरमंगलमूर्त्तेर्नारायणस्यानुसंधेयाः । ननु यथा प्राकृतावयविनः
 पुरुषस्यावयवादिलोपस्तथा दिव्यमूर्त्तेः परमात्मनोऽप्यवयवादिलोपः स्यादिति चेत्तत्राह-

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

सर्वत्रापहतपाप्मत्वादिगुणगणविशिष्टमप्राकृतावयविपरब्रह्मस्वरूपं सत्यसंकल्प-
 त्वादिगुणद्वंद्वं च निरूपितम् । ३६ तस्य मनोहररूपस्य तेषां गुणानां च तेजःपुंजरूपेऽक्ष-
 रब्रह्मणि कदाचिल्लोपः स्यादथवा कदाचिदपि लोपो न स्यादिति संदेहः । अत्र किं
 तावत्प्राप्तम् उपासनार्थं परमात्मनि तस्य तेषां च कल्पितत्वात्कदाचिल्लोपो भवेदिति
 पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयति—तद्विव्यमनोहरावयवयुतस्वरूपस्य तेषां गुणानां
 चानादिसिद्धत्वेन सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वभ्यासस्यादरादलोप एव । अत एवानादिसिद्धदि-
 व्यावयविदिव्याप्राकृतगुणगणविशिष्टमसंख्यकोटिमूर्याचंद्रमससंनिभे ब्रह्मपुरे सदा वर्-
 तमानं सपार्षदं परमात्मस्वरूपं निरंतराल्भ्यमुच्यते । तथा क्षुपनिपत्य श्रूयते, पुराणेतिहा-
 सादिषु स्मर्यते—‘चरणं पवित्रं विततं पुराणमि’ति, ‘आत्मेवैवदमग्र आसीत्पुरुषविध’
 इति, पुरुषस्य द्विभुजनरस्य विद्याः करचरणाद्यवयवा इव विद्या यस्य इत्यर्थः । ‘यः
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे क्षेप स ज्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित’
 इति ‘सर्वस्य वशी सर्वस्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ती’ति ‘हिरण्ययः पुरुषो
 दृश्यते हिरण्यम्भ्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्न एव मुवर्ण इति य आत्मा अपहत-

१ छांदोग्ये वाजसनेयिशाखायां च । २ छांदोग्ये । ३ वाजसनेयिशाखायाम् ।
 ४ परब्रह्मणः । ५ मनोहररूपस्य । ६ अपहतपाप्मत्वादिगुणानाम् ।

पाप्मा विजरोऽमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि'ति, 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागति'रिति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः स वा एष पुरुषविध एवे'ति, 'स्वभक्तेभ्यो रमते स मे सर्वस्वमि'ति, स्वभक्तैः साकरं रमत इत्यर्थः, 'अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविभ्वे निपेदुरि'ति, विभ्वेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मादिभ्य आधिक्येन वर्त्तमानाः देवा दिव्यामाकृतदेहा हरिपार्षदाः परमे भौतिकाकाशादुत्कृष्टे व्योमनि चिदाकाशाख्ये अक्षरे ब्रह्मणि निपेदुः—तत्परिचर्यार्थं निपण्णा अभवन्निति तात्पर्यार्थः । 'ददर्श कृष्णं ग्रीष्मस्य कोटिर्मयसममभम् । द्विभुजं मुरली-हस्तं किशोरं गोपवेषकम् ॥ परमात्मानमीशं च भक्तानुग्रहविग्रहम् । ब्रह्मविष्णुशि-वाद्यैश्च स्तुतं मुनिगणैर्नुतम् ॥ इति । 'एका मूर्त्तिरनिर्देश्या शुक्लां पश्यन्ति तां शुधाः । ज्वालामालोपरुद्धांगी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ दूरस्था चांतिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा । वामुदेवाभिधानासौ निर्भलत्वेन दृश्यते' ॥ इति । 'इति संचिंत्य भगवान् महाकारुणिको हरिः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ नंदादय-स्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्गताः । कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं मुविस्मिताः' ॥ इति । 'तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामास परं न यत् परम् । प्रवर्त्तते यत्र रज-स्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र मुरासुराश्चिताः । ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियःपतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । मुनन्दन्दप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुखैः परिसेवितं विभुम्' ॥ 'अज्ञोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । इदं ज्ञानमुपा-श्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथति च' ॥ इति । महा-भारते च—'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' । इत्यादिषु नित्यसिद्धत्वेन निरू-पिता ये दिव्यावयविविरुपांतमल्लोकपार्षदगुणास्तेषां सत्त्वस्त्वैष्वन्यादरेण निर्णीत-त्वात् प्राकृतात्यंतिकप्रलययोरपि लोपो न भवेदेवेति निधीयते ।

उपस्थितेऽस्तस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

इह पूर्वार्थिकरणोक्तं परब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यमुतान्यदिति संशयः । किं ताव-दत्र प्राप्यते 'अपाणिपादं निष्क्रियं ज्ञातं निरवयं निरंजनमि'त्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति मुक्तस्य तत्स्वरूपापत्तिरेव मुक्तिरतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—पूर्वार्थिकरणनिर्णीतं दिव्या-

प्राकृतावयविदिव्याप्राकृतगुणगणविशिष्टं परब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यं नान्यत् । कुतः तद्वचनात्-‘त्रिद्वान्नामरूपादिभ्युक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि’ति प्राकृतनामरूपादिभ्युक्तो जीवात्मा नारायणोपासनोपलब्धया प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुमित्यादिनोक्तया भागवतीतन्वा परात् सर्वोत्कृष्टादक्षरब्रह्मणः सकाशात्परमुत्कृष्टं दिव्यमप्राकृतं पुरुषं पुरुषाकृतिं पुरुषोत्तमं भगवंतमुपैति प्राप्नोतीति तात्पर्यार्थः । इति मुक्तस्य तत्प्राप्यत्ववचनात् । एवं पुरुषाकारतया प्रतिपादिते परब्रह्मणि उपस्थिते समीपे स्थिते सति तद्दर्शनादिना भक्तजनस्य निरतिशयानन्दो भवति, अतस्तदेव प्राप्यमिति निश्चीयते । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिवाक्यजातं प्राकृतावयवक्रियागुणनिषेधपरं न त्वप्राकृतावयवक्रियागुणनिषेधपरम् ; तथाहि ‘अपाणिपादमि’त्यादिना ‘निष्कलं निष्क्रियमि’-त्यादिना च ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध’ इत्यादिना ‘यः कालकालो गुणी’त्यादिना ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश’ इत्यादिना च परब्रह्मणो निरवयवत्वे निर्गुणत्वे च सावयवत्वे सगुणत्वे च सामान्येन प्राप्ते सति ‘चरणं पवित्रं विततं पुराणमि’ति ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः स वा एष पुरुषविध एवे’ति, ‘अपहृतपाप्मे’ति, ‘यः सर्वज्ञः सर्वविदि’-त्यादिभिः श्रुत्यन्तरैर्निरवयवत्वनिरगुणत्वप्रतिपादकश्रुतिभ्यः प्राकृतावयववहेयगुणराहित्यं सावयवत्वसगुणत्वप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्चाप्राकृतावयवकल्याणगुणगणसाहित्यं चेति विज्ञायते । अतो दिव्यावयवमप्राकृतकल्याणगुणगणविशिष्टं परब्रह्मैव मुक्तप्राप्यं फलमिति सिद्धम् ।

‘तन्निर्द्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्ब्रह्मप्रतिबंधःफलम् ॥ ४१ ॥

छांदोग्ये ‘ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीते’ति कर्मागाधयाप्युद्रीथाद्युपासनानि कर्मसु नियतान्युतानियतानीति संदेहः । अत्र किं तावत्प्राप्तं तेषां कर्मागत्वात्कर्मानुष्ठाने तानि नियमेनानुष्ठेयानीति पूर्वःपक्षः । तेषां कर्मप्रकरणमनारभ्याधीतत्वेऽपि ‘ओमित्येतदक्षरमि’त्यादिवाक्यादेव क्रतुसंबंधोपपत्तेः । यथा ‘यस्य पर्णमयी जुह्वं भवती’त्यत्र अनारभ्याधीतस्य पर्णमयत्वस्य अव्यभिचरितक्रतुसंबंधिजुह्वद्वारा एतदाक्यतः क्रतुसंबंधः, तथा ‘य एवं विद्वानुद्गायति य एवं विद्वान्नाम गायती’त्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधिसामोद्रीथादिद्वारा तदुपासनानां क्रतुसंबंधः, अतः कर्मसु नियतान्युद्रीथाद्युपासनानीत्येवं प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—गोदोहनादिवदनियतान्युपासनानि । यथा ‘चममेनापःप्रणयेत् गोदोहनेन

१ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् । २ उद्गीथाद्युपासनानाम् । ३ यस्य पर्णमयी जुह्वं भवतीति वाक्यात् । ४ उद्गीथाद्युपासनानाम् ।

पशुकामस्ये'ति अपां प्रणयनमाश्रित्य विधीयमानं गोदोहनप्रकृत्वर्थत्वाद्वैच्छिकमेव नतु स्वेने सहापां प्रणयनादिवत्कृत्वर्थे नियतं तथा कर्मण्याश्रित्य विधीयमानान्युपासनानि कृत्वर्थे नियतानि न भवन्ति, 'तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेदे'त्यगोद्रीयाद्युपासनरहितस्यापि कृत्वन्तुष्टानदर्शनात् । 'यदेवं विधया करोति श्रद्धयोपनिपदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति वर्त्तमाननिर्देशेऽपि क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वसाधनतयोपासनाविधिकल्पनात् वीर्यवत्तरतानामप्रवलकर्मांतरप्रतिबंधाभावेनाविलंबितफलत्वमेव तथा कामवृष्ट्यादिपृथक्फलश्रवणाच्च, एवं विद्यायुक्तकर्मणः पृथक्फलम्, अतः कर्ममु न नियतान्युद्रीयाद्युपासनानि । अथ सूत्रपदार्थो वर्ण्यते—तन्निर्धारणानियमः—तस्य मनसो निश्चयेन धारणं यस्मिंस्तदुद्रीयोपासनं तस्य कर्मस्वनियमः, कुतः तद्वृष्टेः—'तेनोभौ कुरुत' इत्यनियमदर्शनात् पृथग्भूतं दुपासनस्य फलमित्यत्रगम्यते । तत्फलस्य चाप्रतिबंधोऽविलंबितत्वं शीघ्रप्राप्यत्वमित्यर्थः ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

एकस्यैव नारायणस्य परब्रह्मणः सर्वामु परविद्यामु तत्तद्गुणस्थानविशिष्टतया पृथक्चित्तनीयत्वमुक्तं तत्संभवति नवेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं गुणभेदेऽपि गुणिनो ब्रह्मण एकत्वादुपासनं न भिद्यते । यथैकस्य राज्ञस्तत्तद्भूषणादिविशेषणभेदेन युक्तस्यापि कार्यदर्शनव्यायामधोजनासनमृगायासमरादिव्यापारेषु सिंहासनादिस्थानभेदेऽपि भेदो न दृश्यते तथा दहरादिस्थानभेदेऽपि तत्तद्गुणभेदविशिष्टस्यापि ब्रह्मण एकत्वात्तदनुसंधानमेकमेवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—एकस्यैव परब्रह्मणो नारायणस्य स्वरूपाभेदेऽपि तत्तद्गुणादिविशिष्टस्वरूपतया गुणादिरूपविशेषणभेदया भेदान्ततद्विशिष्टगुण्यावृत्त्या पृथक्तदुपासनप्रयोगः, इन्द्रप्रदानवत् ; 'यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमिन्द्रायाधिराजायंद्राय स्वराज्ञ' इति पुरोडाशत्रयव्रत्यामिष्टौ राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदात्पुरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य भेदस्तद्वत् ; तदुक्तं नाना वा देवता पृथक्त्वादिति संकर्षणेन । अत एकस्यापि परब्रह्मणो गुणभेदात् उपासनपृथक्त्वम् । यदुक्तमेकस्य राज्ञ इति तत्रापि राजस्वरूपाभेदेऽपि स्थानगुणादिभेदादुपासनप्रकारो भिन्न एव सेवकानामिति ।

१ गोदोहनेन । २ तेनोभौगोभावपि कर्म कुरुतः यश्चेतदेवंकाराख्यमक्षरम् एवं रसतमत्वाप्यादिगुणकं वेद यश्च न वेद तावुभाविति संबंधः । ३ यस्मात् मणिविक्रये शवरवणिजोः सामान्यविशेषज्ञानान्यां फलभेदस्तरमावदेव कर्म विद्यबोदगोथादिविषयया श्रद्धया आस्तित्वयवुद्ध्या उपनिपदा तत्तदेवताध्यानेन युक्तं कुराति तदेव कर्म वीर्यवत्तरं भवतीत्यर्थः । अनेन विवाहोनेन कर्म वीर्यवन्मात्रं विवासहितं तु वीर्यवत्तरमिति । ४ प्रदानाधिकरणम् ।

‘लिंगभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीयाः पठन्ति ‘सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं विश्वसंभवं विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणमि’त्यादिभ्यः ‘सोऽक्षरः परमः स्वराडित्यन्तम् । अस्मिन्ननुवाके उपास्योऽभिहितः । किमयं पूर्वाऽनुवाकोदितदहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थः, उत सर्ववेदांतोदितसर्व-परविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति संशयः । दहरविद्याया आनन्तर्येण सान्निध्यात् स दहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति पूर्वः पक्षः । सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयाविभ-क्तिनिर्देशस्य दहरविद्याभ्यन्तरोदितोपासिना पुरुषेण सह संबंधस्यैव युक्तत्वादिति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-तदेव परमं ब्रह्म परं ज्योतिः परमात्माऽक्षरश्चिवादिशब्दैः समस्तपरविद्यो-पास्यानामनुवादं कृत्वा अनेन वाक्येन तेषां नारायणत्वप्रतिपादनात्तस्य नारायण-स्यैव प्रकरणाच्च स्वरूपवलीयस्त्वेन तस्यैव सर्वविद्योपास्यत्वनिर्द्धारणमस्तीति निश्चितम् । न च सहस्रशीर्षमिति द्वितीयानिर्देशः पूर्वोपासिना संबध्यते, ‘तस्मिन् यदंतस्तदुपा-सितव्यमिति’ पूर्वोपास्यत्वेन कर्माभिहितमिति तत्र द्वितीयानिर्देशायोगात् । ‘नारायणः परं ब्रह्म व्याप्य नारायणः स्थितः’ ‘परमात्मा व्यवस्थित’ इत्यादिभि-रैक्याध्यात् प्रथमार्थे द्वितीया । अथ सूत्रार्थविवेचनं विधीयते-‘सहस्रशीर्षं देवमि’त्या-दिवाक्ये प्रासंगिकदहरविद्योपास्यस्यैव नोपादानं किंतु सर्वपरविद्योपास्यमात्रस्य; लिंगभूयस्त्वात्-सर्वविद्योपास्यनिर्द्धारणे नारायणस्य चिह्नभूतवाक्यभूयस्त्वादित्यर्थः । तद्धि लिंगवाक्यं प्रकरणाद्वलीयः बलवत्तरं तदपि पूर्वस्मिन्कांडे श्रुतिलिंगवाक्यप्रक-रणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमित्यादिनोक्तम्; एवं सर्वोपास्यनिर्द्धारणे स्थिते सति दहरविद्यायामपि अयं नारायण एवोपास्यस्तस्यैव ‘पञ्चकोशप्रतीकाश-मि’त्यादिना हृदयादिष्वभिधानं च युज्यत इति तात्पर्यम्; तस्मादसंख्यमुक्तकोटिसेव्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म सकलपरविद्योपास्यमिति सिद्धम् ।

‘पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४४ ॥

वाजसनेयकेऽग्निरहस्यब्राह्मणे श्रूयतेऽस्य विषयः ‘पट्विंशतं सहस्राण्यपश्यदा-त्मनोऽग्नीन् अर्कान्मनोमयान्मनश्चित’ इति तथा ‘वाञ्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्र-चितः कर्मचितोऽग्नीनि’ति; पुरुषस्य शतसंबत्सरमिते आयुषि पट्विंशत्सहस्राणि दिनानि;

१ लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् । २ सहस्रशीर्षमित्यादिना । ३ समस्तपरविद्योपास्यानाम् ।

४ सहस्रशीर्षमित्यादिवाक्ये । ५ लिंगस्य भूयस्त्वमपि । ६ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।

तत्रैकैकस्मिन्दिने यावत्प्राप्तो मनोवृत्तयस्तासामेकैकोचित्वे मते सति अग्रयः षट्त्रिंशत्सहस्राणि संपद्यन्ते; ते च प्रत्यगात्मस्वरूपेण ध्यातव्याः । एवं वाक्चितादयोऽपि । ते सर्वे विद्यामयक्रत्वंगभूता उत क्रियामयक्रत्वंगभूता इति संशये पूर्वपक्षः प्रवर्तते । मनश्चिदादीनां सांपादिकाग्नीनां 'नैव वा इदमग्रे सदासीन्नैव सदासीदि'त्यादिना पूर्वम-
कृतेष्टकचिताग्निशेषभूतक्रियामयक्रत्वंगभूतः स्यात्, ततश्च तेपाग्नीनां इष्टकचिता-
ग्निना संकल्पः मानसवत् । यथा द्वादशाहं दशमेऽह्न्यादिवाक्ये पृथिवीपात्रस्य प्रजाप-
तिदेवताकस्य समुद्रद्रव्यस्य मानसग्रहस्य मनःसंपाद्यग्रहणासादनस्तोत्रशस्त्रहवनम-
त्याहरणभक्षणत्वेन संभूतस्य मानसस्यापि सत्कर्मणः क्रियामयक्रत्वंगत्वम्, एवमेपां
मानसानामपि क्रियामयक्रत्वंगत्वम् । अथ मृत्रार्थवर्णनं-मनश्चिदादिसांपादिकाग्नीनां पूर्वेषु
'नैव वा इदमग्रे सन्नैव सदासीदि'त्यादिपूर्वश्रुत्युक्तेनेष्टकचिताग्निना सह विकल्पः संकल्पः
स्यात्, कुतः तत्रेष्टकचित्ताग्नेः प्रकरणान् । अत एव क्रियाः क्रियामयक्रत्वंगभूता ये
मनश्चिदादयस्ते मानसवत् स्युः ।

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

'तेपामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व' इति 'तेष्विष्टकचिताग्निकार्यस्यातिदेशा-
चारोपणादपि तदंगत्वमिति; एवं प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

विद्यैव तु निर्द्धारणादर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

विद्यैव ब्रह्मविद्यात्मका मनश्चिदादय एवैते विद्यामयक्रत्वंगभूता इत्यर्थः । तासां
मनोवृत्तीनां सांपादिकाग्रित्वेन विद्यामयत्वे सिद्धेऽपि 'तेहैते विद्याचित एव'ति निर्द्धार-
णं हि विद्यामयक्रत्वंगत्वस्यापनाय । दृश्यते च विद्यामयः क्रतुः अथैव 'ते मनसै-
वाचीर्यंत मनसैषु ग्रहा अगृह्यंत मनसा स्तुवन् मनसा शंसन् यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते
यत्किंच यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्पु मनोमयं क्रियते' इति, अत-
स्तेषां विद्यामयक्रत्वंगत्वमेव ।

१ पुरुषस्यायुधेन कलसशतवर्षाणामहोरात्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनोवृ-
त्तयोऽपि षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति; एकस्मिन्नेहोरात्रे उत्पन्नसर्वमनोवृत्तित्वहोरात्रगतैकवारोपात्ता
एव तावत्संख्याका मनोवृत्तयोऽनुमीर्यते । २ अग्रयः । ३ सांपादिकानां मनश्चिदादीनाम् ।
४ सांपादिकमनश्चिदाद्यग्निषु । ५ क्रियामयक्रत्वंगत्वम् । ६ तेऽग्नयो मनसैवाचीर्यंत आधानक-
र्मणा संपादिताः अचीर्यंत इति चिताः एष्वग्निषु ग्रहाः पात्राण्यगृह्यंत गृहीताः अस्तुवन् स्तोत्रं
कृतवन्तः उद्गातारः अशंसन् शंसन् कृतवन्तो हातारः । किं बहुना यत्किंच कर्म आगदुपकारकं
यत्किंच यज्ञियं यज्ञनिष्पत्त्यर्थं सन्निपात्योपकारकं च क्रियते तद्विदुषो मनसैवाक्रियत कृतमिति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

‘ते हैते विद्याचित एवे’ति श्रुतिः, ‘विद्यया है वैत एवंविदश्चिता भवन्ती’ति वाक्यं; ‘तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वंत्यपि स्वपत’ इति लिंगं च—एवं श्रुत्यादित्रिभिरवगतस्य विद्यामयक्रत्वन्वयस्य वलीयस्त्वात् दुर्बलेन क्रियामयक्रतुप्रकरणेन तस्य न बाधः । ननु ‘मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्ते’त्यादिषु विध्यर्थलकारबोधकप्रत्ययाश्रवणात् क्रियामयात्कतोरन्यो विद्यामयः क्रतुर्नास्तीत्यत आह—

अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

‘ग्रहा अगृह्यन्ते’त्यादिक्रत्वनुबद्धैर्ग्रहणस्तवनादिभिः ‘ते हैते विद्याचित एवेति श्रुत्यादिभिश्च विद्यामयक्रतुविधिः कल्पनीयः । प्रज्ञांतराणां बुद्धिगम्यानामन्यासां दहरादिविद्यानां क्रियामयात्कतोः पृथक्त्ववदस्यापि विद्यामयक्रतोः पृथक्त्वमवगम्यते; कुतः, अनुबंधादिभ्यः—‘ते मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्ते’त्यादिश्रुतिभिर्मनःप्रभृतिवृत्तिषु कर्मागानामनुबंधात्संपादनात् आदिशब्दग्राह्यतत्पतिपादकश्रुत्यादिभ्यश्च दृष्टश्चानुवादस्वरूपे कल्प्यमानो विधिः, यदेव विद्यया करोतीत्यादौ, तदुक्तं वचनानि त्वपूर्वत्वादिति । अतो मनश्चिदादीनां सांपादिकाग्नीनां विद्यामयक्रत्वंगत्वमेव युक्तम् ; आशंक्य परिहरति—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवद्ब्रह्म लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

‘तेषामेकैक एव तावान्यावानसावि’त्यत्रेष्टकचिताग्निचितफलसामान्येन मनश्चिदादीनामतिदेशात् इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेपां विद्यामयक्रतुप्रवेशेन फलमवगम्यते इति चेत् एतावता न पुनरिष्टकचिताग्नितुल्यदेशत्वमेवाम् । कुतः, सामान्यादप्युपलब्धेः—केनापि सामान्यगुणेनातिदेशोपलब्धेः । तथाहि ‘स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष’ इत्यत्र संहर्तृत्वरूपसामान्यमात्रादतिदेशः । नहि तत्र सूर्यमंडलस्थपुरुषस्य मृत्युबललोकापत्तिस्तद्देशप्राप्तिः, किंतु तस्मिन् मृत्युवत्सर्वसंहर्तृत्वमेवातिदिश्यते; अतः केनचित्सामान्येनातिदेशे सति न विरोधः । हेत्वंतरमाह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः ॥ ५० ॥

‘परेण च अयं वाच लोक एषोऽग्निचितस्तस्यापः परिश्रिता’ इत्यादिपरब्राह्मणवाक्येन अस्य मनश्चिदादिवाचिनः शब्दस्य शब्दवृत्तस्य ताद्विध्यं—विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते; तेन परवाक्येन पृथक्फला विद्या च, एवं चेत्तर्हि कथं कर्मप्रकरणे

१ विद्यामयक्रतोः । २ वचनांतरेण प्राप्तस्य पुनर्वचनमनुवादः । ३ सूर्यमंडलस्थपुरुषे ।

मनश्चिदादय उक्तास्तत्राह—क्रियाप्रकरणे मनश्चिदादीनामनुबंधः प्रतिपादनं तु मनश्चि-
दाद्यग्निविद्यायां संपादनीयानां कर्मागानां भूयस्त्वात् । तत एतेषां विद्यामयक्रत्वंगत्वम् ।

‘एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

इह तु पूर्वोक्तब्रह्मस्वरूपानुसंधानं जीवस्यैकात्मतया सर्वांशु परविद्यामु युज्यते
पृथक्तया चेति संशयः । तत्रैके मन्यन्ते शरीरे भावात्—वर्त्तमानत्वादुपासितुरात्मनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वापत्तिरवगम्यते । तद्वात्मतयावस्थितस्य परमात्मनस्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिलक्षणरूपानुसंधानं न युज्यते; अतो जीवस्य कर्तृत्वादिपरिहाराय सर्वांशु परविद्या-
स्वेकात्मतया परब्रह्मानुसंधानमिति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

व्यतिरेकस्तद्भावभाविस्त्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

नैवं यत्कर्तृरूपपन्नस्योपासितुरेकात्मतया परमात्मानुसंधेयः, किंतु कर्तृ-
त्वादिपरिहाणायाप्युपास्यतया भिन्न एवानुसंधेयः । किंच सांसारिकस्वभा-
वान्मुक्तेऽपहतपाप्मत्वादिप्राप्त्यर्थे श्रुद्धनिजात्मनि तु यो व्यतिरेकस्ततः पृथक्तया
स्थितोऽपहतपाप्मत्वादिपरमात्मगुणकलापः सोऽनुसंधेयः । कुतः, तद्भावभाविस्त्वात्—
परमात्मपार्षदत्वोपलब्ध्या परमात्मभावभाविस्त्वात् नतूपलब्धिवत्; यथा जीवात्मनः
कृष्णोपासनेन स्वविषया स्वस्वरूपोलब्धिस्तथाऽपहतपाप्मत्वादिगुणोपलब्धिः परमा-
त्मोपासनेन स्वविषया न भवति, किंतु तदुपासनेनैव परमात्मविषया तद्गुणोलब्धिः
स्यात् । ननु जीवस्य परमात्मोपासनेनापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणोपलब्धिकथने विजरविमृ-
त्युत्वयोर्वस्तुतया जीवस्वरूपे विद्यमानत्वात्कथं पुनः परमात्मतस्तत्त्वाद्भाव उक्त इति
चेत्तत्रोत्तरम्—अनाद्यविद्यासंबंधबलेन जीवस्यानादिजन्ममरणादिप्रवाहप्राप्तौ जरामर-
णादिधर्मोपलब्धेर्नित्यविद्यमानत्वाद्वास्तुतस्तु तौ परमात्मधर्मावेव भवतो ननु जीवधर्मौ,
अतो न तत्र शंकावकाश इति, अत उपासकेन सर्वपरविद्यामु अपहतपाप्मत्वादिगुणा-
नुसंधानेन सर्वांगा परमात्मानुसंधेयः ।

‘अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

कामुचिच्छास्वामु श्रूयमाणा उपासनांगावबद्धाः प्रणवाभ्यासतत्त्वक्रादिभृतयः
‘सर्वासुपासनास्वंगत्वेनोपसंहार्या नवेति संशयः । तथाहि ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी-
ते’ति छांदोग्ये उद्गीथविद्यायां प्रणवाभ्यासः श्रूयते, अथर्वणि ‘देवा ये विभृतेन वाहुना

१ शरीरभावभिकरणम् । २ तदंतर्गमितया । ३ जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणोपल-
ब्धिकथने । ४ अंगावबद्धाधिकरणम् ।

मुदर्शनेन प्रतप्ता लोफलृष्टिं वितन्वन्ति' इति 'एभिर्वयमुत्कृष्टमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम' इति च 'अग्निना वै होतारश्चक्रं पाञ्चजन्यं सुतप्तं द्विशुजाभ्यां धारयेदि'ति च ।

‘धृतोर्ध्वपुंड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

स्वरेण मंत्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं याति महान्महान्तम् ॥’ इति;

धृतोर्ध्वपुंड्रः परमेशितारं नारायणं सांख्ययोगादिगम्यम् ।

स्मृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरभियाति विष्णुम् ॥’ इति;

वासुदेवोपनिषदि च ‘ॐ नमस्कृत्य भगवान्भारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छे’त्यादिनोर्ध्वपुंड्रधारणविधिरुक्तः। शतपथब्राह्मणे च ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय हरिं भजेत्, मुश्रोक्तमौलेर्वर्माण्यग्निना संदधत’ इत्यादिषु तत्समुद्रोर्ध्वपुंड्रादिधारणविधिः श्रूयते, तेन च नारायणलोकप्राप्तिफलश्रवणात् तस्य परविद्यांगत्वम्; एवं यासु विद्यांगावब्रह्मं शास्त्रासु श्रुताः याः प्रणवान्यासोर्ध्वपुंड्रतत्तचक्रादिधृतय एतासु शास्त्रासु विहितेषूपपासनेपूपासकैस्ताः कार्याः संनिधानाच्च सर्वत्रेति प्राप्ते ब्रूमः—प्रणवान्यासोर्ध्वपुंड्रतत्तचक्रादिधृतयः यासु शास्त्रासु श्रुतास्तास्वेवेति न नियमः, किंतु प्रतिवेदं सर्वासु शास्त्रासु सर्वैरपि परब्रह्मोपासकैस्ताः कार्याः । एवमेकत्र सन्निधेर्नियमो नास्तीति निश्चीयते ।

१मंत्रादिवद्वा विरोधः ॥५४॥

यथा क्रत्वंगभूतानां मंत्राणां एकैकशास्त्रागतानामपि सर्वशास्त्रागतानामपि सर्वशास्त्रागतक्रत्वन्वये विरोधो नास्ति तथात्रापि ।

१भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५५ ॥

इदं वैश्वानरविद्यायां उपासनमंशेन समस्तेन वेति संदिश्यते । तथाहि तत्र शुलो-कर्मर्ययाश्वाकाशोदकपृथिव्यां वैश्वानरस्य मूर्द्धचक्षुःप्राणमध्यशरीरमूत्रस्थानपादरूपा ध्यातव्या इति निरूपितम्, पृथक् पृथक् शुभ्रधृतिपर्यायबोधकैर्वाक्यैस्तेषामङ्गानामपि प्रत्येकमुपासनं हि ‘अत्यन्तं पश्यति मियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवात्मानं

१ प्रणवान्यासतत्समुद्रोर्ध्वपुंड्रादिधारणविधेः । २ शास्त्रासु । ३ यथा तंदुलपेणार्धम-स्मादानमंत्रः कुरुरसीत्येकब्राम्नातः शास्त्रांतरेऽपि प्राप्नोति तथा वा प्रयाजा एकब्राम्नातः शास्त्रांतरेऽपि प्राप्नुवन्ति तद्वद्ब्राह्मविरोधः । ४ प्रणवान्यासोर्ध्वपुंड्रतत्तचक्रादिधृतावपि । ५ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । ६ वैश्वानरविद्यायाम् ।

वैश्वानरमुपास्त' इति वाक्येऽभिहितम् । एवं सत्पुपास्तिशब्दस्य फलवचनस्य च प्रत्येक-
मुपलभ्यमानत्वादशोपासनमुचितमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांते तु समस्तोपासनमेव मुख्य-
मित्युच्यते; तथाहि तत्र त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य वैश्वानरात्मनः स्वर्लोकादिपृथिव्यं-
तानां मूर्द्धादिपादांतावयवत्वमभिधाय 'यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभिधिमानमात्मानं वै-
श्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमनी'ति सर्वत्र व्यापकत्वेन
कामचारत्वेन चान्नादनाद्ब्रह्मभावात्मकं फलमभिहितम् । तत्र शुलोकादिरूपमूर्द्धाद्यव-
यवोपासनात् भूम्नः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वेन श्रेष्ठत्वम् । तत्रैवं ब्रह्मा-
नुभवफलाभिधानात् तत्रावयवोपासनं फलकीर्तनं च क्रतुवद्विहितम्; 'वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेत्पुत्रे जात' इत्युक्त्वा 'यदष्टाकपालो भवति गायत्रियं वै न ब्रह्मवर्चमेव पु-
नाती'त्यादिनोच्यमानमष्टाकपालादिकं तत्फलं च यथा विवक्षितं तद्वत्; तथाहि समस्तो-
पासनस्यैव ज्यैष्ठ्यं दर्शयति श्रुतिः तत्र 'क्षौपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते प्राचीनयोग्यकं
त्वमात्मानमुपास्त' इत्यादिप्रश्नान्तरं 'दिवमेव भगवो राजन्नादित्यमेव भगवो राजन्नि'-
त्यादिप्रतिवचनैस्त्वयवोपासनेऽभिहिते 'अत्यन्तं पश्यति प्रियमि'त्यादिना तत्र तत्र
फलनिर्देशं कृत्वापि 'मूर्द्धां त्वेव आत्मन' इति होवाच मूर्द्धां ने व्यपतिप्यद्यन्मां
नागमिष्यः' इत्यादिवाचनैरनर्थं ब्रवीति, अतस्तस्य समस्तोपासनमेव मुख्यम् ।

१० नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

परविद्यानामेकीकरणेन परब्रह्मोपासनमुत भेदेनेति संशये नानाशाखाश्रुता-
नामपि विद्यानां वेशस्य ब्रह्मण एकत्वादेकीकरणेनोपासनमिति प्राप्ते उच्यते—सू-
विद्यादहरविद्योपकोशलविद्याशांडिल्यविद्यावैश्वानरविद्यानंदमयविद्यादीनामनेकश्रुति-
वोध्यानां विद्यानां एकीकृत्यानुष्ठानायोगात् स्वरूपैक्येऽपि परब्रह्मणः गुणभेदादि-
द्याभेदः । यत्र गुणभेदाद्विद्याभेदो नास्ति तत्र स्थानादिभेदाद्विद्याभेदः, रंजादिगु-

१ वैश्वानरविद्यायाम् । २ वैश्वानरविद्यायाम् । ३ समस्तोपासने एव । ४ वैश्वानरविद्यायाम् ।
५ वैश्वानरविद्यायाम् । ६ प्रत्यवयवोपासने । ७ एतत्पु शुलोकाद्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धां न
समस्तो वैश्वानरोऽतोऽस्य समस्तवैश्वानरयुद्धोपासनान्मूर्द्धां ते तत्र विपरीतप्राप्तिणो व्यपतित्य-
द्विपतितमभिव्यक्तवदिमां नागमिष्यो नागतोऽभविष्यः, तस्मात्सावकार्थ्यमागतोसीत्यभिप्रायः ।
८ श्रुतिरिति संबंधः । ९ त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य वैश्वानरात्मनः । १० शब्दादिभेदाधिकरणम् ।
११ विद्यायाम् । १२ विद्यायाम् । १३ इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमिन्द्रायधिराजायैन्द्राय स्वराज्ञ इति
पुरोडाशत्रयकयामिन्द्रो राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदान् पुरोडाशानां प्रदानस्य
प्रक्षेपस्य भेदस्तद्वदित्यर्थः ।

णभेदादिन्द्रस्य पुरोडाशदानभेदवत्, गार्हपत्यस्थानादिभेदादग्नेरुपचारभेदवच्च
विद्याभेद उपपन्न इति निरूपितम्; अतस्तस्यैकस्योपासने नानाप्रकारा विद्या भवन्ति
शब्दाद्यनुबन्धभेदादिति निर्णयः। पुनरधिकरणारंभोऽयं ध्यानस्याविधेयतानिरासार्थः।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

एवं नानाप्रकाराः परविद्या निरूपिताः। तामुपासकस्य विकल्पः समुच्चयो वेति
संशयः। किं प्राप्नोति दहरविद्यासद्विद्यादीनां समुच्चयेनानुष्ठानमुचितं कर्मभूयस्त्वेन
फलभूयस्त्वसंभवात्; विकल्पे तु किञ्चिन्नियामकं नास्ति, अतो न विकल्पेनानुष्ठा-
नमिति प्राप्ते द्रूमः—एकस्मिन्नुपासके सर्वासां परविद्यानां विकल्प एव। कुतः अविशि-
ष्टफलत्वात्—परब्रह्मणि साक्षात्कारे सति निरतिशयतदानंदानुभवफलस्याविशिष्टत्वात्
येनोपासनेन स्वप्रयोजनं सिद्ध्यति तदेव विधेयं किमेन्यैरप्रयोजनैः। तदेकं स्वप्रयो-
जनसाधकमुपासनं परित्यज्यान्यत्रं गमने चित्तविक्षेपः स्यात् अतो विकल्प एव।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् नवा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

वा शङ्कः पूर्वाधिकरणोक्तं विकल्पं व्यावर्त्तयति। काम्यास्तु ब्रह्मप्राप्तीतरफला-
विद्यास्तु उपासकैः यथाकामं ययेष्टं समुच्चीयेरन्, न पूर्वाधिकरणन्यायवद्विकल्पेरेन्।
कुतः पूर्वहेत्वभावात् पूर्वोक्तब्रह्मप्राप्तिरूपफलानुसंधानाभावात्; अतो ब्रह्मप्राप्तीतर-
फलेच्छूनां जनानां तासां विद्यानां समुच्चय एव युक्त इति निर्णीयते।

‘अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

इह पुनरुद्गीथादिकृत्वंगायत्र्यदानामुपासनानां कृत्वंगभावः स्वातंत्र्यं वेति संशये
पूर्वपक्षन्यायः प्रवर्त्तते—उद्गीथादिषु कृत्वंगेषु ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते’त्यादिश्रु-

१ यदि नानाशास्त्राश्रुतानां परविधानामेकीवृत्त्यानुष्ठानायोगात्परमश्रेयोऽर्थाया काचि-
द्विषोपादीयते तदा तु तत्तद्विद्यास्वरूपस्य तत्त्वतो ज्ञानमंतरा सम्यगुपासने प्रवृत्त्यनर्हत्वा-
त्परममोक्षभावः प्रसज्यते; एवं च सति तत्सिद्ध्यर्थं तथा विद्यातुमेकनाशक्यम्; एवमुपगतं ब्रह्म-
जिज्ञासाया अभावं निरासयितुं पुनरयमारंभः। २ वेद उपासीत स कृतुं संकल्पं कुर्वन्तित्या-
दिशब्दभेदात् आदिशब्देनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः। यथा यागदानहोमानां कर्मणां यजेत दद्या-
ज्जुहुयादिति शब्दभेदाद्भेदस्तद्वदिति द्रष्टव्यम्। ३ विकल्पाधिकरणम्। ४ उपासनम्।
५ उपासनान्तरैः। ६ उपासनान्तरे। ७ पूर्वहेतोरविशिष्टफलत्वस्य विकल्पनियमप्रयोजक-
स्यात्राभावादित्यर्थः। ८ यथाश्रयभावाधिकरणम्।

तानामुपासनानां यथाश्रयभावः—उद्गीथाद्यंगवत् क्रत्वंगभाव एव, 'गोदोहनेन पशुका-
मस्य प्रणयेदि'त्यत्र फलश्रवणं यथा तथा स्ववाक्ये फलाश्रवणात् ।

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः शासनं विधिरित्यर्थः । उद्गीथमुपासीतेति विधेर्हेतोः 'यदेव विद्याया
करोति तदेव वीर्यवत्तरमि'त्यत्र कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं प्रति विद्यायाः साधनत्वाच्च
तेषां क्रत्वंगभाव एव ।

समाहारात् ॥ ६१ ॥

क्रतावुद्गात्रा ऋग्वेदोदितप्रणवस्य सामवेदोदितोद्गीथस्य चैक्येनोच्चारणे कृते सति
तत्फलं श्रुतिराह 'होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती'ति । उद्गात्रा मणवोद्गीथयो-
रैक्यज्ञानमाहात्म्यात्स्वरकृतं दुरुद्गीथमपि यथोचितस्वरादिप्रवृत्तौ नित्याहूयितमप्युद्गात्रं
होतृपदनात्—होतृपदनशब्दोपलक्षिताद्धोतृकृतशंसनाख्यकर्मरूपान् सहायादनुसमाहर-
त्येव ह प्रतिसमादधात्येव खलु कुतः—समाहारान्—ऋग्वेदोक्तस्य होतृकर्मसंबन्धोका-
रस्य स्ववेदोक्तोद्गीथस्य चैक्येन चिंतितत्वादित्यर्थः । एवं च सति वेदद्वयादितप्रण-
वोद्गीथयोरैक्यज्ञानस्यैतादृशं फलं ब्रुवडाक्यं सर्ववेदोदितानामप्यंगाश्रितोपासनानां
समुच्चयं धोतयति । सर्वोपासनेषु वेदांतरोक्तोपासनस्य वेदांतरोक्तोद्गीथादिना संब-
धस्य समानत्वाच्च तेषां क्रत्वंगभावः ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

तेनेयं त्रयीविद्या वर्तते 'ओमित्याश्वायति ओमिति शंसति ओमित्युद्गायती'ति
गुणस्य गुणभूतप्रणवस्य साधारण्यश्रुतेः सर्वकर्मणि संचरतः प्रणवस्य गुणत्वेनोपा-
सनस्य संचारादप्यंगत्वेनोपासनोपादाननियमोऽवगम्यते । तेनेति हि प्रकृतपरामर्शो
शब्दः प्रकृतं सोपासनमेव प्रणवं परामृञ्चति, अत उद्गीथाद्युपासनानां स्वातंत्र्यं न
संभवतीति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

यथा क्रत्वंगानामुद्गीथादीनां क्रत्वंगभावः श्रूयते तथा तेषामुद्गीथाद्यंगाश्रिता-
नामुपासनानां यः सहभावः क्रत्वंगभावस्तस्याश्रुतेरश्रवणात् तेषां न तद्भावः
स्यादेव । 'यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि'ति फलांतरसाधनतयावगताना-

मुपासनानामंगभावाभावात् 'उद्गीथमुपासीते'त्युद्गीथाश्रयतामात्रप्रतिपादनात् न तेपा-
मुद्गीथाद्यंगभावदानां क्रत्वंगभावः किंतु स्वातंत्र्यमेव ।

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

'एवंकिद्धे वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाथर्त्विजोऽभिरक्षती'ति व्याहृतिहोमप्रायश्चि-
त्ताभिज्ञस्य ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं वदंती श्रुतिरुद्गातृप्रभृतिवेदनस्यानियमेन क्रत्वं-
गतां दर्शयति, अतोऽपि समाहारादिहेतुद्वयोक्तं क्रत्वंगत्वमयुक्तमेव ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रण्यमुक्तानंदमुनिविरचिते
व्यासामिप्रायवोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थपादः ।

१ पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

पूर्वत्र परविद्याप्रकारः प्रतिपादितः । अत्र तु विद्यांगभूतानाश्रमधर्मादीन् वर्णयितुं
विद्यात् एव पुरुषार्थ इति प्रकाशयति-अतो विद्यात् एव पुरुषार्थः । 'ब्रह्मविदामोति
परं' 'वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'तमेव विद्वानमृत इह
भवति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाये'ति,

'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन'॥

इत्यादिशब्दादिति भगवान्वादरायणो मन्यते, तत्संभवति नवेति संदेहे सति पूर्वः
पक्षः प्रवर्त्तते-

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

न विद्यातः पुरुषार्थः, कुतः कर्मसु क्रियमाणेषु सत्स्वपि तत्कर्तुरेवात्मनस्तत्त्व-
मसीत्यादिसामानाधिकरण्येन ब्रह्मत्वावगमात् तद्वेदेनस्य कर्त्तृसंस्कारतया कर्मशेष-
त्वात् ज्ञाने जातेऽपि कर्मणः करणीयतयावशिष्टत्वात् तत्र पुरुषार्थवादः, फलश्रुतिस्तु

१ ऋग्वेदादिविहितांगलोपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्ताभिज्ञत्वं ब्रह्मण एवक्रत्वं सर्वोपासनानां
समुपचये हि विज्ञानयता ब्रह्मणा परिपान्यन्वमितरेणामृत्विजां न स्यात् । २ अधिकरणानि ३२
सूत्राणि ६४ । ३ पुरुषार्थाधिकरणम् । ४ संदेहबीजं चांभयश्रुतिदर्शनम् । ५ ब्रह्मवेदनस्य ।
६ कर्त्तृशुद्धिहेतुतया । ७ ब्रह्मवेदने ।

अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु यथा तथार्थवादमात्रम् । तदुक्तं द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थ-
त्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति, अस्यार्थः—पर्णमयी जुहुर्द्रव्यं यजमानस्यांजनादिः
संस्कारश्च प्रयाजादिरूपं कर्म च तेषु नरस्य निर्दोषकीर्त्तिश्रवणादिफलश्रुतिः
अर्थवादः—कथनमात्रं स्यात्कुतः परार्थत्वात्—तेषु स्वर्गादिप्राप्तिरूपफलांतरार्थत्वादिति,
अतो न विद्यातः पुरुषार्थ इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तथाचारोऽपि कर्मप्रधानो दृश्यते श्रुतिस्मृतिषु—‘अश्वपतिः केकयः ब्रह्मचित् यक्ष-
माणो ह वै भगवंतोऽहमस्मि इत्याह; जैनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज’ इति,
‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय’ इत्येवं केकयजनकादीनां परब्रह्मविदामपि
कर्मप्रधान्येनाचारोऽवगम्यते, अतोऽपि विद्या कर्मागमेव ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्यया करोती’ति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगादपि कर्मागत्वम् ।
यत्करोति तद्विद्यया परब्रह्मज्ञानेनेति श्रुतेरर्थः ।

समन्वारंभणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्योर्कर्मणी समन्वारभेते’ इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्यं
दृश्यते, अतश्च तदंगत्वमेव विद्यायाः ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे
शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधते’ इत्यादावर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनवतः
कर्म विधीयते, अतश्च ज्ञानस्य कर्मागत्वम् ।

१ द्रव्यसंस्कारकर्मसु । २ विदेहानामभिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेनाश्व-
मेघेन वा बहुदक्षिणायुक्तेनेजे—शर्गं कृतवानित्यर्थः । ३ तं परलोके व्रजंतं विद्याकर्मणी समनु-
गच्छत इति श्रुत्यर्थः । ४ आचार्यस्य कुलं गृहं उपनयनं कृत्वा तदनंतरं गुरोः शुश्रूषणरूपकर्म
विधाय अतिशेषेण शिष्टेन फालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्वप्राप्तिमुत्सवादिविधानमतिक्रम्य
वेदमधीन्यानंतरं अभिसमावृत्य व्रतविसर्गं कृत्वा कुटुंबे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्या-
याध्ययनं कुर्वन् कर्मांतराणि च विहितानि यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिपश्यते इत्यर्थः ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा’ इत्यात्मपरमात्मविदां जीवनस्य कर्मसु नियोगो नियम्यते, अतश्च विद्या कर्मांगं, तस्मान्न विद्यातः पुरुषार्थ इति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु शङ्कः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न विद्यायाः कर्मांगत्वम् अपि तु विद्ययैव पुरुषार्थ इति भगवतो वादरायणस्य मतमेवोचितम् ; कुतः अधिकोपदेशात्—कर्मकर्तुर्जीवात्मद्वं-दादधिकस्य स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरत्युत्कृष्टस्य परमात्मनो मोक्षार्थं वेद्यतयोप-देशात् । तथाहि ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति’ ‘स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप’ इति ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतमि’ति ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध’ इति ‘य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प’ इत्यादिवाक्येषु वेद्यस्य नारायणस्याधिक्यं दृश्यते, अतो न विद्यायाः कर्मांगत्वम् । यदुक्तं कर्मप्रधानाचार-दर्शनं तत्राह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्यायाः प्राधान्येऽपि ब्रह्मविदां तथा तुल्यं कर्माचारदर्शनं न केवलं कर्मण एवाचारदर्शनम् । तथाहि ‘एतद् स्म वैतद्विद्वांस आहुः ऋषयः कापेयाः किमर्था वयमध्येप्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्याम’ इत्यादौ ब्रह्मविदां कर्मत्यागा हि दृश्यते । फलाभिसंधानरहितस्य कर्मणो विद्यांगत्वेनानुष्ठानं त्यागस्तु फलाभिसंधानयुक्तस्येति विरोधाभावात् कर्मण एव विद्यांगत्वमिति विद्यायाः प्राधान्यमेव । यदेव विद्ययेति यदुक्तं तत्राह—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

‘यदेव विद्यया करोती’त्यत्र न सार्वत्रिकी विद्योच्यते; यदेव विद्ययेति प्रसिद्धव-

१ इह देहे सः शतं समाः—शतं संवत्सरान् जीवितुमिच्छेदिति यत्तः कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियमविधिः । २ यद्यपि विद्यया सह कर्माचारस्य दर्शनं तुल्यं समानमाग्नान्तमस्ति तथापि तस्या एव मुक्तिफलजनकत्वे प्राधान्यम् । तुरवधारणे । ३ कथं तर्हि ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानं ध्रुवादिषु दृश्यत इति चेत्तत्राह ।

भिर्देशात् । 'यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि'ति प्रकृतोद्गीथविद्यायास्तद्युक्तस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वसाधनभावोऽभिधीयते इति न विद्या कर्मिणम् । यदुक्तं तं विद्या-
कर्मणी इति तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्यत्र विद्याकर्मणोभिन्नफलत्वेन समारंभः श्रूयते ।
तथाहि 'विद्या च स्वस्मै फलायान्वेति कर्म च स्वस्मै फलायान्वेति विभागः यथा
क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शेतमि'त्यत्र क्षेत्रार्थं शतार्द्धं रत्नार्थं शतार्द्धमिति विभागः ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'वेदमधीत्ये'त्यध्ययनमात्रवत् एककर्मविधानात् न विद्या कर्मिणम् । अध्ययनवि-
धिर्लक्षरग्रहणमात्रे पर्यवस्यति, अर्थावबोधपर्यवस्यति चापि पर्यवस्यति; उपासीतेति
विहिता या विद्या अर्थज्ञानादधीतरभूता सा च ज्ञानाभ्यासरूपा, अतोऽस्या न कापि
कर्मिणत्वम् ।

नाविशोपात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुष एव निनियोगो नास्ति, कुतः
अविशोपात्तद्वाक्ये विशेषाभावात् 'ईशावास्यमिदं सर्वमि'ति विद्याप्रकरणाच्च विद्या-
गभूतमेतत् कर्मेति विज्ञायते, अतो न विद्यायाः कर्मिणत्वम् ।

*स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थपरः । 'ईशावास्यमिदं सर्वमि'ति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये
कर्मणोऽनुमतिरनुवृत्तिरेव; विद्यामाहात्म्यात्सर्वदा कर्माणि कुर्वन्नपि तेन लिप्यते इति
हि विद्या प्रशंसिता । 'त्वयि न कर्म लिप्यते नरे'इति वाक्यविशेषान्, अतश्च विद्याया
एव प्राधान्यम् ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

'किं प्रजया करिष्याम' इत्यादिना कामकारेण स्वेच्छया विदुषो गार्हस्थ्यत्या-
गमधीयत एके, अतोऽपि विद्या प्रधानभूता लक्ष्यते ।

१ शतमन्वेतीत्युक्तौ क्षेत्रमूयं पञ्चाशत् रत्नमूयं च पञ्चाशदिति विभागस्तथात्रापि । २
कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्ये । ३ विद्वानिति भेदवचनस्याभावात् । ४ कुर्वन्नेवेति वाक्यस्य
विद्वदायुर्विषयत्वेऽप्यविरोधो विद्यास्तुत्यर्थवादित्याह । ५ अनुज्ञा । ६ शास्त्रिनः ।

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

विद्यया सर्वकर्मोपमर्दं चाधीयत एके 'क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर' इति, अतो न कर्मप्राधान्यम् ।

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु संन्यासाश्रमिषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेज्वग्निहोत्राद्यसंभवाच्च न विद्या कर्मागम् । तथाहि 'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यादि वैदिके शब्दे आश्रमत्रयस्यैव कर्मानुष्ठानं दृश्यते न तु चतुर्थाश्रमस्य, अतो विद्यैव प्रधानभूता पुरुषार्थहेतुः । तस्यास्त्वंगतया फलाभिसंधिरहितस्य विहितकर्मणोऽनुवृत्तिरिति सिद्धम् ।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

पूर्वत्र 'त्रयो धर्मस्कंधा' इति त्रयाणामेवाश्रमाणां धर्माधारत्वमुक्तम् ; अत एवात्र चतुर्थाश्रमसद्भावे संदेहे सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते—'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यादौ चतुर्थाश्रमाचोदनात् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यादिचतुर्थाश्रमवचनं तु परामर्शम्—उपासनस्तुत्यर्थवादमेव जैमिनिर्मन्यते । किंच अपवदति हि 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयत' इति श्रुतिः चतुर्थाश्रमं निषेधति, अतोऽग्निहोत्रपरित्यागे महान्दोष इति अग्निहोत्रपरित्यागेनाश्रमांतरं नास्तीति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गृहस्थाश्रमादिवदाश्रमांतरमप्यनुष्ठेयमिति भगवतो वादरायणस्य मतम् । 'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यादेः सर्वाश्रमसाम्यश्रुतेः अग्न्युद्रासनदोषो गृहस्थविषय एव, अतश्चतुर्थाश्रमधर्मसद्भावः ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

वाञ्छोऽवधारणार्थपरः । धारणवत्—'अधस्तात्समिधं धारयन्ननु द्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती'त्यत्र वर्तमानप्रयोगेऽप्युपरिधारणस्याप्राप्तत्वाद्यथा विधिः कल्पितः तद्वत्प्रव्रजन्तीत्यत्रापि विधिरेव; अथवा जाबालश्रुतौ प्रत्यक्षो विधिरप्यस्ति 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही वा वनी भूत्वा प्रव्रजेद्'ति नात्र क्रमनियमः । 'उत्सन्नाग्निरनग्निर्को वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्'ति श्रुतेः जन्मांतरमुकृतपरिपाकविशुद्धांतः-करणस्य ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यं भवति । 'ऋणानि श्रोण्यामाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्,

अनपाकृत्य मोक्षं तु भजमानो ब्रजत्यथः' इत्यादिनिषेधस्त्वविरक्तविषयः। 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयेत्' इत्यन्यमुद्रासननिषेधात् ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यं न गार्हस्थ्यात्परमिति केचित्। तथा सति 'वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' 'उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्' इत्यादिविधिवैयर्थ्यं स्यात्, अतो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वा वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति वा निर्वयः कार्यः। ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वदतामयमभिप्रायः-साधिरनधिकमेति द्वावेवाश्रमौ। तत्र ब्रह्मचारी परिव्राज्यं चानग्निः, गृहस्थो यानप्रस्थश्च साग्निः। आदावग्निमाधाय पश्चात्तमुद्रास्य यत्पारिव्राज्यं ततोऽपि ब्रह्मचर्यात्पारिव्राज्यमेवातीव मुख्यमिति। अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः। अतः सर्वाश्रमपर्यसिद्धिः।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्युपक्रम्य 'स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो य उद्गीथ' इति श्रूयते। एवंजातीयके उदाहरणे उद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते, किंतु 'इयमेव जुहुरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीय' इति जुहादीनां पृथिव्यादित्वप्रतिपादकवचनवत् कर्मागभूतोद्गीथाद्युपादाय तस्य रसतमत्वादिवचनं स्तुतिमात्रं न वेति संशयः। किं तावत्माप्तं नोद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते, किंतु स्तुतिमात्रमिति पूर्वपक्षश्चेन्न सिद्धांत उच्यते-नापूर्वत्वादिति तद्वचनं न स्तुतिमात्रं किंतु तेनोद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते एव अपूर्वत्वान्-पूर्वमुद्गीथादौ रसतमत्वादेरप्राप्तत्वात्। एवं च सति नात्र इयमेव जुहुरित्यादिन्यायोऽवतार्यः, जुहादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानान्; अतो रसतमत्वादिदृष्टिर्विधिरेव।

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

'उद्गीथमुपासीते'ति विधिप्रत्ययप्रयुक्तोऽत्र भावशब्दश्च क्रियाशब्द एव श्रूयते, अतोऽपि रसतमत्वादिदृष्टिर्विधिरिति।

१ ब्रह्मचर्यान्तरं यानप्रस्थान्तरं च पारिव्राज्यांगीकारे यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः। २ स्तुतिमात्राधिकरणम्। ३ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादिवाक्येन। ४ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादिवाक्यम्। ५ ओमित्येतदक्षरमित्यादिवाक्येन। ६ इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसन्निधावेवास्मात्तमिति वैयर्थ्यम्। ७ क्रतुवैयर्थ्यादिक्रतुमिद्वचनमुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानमेव न्याय्यमित्यर्थः।

‘पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तेषु विद्यारंभे ‘प्रतर्दनो ह वै देवोदासि’रित्याद्याख्यायिका आम्नातास्ताः किं पारिप्लवप्रयोगार्था उत विद्यास्तुत्यर्था इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं पारिप्लवार्था इति; अश्वमेधयागे राजानं सकुटुंबमुपवेष्ट्य तत्पुरतो वैदिकान्याख्यानानि अध्वर्युणा वक्तव्यानि, तदिदं पारिप्लवाख्यं कर्म ‘पारिप्लवमाचक्षीते’ति वाक्येन विहितम् । तत्र सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीति विनियोगात् उपनिषदारंभगता अप्याख्यायिकास्तदर्थ्या इति पूर्वः पक्ष इति चेत्तत्र सिद्धांत उच्यते—न विशेषितत्वादिति; ‘प्रथमेऽहनि मनुवैवस्वतो राजा द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजे’त्यादिना पारिप्लवार्थानामाख्यायिकानां विशेषितत्वात्—पृथक्तयाभिधानात् ता न पारिप्लवार्थाः, किंतु विद्यास्तुत्यर्थाः । औपनिषदाख्यायिकानां संनिहितविद्याविधिभिरेकवाक्यत्वादपि ता विद्यास्तुत्यर्था इत्याह—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

यथा सोरोर्दीदित्याद्याख्यानानां कर्मविधिभिरेकवाक्यता तथा विद्याविधिभिः सह औपनिषदाख्यायिकानामेकवाक्यतयोपसंबन्धाच्च ता विद्यास्तुत्यर्था एवेति ।

‘अत एव चाग्नीधनाव्यपेक्षा ॥ २५ ॥

पूर्वत्रोपपादितोऽत्याश्रमसद्भावः । तस्य विद्यार्थमाधानाद्यपेक्षास्ति नवेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं यतो विद्यांगत्वेन कर्मणो विधानमत एव विद्यावतामूर्ध्वरेतसां विद्यांगत्वेनाधानादिसंस्काररूपं कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नीधनार्चनपेक्षा न तेषां माधानाद्यपेक्षा विद्या ‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंती’त्यादिश्रुतेः तेषां कर्मत्यागेनैव विद्यावत्त्वावगमात् । किंच तेषामपि स्वाश्रमधर्मापेक्षा विद्या तु विद्यत एव, आधानादिकर्मानुपपत्तेरिति सिद्धम् ।

‘सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

अत्याश्रमिणामनुपपत्तेराधानादिकर्मानपेक्षा विद्येति पूर्वाधिकरणे निरूपितम् । गृहिणां विद्या तदपेक्षा नवेति संशयः । एवं सति गृहस्थानामपि विद्या अग्नीधनादिकर्मानपे-

१ पारिप्लवाधिकरणम् । २ वेदान्तेषु । ३ पारिप्लवप्रयोगार्थाः । ४ अग्नीधनाधिकरणम् । ५ अग्निश्च इंधनानि काष्ठानि च आदिशब्दप्रादाणि त्रौह्यवतित्वादीनि द्रव्याणि च विद्यंते येषु तेषां यज्ञकर्मणामनपेक्षा । ६ अग्नीधनमग्न्याधानं आधानं आधानपूर्वकमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा । ७ ऊर्ध्वरेतसाम् । ८ सर्वापेक्षाधिकरणम् । ९ अग्नीधनावपेक्षा ।

क्षणीति द्रुमः । तस्य कर्मणो व्यभिचारं विद्यांगत्वानुपपत्तेः । यत्तु विमता विद्या
स्वांगभूतकर्मापेक्षा, अंगित्वात्प्रयाजाद्यपेक्षा, दर्शपूर्णमासवदित्यनुमानम्; तत्राधानादेः
कीदृशमंगत्वं साध्यं प्रयाजादित्यत्फलोपकारित्वं वा अत्रातादिवत्स्वरूपोपकारित्वं
वा ? नाद्यः तेजजन्यत्वे मुक्तोरनित्यत्वं स्यात्; द्वितीये साध्यविकल्पो दृष्टान्तः, अतो न
विद्यांगत्वं कर्मणः । तस्मात् गृहिणामपि विद्या अग्नीधनादिकर्मानपेक्षेति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धांतस्तु कर्मवत्तु गृहस्थेषु विद्या अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षा 'यज्ञेन दानेने'ति श्रुतेः,
यज्ञादीनां नारायणनियोगसिद्धत्वाच्च । यथाश्वो गमनसाधनभूतोऽपि स्वपरिकरवधा-
पेक्षो गमने तथा कर्मणः फलाभिसंधिरहितत्वेन विद्यास्वरूपोपकार्यगत्वात् न तज्ज-
न्यत्वं मोक्षफलस्य किंतु ज्ञानफलमेव मोक्षः । अतो गृहस्थानां यज्ञादिसापेक्षा विद्या
सर्वेषामाश्रमिणां स्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेति विद्यायाः कर्मापेक्षत्वमुक्तम् ।

१ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामव-
द्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

'शांतो दांत उपरतस्तितीक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्, श्रद्धाभक्ति-
ध्यानयोगादवेही'त्यादिना विद्यायाः शमदमादिसंपत्त्यपेक्षा श्रूयते । सा शमादिसंप-
त्तिर्गृहिणां संभवति नवेति संशयः । यज्ञादिगत्तया बहुव्यापारव्याकुलानां तेषां तदुप-
रतिरूपा शमदमादिसंपत्तिर्न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांत उच्यते-यद्यपि गृहस्थो
विहितकर्मप्रवृत्तस्तथापि निषिद्धकाम्यादिकर्मसु व्यापाररहित एव शमाद्युपेतः स्यात् ।
'शांतो दांत' इत्यादिना 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही'त्यादिना च गृहस्थानां शमादिवि-
धेर्विहितत्वाद्विद्यानिष्पत्तये तदंगत्वेन तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च । आंतराणां
रागद्वेषादीनामनविर्भूतिः शमः, सर्वेषामिन्द्रियाणां अविहितव्यापारेभ्यो निवर्तनं
दमः, निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारोपरम-उपरतिः, द्वंद्वसहिष्णुत्वं तितिक्षा, विनष्टतंद्रिष्या-
क्षेपस्य चित्तस्य परमात्माभिमुख्यं समाधानम्, अपुरुषार्थसकलेश्वरशास्त्रपराङ्मुखी पर-
विद्यामयपरमात्मतंत्रोपनिषद्गोष्ठीसमुत्कंडारूपा सत्त्वकला श्रद्धा, निर्मुक्तसकलेश्वरदेवता-
राधना त्रिविधकरणसंपाद्या अष्टांगयोगविशिष्टा परमात्मपरिचर्यामयी वेदरहस्या
नवविधा भक्तिः, परमानंदवेदशमयपरमात्ममेवारापमुक्तिप्राप्तित्वरा मुमुक्षा च सकल-
प्राकृतभोगपराङ्मुखत्वरूपेण वैराग्येण नित्यानित्यवस्तुनिर्द्वारणाकारेण चित्तकेन च

विशिष्टस्य नरस्य क्षमादिसंपत्तिक्रमेण संभवति मुमुक्षा । एते विवेकादयो मुमुक्षा-
पर्यन्ताः परमधर्माः सर्वेषामाश्रमिणां पराभक्तिरूपविद्यार्थमविशेषेणानुष्ठेया इति ।

‘सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

वाजिनां छंदोगानां च प्राणविद्यायां पठ्यते ‘न ह वास्योनञं जग्धं भवती’ति
‘न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवती’ति । इह प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिः
प्रतीयते । एषा युक्ता नवेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? मानान्तरप्राप्तस्य
भोजनस्याविधेयत्वादिह सर्वान्नानुमतिरप्राप्ता विधीयते, इति प्राप्ते समाधीयते-
प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतिः सर्वाश्रमक्षणाद्वा न सर्वदा, किन्तु प्राणात्यये
एव; अधिकशक्तेरुपस्तेर्ब्रह्मविदोऽपि हि प्राणात्यये एवोच्छिष्टभक्षणादौ श्रुतिर्दृश्यते
‘भैरवीह तेषु कुरुष्व्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे कुद्राणक

१ नित्यानित्यवस्तुविवेकः, क्षमदमादिसाधनं संपत्, इहामुत्र च फलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं
चैतत्साधनचतुष्टयरूपाः परमधर्मा इत्यर्थः । २ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् । ३ अस्य प्राणोपास-
कस्य जंतुमात्रस्य जग्धं भक्ष्यं तत्सर्वमन्नं न भवति ह अदनीयमेव भवतीत्यर्थः । ४ ननु
मटस्यो मर्दनहेतवोऽशनयः पापाणवृष्टयो वा तामिः कुरुषु कुरुदेशसस्येषु हतेषु नाशितेषु सत्सु
दुर्मिक्षे जातेऽन्नालभास्तुद्राणकः कुत्सितां गतिं गतोऽस्यामवस्थां प्राप्तभक्षस्यापत्यं चाक्रायण
उपस्तिनामा ह किल आटिक्यः-अटनाय प्रवृत्तः आटिक्यः, आटिक्या इति पाठे तु गृहांतरा-
चटनाहेतुत्वादाटिकी तयाटिक्यानुपजातपयोधरादिस्त्रीध्वंजनया जायया सह इभ्यग्रामे इभो
हस्ती तमर्हतीतोभ्य ईधरो हस्त्यारोहो वा तस्य ग्रामस्तस्मिन् इभ्यग्रामे उवास उपितवान्; कस्य-
चिद्गृहमाश्रित्य पश्चात्स उपस्तिर्ह किलान्नार्थमटन् इभ्यं हस्त्यारोहं कुन्मापान् कुत्सितान्मा-
पान् स्वादंतं भक्षयंतं सहसोपलभ्य विभिक्षे-याचितवान्; याचिते सति तमुपस्ति ह इभ्य उवान
किं यच्चेति बहुवचनार्थः, इमे मे मम भाजने उपनिहिताः निक्षिप्ता, इतोऽस्माद्वाजनस्थादुच्छिष्ट-
कुन्मापराशेर्ये अन्ये कुन्मापारंते न विद्यन्ते, इत्यतः किं करोमीत्युक्त उपस्तिरेतेपामिति कर्मणि पश्री
एतान्त्यया भक्ष्यमाणान् कुन्मापान्मे मदां देहीति होवाचैत्युक्त इभ्यस्तान् कुन्मापानस्मै उपस्तये
प्रददौ-प्रदत्तवान्; इतोऽच्छिष्टाः कुन्मापाः भक्षिताश्चेदिदमनुपानमुदकं गृहाणेत्यर्थः, एवमुक्त उप-
स्तिः प्राणातिरिक्ते उच्छिष्टभक्षणे दोषं पश्यन्नुवाचेत्याह उच्छिष्टमिति यदीदमुदकमहं पास्यामि
तदा त्वदीयमुच्छिष्टं वै मे मया पीतं स्यादित्युपस्तिनोक्ते दृष्टिपक्षो वक्ष्यमाणान्यवस्थामजा-
नन्नुपहसति-न स्विदिति; एते कुन्मापा अपि किं नोच्छिष्टाः ? स्विदितर्क इत्युवाचैत्यर्थः । उच्छिष्टमपि
जीवनविच्छित्तिमात्रनिरासाय स्वीकृतं न दोषायेत्युत्तरमुवाचेत्याह नवा इति; इमान्कुन्मापानस्वा-

उवास, स हेभ्यं कुल्पापान् खादंतं विभिक्षे स होवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म
इम उपनिहिता इभ्येतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हंतानुपानमित्युच्छिष्टं
मे पीतं स्यादिति होवाच न स्विदेतेषुच्छिष्टा इति नवा अजीविष्यमिमानस्वा-
दभिति होवाच कामो म उदपानमि'त्यादिरूपा । अतः प्राणात्यय एव सर्वान्नानु-
मतिः परविद्यावतोऽपि ।

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

‘आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिबन्धे सर्वग्रंथीनां विप्र-
मोक्ष’ इत्यत्रोक्ताया आहारशुद्धेः सर्वान्नानुमत्या बाधे प्राप्तेऽपि अवाधात्-प्राणात्यये
वाधाभावोक्तेः, प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिनिर्वाधा । विदुषामविदुषामपि सर्वा-
न्नानुमतौ प्रमाणमाह—

‘अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः स्मर्यतेऽपि—

‘प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवांभसा’ ॥ इति.

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

‘यतः तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्सृज’ इति पाप्मना संस्पृष्टो
न भवामीति मत्वा सुरां न पिबतीत्यर्थ इति काठानां संहितायाम् अकामकारे काम-
कारनिवृत्तौ शब्दश्चायं भवति; अतश्च प्राणसंशय एव सर्वेषामपि सर्वान्नमक्षणानुमतिः॥
अन्यथा निषिद्धाचरणे सति नारायणाज्ञाद्रोही स्यादिति भावः ।

‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

विद्याहीनस्य गृहस्थस्य आश्रमकर्मा यज्ञादिकं ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती’ति
विहिततया ‘यज्ञेन दानेने’ति श्रुतेर्विद्यासाधनतया चानुष्ठेयमवगम्यते ।

दन्नमक्षयन्नं वै अजीविष्यं नैव जीवित्यामीःशुपस्तिरुवाचेत्यर्थः । नाभावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्य-
मित्यारंकायामाह काम इति; मे मम उदकपानं काम इच्छातो यथेष्टं लभ्यते इत्यर्थः, तथा च
चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्षणं प्रति प्रवृत्तिश्रुतेर्जीवितसंदेहावस्थामापन्नस्य विद्याधर्मयशोवतः
स्वात्मनः परोपकारसमर्थस्य जीवनमात्रकारणं निषिद्धमपि कुर्वतो नागःस्पर्श इत्यभिप्रायो गम्यते ।
१ सत्रपेक्षेति सूत्रे यदुक्तमग्निहोत्रादिसर्वकर्मपेक्षा विधेति तत्र विद्वद्वाविदुषां कर्त्तव्यतां सूत्र-
द्वयेन विभजति । २ विहितत्वाधिकरणम् ।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यावतोऽपि 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह, अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते' इति श्रुतेर्विद्यांगतयो हिततया चानुष्ठेयं यज्ञादिकर्मावगम्यते । इह विद्याहीनेन विद्यावता च यज्ञादिकं विद्यासाधनत्वेनांगत्वेन विहितत्वेन च द्विरनुष्ठेयं सकृदनुष्ठेयं चेति संशये सत्युभयंविधिवलाद्विरनुष्ठेयमिति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि अविदुषो विद्यासाधनत्वेन विदुषश्च विद्यांगत्वेनोभयोरपि विहितत्वेन चैवं सर्वप्रकारैरपि करणीयतयोक्ताः त एव एते यज्ञादय एव प्रसिद्धाः संति । सकृत्कृतानामपि तेपाशुभयलिङ्गं—उभयाकारत्वेन संभूतस्वरूपसंभवोऽस्ति, अतः कर्मस्वरूपैक्ये सत्यपि तेपाशुभयाकारत्वे विरोधाभावः । सकृत्प्रयोगेऽपि वचनद्वयबलेन कर्मण एकस्याप्याकारद्वयोपपत्तेः । यथा 'खादिरो यूषो भवति खादिरं वीर्यकामस्वरूपं कुर्वीते'त्यत्र वचनद्वयबलेन नित्यत्वं काम्यत्वं चैकस्य खादिरत्वस्यास्ति तद्वद्विदुषोऽप्यविदुषोऽपि विद्यांगतया विद्याहेतुतया विहिततया च सकृदेवानुष्ठेयं यज्ञादिकमिति ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

चकारोऽवधारणार्थः, 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतिः विद्योत्पत्तिप्रतिबंधकदुरितनिवर्त्तनेन विद्याया अनभिभवं पराभवनिवर्त्तकं कर्मानुष्ठानं दर्शयत्येव, अतो न पूर्वोक्तविरोधः ।

अंतरा चापि तु तद्वष्टेः ॥ ३६ ॥

आश्रमिणां विद्या संपद्यत इत्युक्तम् । इदानीं आश्रमिणां विद्या संपद्यते नवेति संदेहः ।

१ विद्याम् अक्षरात्मस्वरूपज्ञानं च अविद्यां च विद्याभिन्ने वर्णाश्रमोचितं कर्म च तदेतदुभयं सह परमात्मोपासनसहितमेव भवति, एवं द्वयं यो वेद जानाति सः अविद्याया विद्याभिन्नेन भगवद्भाराधनार्थं कृतेन वर्णाश्रमोचितेन कर्मणा मृत्युं कालभयं तीर्त्वा उल्लंघ्य विद्याया त्रिगुणातीतेन शुद्धात्मस्वरूपज्ञानसहितेन परमात्ममाहात्म्यज्ञानेन अमृतं मरणधर्मवर्जितं परमेश्वरसेवोपयोगिनमप्राकृतविप्रहं अश्नुते प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । २ विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितया । ३ अविदुषां विहिततया विद्यासाधनतया च कर्मानुष्ठानमाप्नायते, विदुषां च विहिततया विद्यांगतया च कर्मानुष्ठानमाप्नायत इत्युभयविधिवलात् । ४ अतो यज्ञादिकर्मणां विद्यायाः साधनत्वेनाङ्गत्वे चाविरोध इत्यर्थः । ५ विधुराधिकरणम् ।

अनाश्रमिणः स्नातकविधुराश्च, तेषां ब्रह्मविद्या न संभवति, विद्यासाधनभूतानाश्रम-
धर्माणामभावादिति प्राप्ते वदामः—अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः—रैकविदुरादिषु विद्यासा-
धनभूताश्रमहीनेष्वपि विद्यादर्शनात् अनाश्रमिणामपि विद्या संभवत्येव । यदुक्तं
विद्यासाधनाश्रमधर्माभाव इति तत्राह—

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अनाश्रमिणामपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते—

‘जप्येनैव तु संसिद्धयेतं ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यच्च वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते’ ॥ इति.

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

आश्रमानियतधर्मविशेषेणापि विद्यानुग्रहः श्रूयते—‘तपसा ब्रह्मचर्येण भद्रया
विद्यया चात्मानमन्विष्ये’ति ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ॥ ३९ ॥

अतोऽनाश्रमितादितरदाश्रमित्वं ज्यायः धर्मभूयस्त्वेन श्रेष्ठतरम् ; कुतः लिंगाव-
‘अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज’ इति स्मृतेश्च । एवमनाश्रमितादाश्रमित्वं
वरमेव तथाप्यापद्धिपये अनाश्रमिणापि जप्यादिसाधनेन विद्या संपाद्यत एवेति ।

*तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपा-

भावेभ्यः ॥ ४० ॥

इहोर्ध्वरेतसां नैष्ठिकादीनां स्वस्वाश्रमावरोहोऽपि संभवति नवेति संशये संभवतीति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयामः—नैष्ठिकादिभूतस्य जनस्य अतद्भावः—ततः प्रच्युतिर्न
संभवति, कुतः तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्—तद्रूपाभावा नैष्ठिकादिधर्माभावास्तेभ्यो
नियमः—‘अत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति, ‘अरण्यमियाद् ततो न पुनरेयादिति,
‘समाप्याग्नीन् पुनरावर्त्तयेदि’ति च शास्त्राणि नियच्छन्ति, न चारोहरूपशास्त्रवदवरोह-
रूपशास्त्राणि संति; अतः तेषामप्रच्युतिनियमश्रुतेः—प्रच्युतो श्रुत्याद्यभावाच्च न तेषां

१ स्नातकाः समावर्त्तनकर्मनंतरमनधिगतस्त्रीकाः विधुराः आश्रमयोरंतरालं वर्त्तमानाश्च । २
जपाचतुर्गृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः । ३ नन्वेवं चेत्तर्ह्यश्रमित्वं व्यर्थं तत्राह ।

४ तद्भूताधिकरणम् । ५ नैष्ठिकादीनाम् ।

प्रच्युतानां विद्याधिकारः । जैमिनेरप्येवमेव मतमस्ति । तेषां प्रायश्चित्तादिनापि त्रिधाधिकारो नास्तीत्याह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

आधिकारिकमधिकारलक्षणोक्तं यदवकीर्णं उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं गर्दभपञ्चालंभनं तद्वन्नैष्ठिकस्य तत्प्रायश्चित्तं न संभवति, कुतः पतनानुमात्तदयोगात् ।

‘आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु मच्यवते द्विजः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा’ ॥ इति ।

तस्य पतने प्रायश्चित्तानधिकारस्मृतेः प्रायश्चित्तासंभवात् अनुमानं स्पृतिः ।

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

उपपूर्वं पातकमुपपातकं नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यमच्यवनं संजातं चेत्तत्र भावं प्रायश्चित्तविद्यमानतां एके आचार्या मन्यन्ते अशनवत्, यथोपकुर्वाणस्य मध्वशनादि-
नियेषस्तत्प्रायश्चित्तं च तथा नैष्ठिकादीनामपि समानं तदुक्तम्, उत्तरेषां चैतदविरो-
धीति उपकुर्वाणस्य यदुक्तं तत् चाश्रमाविरोध्यन्येषामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

उभयथापि उपपातकत्वे महापातकत्वेऽपि कर्माधिकारादिवहिष्कृता एते ‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महे’ति स्मृतेः, आचाराच्च—शिष्टाचारवहिराचरा-
णाच्च तेषां सर्वथैवारूढपतितानां न विद्याधिकारः ।

१ नैष्ठिकादीनाम् । २ अवकीर्णशब्देन योनौ निषिक्तं रेत उच्यते तदस्यास्तीत्यव-
कीर्णौ तस्य यः पशुः सः लौकिकाग्रौ होतव्यः स यथोपनयनकाले लौकिकाग्रौ होमस्तद्ब्रह्म-
धानस्य पत्नीपरिग्रहोत्तरकालतया पूर्वमप्राप्तकालादिति तद्विदमधिकारलक्षणे सिद्धं प्रायश्चित्त-
माधिकारिकं तदपि नैष्ठिकत्यावकीर्णिनो नैवास्ति । ३ छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः
उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनमरणभावाद्युपपत्तेः तत्प्रायश्चित्तम् । ४ उत्तरेषाम् । ५ यवपि
कन्मपनिर्हरणाय कैश्चिद्ब्रह्मैः प्रायश्चित्ताधिकारो वर्तते तथापि कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतुप्रा-
यश्चित्तं न संभवति, प्रायश्चित्तं न पश्यामीत्यादिस्मृतेः । ६ शिष्टा हि नैष्ठिकादीन् भ्रष्टान्
वृत्तप्रायश्चित्तानपि वर्जयन्ति तेभ्यो ब्रह्मादिकं नोपदिशन्ति । ७ नैष्ठिकादीनां आरूढपतितानां
नैष्ठिकव्रताप्रच्युतानां सर्वथैव यथाविधि प्रायश्चित्तानुष्ठानेनापि ब्रह्मविद्याधिकार इत्यन्वयः ।

‘स्वामिनः फलश्रुतेस्तियात्रेयः ॥ ४४ ॥

उक्तमुद्गीथाद्युपासनम् । तदनुष्ठानं यजमानस्य उत ऋत्विजामिति संशयः । किं प्राप्तं । उद्गीथाद्युपासनं स्वामिनो यजमानस्यैवानुष्ठानमुपैत तस्यैव वीर्यवत्तरत्नफलश्रवणात् नत्विजामित्यात्रेयो मेने, इति तन्मत रूपे पूर्वपक्षे सिद्धांत उच्यते—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

‘एवंविदुद्गाता ब्रूयादिति वाक्यशेषे उद्गातुरुपासकत्वं स्फुटं श्रूयते; ऋत्विग्भिः कृतमार्त्विज्यमेव तदनुष्ठानमित्यौडुलोमिस्तन्मते कथमन्यकर्तृकं कर्मान्यगामिफलं स्यादिति चेत् ऋत्विजामशेषांगयुतकर्मानुष्ठानाय यजमानेन क्रीतत्वात्तत्संभवेदेवेत्याह-तस्मै-सांगकर्मानुष्ठानाय हि ऋत्विक्कलापो यजमानेन परिक्रियते-परित्रियते, अतः ऋत्विक्कृतमुपासनं यजमानकृतमेव, तस्मात्तत्फलं च तस्य स्वामिन एवेति न विरोधः ।

‘सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

कहोलब्राह्मणे श्रूयते ‘तस्मात् ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत् वाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याय मुनिरिति बहूपनिषत्तात्पर्यनिर्णयरूपं पांडित्यं विज्ञेयेण संपाद्य वाल्येन रागद्वेषादिरहितत्वात् वाल्यसदृशेनावस्थांतरेणावतिष्ठेत ततः पांडित्यवात्ये निःशेषं संपाद्याय मुनिरिति । अत्र पांडित्यवात्यव्रज्यमौनमपि विधीयते नवेति संशये मुनिरित्यत्र भवेदित्यादिविधिप्रयोगाभावात् मौनं विधीयत इति प्राप्ते विधीयते सिद्धांतः-तद्वतो विद्यावतः विध्यादिवत् विधीयत इति विधिः यज्ञदानमधृत्याश्रमधर्मः, आदिश्रद्धेन श्रवणमनने ग्राह्ये आश्रमधर्मवत् श्रवणमननवच्च पांडित्यवात्ययोस्तृतीयं सह कार्यतरं मौनमेकं विधीयते; कुतः मुनिश्रद्धस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रसिद्धेर्निष्ठानिष्पत्यर्थ उपास्यविषयाभ्यासरूपमिदं प्रकृष्टमननं तिष्ठासेदिति पदानुवृत्त्या विधीयते, ततो मौनविधिः संभवति विद्यावत इति ।

१. स्वाम्यधिकरणम् । २. ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासतेत्यारभ्य तस्मादुद्गैवंविदुद्गाता ब्रूयादिति वाक्यशेषे । ३. उद्गीथाद्युपासनानुष्ठानम् । ४. सहकार्यंतरविध्यधिकरणम् । ५. यस्मात् पूर्वं ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्रावेपणान्यो व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मादधुनातनो ब्राह्मणः । ६. अवस्थातुमिच्छेत् । ७. कहोलब्राह्मणं ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

इह सर्वेषामाश्रमाणां विद्या साधारणा उत अत्र विशेषोऽस्तीति संशयः। ब्रह्म-
चारिणो वेदाभ्यास आचार्यपरवशत्वात् गृहस्थस्य कुटुम्बभरणाद्योग्ये व्याकुलत्वात्
वनस्थस्य वैश्वानसधर्मव्यापृतत्वात् न तेषां ज्ञानध्याने संभवतः। 'वेदांतविज्ञानमुनि-
श्रितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा' इति वेदांतार्थज्ञानवतां संन्यासयोगश्रवणात्
अंत्याश्रमस्थेषु ध्यानविधिदर्शनाच्च अंत्याश्रमिणामेव ज्ञानध्याने संभवतः,
नेतरेषामिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—सर्वेन्द्राश्रमेषु ज्ञानध्यानरूपा विद्या
संभवत्येव, कुतः कृत्स्नभावात्—कृत्स्नाश्रमेषु विद्यासद्भावप्रदर्शनात्। तथाहि छांदोग्ये
'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान' इत्यारभ्य 'स स्वल्पेन वर्त्तयन् यावदायुषं
ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तत' इति। अत्र हि गृहिणा गृहस्थेन उपसंहारः
सर्वविद्यासमाप्तिस्तु सर्वेषां प्रदर्शनार्थः, एवमंत्याश्रमवचनमपि सर्वेषामाश्रमिणां
प्रदर्शनार्थम्, अतः सर्वेषामाश्रमिणां विद्यास्त्येव। फलत्यागः संन्यासः, यत्तत्त्वं
नितेन्द्रियत्वं सर्वमिदं सर्वेषां संभवत्येव।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

'अथ मुनिरिति वचने 'अथ भिक्षार्थं चरंती'त्यनेनोक्तो यः श्रमदमादिरूपपा-
रित्राज्यैकधर्मोपसंहारः स सर्वाश्रमिणां श्रमाद्यनुष्ठानार्थं प्रदर्शितः, तं सूत्रार्थेन
दर्शयति—मौनवत्—सर्वेषणाविनिर्मुक्तानां मौनोपदेशवत् इतरेषां श्रमदमादिसाधनामपि
सर्वाश्रमिजनानुष्ठानोपदेशात् सर्वाश्रमिणां ब्रह्मविद्या विहितैव।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

कलिवर्ज्यप्रकरणे वानप्रस्थसंन्यासाश्रमयोर्निषेधत्वाद्वाह्यस्थायाश्रमांतरेण देहम-
नाविष्कुर्वन्नव्यक्तीकुर्वन्नपि द्विजो बामुदेवीमहादीक्षारूपाश्रमं परविद्यासाधनमुपादत्ते;
कुतः तस्य वैराग्यातिशयेन ब्रह्मचर्यादियतिधर्मसमन्वयात्। अंत्याश्रमसंज्ञकोऽयमाश्र-
मभेदः नारायणसेवापरस्तत्प्रसन्नताहेतुश्च। तथाहि बामुदेवोपनिषदि 'ॐ नमस्कृत्य
भगवाञ्छारदः सर्वेश्वरं बामुदेवं पप्रच्छ भगवन्पुंश्चैव विधिं द्रव्यमंत्रस्थानादियुतं मे
ब्रूही'त्यादिभिरुर्ध्वपुंड्रधारणविधिना बामुदेवी महादीक्षा श्रूयते। स्कांदे च स्मर्यते

१ एवं छांदोग्ये यथा गृहिणा ब्रह्मविद्यायां सर्वाश्रमिसंग्रहः तथा मुंडकोपनिषदि अंत्या-
श्रमवचनमपि वेदांतविज्ञानमुनिश्रितार्था इति पाणिनाज्यैकांतधर्मप्रतिपादनत्वमपि। २ अनावि-
ष्काराधिकरणम्।

‘वानप्रस्थश्च संन्यास इत्युभावाभ्रमौ मुने, दुष्करत्वात्कलियुगे न ग्राह्याविति निश्चयः। श्रीवामुदेचभक्ता ये तीव्रवैराग्यश्चालिनः, तेषां धर्मस्तु तत्सेवा मोक्तोऽहस्म्यु च रात्रिषु। एकोऽपि च क्षणस्तेषां ज्ञानविज्ञानभूयसाम्, भक्तिं नवविधां विष्णोर्विना व्यर्थो न वै भवेदि’ति। एवं च सति गृहिणां वैराग्यवतां मुमुक्षुजनानां वामुदेवीदीक्षाग्रहणं युक्तमिति निर्णयः। एवं भुक्तिभुक्तिहेतुतयेदं व्रतं नारायणप्रसादकरं श्रुतय एव वर्णयन्ति तथाहि ‘पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येपि विश्वतः अतस्तनुर्न तदामोऽश्नुते ज्ञता स इद्वहंतस्तत्समाश्रिततपोप्यवित्रं विततं दिवस्पदे शोचंतोऽस्य तंतवो व्यस्थिरन् अवंत्यस्य पवितारमाश्रवो दिवस्पृष्टमधितिष्ठन्ति चेतसे’ति ऋग्वेदसंहितायां सप्तमाष्टके तृतीयेऽध्यायेऽष्टमे वर्गे इयमेव श्रुतिः किञ्चित्पाठांतरेण सामवेदे उत्तरप्रंथे द्वितीये प्रपाठकेऽस्ति। तत्र ऋग्वेदश्रुतिभाष्यम्-पवित्रमिति; हे ब्रह्मणस्पते! ब्रह्मणोऽक्षरब्रह्मणः पतिः स्वामी तत्संयुद्धौ हे वामुदेवेत्यर्थः, ते तव पवित्रमतिशुद्धं विततं सर्वत्र व्याप्या विस्तृतं अक्षराख्यं स्थानमस्तीति शेषः, एतादृशः प्रभुः समर्थस्त्वं तप्तत्वदायुधधारकस्य गात्राण्यंगानि पर्येपि परिगच्छसि तत्समीपे नित्यं तिष्ठसीत्यर्थः। यः विश्वतो विश्वस्मिन् जगति अतस्तनुश्चक्रादित्वदायुधैरसंतप्तगात्रः तत् स आमो भगवदुपासनमार्गे पकताहीनः, अतस्तत् त्वद्धाम नाश्नुते न प्राप्नोति ज्ञता स इत् तप्तमुद्राधारणपकदेहा एव बहंतो दिव्यां भागवतीं तनुं प्राप्नुवंतः संतः तत्तव स्थानं समाश्रित व्याप्नुवंति तत्प्रविशन्तीत्यर्थः। तपोप्यवित्रमिति, तपोः स्वभक्तशत्रूणां तापकस्य तव पवित्रमतिशुद्धं स्वरूपं दिवः पदे शुलोकात् श्रेष्ठे अक्षराख्ये स्थाने विततं निजैश्वर्यविस्तारेण स्थितम्; अस्य त्वद्विव्यस्वरूपस्य तंतवः किरणाः शोचंतो देदीप्यमानाः व्यस्थिरन्-वद्धमुक्तांतरीयमितया विविधं तिष्ठन्ति; अस्य त्वत्स्वरूपस्य आश्रवः स्वभक्तमुखप्रदाने सत्त्वरस्ते तंतवः पवितारं संतप्तचक्राद्यायुधधारणेनात्मानं पवित्रीकुर्वाणं निजभक्तम् अवन्ति पालयन्ति; एवंभूतं त्वां चेतसांतःकरणेन ध्यातारो ये ते दिवस्पृष्टं दिव्यन्ति भगवंतं स्तुवंति इति देवाः स्तोतारो महामुक्तास्तैः सृष्टं अधिष्ठितं त्वद्धाम अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति श्रुतितात्पर्यार्थः। ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय हरिं भजेत्, मुद्ग्लोकमौलेर्वर्माण्यग्निना संदधत’ इति,

‘शृतोर्ध्वपुंड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा।

स्वरेण मंत्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं याति महान्महांतम्’ ॥ इति.

‘शृतोर्ध्वपुंड्रः परमेशितारं नारायणं सांग्ययोगादिगम्यम्।

सृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरभियाति विष्णुम्’ ॥ इति.

इदं च व्रतं पंचरात्रतंत्रे पुराणेषु च बहुधा प्रसिद्धम् ।

‘ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

उक्तक्रमोपासननिष्ठानामैहिकं मुक्तिफलम् उत जन्मांतरे वा भवतीति विचार्यते ।
इहैव जन्मनि मुक्तिर्जायतामित्यभिसंधाय पुरुष उपासने प्रवर्तते नतु जन्मांतर इति
को वा पुरुषः प्रयोजनस्य विलंबं करोति न कोऽपि; तस्मादैहिकमेव मुक्तिफलं न
जन्मांतरीयमिति प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-अप्रस्तुतप्रतिबंधे प्रकृतप्रबलकर्मांतरप्रतिबंधा-
भावे परमात्मोपासनफलमिह जन्मनि भवति; तद्भावे तु जन्मांतरे यथाभ्युदयरूपं
फलं स्वसाधनभूतपुण्यकर्मनंतरमेव संपद्यते, तत्प्रतिबंधकसद्भावे तु जन्मांतरे भवति
तद्वत् वामदेवादिषु जन्मांतरश्रवणादिवलेन तत्फलदर्शनात् ततो नैहिकत्वे मुक्तिफ-
लस्य नियम इति ।

‘एवं मुक्तफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

केवलकर्मफलान्युदयवत् मुक्तिफलमपि कर्मांतरप्रतिबंधाभावे भवतीति निरूपितम् ।
तन्न्यायेन कर्मफलवत् ज्ञानोपासनफलभूतस्यापि मोक्षस्य न्यूनाधिकत्वे नियमोऽस्ति
नवेति संशयः । किंतावदत्र प्राप्तं कर्मफलवन्मुक्तिफलमपि न्यूनाधिकप्रस्तीति पूर्वः पक्षः ।
‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते’त्यादिभिः कर्मफ-
लस्य न्यूनाधिकत्वमवगम्यते तद्वज्ज्ञानोपासनफलस्यापीति प्राप्तेऽभिधीयते-कर्मफल-
स्येव ज्ञानोपासनफलस्य न न्यूनाधिकत्वनियमः, कुतः-तदवस्थावधृतेः ब्रह्मभावाव-
स्थाया एव पार्यदत्वरूपमुक्तिफलावधृतेः । सर्वेषामपि परविद्यावतां ब्रह्मात्मकपार्यद-
त्वस्यैकत्वात् न वैषम्यकथात्र संभवति । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिं शोतयति ।

इति श्रीशुद्धैकांतधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यश्रीमुक्तानंदमुनिवि-
रचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य चतु-
र्थपादः समाप्तः ॥ ४ ॥ समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

१ ऐहिकाधिकरणम् । २ प्रबलकर्मांतरसद्भावे तु । ३ अभ्युदयफलप्रतिबंधप्रबलकर्मा-
ंतरसद्भावे तु । ४ मुक्तिफलाधिकरणम् । ५ चतुर्थपादेऽधिकरणानि १६ सूत्राणि ५१ ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥

‘आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये खलूपासकोपास्योपासनभेदा आश्रमधर्मादयश्च निर्णीताः । इह पुनश्चतुर्थाध्यायस्याद्यपादे उपासनप्रकारः, द्वितीये पादे जीवकलापस्योपासकस्यो-
 क्रांतिदशा च तृतीये पादे अर्चिरादिगतिश्च चतुर्थे पादे परब्रह्मप्राप्तस्य भक्तस्यावस्था
 च वर्ण्यते । अत्र प्रथमाधिकरणे ‘ब्रह्मविदामोति परं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
 पन्था विद्यतेऽयनाय’ ‘यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णी’ इत्यारभ्य ‘निरंजनः परमं
 साम्यमुपैतीति’ ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः, त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म
 नैति मामेति सोऽर्जुने’ति, ‘बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः’ इत्यादिषु मोक्ष-
 साधनत्वेन विहितं वेदनं सकृदनुष्ठेयं उतावर्त्तनीयमिति संशयः । किंतावत्प्राप्तं सकृ-
 दनुष्ठेयम् ; सकृत्कृतेऽपि शास्त्रार्थे कृतः शास्त्रार्थ इतिन्यायात्प्रयाजादिवत् ; सकृदनुष्ठा-
 नेऽपि परस्परपर्यायभूतवेदनज्ञानशब्दार्थसिद्धेरिति प्राप्ते द्रुमः-मोक्षसाधनतया विहितं
 वेदनमसकृदावर्त्तनीयं कृतः उपदेशात्-‘ब्रह्मविदामोति परमि’त्यादिवाक्यसमानार्थेषु
 ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः,’ ‘ततस्तु स पश्यते
 निष्कलं ध्यायमान’ इत्यादिवाक्येषु ज्ञानस्य ध्यानरूपत्वोपदेशात् । ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत
 भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद यस्तद्वेद यस्तं वेद
 स मयैतदुक्तः अनुम एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स’ इत्यादिश्रुतिषु उप-
 क्रमोपसंहारयोर्विद्युपास्योर्व्यतिकरोपदेशेन मोक्षसाधनरूपस्य वेदनस्योपासनरूप-
 त्वावगमाच्च ; ध्यानोपासनशब्दयोश्च स्मृतिसंतानवाचित्वात् ; यदुक्तं प्रयाजादिवदिति
 तदत्र नोचितं तस्य प्रयाजादेरदृष्टफलत्वात्, यदुक्तं सकृदनुष्ठानं वेदनफलस्य हरिसा-
 क्षात्कारस्य तु दृष्टत्वात् तस्याऽऽफलोदयमावृत्तिर्गोपादेरवस्थातादिवदिति युक्तम् ।

१ आवृत्त्यधिकरणम् । २ विद्युपास्योश्च वेदादिषु व्यतिकरेण प्रयोगो दृश्यते क्वचिद्विदि-
 नोपक्रम्योपासिनोपसंहरति यथा यस्तद्वेद यस्तं वेद स मयैतदुक्त इत्यनुम एतां भगवो देवतां
 शाधि यां देवतामुपास्स इति क्वचिन्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति यथा मनो ब्रह्मेत्युपा-
 सीतेत्यत्र भाति च तपति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेदेति । ३ ध्यानं चित्तनं तस्य स्मृति-
 संतानरूपं न स्मृतिमात्रम् ; उपारितरपि तदेकार्थः, एकाग्रचित्तवृत्तिर्नैतत्सर्वं प्रयोगदर्शनात् ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अस्मिन्विषये लिङ्गं स्मृतिश्चास्ति—‘तद्रूपप्रत्यये चैका संततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्व्यानं प्रथमैः पृथ्विरगैर्निष्पाद्यते तदे’ति ‘अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते । तेषामहं समुद्भूतां मृत्युसंसारसागरादि’त्यादिस्मृतिकलापः । अतश्च परब्रह्मवेदनस्यावृत्तिरिति ।

‘आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वत्रावृत्तिमत्परब्रह्मण उपासनमभिहितम् । उपासितुर्जीवात्मनः तत्परब्रह्मोपासनं प्राप्ताक्षरब्रह्मैक्येन उतार्थांतरत्वेनेति संशयः । सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदेन ‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इत्यादिषु परब्रह्मोपासितुर्जीवकलापस्याक्षरब्रह्मणः सकाशादर्थान्तरत्वेनोपपादनात् तदन्यत्वेनोपासनं कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः प्रवर्त्तते । सिद्धांतस्तु ‘देवो भूत्वा देवं यजेत’ ‘अहं ब्रह्मास्मीति’ ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्’ ॥ इति.

‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये मुत्तमश्छोकलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥

नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुक्त्यने हरेः ।’

इत्यादीनि शास्त्राणि परब्रह्मोपासितुर्जीवात्मनोऽक्षरब्रह्मैक्येनोपासनं ग्राहयन्ति । तुल्यद्रो-
वधारणे । अत आत्माऽक्षरब्रह्म मम स्वरूपमेवास्तीति परब्रह्मोपासितारोऽक्षरात्मभावेन
परब्रह्मोपासनमुपगच्छन्ति; अतो मुक्तावस्थायामपि ते ब्रह्मपुरे सदावस्थितस्य परब्र-
ह्मब्रह्माभिधेयस्य पुरुषोत्तमनामकस्य नारायणस्य परिचर्यायां तत्समानधर्मया ब्रह्म-
रूपया भागवतीतन्वा सततं तिष्ठति । तथाहि श्रूयते ‘अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा
अध्विबिम्बे निपेदुरि’ति ‘स्वभक्तभ्यां रमन्ते स मे सर्वस्वमि’ति, ‘गुणापाये
ब्रह्मशरीरमेति’ ‘ब्राह्मीं संविशते तनुमि’ति ‘निरंजनः परमं साम्प्रमुपैती’ति,
‘नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैती’ति । स्मर्यते च—‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साध-
र्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलयेन व्यथन्ति च’ इति । ‘प्रवर्त्तते यत्र रजस्तम-

स्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरा सुरार्चिताः । श्यामावदाताः शतपत्रलोचना' इति 'ददर्श तत्राखिलसाक्षतां पतिं श्रियःपतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । मुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्यदमुखैः परिपेक्षितं प्रभुम्' इति. 'प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुमि'ति पार्यदत्वरूपया भागवतीतन्वा भगवत्परिचर्यारूपा मुक्तिरिति सर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यादक्षरात्मभावेन परब्रह्मोपासनमुपासितुर्भुक्तिरमरम्; अन्यथा 'संसारानिष्टचिरिति निर्णयः। विशेषमाह—

१ न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुतिषु मनःप्रभृतीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमवगम्यते, तेष्वप्यात्मैकत्वेनोपासनमुत भिन्नत्वेनेति संशये पूर्वपक्षः—'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुतिसिद्धेषु प्रतीकोपासनेषु ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मनःप्रभृतिकमुपास्यमवगम्यते, अतः प्रतीकमुपासकेन ब्रह्मतया भावितमित्यात्मैकतया तदुपासने को विरोध इति एवं प्राप्ते उच्यते—नात्मैकत्वग्रहणं प्रतीकेषु, तेषु हि न परं ब्रह्मोपास्यं, किंतु ब्रह्मदृष्ट्या मनःप्रभृतिकमुपास्यम् । तत्र मनआदिविशिष्टस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेऽपि मनआदेर्ब्रह्मगुणत्वाभावात् विकारत्वयुतमनआदिविशिष्टे ब्रह्मणि नात्मैकत्वग्रहणं किंतु सत्यत्वादिविशिष्टेऽक्षरब्रह्मण्येवात्मैकत्वग्रहणम्; अन्यथा ह्यात्मनोऽपि विकारासदत्वं स्यात्, अतः प्रतीके मनःप्रभृत्यंगोपासने ह्यात्मैकत्वग्रहणं नोपासकानाम्; नहि तत्र नारायणः साक्षादुपास्य इति ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

प्रतीकोपासनेषु मनआदित्यादिप्रतीके ब्रह्मदृष्टिरूपासकेन कर्त्तव्या उत ब्रह्मणि तद्वृष्टिरिति संदेहे पूर्वः पक्षः—मनआदीनां दृष्टिं ब्रह्मणि कृत्वा ब्रह्मोपासनीयं, मनआदित्यादेरेव फलदातृत्वादित्येवं प्राप्ते उच्यते—'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' 'अक्षरात्परतः परः' 'परात्परतरो ब्रह्म तत्परात्परतो हरिरिति' 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' इत्यादिषु उत्कर्षात्—परब्रह्मण उत्कृष्टत्वागमात्, ब्रह्मदृष्टिः—परब्रह्मदृष्टिरेव निकृष्टेषु मनआदिषु कर्त्तव्या । लोके हि निकृष्टे भृत्यादौ राजदृष्टिं कृत्वा राजवच-

१ अक्षरात्मैकभावेन भगवदुपासनमंतरा । २ संसरणहेतुभूतानावविद्याभक्तकारणशरीर-
भंगाभाव इति निर्णयः । ३ प्रतीकाधिकरणारंभः । ४ मनःप्रभृतिप्रतीकोपासने । ५ प्रती-
केषु । ६ मनःप्रभृत्यंगेषु । ७ मन आदित्यादिदृष्टिः ।

मुपासते नतु धृत्यदृष्टिं कृत्वा राजानमुपासते केचिदपि; इदमेव च परमौचित्यं यदु-
त्कृष्टं वस्तु तदेव सर्वे संप्रानयन्ति; अतः परं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टतयैव सर्वोपास्यमवगम्यते ।
एवं सर्वोत्कृष्टस्य नारायणस्य सर्वत्र व्याप्तिदृष्ट्या सर्वेषां मनःप्रभृतीनां प्रतीकाना-
मुपास्यत्वं सिद्धम् ।

१ आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उत्कृष्टत्वादादित्यादिषु तदृष्टिरूपासनेऽभिहिता । इह 'य एवासौ
तपति तमुद्गीथमुपासीते'त्यादिषु कर्मांगोपासनेषु उद्गीथादिषु आदित्यादिदृष्टिः कार्या
उत विपर्यासेनैवेति संशयः । किं तावत्प्राप्तम्-उद्गीथादीनामादित्यादीनां च कर्मांगत्व-
ब्रह्मरूपत्वाविशेषात् अनियम इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-उपपत्तेः-आदि-
त्यादीनां कर्मांशव्यत्वेनोत्कृष्टत्वोपपत्तेः कर्मांग उद्गीथादौ आदित्यादिमतयस्तदृष्टयः
कार्याः, तदृष्टिसंस्कृतोद्गीथाद्यंगयुक्तस्य कर्मणः फलातिशयसंभवात् यत्सल्लु स्वतो
वीर्यवत्क्रियमाणं च तस्यैव विद्यया संस्कृतस्य वीर्यवत्तरत्वरूपफलातिशयः 'यदेव
विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति वाक्यादवगम्यते । एवं च ब्रह्मात्मत्वादि-
साम्येऽप्युद्गीथादिक्रियाचोदनादुद्गीथादेः क्रियमाणत्वेन फलसाधनत्वादुद्गीथादिवि-
परीतसिद्धस्वभावस्यादित्यादेस्तथाफलसाधनत्वाभावादादित्यादिदृष्टिर्द्गीथादिष्वंगे-
ष्विति निर्णयः ।

२ आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

उपपादितमुपासनाव्यवस्थापनम् । इहोपासनस्य आसननियमोऽस्ति नवेति संशयः ।
क्वचिदप्यासीन उपासीतेति नियमाश्रवणात् मानसव्यापाररूपस्योपासनस्य सर्वाव-
स्थायामपि संभवादुपासने नास्त्यासननियम उपासकस्येति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु
आसीन एव ब्रह्मोपासीत तस्यैवैकाग्र्यसंभवात् तथाहि श्रूयते—

‘यदा तु ध्यायते मंत्रं गात्रकंपोऽभिजायते ।

आसनं पत्रकं बध्ना यच्चान्यद्वापि रोचते ॥

कुर्यान्नासाग्रदृष्टिं च हस्तौ पादौ च संयुतौ’ ।

इति 'विविक्तदेशे तु मुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीर' इत्यादिनोपासने निय-
मोऽस्तीत्यवगम्यते; अत आसीन एव ब्रह्मोपासीतेति निर्णयः ।

१ आदित्यादिमन्त्रधिकरणारंभः । २ आदित्यादिपूद्गीथादिदृष्टिः कार्येति । ३ कर्मण
एव । ४ आसीनाधिकरणारंभः ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

‘स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाध्यासादेवं पश्यन्निगूढवत्’ ॥

इत्यादिश्रुतौ नारायणदर्शनजनकोपासनस्य ध्यानरूपत्वावगमात् ध्यायतेश्च ‘ध्यायति वक्रो, ध्यायति प्रोपितवंधुरि’त्यादिब्रह्मने प्रशिक्षित्वांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिषु एकविपयाक्षिप्तचित्तेषु जंतुष्वर्थव्यवहारात् विजातीयज्ञानांतराव्यवहिते तैलभारा-
वदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपध्याने चित्तैकाग्र्यावश्यंभावाच्च ध्यानसिद्धयेऽवश्यमा-
सननियम आदर्शव्यः ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

पृथिव्यादीनामचलत्वमपेक्ष्य ‘ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवांतरिक्षमि’त्यादिप्र-
योगाच्चासीन एवोपासीत; ध्यानसंततिर्हि पृथिव्यादिब्रह्मचलत्वेनासीनस्यैव संभवति ।

स्मरंति च ॥ १० ॥

‘शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥

तत्रैकाग्र्यं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये’ ॥

इत्युपासकानामासननियमस्मरणाच्च आसीन एव ब्रह्मोपासीत ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

उक्त उपासकस्यासननियमः । तद्वदिग्देशकालनियमोऽस्ति नवेति संदेहे सत्य-
स्तीति युज्यते । यथा चोदिते कर्मणि ब्रह्मयज्ञेन गन्त्यमाणः प्राच्यां दिशीति दिग्-
नियमः, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति देशनियमः, अपराहणे पिंडपितृयज्ञेन चरं-
तीति कालनियमः, तथात्रापि चोदितत्वाविशेषादुपासने दिगादिनियमो युक्त इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धांतस्तु उपासने नास्ति दिगादिनियमः । ऐकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानसाधनं
नहि तस्य दिगाद्यपेक्षा । यत्र रागद्वेषादिकालुष्यहेतुर्नास्ति तत्र हि मनस ऐकाग्र्यं
भवति, ऐकाग्र्यं यस्मान्मूल्यतमं साधनं भवति तस्मादैकाग्र्यमात्रसाधनकस्य ध्यान-
रूपोपासनस्य न दिग्देशकालनियमः ।

१ दिशि देशे काले वा । २ दिशि देशे काले वा ।

‘आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मोपासने दिगादिनियमाभाव उक्तः। इह पुनस्त्वैस्योपसंहारोऽस्ति नवेति विचारे यावदिच्छा तावदुपासना कर्तव्या। अन्यथा तदुपसंहार इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतः-आप्रायणादामरणादहरहरूपासना कार्या, न कदाचिदपि तदुपसंहारः। तत्रापि ‘यावदायुःकाळेऽप्युपासनं दृष्टं हि अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति स खल्वेवं वर्त्तय-न्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत’ इत्यादावाप्रायणात् उपासनश्रवणात् परब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारसंपादिन्यास्तद्ध्युवानुस्मृतेर्मध्ये विच्छेदो न कार्यः। स्वहृदि नैरंतर्येण तु ब्रह्मणि भाविते हि तद्रूपमुपासकेषु प्रकाशते, अतः सर्वज्ञं नित्यतृप्तं स्वयंप्रकाशं स्वतंत्रमल्लभशक्तिकं परं ब्रह्म नैरंतर्येण भावनीयं तत्स्वरूपप्रकाशाय। तथा श्रूयते ब्रह्मरूपमुपासकेषु प्रकाशत इति ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः विवृणुते तनुं स्वामि’ति; एवमुपासकानामक्षरात्मभावमुपगतेषु स्वात्मसु परब्रह्मस्वरूपस्य प्रकाशनात्तत्कारणभूता धुवानुस्मृतिर्यावदायुषं कर्तव्या न कदाचिदपि विच्छेद्येति निर्णयः।

‘तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पूर्वत्र प्रकर्षेणोपासकानां ब्रह्मस्वरूपं प्रकाशत इति सोपपत्तिकमुपपादितम्। इह तेषां पापक्षयोऽस्ति नवेति संशयः। किंतावत्माप्तम् उपासकानामपि भोगमंदरेण पापक्षयो न भवति ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिश्रितैरपी’ति वचनात्। भोगाय शरीरापत्तौ पुनरपि कर्मापत्तिरिति न भोक्षावसर इत्येवं प्राप्ते क्षीयते पापं कर्मोपासकानामिति द्रुमः। कथमिति चेत्तत्राह-तदधिगमे परब्रह्मोपासनमाप्तौ तत्सामर्थ्यादेव परब्रह्माज्ञानुवर्तिनो भागवतधर्मपालनशीलस्योपासकस्य पूर्वाग्रनाशः, उत्तराग्राश्लेषश्च भवति। कुतः तद्व्यपदेशात्-श्रुतिस्मृतिषु पूर्वोत्तराग्रविनाशाश्लेषयोर्व्यपदेशोऽवगम्यते। तथाहि ‘तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयंतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत’ इति, ‘क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परानरे’ इति, ‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माण’मिति। विद्यावतः पूर्वोत्तराग्रविनाशाश्लेषयोः स्वरूपं त्वेवं वेदितव्यं-तत्र विद्यो-त्पत्त्युत्तरकालभाविनोऽयस्याश्लेषकरणं हि वैदिककर्मानुष्ठानायोग्यतासंपादिकया

१ आप्रायणाधिकरणारंभः। २ ब्रह्मोपासनस्य। ३ ब्रह्मोपासनोपसंहारः। ४ परब्रह्म-स्वरूपाविच्छिन्नस्मृतेः। ५ तदधिगमाधिकरणारंभः।

दुर्वासनया तदननुष्ठानजन्यप्रत्यवायहेतुतच्छक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणं यत्तदेव कृतान्य-
घानि च जनस्य वैदिककर्मानुष्ठानार्थोप्यतां सजातीयकर्मांतरारंभरुचिं तदननुष्ठान-
जन्यप्रत्यवायं च कुर्वति; विद्योत्पत्तेः प्राचीनस्याघस्य विनाशकरणं तु तदुत्पन्नायाः
शक्तेर्विनाशकरणं यत्तदेव, तच्छक्तिरपि श्रीहर्म्यप्रसन्नतारूपैव; एतदुक्तं भवति-विद्या-
ज्ञातुर्जनस्य विद्यातिप्रियत्वात्स्वयं विद्याशक्तिरपि वेद्यभूतश्रीहर्म्यपासनस्वरूपा, तस्य
निरतिशयप्रिया सती तेन पूर्वकृताघसमूहोत्पन्नां श्रीहर्म्यमीति विनाशयति; सैव विद्या-
शक्तिः स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्ययहेतुकां श्रीहर्म्यमीत्युत्पत्तिं प्रतिबध्नाति । एवं च सति
यदद्याच्छ्लेषवचनमाम्नायते तत्पामादिकविषयं मंतव्यम् ।

‘नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो नासमाहितः ।

नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्’ ॥

इत्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवं प्रत्यहमुत्पद्यमानाया उत्तरोत्तरातिशयवर्द्धमानाया विद्याया
दुश्चरितपरिहाणेनैव निष्पाद्यत्वावगमात् । एवं सत्युपासकानां पूर्वोत्तराग्रस्थानीययोः
संचितक्रियमाणयोरश्लेषविनाशौ विद्यया भवत एव । यदुक्तं नाशुक्तं क्षीयत इति ।
तस्य हरिस्वरूपज्ञानहीनपुरुषविषयत्वादविरोधः ।

‘इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वत्र विदुषः पापलेपो न भवतीति निरूपितम् । इह तद्विरोधिपुण्यलेपोऽस्ति नवेति
विचारः । किं प्राप्तं विद्याविरोधिनः पापस्य क्षयो युक्तः ननु पुण्यस्य; कुतः तस्य
विद्यांगत्वेनानुवृत्त्यौचित्यादित्येवं प्राप्ते निरूप्यते-विदुषि इतरस्य पुण्यस्यापि एवं
पापबन्धोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलत्वसाम्यादश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम् । विद्यानुष्-
णस्वारोग्यादिफलस्य पुण्यस्य शरीरपाते लयः, विद्यांगकर्मणस्तु काम्यफलादिसंब-
धाभावात् श्लेषः, अतो विदुषः पुण्यलेपोऽपि नास्तीति निर्णयः ।

‘अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापयोरुत्तरपूर्वयोर्विद्याहेतुकावश्लेषविनाशौ निरूपितौ । इह
प्रारब्धकार्ययोस्तयोः स्थितिरेति नवेति संशयः । ‘सर्वं पाप्मानः प्रदूयंत’ इत्यविशे-

१ इतराधिकरणारंभः । २ पूर्वोत्तरकालिकः । ३ पूर्वोत्तरकालिकः । ४ पूर्वोत्तरकालि-
कश्चापि । ५ पूर्वोत्तरकालिकोऽपि । ६ अनारब्धकार्याधिकरणारंभः ।

पश्रवणान्नास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु विद्याधिकृतेर्नरस्य पूर्वे पूर्वकृते अनारब्ध-
कार्ये फलप्रदानायाम्रवृत्ते पुण्यपापे एव विद्यया विनश्यतः नतु प्रारब्धे पुण्यपापे ।
कुतः तदवधेः-तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इति तयोः शरीरपातावधिः
श्रूयते; अतः प्रारब्धयोः पुण्यपापयोर्थावदायुर्न विलयः 'श्रुक्तोपि तावद्विश्रुयात्स्वदेहं
प्रारब्धमश्रन्नभिमानशून्य' इति, 'तत्तेऽनुकंपां मुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं
विपाकमि'त्यादिस्मरणाच्च ।

१ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापाश्लेषविनाशौ विद्यानिमित्तौ निरूपितौ । यावदायुषमुपा-
सनादृत्तिरप्युपपादिता । इह पुनरग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि यावच्छरीरपातमनुवर्त्तते उत म-
ध्ये विच्छिद्यत इति विचारः । किं प्राप्तम्-अग्निहोत्रादिकमाप्रायणं नानुष्ठेयम् । अनुष्ठि-
तस्यापि तस्य फलानुसंधानहीनत्वेन नाक्षाभ्युगमात्, अप्रयोजने तत्करणे कस्य मनः
प्रवर्त्तते इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं दूमः-गृहिणाऽग्निहोत्रादिकं प्रवृत्तं त्यागिना च
तपोजपज्ञानध्यानादिकं निवृत्तं च कर्माप्यामरणमनुष्ठेयं तत्कार्यायैव विद्यारूपप्रयोजन-
संपादनयैव; कुतः तद्दर्शनात्-तथाहि दृश्यते 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
पंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'त्यादि । अत्र वेदानुवचनं वेदाभ्यासः-नारायण-
प्राप्तिसाधनपरमज्ञानहेतूनां अध्यात्मवादिनां वेदमंत्राणां जपादृत्तिः, एतेषां नाराय-
णपराणां वेदमंत्राणां पापक्षयद्वारा परमज्ञानहेतुत्वेन मोक्षसाधनत्वावगमात् तैदभ्यासः
कर्त्तव्यो विद्यावतापि यावज्जीवम्; एवमग्निहोत्रादीनामपि यज्ञानां नारायणसमर्पित-
फलानां तदाज्ञासिद्धत्वात् तदाराधनरूपत्वाच्चाभ्यासः कार्यः । एवं दानादीनामपि,
तस्माद्विदुषापि विद्यानिष्पत्तिकार्यायाग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति; कर्म तपोजपध्यान-
ज्ञानरूपं नारायणोपासनम्; तत्र कर्माग्निहोत्रादिकं तपो नियमः कायशोषणं वा जपो
नारायणनामप्रणवतन्मंत्राद्यादृत्तिः । एतेषां पापशोषणद्वारा मोक्षहेतुत्वं, ध्यानज्ञानयो-
स्तु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपप्राप्तिहेतुत्वम्; अतः सर्वेषामेवामनुष्ठानं कार्यम् । ननु यद्यग्निहो-
त्रादि साधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्थं तदन्या च, पूर्वकृता साधुकृत्या विद्याप्रारंभे सति
विद्यया विनष्टा तर्हि 'मुद्दहः साधुकृत्यामित्यस्य को विषय इत्याशंक्याह—

१ जन्मांतरसंचिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः संचिते मुक्तदुःकृते विद्या-
धिगमास्तीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिमुक्तफले वाग्यामेतद्ब्रह्मविद्यायतनं जन्म निर्मितम् । २
तस्मादनारब्धकार्ययोरेव मुक्तदुःकृतयोर्विद्यासामर्प्यात् क्षय इति निर्णयः । ३ अग्निहोत्राद्य-
धिकरणारंभः । ४ वेदमंत्राभ्यासः ।

अतोऽन्यापि हेकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतो विद्यानिष्पत्त्यर्थाग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया अन्या प्रबलकर्मांतरप्रतिबद्ध-
फला साधुकृत्या भवति । सा च विद्यानुगुणान्नारोग्यचित्तशुद्ध्यादिजननयोग्यतया
विद्यानुगुणफलत्वात् विद्ययाप्यविनष्टा अपि समुचये तेन समुचिता उभयोर्विद्याधि-
गमात्पूर्वोत्तरकालयोः कृता श्रीहरितदीयजनातिद्रोहरूपा विद्ययाप्यविनष्टा तथाऽ-
नारब्धफला अत्यधिकपापापरपर्यायभूता या चासाधुकृत्या वर्तते तद्विषयमेकेषां
शाठ्यायनशाखिनां वचनं 'तस्य पुत्रा दायमुपयंति मुहदः साधुकृत्यां दुर्हदः पाप-
कृत्यामि'ति ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

'यदेव विद्यया करोती'त्यत्रोद्गीथविद्यया सह कृतस्याग्निहोत्रादिशुभकर्मण
इतरकर्मफलानाप्रतिबंधकतया वीर्यवचनत्वाक्तेः प्रबलकर्मांतरेण तदितरकर्मणां फलप्र-
तिबंधसद्भावोऽवगम्यते । अतो विद्यावतो विद्यानुगुणकर्मणां फलप्रतिबंधोच्छेदाया-
प्यग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति भावः ।

'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते ॥ १९ ॥

इह विद्यावतामधिकारपदे स्थितानां वसिष्ठादीनामधिकारे समाप्ते सति मुक्ति-
फलमस्तीतरथा वेति संशये यावदधिकारं प्रारब्धकर्मभोगाय प्रयोजनवशाद्ब्रह्मजन्म-
स्वीकारे पूर्वार्जितविद्यालोपः स्यात्, पूर्वार्जितविद्यायां च लुप्तायां सत्यां
यत्कर्म क्रियते तदपि फलभोगहेतुर्भवति, अतो जन्मपरंपरायाः संभवान्न
तेषां मुक्तिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—तु शब्दः पूर्वपक्षं न्याव-
र्त्तयति । इतरे आरब्धफले पुण्यपापे कर्मणी तत्फलभोगेन क्षपयित्वा अथ
तत्फलभोगसमाप्त्यनंतरं ब्रह्मविद्यावान्पुरुषः ब्रह्म संपद्यते प्राप्नोति । ते चारब्धे
पुण्यपापे एकशरीरे भोग्यफले स्यातां चेत्तर्हि तु तच्छरीरावसानेनाधिकारस-
माप्तौ ब्रह्मविद्ब्रह्म संपद्यते ते चानेकशरीरभोग्यफले चेत्तर्हि त्वनेकशरीरावसा-

१ निष्कामकर्मरूपाया इति शेषः । २ काम्यशुभकर्मरूपेति शेषः । ३ पूर्वोक्तमनुष्ठि-
तस्यापि कर्मणः फलप्रतिबंधसंभवं सूचयन्नाह । ४ तस्मादुद्गोथविद्यासहकृताग्निहोत्रादिशुभक-
र्मणः सकाशादितरकर्मणाम् । ५ इतरक्षपणाधिकारणारंभः । ६ सांप्रतं प्रारब्धकर्मनिवृत्तिप्रकारं
वक्ति । ७ वसिष्ठादीनाम् । ८ ययोः पुण्यपापयोरभ्येकविनाशावुक्तौ ताभ्यामितरे । ९ आर-
ब्धपुण्यपापे ।

नेनाधिकारसमाप्तौ सोऽधिकारी वसिष्ठादिर्ब्रह्म संपद्यते, तयोरारब्धफलयोः कर्मणो-
र्भोगेनैव क्षपयितत्वात्; तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति भोगेन तयोः कर्म-
णोर्भोगोक्तः । अनेन प्रकारेणाधिकारिकवसिष्ठादीनां तयोर्देहावधिनियमाश्रवणात्
यावदधिकारमवधिनियमः, तत उपलब्धब्रह्मविद्यायाः पूर्वानुष्ठितमश्रुतफलमनारब्ध-
फलं च पुण्यपापरूपमनादिकालार्जितप्रसंख्यं कर्म ब्रह्मविद्यामाहात्म्याद्विनश्यति,
विदुषां विद्यारंभोत्तरकालेऽनुष्ठितं कर्म च न श्लिष्यति; तच्च न विद्यालोपहेतुः, अतस्तेषां
मुक्तिरेव तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषां सुहृदो गृह्णन्ति पौषं च द्विपंत इति निर्णयः ।
आधिकारिकाणां वसिष्ठादीनां तु मुपुस्तिव्यवधानवन्मरणव्यवधानं न विद्यालोप-
हेतुरिति सिद्धम् । प्रत्यक्षपुरुषोत्तमानन्योपासकानामाधिकारिकाणां तु पुरुषोत्तमेच्छैव
नियामिका नतु प्रारब्धकर्मफलभोगनियामकः पुरुषोत्तमेच्छाया नियामकाभावादि-
त्यपि पक्षान्तरनिर्णयः ।

इति श्रीगुडैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनिविर-
चिते व्यासाऽभिप्रायबोधके द्वैपानीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य प्रथम-
पादः समाप्तः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयपादः

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

पूर्वमुपासकस्योपासनव्यवस्थानादिकमुक्तम् । इह पादेऽस्य शरीरादुत्क्रांतिर्निरूप्यते ।
'अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
देवतायामि'ति श्रुतौ गच्छतो जीवस्य बागादीनां मनसि लयोऽवगम्यते । लयोऽप्यमु-
पपन्नो नवेति संशयः । किं प्राप्तं कार्यस्य मुपादाने लयः, एतन्न्यायस्य मृदघटादौ
व्याप्तिदर्शनात् बागादीनां प्रधानमुपादानं न मनः । अतः अस्मिन्नेव तेषां लयो युक्त
इति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽभिधीयते- 'अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते' इती-

१ विद्याधिगमाकाले उपार्जितं विद्यानुगुणं विद्ययाप्यविनष्टं पुण्यरूपम् । २ विद्याधिग-
मात्पूर्वकालिकं भगवत्तदीयज्जातिद्रोहोत्पन्नं ब्रह्मविद्ययाप्यविनष्टमत्यधिकपापम् । ३ अधिकर-
णानि १३ सूत्राणि १९ । ४ उपासकस्य । ५ त्रियमाणस्य । ६ प्रधाने एव ।

द्रियैर्मनसि संपद्यमानैरिति च श्रद्धाद्वचनादुत्क्रांतौ मनसः प्रागेव वागादीनामुपरम-
दर्शनाच्च वाङ्मनसि प्रथमं संपद्यते; अतएव तदनु सर्वाणीन्द्रियाणि च मनसि संपद्यन्ते।
यदुक्तमुपादान एव लय इति तत्र स्वरूपलयस्यैवोपादानापेक्षा, वागादीनां मनसि
न स्वरूपलय उच्यते, किंतु वृत्तिलयः। यथा जलमध्ये क्षिप्तस्यांगारस्य
प्रकाशादिवृत्तिलयः तथानुपादानेऽपि मनसि वागादीनां वृत्तिलयो युक्त एव। वृत्ति-
मतो वागादेर्लयश्रवणेन वृत्तिलयो लक्ष्यते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात्।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

मनः प्राण इति वागादिसर्वैन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः श्रूयमाणः कीदृश
इति संशयः। वागादीनामनुपादाने मनसि वृत्तिलयोऽस्तु, मनसस्तु प्राणे स्वरूपलय
एव, तस्य प्राणोपादानकत्वात् 'अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राण' इति श्रुतेर-
न्नमयत्वेन पार्थिवस्य मनसो जलमयत्वेनोपादाने प्राणे स्वरूपलयस्याविरोधात्तस्य
प्राणे स्वरूपलय एवेति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु पूर्ववन्मनसोऽपि प्राणे वृत्तिलय एव।
तथा मूत्रार्थेनोच्यते-तत्सर्वैन्द्रिययुक्तं मनः स्वरूपस्यैव प्राणे संपद्यते, कुतः उत्तरात्-मनः
प्राणे प्राणस्तेजसीत्युच्यते वाक्ये मनःप्रभृतीनामुत्तरोत्तरेषु संपत्तिश्रवणात्। तथा सति
न स्वरूपलयः प्राणस्य मुख्योपादानत्वाभावात् मनसस्तत्र स्वरूपलयानुत्पत्तेः, प्राणे
मनसो वृत्तिलय एव न्याय्यः।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वत्र सर्वैन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः प्रतिपादितः। इह तस्य प्राणस्य कुत्र
लय इति संशयः। किं प्राप्तं प्राणस्तेजसीति श्रुतेः प्राणस्य तेजसि लय इति पूर्वपक्षे
प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-स प्राणः अध्यक्षे जीवे संपद्यते न तस्य तेजसि लयः, कुतः
तदुपगमादिभ्यः-‘एवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमायांती’त्यादिश्रुतिषु
तस्य जीवोपगमनादिश्रवणात्। एवं च सति प्राप्तं प्राणस्तेजसीति श्रुतिविरोधं
परिहरति—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

प्राणस्तेजसीत्यत्र भूतांतरसंस्पृष्टतेजोऽभिधानश्रवणात् प्राणो जीवेन सह भूतेषु
संयुज्यत इति न विरोधः।

१ वागनु। २ लयवाक्ये। ३ मनसः। ४ मनसः। ५ प्राणे। ६ प्राणैन्द्रियाधिपे।
७ स्ववृत्त्येति शेषः। ८ प्राणस्य। ९ प्राणस्य। १० ननु प्राणस्तेजसीत्यत्र केवलस्य तेजस
एव श्रवणाद्भूतांतरसंस्पृष्टतेजोऽभिधानमिति युक्तमिति चेत्तत्राह।

नैक'स्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

न तेजोमात्रे प्राणलयः त्रिवृत्करणश्रुतिः तदंतरमतिपत्तौ रंहतीति सूत्रं च हि यतस्तेजःप्रभृतीनां भूतांतरसंस्पृष्टिं दर्शयतः । अतो भूतेषु जीवेन सह प्राणः संपद्यत इति न श्रुतिविरोधः ।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

इह निरूप्यमाणोत्क्रांतिरर्चिरादिगत्युपक्रमात् प्राग्विद्वद्विदुपोस्समाना उत भिन्नेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं संसारफलस्य मोक्षफलस्य चातिवैषम्यादज्ञानिज्ञानिनोरसदृश्येवोत्क्रांतिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः-आसृत्युपक्रमात्-अर्चिरादिप्रागोपक्रमात् प्राग्विद्वद्विदुपोस्समानैवोत्क्रांतिः, ज्ञानिनस्तु अनुपोष्य च-उपासनारंभपरिकररूपं सूक्ष्मशरीरेंद्रियादिसंबंधमदग्न्यैव मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रांतिरमृतत्वं च नेतरस्येति वैषम्यम् । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका, तयोर्धर्ममापन्नमृतत्वमेति विष्वङ् अन्या उत्क्रमणे भवंती'तिश्रुतेरतः प्रागुत्क्रांतिः समानैव ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

पूर्वमुपपादिता मूर्धन्यनाड्या विदुष उत्क्रांतिस्ततोऽर्चिरादिगतिरिति, इह देहादुत्क्रांतस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरूपपद्यते नवेति संदेहः। 'यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य इदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति देहपातानंतरमेवामृतत्वं श्रूयते, तेऽर्चिप्रमभिसंभवन्तीत्यर्चिरादिगतिश्च श्रूयते । एवमुभयश्रवणात् अयं संदेहः । 'तत्र ब्रह्मणि लीनानां वागादीनां पुनरुत्पादनासंभवान्मुक्तस्य गत्यनुपपत्तेरर्चिरादिगतिर्न मुक्तात्मनामिति प्राप्ते सिद्धांतः-तस्योत्क्रांतस्य विद्यावतः आपीतेरर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् संसारव्यपदेशात्-शरीरसंबंधव्यपदेशाच्च संसारापगमः। अमृतत्ववचनमासम्भास्यतत्त्वाभिप्रायम् ; अत उत्क्रांतस्यार्चिरादिगतिरुपपन्ना । यदुक्तं वागादिविलयात्तस्य' गत्यनुपपत्तिरिति तत्राह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

शरीरादुत्क्रांतस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्चते; अन्यथा चंद्रसंवादाद्यनुपपत्तिः। कथमिदमवगम्यते ? प्रमाणेन तथोपलभ्यते, श्रूयते हि पर्यकविद्यायां देवयाने पथि वि-

१ तेजसा सूक्ष्मात्मतया संस्पृष्टेष्टतरशरीरारंभकेषु । २ मुपुष्णानाडीप्रवेशनात्प्रागित्यर्थः । ३ संदेहः । ४ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्रेत्यादिकम् । ५ विदुषः । ६ विदुष इति शेषः ।

दुपः चंद्रमसा संवादः 'ये वै के चास्पाहोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंती'त्यु-
पक्रम्य 'एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चंद्रमाः तं यः प्रत्याहृतमतिमुज्जते अथ य
एतं न प्रत्याहृतमिह दृष्टिर्भूला वर्पति स इह कोटो वा पतंगो वा शकुनिर्वा शार्दूलो
वा सिंहो वा मत्स्यो वा परस्वान्वा पुरुषो वा अन्यो वै तेषु स्थानेषु प्रत्याजायते
यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति कोऽसीति प्रतिब्रूयादि'त्यादि । अतः' शरीरा-
दुत्क्रांतस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरूपपन्ना ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत 'उक्तन्यायादथ मर्त्योऽमृतो भवति' इत्यमृतत्ववचनं स्थूलदेहसंबंधोपमर्देन
तदानीमेवामृतत्वं न वदति किंतु सूक्ष्मदेहेनार्चिरादिगत्यनंतरं तत्संबंधत्यागेन वै ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलदेहे विद्यमानत्वोपपत्तेश्च जीवे युत्क्रांते सति सूक्ष्म-
शरीरगुणस्योष्मणः स्थूलदेहेऽनुपलब्धिः, अत उत्क्रामतो विदुषोऽपि स्थूलदेहे
ऊष्मा नोपलभ्यते एव । जीवेन सह सूक्ष्मशरीरगमनाभावे तु स्थूलदेहेऽप्युष्मोपल-
ब्धिर्भवेत् 'तत्रोष्मल्लभ्यभावात् विद्वान् सूक्ष्मशरीरेणोत्क्रामति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

बृहदारण्यके 'तस्य ह्येतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रा-
मति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति
प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंती'त्यादिवाक्यैर्विदुषोऽपि उत्क्रांत्यादिप्रका-
रमभिधायेति तु कामयमान इत्यविद्वद्विषयं वचनं परितमाप्य अथवा 'कामयमानो
योऽकामो निष्क्रामति आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येती'ति विदुषः प्राणोत्क्रांतिप्रतिषेधादत्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति चेन्न, विदुषः शरी-
रादुत्क्रममाणस्यार्चिरादिगमनाय प्रस्थितस्य प्राणास्तस्माच्छरीराजीवान्न विच्छि-
प्यंते इति युच्यते । न तस्य प्राणा उत्क्रामंती'त्यस्यार्थ एकेषां माध्यंदिनानां शाखायां
स्पष्टोऽभिधीयते—योऽ कामो निष्क्राम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा
उत्क्रामंतीति ।

१ सूक्ष्मशरीरसत्वात् । २ विदुषः स्थूलशरीरोत्क्रांत्यनंतरमपि सूक्ष्मशरीरसत्वांगोका-
रात् । ३ सूक्ष्मदेहसत्त्वात् तुण्यताच्चिद्रूपमनुमानं वक्ति । ४ स्थूलदेहे । ५ अमृतत्वसाधन-
पूर्वकोपासनवेलायामेव ।

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

विदुषो मूर्धन्यनाड्या गमनं स्मर्यते 'ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा मूर्यमंडलम्, ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिमि'ति । अतोऽर्चिरादिगतिरूपपद्यते विदुष उत्क्रांतस्य । केचिदिहैवाक्षरब्रह्माख्यस्थानस्थितपुरुषोत्तममूर्तिं सततं पश्यतामुपासी-
नानां शरीरपात एव मोक्ष इत्यर्चिरादिगत्यनियमतामाहुः । एतत्प्रतिपादिकापीयं
श्रुतिः 'न तस्य प्राणा उत्क्रांमंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति; तथाऽन्यत्रापि श्रूयते
'तस्य प्राणा नोत्क्रांमंति तत्रैव संबिलीयंते विमुक्तश्च विमुच्यते' इति ।

तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

पूर्वत्र प्राणेंद्रियसहितस्य जीवस्य तेजउपलक्षितेषु भूतेषु लय उपपादितः ।
इह 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति श्रूयमाणो यो भूतांतरसंसृष्टस्य प्राणेंद्रियसहित-
जीवयुक्तस्य तेजसः परस्यां देवतायां लयः स किं स्वरूपलयः उताविभागापत्तिमा-
त्रमिति संशयः । उपादानकारणत्वात्परदेवतायां तस्य स्वरूपलय इत्येव युक्तमिति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयति—अविभागोऽपृथग्भावापत्तिमात्रमिति; तथाहि तदेवो-
पपादयति विदुष उत्क्रांतिवेलायां विद्यासामर्थ्यादाविर्भूते परे परदेवतापरपर्याय-
भूते परब्रह्मणि तानि जीवपरिष्वक्तानि वागादींद्रियाणि भूतानि च पृथग्व्यवहारा-
नर्हतया संपद्यंते नतु स्वरूपेण लीयंते इत्याह श्रुतिः 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति ।
नन्वस्यां संपत्तिशब्दानुपलंभात्कथमेवं निर्णीयत इति चेत्तत्र हेतुमाह-वचनादिति; 'तेजः
परस्यां देवतायामि'त्युत्तरवाक्येऽपि 'वाङ्मनसि संपद्यत' इति पूर्ववाक्यात्संपत्तिशब्दानु-
पपंगात् संसर्गमात्राचक्षयैकस्य संपत्तिशब्दस्यार्थांतरत्वे प्रमाणाभावाच्चैवं निर्णयः ।
एवं च सति मुपुष्पिप्रलययोर्यथांतर्यामिणा सह संपत्त्या मुखदुःखोपभोगापगमवि-
भ्रामस्तथोत्क्रांतिवेलायामपि मनःप्रभृतिवत्तस्य वृत्तिलयरूपविभ्राम एवेति तात्पर्यम् ।

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्य-

नुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥

पूर्वत्र विदुषविदुषोरर्चिरादिगत्युपक्रमपर्यंतमुत्क्रांतिः समानेत्युक्तम्; निष्क्रमण-

१ भूतांतरसंसृष्टजीवसंयुक्तेजसः ।

वेलायाधुभयोर्विशेषोऽस्ति नवेति विचार्यते। 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति भूतैः सह परदेवे परे ब्रह्मणि महाकाशरूपे विद्वानविद्यांश्च विद्वीयाविभागेन क्षणं विधम्य तिष्ठतीति समभिहितम्; अतः समानैवात्क्रांतिस्तयोर्हृत्प्रयोतनादेः समत्वश्रवणात् 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रयोतते तेन प्रयोतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ने वा नान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रूयते, अतः समानत्वादुत्क्रांतिस्तयोर्निष्क्रमणसमये ब्रविशेष इति पूर्वपक्षे प्राप्ते विशेषोऽस्तीति सिद्धांत उच्यते-तथाहि हार्द-
ख्यस्य नारायणस्याराधनरूपविद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्यांगगत्य-
नुसंधानयोगाच्च हार्दानुगृहीतः-प्रीतेन तेन हार्देन हृदयगतेन सर्वानुग्राहकेण स्वस्व-
रूपावरणमलध्वंसनविदधयानुग्रहदृष्ट्या निरीक्षितः, अतस्तदोकोऽग्रज्वलनं तस्योपा-
सकस्य ओको हृदयम् अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तथाभूतं भवति। एवं तेन दृग्गोचरेण नारायणेन प्रकाशितद्वारः प्रयोतितनाडीमार्गो विद्वान् शताधिकया मुमुष्णाख्यया मूर्द्धन्यया नाड्या निष्क्रामति; न तथा नारायणानुग्रहभूयो ब्रविद्वान् किं त्वल्प-
प्रकाशयुताभिरितरनाडीभिरेव। तथा च श्रुतिः 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका, तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति विष्वङ् अन्या उत्क्रमणे भवन्तीति स.एष विदुष उत्क्रमणे विशेषः।एतदुक्तं भवति 'अंतः प्रविष्टः ज्ञास्ता जनानाम् एष मे आत्मांतर्हृदय' इत्यादिश्रुतिषु 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिरिति' ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'त्यादिस्मृतिषु च सकलजनहृदयगतो हि नारायणोऽव-
गम्यते। स्वेंद्रियवृत्तिभिस्सह हृदये मुमुक्षो जीवो यत्मुखलेनमनुभवति स खलु हृदय-
गतो हार्दः परब्रह्मपरममंगलस्वरूपः राधालक्ष्मीपतिनारायणः परमात्मा स्वाज्ञारूप-
श्रुतिचोदितेषु कर्मस्वप्निहोत्रादिषु स्वाराधनरूपेषु नियतं निर्भुक्तसकलविहितकर्मलेपं स्वार्पितसकलकर्मफलं स्वायत्तचित्तं स्वज्ञानामृतपरिपूर्णं निरस्तकाम्यफलं विवेका-
दिसाधनसंपन्नं स्वभक्तिमात्रैकनिरतं स्वप्रसादाकांक्षिणं विद्यावंतं साधकमवलोक्य शरीरपरित्यागसमये तद्विषेयसंपन्नप्रसादस्तस्मिन्संसारमलकलंकापकर्षिणीमनुग्रहदृष्टिं निदधाति। तदनुग्रहविशेषेणासौ विनष्टसकलसांसारिकमलस्तत्प्रयोतितमूर्द्धन्यनाड्या निर्गत्यार्चिरादिना तदीयं सर्वोत्कृष्टममाकृतं निरतिशयानंदं ब्रह्मपुराख्यं पदं प्राप्य तत्समानधर्मा पार्यदो भूत्वा तत्परिचर्यायां नित्यं तिष्ठति। तस्मादविदुषो विदुषश्च गतिवैषम्यमस्तीति युक्तमेव।

१ तद्विषय-उपासकसंबंधिसंपन्न उपपन्नः प्रसादोऽनुग्रहो यस्य स उपासकोपरि कृतानुग्रह इत्यर्थः।

रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

पूर्वत्र साधकस्य हृदयगतनारायणानुगृहीतस्य मूर्द्धन्यनाड्या निर्गम उक्तः । निर्गतस्य तद्ध्वजगमनं निश्चि दिवा चेत्युभयत्र संभवति नवेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं 'यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत' इति समुत्क्रांतस्य भानुरश्मि-संबंधेनोर्ध्वदेशाक्रमणमवगम्यते । रश्मिसंबंधस्तु दिवैव संभवति नतु राज्ञाविति प्राप्ते ब्रूमः—उत्क्रांतो विद्वान् रश्मिसंबंधादेवोर्ध्वं गच्छतीति सत्यं तत्तु दिवा च राज्ञौ च संभवति । निदावेष्टुप्पदर्शनेन हेतुना दूरगतस्य ब्रह्माण्डस्थस्य सूर्यस्य निश्चयपि रश्मि-सत्त्वात् हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद्दुर्दिन इवोष्माणुपलंभः, तस्मादिवा च राज्ञौ च रश्म्यनुसारी गच्छत्यूर्ध्वमिति निर्णयः ।

निश नेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वादर्शयति च ॥१८॥

निशि मृतस्यापि विदुषो रश्मिसंबंधेन ब्रह्मप्राप्तिरभिहिता, सा न संभवति । 'दिवा च शुक्रपक्षश्च उत्तरायणमेव च, सुसूर्यतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितमि'ति निशामरणनिन्दनादिति चेन्न, संसारबंधस्य यावद्विद्या न स्यात्तावद्भावित्वाद्विद्यया प्रारब्धेतरेषु बंधहेतुषु कर्मसु नाशितेज्जन्तुवर्त्तमानस्य प्रारब्धसंबंधस्यापि यावद्देहभा-वित्वात् यावच्चरमदेहावसानं तावद्भावित्वात् चरमदेहावसाने प्रारब्धेऽपि नष्टे सति ब्रह्मप्राप्तौ पुनर्विघ्नेत्त्वभावात् । तथा दर्शयति श्रुतिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य' इति निशादिनिंदा सितरात्रपुरुषविषया, अतो निश्चयपि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ न विरोधः ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

अत एवोक्ताहं देहत्वभावादेव दक्षिणायने मृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ।

योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्त्तं चैते ॥ २० ॥

ननु विदुष एव सुसूर्यन् प्रति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषः स्मर्यते—

१ श्रूयते च नाडीरस्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, तद्यथा महापथ आतत उभौ प्रामौ गच्छतीमं वा मुञ्च एवमेवैत आदित्यस्य य उभौ लोकौ गच्छतीमं चासुं च अमुष्मादादित्यान् प्रताप्यते (विसृता भवति) त आमु नाडीषु सूप्ता आन्यो नाडीभ्यः प्रताप्यते तेऽमुष्मिन्ना-दित्ये सूप्ताः (संबद्धाः) इति । २ भीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छंदमरणानां धर्मप्रवर्द्धनायो-त्तरायणप्राप्त्यप्रदर्शनार्थाय च तथा प्रतीक्षा ।

‘यत्रे काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
 प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥
 अग्निज्योतिरंहः शुक्रः पद्मासा उत्तरायणम् ।
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
 धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पद्मासा दक्षिणायनम् ।
 तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥
 शुक्रकृष्णे गती द्वेते जगतः श्वाभ्यते मते ।
 एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्तते पुनः’ ॥ इति.

तस्मादविद्वद्विषया निशा दक्षिणायनादिनिर्देति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्क्यते चेत्तत्रो-
 च्तरयति-विदुषामर्चिरादिगतिः तद्विपरीतान्येषामिति योगिनो योगयुक्तान् प्रति
 योगांगतया प्रतिदिनं स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्त्तव्ये देवयानपितृयानाख्ये एते
 गती इति स्मर्यते यत्र काले त्वनावृत्तिमित्यादिना, नतु विदुषः प्रति मरणकालवि-
 शेषः स्मर्यते; ‘नैते पार्थ सृती जानन्योगी मुह्यति कश्चन’ ‘तस्मात्सर्वेषु कालेषु
 योगयुक्तो भवाज्जुनेति’ उपसंहारात् ‘अग्निज्योतिर्धूमो रात्री’ति श्लोकयोर्देवयानपितृ-
 यानगतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । यत्र काले त्विति कालशब्दस्त्वातिवादिकगणस्य कालाभि-
 मानिदेवतानां च स्थानभूतमार्गोपलक्षकः । अतः सर्वथा विदुषां ब्रह्मप्राप्तौ निशा-
 दक्षिणायनकृष्णपक्षनिषेधो नास्त्येव । यदा देहापगमस्तदानीमेव तत्प्राप्तिरिति सिद्धम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्त्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनिवि-
 रचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः
 पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयपादः

अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥

पूर्वत्रोपासकस्योपासनसामर्थ्याद्धृदयाविर्भूतेन नारायणेन प्रकाशितनाडीमा-
 र्गस्य सुषुम्णाख्यया मूर्द्धन्यया नाड्या देहादुत्क्रमणमभिहितम् । एवंभूतस्य चिदुपः

१ यस्मिन्मार्गे । २ मार्गम् । ३ इदं द्वयं अर्चिपोऽयमिति दैवतम् । ४ देवयाने ।
 ५ पितृयाने । ६ अधिकरणानि ८ सूत्राणि २० ।

परब्रह्मप्राप्तिरर्चिरादिना मार्गेणैव उत्तान्यथापि संभवतीति, प्रथममिह विचिंत्यते । तथाह्येकेन 'यत्रासौ केशांतो विवर्त्तते व्यपोष्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति शुव इति वायौ, स्वरित्यादित्ये, मह इति ब्रह्मणि, आप्नोति स्वाराज्यमि'ति ब्रह्मप्राप्ते-
 रर्चिरादिगतिमंतरेणाप्युपपत्तिरवगम्यते, तस्मात् ब्रह्मप्राप्तौ नार्चिरादिनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते-विद्वानर्चिरादिनैव ब्रह्म प्राप्नोति । कुतः, तत्प्रथितेः-पंचाग्निविद्यादिषु
 'तेऽर्चिपमभिसंभवन्तीत्यादिनोक्ताया अर्चिरादिगतेर्ब्रह्मप्रापकत्वेन प्रसिद्धत्वात्; भूरित्य-
 ग्नावित्यादिषु न ब्रह्मप्राप्तिमार्ग उच्यते, किंतु तत्तद्विभूतिप्राप्तिरेव; अतस्तदितरोपास-
 कानां पुण्यकर्मणां च नार्चिरादिगतिः न परब्रह्मप्राप्तिश्चेति निर्णयः । तथाहि स्मर्यते-

‘देवान्देवयजो यांति पितृन्यांति पितृव्रताः ।

भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम्’ ॥ इति.

‘त्रैलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ॥

महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य महतिः’ । इति.

वायुमच्चादविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अत्र भुतस्यार्चिरादिक्रमस्य मध्ये भुत्यंतरसिद्धक्रमोऽत्र निवेशनीयः, अथवा
 अयमेव क्रम इति संदिश्यते । ‘अर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिपोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण-
 पक्षाद्यान् पटुदङ्गेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याब्दमसं
 चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यर्चिरादिक्रमः छांदोग्य-
 सिद्धः । बृहदारण्यके ‘यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र
 विजिहीते’ यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते’ स आदित्यमागच्छतीति
 ब्रह्मपथे वायुः भ्रूयते स तत्र पठितयोः संवत्सरादित्ययोर्मध्ये निवेश्यो नवेति संश-

१ आनंदवल्ल्युपनिषदि । २ आन्यादि । ३ अस्तेतरोपासकानाम् । ४ छांदोग्ये । ५
 छांदोग्ये । ६ छांदोग्यसिद्ध एव । ७ यान् पण्मासान् सवितोद्गुत्तरां दिशमेति गच्छति तान्
 पण्मासान् । ८ पुरुषोक्तं ध्याता लोकादेहात् प्रैति-तदेति शेषः । तस्मै प्राप्ताय धात्रे स वायुः
 तत्र विजिहीते-छिद्रं करोति; यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं तेन वायुदत्तेन छिद्रेण द्वारेण ऊर्ध्वमा-
 क्रमते स ध्याता क ऊर्ध्वस्तमाहादित्यमिति । ९ तस्मै स तत्र विजिहीते यथाडंबरस्य खं तेन स
 ऊर्ध्व आक्रमते स चंद्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा हुंदुमेः खं तेन स ऊर्ध्व
 आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतोः समाः । १० वायुः । ११
 छांदोग्ये ।

ये न निवेक्ष्योऽश्रवणात् इति प्राप्ते ब्रूमः-गुणोपसंहारन्यायेन तत्र संवत्सरादूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुर्निवेक्ष्यः, बृहदारण्यक एवान्यत्र मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति पठितेऽर्चिरादिक्रमे छांदोग्यश्रुतित उपसंहार्यान्मासाधिककालरूपत्वेन मासेभ्य उपरि निवेशनीयात् संवत्सरादुपरि देवलोकः श्रुतः सोऽपि वायुरेव देवलोकशब्दो देवानां लोक इति व्युत्पत्तेरविशेषेण वायुवाचकोऽस्ति । वायुशब्दश्च तस्यैव वाचक इत्यविशेषविशेषाभ्यां देवलोकवायुशब्दाभ्यां वायुरेक एवाभिहित इत्यदूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुं निवेशयेत् । वायुर्देवानामासनभूत इति श्रूयते 'योऽयं पवन एव देवानां गृहा' इति ।

तद्धितोऽधि वरुणः संवंधात् ॥ ३ ॥

कौपीतकिनामुपनिषदि श्रूयते 'स एतं देवयानं पंधानमापश्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इंद्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति । तत्राभिलोकशब्दोक्तस्यार्चिषः प्राथम्यमविरुद्धं श्रुत्यंतरसिद्धश्रौतक्रमेणाश्रयपाठक्रमवाधात् संवत्सरादूर्ध्वं वायुस्तत ऊर्ध्वमादित्यश्च निवेक्ष्यः । अत्र वरुणादयोऽपि श्रुताः तेऽर्चिरादिमार्गे निवेशयितुं शक्या उत न शक्या इति संक्षेपे नियामकाभावादशक्यसन्निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः—नियामकवाक्याभावेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन यत्रार्चिराद्यध्वन्यश्रुतानामपि वरुणादीनां निवेशः कार्यः तत्र विद्युल्लोकस्योपरि वरुणलोकस्य संवंधवशात् व्यवस्था । विद्युत्पूर्वकवृष्टिगतनीरस्य वरुणोऽधिपतिः प्रसिद्ध इति विद्युद्वरुणयोः संवंधः, तदनंतरमिदं प्रजापतिलोकौ परिशेषावित्पविरोधः ।

१ छांदोग्ये । २ यदा वै पुरुषोऽस्मादिति ग्रंथानुत्तरम् । ३ य एवमेतद्विदुर्न्येचेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरद् आपूर्यमाणपशुमापूर्यमाणपशुबान् पण्मासानुदहन्नादित्य एति मासान् मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यं आदित्याद्देवसुं वैमुताः पुरुषोऽमानवः स एतान् (एय) ब्रह्मलोकान् गमयति । ४ स विद्वांस्तत्तल्लोकं प्राप्तस्तल्लोकस्याभिनाऽन्यादिना नीयते इत्यर्थः । ५ कौपीतकिश्रुत्युक्तपाठक्रमवाधात् । ६ श्रुत्यंतरं मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यादि छांदोग्यश्रुतौ यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकादप्रीति स वायुमागच्छतीति बृहदारण्यकश्रुत्युक्तवायोर्गुणोपसंहारन्यायेन संवत्सरादूर्ध्वमभिनिवेशतया पुनर्बृहदारण्य एव देवलोकादादित्यमादित्याच्चेद्रमसमिति श्रुत्युक्तदेवलोकशब्दवाच्यादयोर्दूर्ध्वमादित्यस्याभिनिवेशतया च संसिद्धो यः श्रौतक्रमस्तेन । ७ कौपीतस्युपनिषदि । ८ वरुणादीनामर्चिरादिमार्गे निवेशकरणे ।

‘आतिवाहिकास्तल्लिंगात् ॥ ४ ॥

किमर्चिरादयो मार्गविह्वृताः स्थानभेदा उत विदुषां गमयितारो देवताविशेषा इति संदेहः। किं प्राप्तं स्थानभेदा अर्चिरादयः, तच्चिह्नदर्शनात्। लोके हि गोहा-
विर्गत्य चतुष्पथं गत्वा ततो नदी गंतव्येति व्यवहारो दृश्यते तद्वदर्चिरादयोऽपि
स्थानभेदा इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतोऽभिधीयते—आतिवाहिकाः-ज्ञानिहरिभक्ताना-
मतिवाहे—स्वधामप्रापणे नारायणेन नियुक्ताः अर्चिरादिमार्गाभिमानिनो ज्ञानिभक्ता-
नां गमयितारो देवताविशेषाः, कुतः इदमवगम्यते तल्लिंगात्—तेषामातिवाहिकानां
लिंगात्-श्रुतिस्मृतिषु प्रापनात्। तथाहि ‘तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती’ति,
‘सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रासुतः पुरुषो हव्ययात्मे’ति,

‘मेरोः शृंगेऽथ विजने शुचिः कृतदृढासनः।

दध्यौ स्वहृदयांभोजे स्वेष्टदेवं रमापतिम् ॥

त्यक्त्वा देववपुः सोऽथ योगधारणया मुनिः।

ततः सूक्ष्मशरीरेण प्राप भास्करमंडलम् ॥

यदाहुर्नैष्ठिकानां च मुक्तिद्वारं हि योगिनाम्।

तत्तेजोदग्धमूर्ध्मांगः सच्चि पोऽतिनिर्मलः ॥

स बभूव महाभागः संक्षीणशेषवासनः।

ततस्तन्मंडलगतैरातिवाहिकदैवतैः ॥

स निन्ये वैष्णवं धाम श्वेतद्वीपाख्यमद्भुतम्।

स हि द्वीपो भुविस्थोऽपि भवत्यश्रकृतो मुने ॥

हरिभक्तजनावासः प्राप्य एकांतभक्तिभिः।

स गोलोकग्रामपुरवैकुण्ठानां च मुग्रतः ॥

द्वारभूतोऽस्ति भक्तानां तल्लिङ्गानां महात्मनाम्।

यस्य यद्वाञ्छ इच्छा स्याद्भजतस्तं तदेव ॥ ४ ॥

प्रापयंति श्वेतमुक्ता मुने प्रागुक्तलक्षणाः।’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वेकेन विद्युत्पुरुषगमयितृत्वल्लिङ्गेनान्येषामर्चिरादिमार्गाभिमानि-
नामातिवाहिकसंज्ञदेवताविशेषाणामपि गमयितृत्वमेव संबध्यते इति निश्चय उत्पन्नः।
ननु विद्युत्पुरुषस्यैव ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणानतः परेषां वरुणादीनां तन्न युक्तमिति
शङ्क्यते च तत्रोत्तरमाह—

१ एवमर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य तेषामेव स्वरूपं निरूपयति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेन—विद्युल्लोकाभागेतेनोमानवेनातिवाहिकगणस्येन देवताविशेषेणैव ततो विद्युल्लोकादूर्ध्वं नीयमानाः कृष्णोपासकाः परब्रह्म प्राप्नुवन्ति, कुतः तच्छ्रुतेः—तस्मिन्नर्थे 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयती'ति श्रुतेः। ब्रह्मादीनां तु तदनुग्राहकत्वेन गमयितृत्वमिति न विरोधः । स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र शङ्कयन्नाह—

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

किममानवः पुरुषोऽर्चिरादिमार्गेण कार्यभूतहिरण्यगर्भाख्यब्रह्मोपासीनान् तद्गमयति उत परब्रह्मोपासीनान् तद्गमयति अथवा शुद्धजीवात्मस्वरूपं निरवयवं ब्रह्मरूपत्वेन तदुपासकान् गमयतीति संदेहे पूर्वः पक्षः—कार्यभूतं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तदुपासकान् गमयति; कुतः अस्य गत्युपपत्तेः—अस्य हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मोपासकस्यैवार्चिरादिमार्गे गतिरूपपद्यते ननु सर्वगतस्य परब्रह्मणः प्राप्तये तदुपासकानां तत्रैव गतिरूपपद्यते, नित्यं सर्वत्र तत्प्राप्तेः, अतोऽविद्यानिवृत्तिरेव परब्रह्मोपासकैः कार्या । उत परब्रह्मोपासीनान् तन्नयतीत्यपरपक्षे स एनान् ब्रह्म गमयतीति परब्रह्मप्राप्तिरेवोचितार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव प्रधानत्वात् । तथाहि अविद्यानिवृत्तेः फलानुसंधानहीनाग्निहोत्रादियत्तर्कमापेक्षावच्छ्रवणमननाद्यपेक्षावचोपासकानां परब्रह्मणः सर्वोत्कृष्टत्वदर्शनाय भूतिश्रुत्यभिहितस्य देशविशेषस्य दर्शनापेक्षा विद्यते इति निश्चयः। तृतीयपक्षो यथार्थनिर्णयश्च सिद्धान्तेनोच्यते । परब्रह्मोपासकानन्योनपि अर्चिरादिमार्गे नयति 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ती'ति पञ्चाग्निविदां परब्रह्मोपासीनानां चामेदेनार्चिरादिगतिश्रुतेः पञ्चाग्निविद एव हि प्रकृतिवियुक्तशुद्धजीवात्मस्वरूपभूतब्रह्मविदः । ते च तदेव प्राप्य न पुनरावर्त्तन्ते परब्रह्मोपासीनाश्च यथावस्थितं परं ब्रह्म प्राप्य न पुनर्निवर्त्तन्ते इत्यमुक्तानुभयविधानमेदेनोपादाय 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ती'त्यर्चिरादिगतिश्रुतेः 'एतेन प्रतिपद्यमाना उभे मानवमावर्त्तं नावर्त्तत' इत्यपुनरावृत्तिश्रुतेः अपुनरावृत्तिं गतानामुभयविधानां तेषामुक्तप्र-

१ कृष्णोपासकानुग्राहकत्वेन; अनुग्राहकत्वं नाम तन्मार्गांतरात् प्रवृत्तिव्यवकरणं साहाय्यानुष्ठानं च । २ अर्चिरादिमार्गं । ३ परब्रह्मलब्धेः । ४ अर्चिरादिगतिः । ५ ब्रह्मात्मकतया शुद्धात्मोपासकानपि । ६ प्रकृतिवियुक्तशुद्धजीवात्मस्वरूपमेव ।

कारेण प्राप्यभेदो निश्चीयते । यथार्थतया मूत्रार्थो वर्ण्यते—कार्यं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तदुपासीनानातिवाहिकदेवगणो गमयतीति वादरिराचार्यो मन्यते । अस्य तत्रैव गत्युपपत्तेः परब्रह्मोपासकानां तु न तत्प्राप्तये अर्चिरादितिरूपपद्यते परब्रह्मणः सर्वगतत्वात् ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

‘पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती’ति श्रुत्यंतरे लोकानिति बहुवचनेन निजलोकसहितहिरण्यगर्भाख्यवैराजब्रह्मणो ब्रह्मणात् प्रजापतेः सभां वेद्यं प्रपद्य इत्यत्राप्यर्चिरादिना तत्समीपगमनेन प्राप्यलोकस्य विशेषितत्वाच्च हिरण्यगर्भाख्यं वैराजपदमेव सगणो गमयति । हिरण्यगर्भशब्दस्य वैराजवाचकत्वे श्रुतिः—‘हिरण्यगर्भः समवर्चताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति’ति ।

सामीप्याच्च तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

‘यो ब्रह्माणं विदधाती’ति हिरण्यगर्भब्रह्मणि पुंल्लिङ्गनिर्देशात् तत्राद्यमानः ‘स एनान् ब्रह्म गमयती’ति नपुंसकव्यपदेशस्तु परब्रह्मावतारत्वेन तत्सामीप्योद्भवति । ‘जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिरिति’ति प्रथमावतारत्वस्मरणादस्य तत्सामीप्यमवगम्यते ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

उपासकानां प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्तावपि तेषामपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते; तदेव मूत्रार्थेनाह—कार्यात्यये—हिरण्यगर्भलोकरूपकार्यात्यये तदध्यक्षेण सह—तस्य लोकस्याध्यक्षेण हिरण्यगर्भाख्यवैराजब्रह्मणा सह अतः कार्यभूततल्लोकात्परं ब्रह्मपुराख्यं परमं पदं ते गच्छन्ति; कुत इदमवगम्यते तथाभिधानात्—‘ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले पराश्रुतात्परिमुच्यन्ति सर्वे’ इति श्रुतौ तथाभिधीयते, अतो न विरोधः ।

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते’ प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्’ ॥

१ हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मोपासकस्य । २ अर्चिरादिमार्गं एव । ३ तद्व्याख्यात् । ४ हिरण्यगर्भब्रह्मणः । ५ परब्रह्मसामीप्यम् । ६ हिरण्यगर्भोपासकानाम् । ७ प्रतिसंचरो महाप्रलयः तस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्य अंतोऽधिकारसमामिस्तदा कृतात्मानः शुद्धधियो ब्रह्मलोकवासिनः परं पदं प्राप्तुंस्तीति योजना ।

इति स्मृतेरप्येवमवगम्यते, अतो हिरण्यगर्भपदमर्चिरादिगणो नयति प्रथमं ततः
प्रलये परंब्रह्म प्राप्यते तेन सहेति ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

परं ब्रह्म तदुपासितृनातिवाहिकदेवगणो गमयतीति जैमिनिर्मन्यते; कुतः मुख्य-
त्वात्—‘स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् ।
ब्रह्मलोकानिति ब्रह्मलोकशब्दश्च निपादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात्तत्रैवोपपद्यते । एवं च निर्णीते बहुवचनमदितिः पाशा-
नितिबहुपयुक्तं तत्रोपपत्तिमाह—

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति, तद्विष्णोः परमं पदमिति तत्पदस्य प्राप्यत्वं दृश्यते;
‘अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति तत्स्वरू-
पप्राप्यनंतरमुपासकस्य स्वस्वरूपाविर्भावश्च दृश्यते, अतश्चातिवाहिकदेवगणोऽर्चिरा-
दिना मार्गेण परब्रह्मैव गमयतीति निर्णयः ।

न च कार्ये प्रत्यभिसंधिः ॥ १३ ॥

प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इति यदुक्तं तत्रोत्तरं—कार्ये—कार्यभूते हिरण्यग-
र्भाख्ये वैराजब्रह्मणि नायं प्रत्यभिसंधिरनुसंधानं किंतु परब्रह्मण्येव; कुतः ‘यशोऽहं
संभवामि ब्राह्मणानामिति तं ब्राह्मणशेषे श्रीहरितदेकातिकव्यतिरिक्तसर्ववस्तुषु सर्वथा
रागप्रहाणपूर्वकतद्विषयसर्वात्मकभावानुसंधानात् ‘धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमिति क्षेत्रैवाकृतं ब्रह्मलोकमिति विशेषितत्वेन तल्लोकस्यानादिसिद्धत्वश्रवणाच्च;
अत उपासकान् परब्रह्मैव गमयत्यर्चिरादिमार्गेणातिवाहिको देवगण इति जैमिनिम-
तम् । सांप्रतं भगवान् वादरायणः स्वमतं स्वसिद्धांतेन प्रवीति—

अप्रतीकालंबनान्नयतीति वादरायण उभयथा च दोषात्तत्-

क्रतुश्च ॥ १४ ॥

सं गणः केवलं कार्यभूतं हिरण्यगर्भाख्यं वैराजब्रह्मोपासितृन्नयतीति पक्षो न
संभवति, केवलं परब्रह्मोपासकान् नयत्यपि नियमो न भवति; कुतः उभयथा च

१ हिरण्यगर्भेण । २ परब्रह्मण्येव । ३ स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि
प्रवृत्तौ । ४ युक्त्यंतरम् । ५ प्रजापतेः सभामिति श्रुतिवाक्यशेषः । ६ श्रीहरिचिपय । ७
प्रजापतिः सभामिति श्रुतिप्रकरणे । ८ ब्रह्मलोकस्य । ९ अर्चिरादिः ।

दोषात् । तथाहि केवलं कार्यभूतं हिरण्यगर्भाख्यवैराजब्रह्मोपासितृन्नयतीति पक्षे 'अस्माच्छरीरात्सद्भुत्याय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति 'सोऽन्ननः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादिश्रुतयः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्तीति प्रदूष्येयुः । केवलं परब्रह्मोपासकान्नयतीत्यपि नियमे 'तद्य इत्थं विदुरि'ति पंचाभिविद्योदितशुद्धात्मस्वरूपमाप्तिबोधनपरागतिश्रुतिः प्रदूष्येत् तस्मादप्रतीकालंबनान्-अप्रतीकम् अंगभूतहिरण्यगर्भादिदेवतेतरन् मूर्त्तिमदंगि परब्रह्म आलंबन्ते उपासते इति तथाभूतान् परब्रह्मोपासीनान्; पक्षांतरे अप्रतीकं निरवयवं प्रकृतिविनिर्मुक्तं शुद्धात्मस्वरूपमालंबन्ते उपासते इति तथाभूतान् केवलात्मनिष्ठान्; एवमुभयविधास्तानातिवाहिको देवगणस्तत्तदुपासकान् तत्तन्नयतीति भगवान् वादरायणो मन्यते । प्रतीकालंबनास्तु अचेतनमिश्रं केवलं हिरण्यगर्भादिदेवतांतरं सिंहो देवदत्त इतिवद्ब्रह्मदृष्ट्योपासते; उपासनसिद्धौ तत्तद्देवतांतरं प्राप्नुवन्ति; ते च पुनरावर्त्तते, परब्रह्मोपगताः शुद्धात्मस्वरूपोपगताश्च न पुनरावर्त्तते इति वादरायणमतम् । 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्तीति श्रुतेः परब्रह्मोपासकानां निरवयवशुद्धात्मस्वरूपनिष्ठानां चार्चिरादिमार्गगमनबोधनपरत्वनिर्णयात् । इमं चार्थमाह श्रुतिन्यायेन तत्क्रतुश्चेति—तस्योपासकस्य यदेवताविषयकः क्रतुः स्यात् स तादृक् प्रेत्य भवति । तथा च श्रुतिः 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'ति अचिन्मिश्रदेवतं केवलमचिद्धस्तु चोपासीनानां तत्क्रतुन्यायेनैव पुनरावृत्तिरवर्जनीयेति सिद्धम् ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

किंच 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवती'त्यादिका श्रुतिः नामोदिप्राणपर्यंतोपासकानामर्चिरादिगत्यनपेक्षं परिमितफलविशेषं दर्शयति । तस्मादचेतनमिश्रं देवादिकं केवलमचेतनं वस्तु वा ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मदृष्टिवियोगेन च य उपासते न तानातिवाहिको देवगणो गमयति, किंतु परब्रह्मोपासितृन् प्रकृतिवियुक्तं शुद्धात्मस्वरूपमक्षरात्मतयोपासीनांश्च स गणोऽर्चिरादिमार्गेण नयति । हिरण्यगर्भलो-

१ हिरण्यगर्भादिदेवतांतरोपासकाः । २ ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेतिहासपुराणव्याकरणश्राद्धकल्पगणितोत्पातज्ञानमहाकालादिनिधिशालतर्कशास्त्रनिरुक्तशिक्षाकल्पछंदोरूपप्रयोज्याविद्याभूत-संश्रयनुबोद्धज्योतिर्विधासर्पविद्यागंधर्वोक्तनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिज्ञानानि एतत्सर्वं नाम याक् मनःसंस्करणं चित्तं ध्यानज्ञानबलाभ्याप्तेज आकाशस्मरतुष्ट्याप्राण ।

कमाप्तिवचनं तत्र निवासवचनं च प्रबलपुण्यकर्मिपरं तदुपासकपरं च यासनायुक्तपरब्र-
ह्मोपासकपरं चापि बोध्यमिति निश्चीयते ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसद्गुणानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविर-
चिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थपादः

संपाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

पूर्ववार्चिरादिना मार्गेण परविद्यावतां हिरण्यगर्भत्रिलोचनादिदेवतास्थानातीतं
पुरुषोत्तममिधस्य परब्रह्मणो नारायणस्य परमस्वरूपं ब्रह्मज्ञब्रह्मचर्यं पदं प्राप्यं
निरूपितं प्रकृतिवियुक्तमात्मानमक्षरब्रह्मात्मकतयोपासीनानामपुनरावृत्तिविक्षणा गतिश्च
निरूपिता; इह परब्रह्मप्राप्तानां स्वरूपाविर्भावदिप्रकारो निरूप्यते । ‘अस्माच्छरीरात्स-
मुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति परंज्योतिः सर्वोत्कृष्टं प्रका-
शबहुलावृतं नारायणस्वरूपं प्राप्तस्य जीवस्योपासितुः स्वरूपाविर्भाव उच्यते । तत्र
स्वरूपं तस्य तत्कालसंभूतं पूर्वसिद्धं वेति संशयः । न पूर्वसिद्धं किंतु अभिनिष्पत्ति-
श्रवणात् देवादिस्वरूपवदांगंतुकमेव । पूर्वसिद्धत्वे च कुतोऽस्य संसारबंधः, अतस्तदुपा-
सनजन्यश्रुतिफलवदाविर्भूतं स्वरूपं त्वांगंतुकमेवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं द्रूमः-
परब्रह्मस्वरूपं प्राप्तस्य जीवस्यानाद्यविद्यारूपमलतिरोहितं चैतन्यस्वरूपं पूर्वं वर्त्तमा-
नमेव मलरूपावरणापगमात्मकाश्वबहुलावृतमाविर्भवति स्वेन शब्दात्—‘परंज्योतिरूप-
संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति स्वेन रूपेणेति विशेषणशब्दात् तथावगम्यते ।
अन्यथा हि देवादिस्वरूपवदांगंतुकस्यापि स्वरूपस्यान्मरूपत्वाभावात् स्वेनेति
विशेषणग्रन्थकं स्यात् । अत्रायमाशयः—भक्तानुग्राहकस्य परब्रह्मणो नारायणस्य
प्रसादेन स्वाविद्यारूपे मले विगलिते सति शुद्धे जीवात्मन्येव परमान्मध्यानबलेन
तत्समानगुणा तत्परिचर्यार्हां पार्यदरूपा भागवती तनुः कीटपेक्षस्तृन्स्वरूपापत्तिन्या-
येन प्रादुर्भवति, न देवादितनुवदात्मनः सकाशाद्भिन्नेयमुपपद्यते अविद्यारूपमलस्या-

१ अधिकरणानि ५ सूत्राणि १५ । २ आविर्भूतम् । ३ उपासकस्य । ४ उपासनाने-
तरकालिकम् । ५ भागवती तनुः ।

नादित्वाज्जीवस्यानादिसंसारबंधोपपत्तिः । अतः स्वाभाविकमेवाविद्यामुक्तस्य स्वरूपं परमात्मध्यानबलेन चिदानंदघनं सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं भागवतीतनुसंज्ञमाविर्भवति, केवलरूपमिष्टस्य त्वक्षरतेजसि निरवयवत्वेन लीनत्वमेव भवतीति परब्रह्मोपासनादक्षरब्रह्मोपासने कर्त्तव्यत्वं श्रूयते स्मर्यते च 'ततो भूय इव ते तपो ये उ विद्यायां रता इति; अस्या अर्थः—ततोऽन्यस्यां विद्यायां केवलरूपमिष्टोपासनायां ये रतास्ते भूयो बहुतरं तम इवाज्ञानसदृशं निरवयवं घनतेजोमयं ब्रह्म सुषुप्तिभूतमक्षरात्मस्वरूपं प्रविशंतीति; 'कृष्णस्यानुग्रहो यस्मिन्स तेजसि तमीक्षते, केवलं तेज एवान्ये पश्यन्ति नतु तं मुने' इति; 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाविर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनमि'ति । सूत्रार्थवर्णनम्—नारायणध्यानबलेन तं संपद्य स्वेन रूपेण शुद्धजीवात्ममय्या भागवतीतन्या भक्तस्याविर्भावोऽवगम्यते; कुतः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति शङ्का । किंच—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि भेदविनिर्मुक्तस्य विद्याबलेनापरिच्छिन्नानंदाद्याविर्भाव उच्यते 'एतं त्वेवं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति प्रजापतिवाक्ये पूर्वं जागरिताद्यवस्थारूपमलमयुक्तस्य पञ्चात्तर्द्धिनिर्मुक्तस्य शुद्धस्य जीवात्मन एव मुक्त इति वक्तव्यतया प्रतिज्ञानात् । किंच—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

'ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति वाक्ये पूर्वप्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मा परविद्याबलेन प्राप्त्यायां मुक्तावस्थायामेव व्यक्तव्यः, नतु वद्धावस्थायामिति 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वित्यत्राभिहितात्मकरणादवगम्यते । य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादि प्रकृत्यैव 'भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'त्युक्तत्वात्परमात्मप्राप्तिबलेन प्रादुर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणको मुक्त आत्मा परब्रह्मसमानधर्मः पार्यद इति सिद्धम् ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पूर्वसूत्रे ब्रह्मगुणस्वरूपसदृशे मुक्तस्य गुणस्वरूपे इति प्रतिज्ञातं तत्सादृश्यं मुक्तस्योपपद्यते नवेति विचारः । किं प्राप्तं 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'एको ह

१ मलशब्देनानाद्यविबोध्यते । २ परब्रह्मोपासनसामर्थ्येन । ३ अनवधिकातिशयानंद-दिगुणगणाविर्भावः । ४ एतं त्वेव यत्पूर्वं मया अस्यादौ दृष्टत्वेन दृश्यत इत्युक्तस्तमेवात्मानं पूर्वव्याख्यातमपि भूयः पुनरप्यनुव्याख्यामीत्युवाच प्रजापतिरित्यर्थः । ५ परविद्याबलेनोपगत-परब्रह्मस्वरूपप्राप्तात् । ६ परब्रह्मस्वरूपप्राप्त्यनंतरम् । ७ जागरिताद्यवस्थारूपमलरहितस्य ।

वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' 'एकमेवाद्वितीयं' 'न तिष्ठति सदृशे रूपमस्ये'ति,
'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' 'निरस्तसाध्यानिश्चयेन राधसा स्वधामनि
ब्रह्मणि रंस्यते नम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु परब्रह्मेतरस्य तत्सादृश्यनिषेधात् कस्य-
चिदपि ब्रह्मस्य भुक्तस्य वा तत्सादृश्यमनुपपन्नमित्येवं प्राप्ते सिद्धांत उच्यते-भुक्तस्य
ब्रह्मणा सादृश्यमस्ति; कुतः 'निरंजनः परमं साम्यमुपैति' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
साधर्म्यमागताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'-इत्यादिषु भुक्तस्य ब्रह्म-
गुणस्वरूपाविभागेन ब्रह्मसमानत्वदृष्टत्वात्; अतो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिना
परब्रह्मसाधर्म्यमेवोच्यते । तत्समानगुणरूपो भुक्त आत्मा पारंपर्यतया निरतिशयानंदं
परब्रह्मस्वरूपं सेवमानस्तत्पुत्रमनुभवति कचिदतिप्रेम्णां तस्मिन् विलीयते चेत्तर्हि
तु परब्रह्मस्वरूपमविभागेनानुभवतीति निर्णयः । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इत्या-
दिना भुक्तानां परब्रह्मसादृश्यनिषेध इति यदुक्तं तच्च यथा तारकाणामल्पप्रकाशम-
यरूपाणां भास्करसादृश्यं तद्वज्ज्ञेयम् । भुक्तानां परब्रह्मणा सादृश्योक्तिस्तु तारकाणां
प्रकाशरूपधर्मलेशतया सूर्यसादृश्यमिव परब्रह्मधर्मलेशप्राप्त्या ज्ञेया तथा तेषां
स्वतंत्रतया जगद्व्यापाराधमाम्नादपि भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति वक्ष्यमाणेन सूत्रेण
परब्रह्म इव तेषां सकलकामावाप्तिरभिहिता, अतोऽपि तत्साम्यमवगम्यते; तथा श्रूयते
'सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति । एवं भुक्तानां ब्रह्मणा सादृश्यं
चाविरूढम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टं च ब्रह्मसदृशं भुक्तानां स्वरूप-
माविर्भवतीत्युक्तम्; तदुभयविशिष्टस्वरूपत्वं संभवति नवेति संशयः । एवं सति यवांत-
रेण पूर्वपक्षः प्रवर्तते-स्वैरूपेणेति स्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेण-ब्रह्मसंबंधिनाऽपहत-

१ अविभागेन नाम तादात्म्येन; तादात्म्यं च तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वं
यथा मधुनि लिङ्गुरशेरसास्तद्वत्; न चात्राद्वैतप्रसंग इति शान्त्यवस्तुभिन्नत्वात् ये चात्रात्यंतस्ने-
हिनस्ते तु तद्विरमूर्त्तीं नितरां मग्ना एव स्युः । २ कचिसमये अतिरनेहादृग्गदानुगागवशा-
त्तदंगे हृदयाधंगे स्युरिति शुक्रमुनिवाच्यात् स. जी. हे. टी. तस्यांगं हृदयादि तरिगनेच
साण्ड्येन स्युरिति शतानंदमुनिवाक्यात् शि. प. ह. त. ८ अतिस्नेहेन लक्ष्मीयप्राप्तोद्ये-
क्यम् कचिद्वरो सा. ११ तथैव मे भकोऽपि प्रेमातिशयेन विलीयते कदाचिद् मयि । ३
ताभ्यामुभाभ्यां स्वयंप्रकाशत्वापहतपाप्मत्वादिगुणाभ्यां विशिष्टं अस्वरूपं तस्य भावस्तत्त्वम् ।

पाप्मत्वादिकेन श्रूयते । दहरविद्यायामाप्नातास्ते ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मन्यपि संतीति प्रजापतिवाक्ये य आत्मा अपहतपाप्मेत्याद्युपन्यासात् 'जक्षत् क्रीडन् रममाण' इत्यादिश्रवणाच्चावगम्यते; अतो ब्रह्मणा गुणसाम्यमिति जैमिनिर्मन्यते ।

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चितितन्मात्रेण चैतन्यमात्रेणात्मनः स्वरूपाविर्भावोऽवगम्यते न तूक्तगुणैः । कुतः तदात्मकत्वात् 'स यथा संधवघ्नोऽनंतरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे अयमात्मा अनंतरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव विज्ञानघन एवे'ति तावन्मात्रकत्वावधारणात् । एवं विज्ञानस्वरूपमात्रेण साम्यमित्यौडुलौमिराचार्यो मेने । एवं मुक्तात्मसु मतद्वयोक्तोभयपक्षदर्शनात् गुणसाहित्येन गुणराहित्येन च सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं च सिद्धम् । एवं च सति युगपदुभयपक्षासंभवाद्देहत्यागानंतरं सद्य एव परमात्मोपासनबलेन स्वस्वरूपमात्राविर्भावान्निर्विशेषत्वं, ततः परं चिरकालेन परमात्मगुणानामाविर्भावात्सविशेषत्वमिति मतांतरनिर्णयः । सांप्रतं भगवान् बादरायणः स्वमतसिद्धांतमाह—

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

बादरायणस्त्वेकांतोपासनेन परब्रह्मस्वरूपमाप्नस्य मुक्तस्य स्वरूपे शुभयश्रुत्यवगतगुणप्रकाशद्वयं देहविनाशानंतरक्षण एव युगपदाविर्भवतीति मन्यते । तथाहि 'विज्ञानघन एवे'ति श्रुतिस्तदेकांतोपासनेन देहापगमानंतरकाल एवोपलब्धस्वविषयस्वस्वरूपप्रकाशक आत्मेति बोधयति; प्रजापतिवाक्ये 'य आत्मापहतपाप्मे'त्याद्युपन्यासोऽपि, अतः पूर्वेषां दहरविद्याप्राप्तानामात्मशब्दवाच्यपरमात्मविषयाणामपहतपाप्मत्वादिगुणानां तत्र देहप्रहाणानंतरक्षण एव सद्भावं परमात्मोपासनेनावगमयति; अतो युगपदाविर्भूतमुभयप्रमाणसिद्धमस्य स्वरूपे द्वयमविरोधं परस्परविरोधशून्यमित्युभयविशिष्टस्वरूपं समुचितम्; अतो विज्ञानरूपत्वेन स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादिपरमात्मगुणयोगात् कल्याणगुणविशिष्टं च ब्रह्मसदृशं मुक्तस्वरूपमिति युक्तमिति तन्मतम् ।

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वत्र मुक्तस्य परब्रह्मप्राप्त्या प्रादुर्भूतस्वरूपस्य सत्यसंकल्पत्वादिकमभिहितं

१ आत्मनि । २ मुक्तस्यात्मनः । ३ स्वप्रकाशत्वमपहतपाप्मत्वादिगुणाश्चेत्युभयम् ।

४ बादरायणमतम् । ५ अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वपर्यंता गुणा उक्तास्तत्र सत्यसंकल्पत्वादिकमुपादाय संदिक्षते ।

तत्केवलस्वतंत्रतया उत परब्रह्मानुग्रहदृष्टिसंपादितस्वतंत्रत्वेन वर्तते इति संदेहः । किं तावत्प्राप्तं कर्दमादिमुक्तानां केवलस्वतंत्रत्वेनैव स्वसंकल्पादिसिद्धिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं वदामः—परब्रह्मोपासनेन मुक्तभावमुपगतानां कर्दमादीनां भगवदनुग्रहकृपाकटाक्षसंपादितस्वतंत्रत्वसंभूतात् संकल्पादेव—संकल्पमात्रेणैव सकलभोग्यवस्तु-सिद्धिरवगम्यते । कुतः तच्छ्रुतेः—‘परंज्योतिरूपसंपन्न स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्कीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंती’ति तेषां स्वरूपाभि-र्भावसत्यसंकल्पत्वादिश्रवणात् त्रिद्यासामर्थ्याद्धात्रीनुग्रहीत इत्यधिकरणांशवचनाच्च ‘मां च योऽध्यभिवारेण भक्तियोंगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ इति स्मरणाच्च नारायणानुग्रहदृष्टिसंपादितस्वतंत्रन्यानां मुक्तानां संकल्प-मात्रमेव समस्तभोग्यवस्तुसंपादने हेतुः, नतु हेत्वंतरापेक्षा; अतः केवलस्वतंत्रतया सत्यसंकल्पत्वादिकं नारायणस्यैवास्ति, इतरेषां तु तदनुग्रहदृष्ट्या संभवति न त्वित-रथेति निश्चीयते—

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

किंच यतएव नारायणानुग्रहेण ब्रह्मभावमपहतपाप्मत्वादिगुणगणं चोपगतः अतएवानन्याधिपतिः—न विद्यतेऽन्यः परब्रह्मेतरश्चेतनाचेतनकलापोऽधिपतिर्नियामको यस्य एवंभूतः स्वतंत्रो नारायणपार्यदाभिधेयो मुक्तगणः कदाचिदपि मायाकालक-मांथीनो न भवति; अतोऽयमन्याधिपतिः ।

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

सर्वत्र मुक्तस्य स्वयंप्रकाशत्वं सत्यसंकल्पत्वादिवैशिष्ट्यं चोपपादितम्; इह तस्य सञ्चरीरत्वमञ्चरीरत्वं चोभयं वेति विचारः प्रवर्तते । वादरिस्तावन् मुक्तस्य देहेंद्रि-याद्युपकरणाभावं मेने; कुतः ‘आह द्येवं न ह वै सञ्चरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-तिरस्ति अञ्चरीरं वा वसंतं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ इति शरीरसंबन्धे दुःखस्यावर्जनी-यत्वमभिधायस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपसंपन्न स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत’ इति मुक्तस्य शरीरराहित्यं श्रुतिरेव ब्रवीति । स्मृतिरप्याह ‘देहेंद्रियागुहीनानां वैकुण्ठ-पुरवासिनामि’ति ।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्तु मुक्तस्य देहेंद्रियादिभावं मेने; कुतः विकल्पामननात् । ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तथे’त्यादौ त्रिविधः कल्पो भेदः भ्राम्नायने, अत एक-

रूपस्याच्छेद्यस्यात्मनो वैविध्यासंभवाच्छरीरद्वारेण विविधत्वं श्रूयते इत्येवं प्राप्ते भगवान् सूत्रकारः स्वमतेन सिद्धांतं ब्रवीति—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत उभयश्रुतेरुभयविधमशरीरत्वं सशरीरत्वं च मुक्तस्य । तत्राशरीरत्वं प्राकृत-
शरीरनिषेधतयावगंतव्यं सशरीरत्वं च दिव्याप्राकृताविनाशिशरीरसहिततया बोध्य-
मिति भगवान् वादरायणो मन्यते । द्वादशाहवत्—यथा ‘द्वादशाहमुद्धिकामा उपेयुः’
‘द्वादशाहेन प्रजाकामं न याजयेदि’त्युभयश्रुतेर्विधिनिषेधौ भवतस्तद्वत् अथवा पुरु-
षोत्तमो लीलार्थं धर्मदशरथवमुदेवकज्यपादिपितृप्रभृतिकं सृष्ट्वा तैः सह मनुष्यधर्मरू-
पलीलारसं भुंक्ते । यथा च विधिपरिहृतवत्सगोपादिसदृशरूपाणि कृत्वा रमते तथा
मुक्तात्मनोऽपि स्वेच्छया सर्वं संभवति । नन्वात्मानुपरिमाण इत्यभिहितं कथमणुमा-
त्रस्य तस्यैकस्यानेकदेहेष्वात्माभिमानसंभव इत्याशंकायामाह—

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १३ ॥

मूर्चितं हि पूर्वत्र मुक्तात्मनोऽपि स्वेच्छयानेकशरीरपरिग्रहणसामर्थ्येन व्यापकत्वं
तदिह युज्यते नवेति विचार्यते । ‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इमान् लोकान्
कामान्नीकमरूप्यनुसंचरन्’ इत्यादिषु मुक्तस्य परिच्छिन्नतया संचारावगमात् न व्या-
पकत्वमुचितम् ; अतो बहुशरीरपरिग्रहणं क्रमेणैव न युगपदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांत-
स्तु प्रदीपवत्—यथा घटाद्यावृत्तस्य प्रदीपस्य घटाद्यावरणापाये तस्यैकस्यैकदेशवर्त्ति-
नोऽपि स्वप्रभयानेकप्रदेशेषु प्रवेशस्तथा परविद्याबलेनाविद्यारूपावरणापाये परमा-
त्मसाधर्म्यं प्राप्तस्यैकदेशवर्त्तिन एकस्यापि मुक्तात्मनः स्वप्रभारूपेण ज्ञानेनानेकश-
रीरेष्वावेशः । यथासंकल्पमात्माभिमानानुगुणं व्यापकत्वं तथाहि दर्शयति श्रुतिः ‘वा-
लाग्रशतभागस्य शतथा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते’
इति; तथा स्मृतिश्च ‘पुत्रेति तन्मयतया तत्रोऽग्निनेदृस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽ-
स्मीति’ । अत्र मुक्तानां स्वेच्छयैव देहांतरप्रवेशः, बद्धानां तु कर्माधीनतयैवेत्युभयेषां
वैषम्यं विज्ञायते ।

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमात्रिष्कृतं हि ॥ १४ ॥

ननु ब्रह्मप्राप्तस्यांतरवाद्यज्ञानलोपमाह श्रुतिः ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नांतरमि’ति कथं तस्य ज्ञानरूपया प्रभया व्याप्तिरुच्यते इति न शंक्यम् ;

१ उभयविधस्वीकारं दृष्टांतः द्वादशाहवादिति । २ द्वादशाहकर्मणः स्वोक्तत्वमिति शेषः ।

३ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे ।

कथमिति चेत्तत्राह नेदं वेदनाभावबोधकं श्रुतिवचनं मुक्तविषयम्, किन्तु यद्दजी-
वस्यास्वाप्ययसंपत्त्योः स्वाप्ययः मुपुप्तिः संपन्निर्भरणं च तयोर्ध्वेऽन्यतरात्र भारतपौ-
राणिकी भणितिः। 'अनिन्द्रिया निराहारा अनिस्पन्दाः मुगंधिनः। एकांतिनस्ते पुरुषाः
श्वेतद्वीपनिवासिनः॥ दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिता' इति । 'देहेन्द्रियामु-
हीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति, 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र मुरामुरा-
र्चिताः । श्यामावदाताः श्रुतपञ्चोचनाः पिशंगवत्याः गुरुचः मुपेशस इति' ॥ 'अती-
न्द्रिया निर्गतसर्वपापा निष्पन्दहीनाश्च मुगंधिनश्च । द्विवाहवः केऽपि चतुर्भुजाश्च श्वेताश्च
केचिन्नवनीरदाभाः ॥ पञ्चदशक्षाः सममानगात्राः मुरूपदिव्यावयवाः मुसाराः ।
विकीर्णकेशाश्च सदा किशोराः सद्भिश्च चिद्वनैर्निखिलैरुपेताः ॥ सरोजरैरुत्कृष्टपा-
णिपादाः पद्मभिर्हीना मिहिरातितेजसः । सितांगुका ध्यानपराश्च सौम्याः कान्धोऽपि
येभ्यो भयमेति नित्यम् ॥ सावर्णिखाश्च—

'अतीन्द्रिया निरातंका अनिष्पन्दाः मुगंधिनः ।

के ते नराः कथं जातास्तादृशाः का च तद्वन्तिः ॥

श्वेतद्वीपः पयोऽभोधौ वर्त्तते हि धरातले ।

तद्वासिनामपि कथं प्रोक्ताऽतीन्द्रियता तया ॥

ये ब्रह्मण्यक्षरे धाम्नि सच्चिदानंदरूपिणि ।

स्थिताः स्युश्चिन्मया मुक्तास्ते तथा स्युर्नहीतरे ॥

एतं मे संशयं छिधि परं कौतूहलं हि मे ।

त्वं हि सर्वकथाभिज्ञस्तत्स्त्वामाश्रितोऽस्म्यहम्' ॥

स्कंद उवाच—'एकांतोपासनेनैव प्राकल्पेषु रमापतेः ।

ये ब्रह्मभावं संप्राप्ता अजरामरतां गताः ॥

अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ।

सेवितुं वागुदेवं तं स्थिता देवर्षिणेक्षिताः ॥

प्राप्ते प्रलयकाले तु पुनश्चाक्षरधामनि ।

स्थास्यन्ति ते स्वतंत्राश्च कालमायाभयोऽजिताः' ॥

इत्यादिषु ब्रह्मभावमुपगतानां मुक्तानामदेहत्वं सदेहत्वं च निर्णीतम्; एवं भगवद्भाम्नि
मुक्तानां सञ्चरीरत्वाञ्चरीरत्वप्रकारं निरूप्य सांप्रतं तेषां ततोऽत्रागमनप्रकारो वर्ण्यते—

तन्त्रभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १५ ॥

भगवति परब्रह्मणि निष्कारणनिरवधिकातिशयदयान्दुत्वाज्जनकल्याणनिष्पाद-

नादिकार्यचिकीर्षावशतया तेन स्वस्थानादिह प्रेषितस्य यस्य कस्यचिन्मुक्तस्य तन्त्रभावे-स्वेच्छोत्थसंकल्पसंगृहीतस्थूलशरीराद्युपकरणाभावेऽपि तत्सृष्टैस्तैरुपकरणैस्त-
चिकीर्षितस्य जनकल्याणनिष्पादनादिकार्यस्योपपत्तेः। सत्यसंकल्पोऽपि स्वयं तानि न
सृजति, एतद्दृढीकर्तुं संध्यवदिति दृष्टांतं बद्धपुरुषस्य स्वप्ने स्वकर्मफलभोगार्थं स्वात-
र्याग्निणा समर्पितोपकरणमात्रपरतया योजयति। यथा संध्यो जाग्रत्सुषुप्त्योः संधिभवो
यः स्वप्नस्तत्र जातं यद्राज्याद्यल्पमुखं तस्य तत्सृष्टै र्थाद्युपकरणैरेव तस्य भोगोप-
पत्तिर्नतु स्वसृष्टैस्तैस्तद्वत् ।

भावे जाग्रद्वत् ॥ १६ ॥

मुक्तेप्तेकान्तोपासनेनापहतपाप्मत्वाद्यष्टभगवद्गुणाविर्भावोक्तेरितरतदीयगुणावि-
र्भावोपलक्षणत्वादाविर्भूतापारकारुण्यवश्यतया भगवत्स्वरूपबोधनेनानेकजननिःश्रेय-
सं विधातुं यः कश्चिन्मुक्तस्तदादेशमंतरापि यदि कदाचिद्ब्रह्मपुरादिह श्रियासति तदा
स्वसंकल्पादेव स्वसृष्टदेवमनुष्यशरीराद्युपकरणभावेऽङ्गीकृते सति जाग्रद्वत्-जागरिता-
वस्थायां बद्धपुरुषस्य स्वसंपादितोपकरणैर्भोगवन्मुक्तोऽपि स्वसृष्टस्थूलशरीराद्युपकरणैः
स्वाश्रितजनार्पितान् नानाभोगान् यथोचितं भुञ्जानस्तेषां भगवत्स्वरूपबोधनाय
स्वस्वधर्मपथे तदुपासनापथे च प्रवर्तयन् सन् तन्निःश्रेयसं विदधाति । किंचा-
पेक्षमेकापेक्षम्; तथाहि-‘नाह खेत्स्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति
ना एवेमानि भूतानी’ति, मुपुप्तौ ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न
मेत्य संज्ञास्ती’ति मरणे चानया श्रुत्या तथैव तदाविष्कृतं हि ततो बद्धजीवविलक्ष-
णतयाभिहितस्य मुक्तस्य मुपुष्मिमरणयोर्नाशत्वादिकं किंत्वविद्यारूपमलतिरोधानेन
नारायणोपासनेन च सर्वज्ञत्वादिगुणवैशिष्ट्यमस्ति; अतो न मुक्तात्मनि ज्ञानादिनि-
पेधेसंभव इति निश्चीयते ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

उक्तं नारायणेन सह साम्यं मुक्तानां स्वप्रकाशत्वव्यापकत्वसर्वज्ञत्वादिभिस्तथा
सति जगत्सृष्ट्यादावपि साम्यं दुर्वारं ‘परमं साम्यमुपैती’ति निर्विशेषश्रवणात्; जग-
त्सृष्ट्यादिसाम्याभ्युपगमे च परब्रह्मानेकत्वावगमात्तस्याद्वितीयत्वाभावप्रसंगः, अतः
कीदृशं साम्यं नारायणेन सह मुक्तानां विवक्षितं जगत्सृष्ट्यादिव्यापारयुक्तं तद्वर्जं

१ एवं जाग्रदाद्यामवत् सन्त्ययं मुपुप्तावस्थोऽप्यात्मा संप्रतीदानीमयमहमस्मीत्यात्मानं नाह
नैव सम्यक् जानाति, इमानि प्रसिद्धानि भूतानि च नो एव नैव जानाति । २ अवस्थाद्वयेऽ-
पीति शेषः ।

‘वेति संशयः। किं प्राप्तं ‘स यदि पितृलोककामो भवती’त्यादिषु संकल्पमात्रात् पितृलो-
कादिस्मृष्टिसामर्थ्यश्रवणात् ‘इमान् लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नि’त्यादिवाक्येषु
सर्वत्र व्यापारश्रवणाच्च नारायणसाम्ये संकोचायोगेन मुक्तानां जगत्स्रष्ट्यादिव्यापा-
रोऽप्यस्तीति प्राप्ते द्रूमः—मुक्तानां सर्वज्ञत्वादिगुणलेशतया नारायणसाम्येऽपि
जगद्व्यापारवर्जं चेतनाचेतनात्मकजगत्स्रष्टिस्थितिनियमनादिव्यापारं वर्जयित्वैव
परब्रह्मभोगमात्रे तदनुग्रहेणैव स्वातंत्र्यं भवति । ननु यतोऽक्षरपुरुषादयो मुक्ता
अपि स्वतंत्रतया जगत्स्रष्ट्यादिव्यापारं कुर्वन्ति, अतो जगद्व्यापारवर्जमिति कुत
उक्तमिति चेत्तत्राह—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति,
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, ब्रह्म ह वा इदमे-
कमेवाग्र आसीत्, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः, एको ह वै नारायण आसीत्,
हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवर्णाति,
‘पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्’ योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधन’ इत्यादिषु
जगदुद्भवादिकर्तृबोधकश्रुतिस्मृतिवाक्येषु स्वतंत्रतया नारायणस्यैव प्रकरणात्
असन्निहितत्वाच्च तेषु वाक्येषु मुक्तस्वातंत्र्यस्य साधिध्यरहितत्वाच्च नारायण-
स्यैकस्यैव स्वतंत्रतया जगदुद्भवादिव्यापारोऽवगम्यते, तदितरेषां तु तादधीन्येन ।
किंच तेषां हरिकृपाकटाक्षेणैव भोगमात्र एव स्वतंत्रतया परब्रह्मसाम्यं श्रूयते
‘सोऽभ्युते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विप्रश्चिते’ति आक्षिप्य परिहरति—

प्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

‘स स्वराट् भवती’त्यारभ्य ‘इमान्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नि’त्यादिना
प्रत्यक्षेण श्रुत्यामुक्ते व्यापारस्योपदेशात् अस्य जगद्व्यापारसंबंधोऽस्तीति चेन्न, नत्र
कामानिति कामभोगसंबंधात् आधिकारिकाणां ब्रह्मस्तेन्द्रादीनां मंडलेषु स्थितभोगा-
नुपगं एवोच्यते, अतोऽस्य न जगद्व्यापारः। तथा सति तस्य भोगानुपंगाधिकारि-
त्वमित्यत आह—

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

चकारोऽवधारणार्थः। जन्ममरणादिविकारेषु न वर्त्तते इति विकारावर्त्ति विकृ-
तभावानुपंगरहितं विरुद्धं निरतिशयानंदस्वरूपं परब्रह्मैव मुक्तस्य भोग्यमस्ति ।
तथाहि मुक्तस्य खलु स्थितिमाह श्रुतिः ‘रसो वै सः रसं वेद्याय लब्धवानंदी
भवती’ति, परब्रह्मस्वरूपं हि ‘सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, आनंदो ब्रह्मे’त्यादिपञ्चविकृतं
मुखमयं चैव श्रूयते, अतो न विकारिप्रपञ्चमुखसदृशं मुक्तप्राप्यं परब्रह्ममुखम्;

को वाचाशयः-आधिकारिकाणां ब्रह्मरुद्धेन्द्रादीनां मंडलेष्ववस्थितानां जनानां परब्रह्मो-
पासनोपदेशाय स्वेच्छया संचरमाणः स्वेच्छारूपी विगलितमनुप्यादिदेहाभिमानो
मुक्तः सविभूतिकं ब्रह्मानुभवं स्वीकुर्वन्नवतिष्ठते न त्वाधिकारिकमंडलस्यानपि भोगान्
भुंक्ते अतो; मुक्तानां ब्रह्मानंदानुभवमंतरेण जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः स्वेच्छया न संभवति।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

एवमुक्तमर्थं प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती दर्शयतः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः, भीपास्माद्वातः पवते भीपोदेति सूर्यः भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः,
एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विश्रुतौ तिष्ठतः, एष सर्वेश्वर
एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय, रसो वै सः
रसं बोधायं लब्ध्वानंदी भवति, एष बोधानंदयति निरंजनः परमं साम्यमुपैती'त्या-
दिश्रुतिकलापः, 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम्, अप एव ससर्जदौ,
'पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्, योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्त-
जीवेश्वरो यं संपद्य जहात्यजामनुशयी, 'मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात्
वर्षतोद्रो दहत्यग्निमृत्युश्चरति मद्भयात्, 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्या-
व्ययस्य च। ज्ञाश्नतस्य च धर्मस्य मुखस्यैकांतिकस्य च, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
साधर्म्यमागताः, 'यं लब्ध्वा चापरां लाभं मन्यते नाधिकं तत' इत्यादि स्मृतिकला-
पश्चेत्युभौ कलापौ जगदुद्भवनियमनादिकं नारायणस्यैव कर्म दर्शयतः। मक्तस्य तु
तदनुभववत्त्वमेव भोगं च। मुक्तस्य परब्रह्मणा सह भोगतुल्यत्वं दर्शयितुमिदं
सूत्रमारभते—

भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च ॥ २१ ॥

मुक्तस्य भोगमात्रेणैव परब्रह्मसाम्यप्रवगम्यते, नतु जगत्सृष्ट्यादिव्यापारेण,
कृतः तस्य साम्यस्य लिंगान् 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति
अक्षरं ब्रह्म च प्रकृतिपुरुषौ च जीवेश्वरौ चेति विविधं वस्तु पश्यंत्या चिच्छब्द-
वाच्यया ज्ञानशक्त्या युक्तं गुरुपोक्तमशब्दाभिधेयं परब्रह्म विपश्चिदित्युच्यते;
यया स्वाभाविक्या स्वरूपस्थितया सर्वातर्यामिणो नारायणस्य परब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वं सर्वकारणत्वमनादिबोधत्वं सकलचेतनाचेतनात्मकत्वं सर्वशक्तित्व-
मनुभूतदृष्टित्वं सदा स्वतंत्रत्वं नित्यवृत्तत्वं निरतिशयैश्वर्यवत्त्वं भक्तानुग्राहक-
त्वमेकांतिकभक्तमुक्तयोग्यरसरूपमूर्तित्वं च संभवति। तान्गुणयुक्तं नारायणश-

व्याभिधेयं परं ब्रह्म विपश्चित् ; तेन सह स तत्समानधर्मा मुक्तोऽपि सर्वान् कामान् रमणसंलापनप्रवेशनादिमुखरूपान् तदर्शनस्पर्शनश्रवणस्पर्शकीर्तनपरिचर्यादिजन्यमुखरूपांश्च भागवतीतनुसंज्ञेनाप्राकृतेन दिव्यविग्रहेणापि समश्नुते-
भुङ्क्ते । तथाहि स्मर्यते 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रथा अप्युत्क्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिरिति, इति श्रुतितात्पर्यार्थः । एवं श्रुतिप्रमाणात् जगद्गत्या-
पारवर्जमित्यधिकरणांश्चवचनाच्च भोगमात्रसाम्यं मुक्तस्य ब्रह्मणा सहेति निश्चीयते ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

उक्तं परब्रह्मणा नारायणेन साधर्म्यम् मुक्तानां भोगादिसाम्यादिह तेषां कदा-
चिदपि पुनरावृत्तिर्यथा यज्ञादिशुभकर्मणा देवेंद्रादिलोकारूढानां भवति तथा भवति
नवेति संदिश्यते । किं तावत्प्राप्तमिति चेत्तत्राह- 'कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नि'त्यादि-
प्वनेकशरीरसंबंधोऽवगम्यते । मुक्तानां तत्संबंधे सति पुनरपि शुभाशुभकर्मकर्तृत्वं प्र-
तीयते । पूर्वकृतस्य परब्रह्मोपासनस्य ब्रह्मकालभोगेन तत्फलक्षये सति तान्काव्यिक-
कर्मसंबंधात् पुनरपि तुल्यमुखसंसारपत्तिर्भवेत् । तथाहि यथा देवेंद्रादिलोकारूढानां
यज्ञादिशुभकर्मक्षये पुनरावृत्तिर्विप्रादिदेहप्राप्तिश्च भवति तथा वैकुण्ठादिपरब्रह्मपदारूढा-
नां भोग्यवस्तुभोक्तृत्वादिसंबंधेन भोगस्य चोपासनारूपप्रबलपुण्यकर्मक्षयहेतुत्वेन च तेषां
पुनरावृत्तिरूपः संसारः संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-साक्षात्कृतपरब्रह्मस्व-
रूपाणां तत्पदारूढानां मुक्तानामनावृत्तिः संसारे पुनरावृत्तिर्न भवति. कुतः शब्दात्- 'एतेन
प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तते' इति 'यद्वत्त्वा न निवर्त्तते योगी लिङ्गादि-
निर्गमे, 'यद्गत्वा न निवर्त्तते तद्धाम परमं मम' 'मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःस्वात्ययमशाश्व-
तम् । नाप्नुवेति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः' 'मामुपेत्य न कौंतेय पुनर्जन्म न वि-
द्यते' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनद्वंदात् । अतो मुक्तानामेकांतोपासकानां परब्रह्मपदारूढानां न
पुनरावृत्तिरवगम्यते । अनावृत्तिः शब्दादिति द्विरुक्तिस्तु ग्रंथपरिसमाप्तिचोतनार्था ।

उच्चैः पीठवरे महासदसि सद्भवत्तत्रजानां म्रितम् ।

सर्वमुक्तगणैः कृतांजलिपुटैः संस्तूयमानं मुदा ॥

विभ्राणं तुलसीस्रजं वरकरे दक्षे बलक्षांवरम् ।

मुक्तानंदमुनिर्नमामि तमहं श्रीस्वामिनारायणम् ॥ १ ॥

ध्यात्वा भक्त्यांग्रिपञ्चं निजहृदि ललितं स्वामिनारायणस्य ।

मुक्तानंदेन दुर्गे पुरमधिवसता भाप्यरत्नं मयेदम् ॥

मूत्राणामुत्तमानां रचितमत्रिततं यर्हि शारीरकाणाम् ।
 गोपालानन्दनामालिखदतिनिपुणो मत्कृतौ मत्सहायी ॥ २ ॥
 तत्प्रसादसमन्नासमुबुद्धिः साधुसेवनहरीक्षणचित्तः ।
 तर्हि साधुरपि माधवदासस्तावुभावुल्लुमुदाधिसिपेवे ॥ ३ ॥
 व्यासाभिप्रायबोधं भुभिमिदमखिलं श्रीहरेः संप्रसादात् ।
 संपूर्णं जातमित्थं मुमतिरुचिकरं भाष्यरत्नं मुबोधम् ॥
 युक्ताः सल्लक्ष्मभिर्ये भगवदुरुमुखाः लेशमात्रं मुरारे- ।
 दूरे स्थातुं न शक्ताः प्रकटहरिमुदो वीक्ष्य संतु प्रसन्नाः ॥ ४ ॥
 श्रीमन्मौक्तिकपुष्पहारद्वयं श्रीवत्सलक्ष्मांकितम् ।
 देवच्छंदललंतिकामुखवराफलं ललामं सताम् ॥
 तं कार्त्तस्वरभास्वरांवरधरं यष्टिं करे विभ्रतम् ।
 दिव्याकारमहं नमामि सहजानंदं हरिं शर्मदम् ॥ ५ ॥
 श्रीमत्कौमुदहारराजिरुचिरं कर्णोल्लसत्कुंडलम् ।
 चंचच्चारुचलद्विचित्रवसनं मोत्फुल्लपद्मेक्षणम् ॥
 तं स्मेरास्यवितर्जितोज्ज्वलतरंगालेयरश्मिश्रियम् ।
 बंदे भूपणभूषणांगमनिशं श्रीनीलकंठं हरिम् ॥ ६ ॥
 श्रीमच्छंद्रनिभाननस्मितमुपासंपृक्तबिंबधारम् ।
 मालां श्रीहरिकृष्णमार्त्तिशमनं दक्षे करे विभ्रतम् ॥
 मंदारस्थलपद्महारततिभिः सच्चंदनैरर्चितम् ।
 भक्तैः कौमुदशेखरैस्तमनिशं श्वेतांबरं चितये ॥ ७ ॥
 अंभोजायतपत्रनेत्रयुगलं स्मेरास्यमिदीवर-
 श्रेणीव्यामलकोमलांगमुरुधा सढेददृष्टस्तुतम् ।
 दिव्यं दीर्घविशालभालतिलकं श्रीभक्तिधर्मात्मजम्
 सर्वाधारमहं नमामि सहजानंदं मुनीशं मुदा ॥ ८ ॥

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकसंसारसिंधुनिमग्नजनवर्गनिष्कासकाधर्मतिमिरविना-
 शकभास्करप्रकटपुरुषोत्तमश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनिविरचिते व्या-
 साभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरमूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
 समाप्तभाष्यं चतुर्थाध्यायः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम् ॥

